

ELEÁ DE LA PORTE

VERLICHTE VERHALEN

De omgang met het verleden
in de Nederlandse Verlichting

A
U
P

Verlichte verhalen

Verlichte verhalen

De omgang met het verleden in de Nederlandse Verlichting

Eleá de la Porte

Amsterdam University Press

Dit onderzoek *Enlightenment and history. Changing views of the past in the Dutch Republic, 1715-1795* met projectnummer OND1348659 is gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

Afbeelding omslag: *Verlichting*, Lambertus Antonius Claessens naar Jacques Kuyper, circa 1795

Ontwerp omslag: Margreet van de Burgt

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6372 008 3

E-ISBN 978 90 4855 615 1

DOI 10.5117/9789463720083

NUR 694

Creative Commons License CC BY NC ND (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>)

© E.J. de la Porte / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2023

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoudsopgave

Inleiding

Een verlichte eeuw	9
Verlichting en geschiedenis in Europa	13
De herwaardering van de Verlichting	13
Het verlichte verhaal: het zelfbeeld van Europa	17
Het concept van het verlichte verhaal	20
Varianten van vooruitgang	27
Verlichting en geschiedenis in Nederland	31
Het verlichte verhaal in de nationale context	31
Het verlichte verhaal in Nederlandse bronnen	35
Hoofdstukindeling	40
1. Vooruitgang en verval. De omgang met het verleden in de Nederlandse spectatoren	
Inleiding	43
Het idee van vooruitgang in de spectator	49
De ontstaansgeschiedenis van het genre	49
De vooruitgang van de menselijke geest in Europa	52
Het probleem van verval in de Nederlandse Republiek	56
De zedenverbastering in de Nederlandse Republiek	56
De oorzaken van verval	60
De klassieke geschiedenis als bron	63
Beschaafde Bataven	67
Twee nationale mythes	67
Het ontstaan en verdwijnen van de Bataafse mythe	68
Het concept van de Gouden Eeuw	72
Een nieuw perspectief	74
Historische rolmodellen: de verschuivende voorbeeldfunctie van het verleden	86
De praktijk van beschaven	87
De grenzen van morele exempla	89
Conclusie	97
2. Scepticisme en optimisme. De prijsvragen over geschiedenis van Teylers Tweede Genootschap	
Inleiding	99
De praktijk van prijsvragen	105

De doelstellingen van Teylers	105
De prijsvragen over geschiedenis	108
De waarde van historische kennis	113
De groeiende status van geschiedenis	113
Een handleiding voor historisch onderzoek	117
Scepticisme en religie	122
De betrouwbaarheid van Herodotus	124
De vooruitgang van de geschiedschrijving	128
Verlichting en verleden	136
De vooruitgang van de samenleving	136
Geschiedenis en religie	147
Conclusie	150
3. Bijbel en beschaving. De geschiedenis van Europa in Nederlandse wereldgeschiedenissen	
Inleiding	153
Een verlichte wereld	158
Tijd en ruimte in vroege wereldgeschiedenissen	158
Nieuwe vragen en inzichten	161
De blijvende autoriteit van de Bijbel	166
Eruditie en deugd: de <i>Algemene Geschiedenissen</i> (1721-1728) van Geerloff Suikers en Isaak Verburg	167
De eerste Nederlandstalige wereldgeschiedenis	167
Bijbels verleden en de geschiedenis van Europa	176
Voorbestemde vooruitgang: <i>Historie der Waereld</i> (1780-1788) van Johannes Martinet	181
De geschiedenis van Europese vooruitgang	181
Het conflict tussen Bijbel en beschaving	189
Universele vooruitgang: <i>De Mensch</i> (1802-1807) van Martinus Stuart	197
De beschaving van mens en samenleving	197
De oorsprong van de mens	203
Conclusie	210
4. Klassieken en modernen. De receptie van verlichte geschiedschrijving in Nederlandse recensietijdschriften	
Inleiding	213
De klassieke geschiedschrijvers van het moderne Europa	217
Wisselende reputaties	227
Het belang van taal	227
De receptie van Voltaire	230

De receptie van David Hume	234
De receptie van William Robertson	239
De receptie van Edward Gibbon	246
Conclusie	251
Conclusie	255
Vooruitgang en verval	256
Europa en Nederland	263
Verlichte verhalen in Nederland	267
Dankwoord	271
Bronnen	273
Archiefstukken: <i>Teylers Stichting Archief (TSA)</i>	273
Gedrukte werken	274
Literatuur	277
Illustratieverantwoording	289
Register	291

Inleiding

Een verlichte eeuw

Laurens Pieter van de Spiegel was minder te spreken over de achttiende eeuw dan veel van zijn tijdgenoten. In november 1795 schreef hij een kritisch essay, getiteld 'Gedagten over de Verligting'. Hij zat toen al tien maanden gevangen op kasteel Woerden. De voormalige raadspensionaris van Holland was vastgezet door de Bataafse revolutionairen die in januari de Bataafse Republiek hadden uitgeroepen. De tijd verstreek langzaam. Van de Spiegel vulde zijn dagen met lezen en schrijven. In november reageerde hij op de toen bekende stelling dat achttiende-eeuws Europa in een 'verlichte' eeuw was aanbeland. Hij toetste deze bewering door de prestaties van het 'verlichte' heden te vergelijken met prestaties uit voorgaande eeuwen in Europa. Ten opzichte van de middeleeuwse periode had het moderne Europa zeker vooruitgang geboekt, vond Van de Spiegel. De middeleeuwen waren slechts 'Eeuwen van woestheid, waarin Europa, sedert de slooping van het Westersch Ryk, door de overstromingen der Barbaarsche volken gedompeld [was] geweest'.¹ Het moderne Europa kon de vergelijking met de klassieke periode echter minder goed doorstaan. De Griekse en Romeinse samenlevingen waren beschaafder geweest in de kunsten, wetenschap en filosofie. Bondig concludeerde Van de Spiegel 'dat wy in de meeste zaaken nog kinderen zyn in vergelyking van de Ouden, en dat wy maar even beginnen te spellen 't gene zy leezen konden'.²

Een paar jaar later was de doopsgezinde predikant Jan Brouwer optimistischer gestemd over de achttiende eeuw. Hij reageerde op een prijsvraag die de leden van Teylers Tweede Genootschap in 1800 hadden uitgeschreven: was achttiende-eeuws Europa 'verlicht' ten opzichte van de zeventiende eeuw? Brouwer was teleurgesteld dat hij in zijn antwoord geen vergelijking mocht maken met de middeleeuwen. Dan had hij met gemak kunnen aantonen dat het moderne Europa in een verlichte eeuw was aanbeland. Toch betoogde Brouwer dat de samenleving in achttiende-eeuws Europa 'verlichter' was dan in de zeventiende eeuw. Terwijl in de zeventiende eeuw mannen zoals Newton en Descartes de zaadjes plantten voor beschaving en bloei, plukten de Europese samenlevingen in de achttiende eeuw daarvan de vruchten. Dankzij een internationaal handelsnetwerk en landelijke leesgenootschappen verspreidde de zeventiende-eeuwse kennis zich door meerdere bevolkingslagen.

1 L.P. van de Spiegel, 'Gedagten over de Verligting' in: G.W. Vreede ed., *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel en zijne tijdgenooten: (1737-1800). Deel IV* (Middelburg 1877) 483-527, aldaar 490. Van de Spiegel zat gevangen van 29 januari 1795 tot 20 december 1798.

2 Ibidem.

De Europese samenleving was in de achttiende eeuw daardoor op allerlei terreinen verbeterd, van de kunsten tot de wetenschappen.³

Van de Spiegel en Brouwer zagen rond 1800 verschillende werelden. Binnen de muren van de gevangenis kon Van de Spiegel weinig met de stelling dat de mensheid in de achttiende eeuw wijzer en beter was geworden. Voor hem overtroffen de Griekse en Romeinse beschavingen nog steeds de moderne handelssamenlevingen in Europa, vooral in cultureel opzicht. Buiten de muren van de gevangenis schreef Brouwer een optimistische tekst over Europese vooruitgang. Europa was nog niet vrij van politieke en religieuze strijd, maar in historisch perspectief was achttiende-eeuws Europa een unieke en vergevorderde beschaving.

De mannen verschilden in hun waardering voor de achttiende eeuw, maar er is één opvallende overeenkomst: beiden beschouwden de Verlichting als een historisch proces. Volgens Van de Spiegel en Brouwer had ‘Verlichting’ de geschiedenis van Europa gevormd, van de Griekse en Romeinse beschavingen tot de moderne handels-samenlevingen. Dat proces van Verlichting werkte nog door in het heden en schiep verwachtingen voor de toekomst. De auteurs begonnen allebei met dezelfde vraag: is het achttiende-eeuwse Europa verlicht? Vervolgens beantwoordden zij die vraag door te kijken naar het verleden. Van de Spiegel koos de door hem zo bewonderde Grieken en Romeinen als historische maatstaf. De moderne Europeanen waren beschaafder dan de middeleeuwse ‘barbaren’, maar van hun Griekse en Romeinse voorgangers konden ze nog veel leren. Brouwer gebruikte de zeventiende eeuw als referentiepunt. Hier en daar lieten de zeden nog te wensen over, maar op de meeste vlakken had het achttiende-eeuwse Europa vooruitgang geboekt ten opzichte van de zeventiende eeuw.

De vragen die Brouwer en Van de Spiegel trachtten te beantwoorden rond 1800 hielden François-Marie Arouet de Voltaire en andere geschiedschrijvers in de buurlanden ook al decennialang bezig. In hoeverre benaderden of overtroffen de Europese samenlevingen nu eigenlijk de prestaties van de Grieken en de Romeinen? Hoe had het achttiende-eeuwse Europa – verbonden door politieke verdragen, een internationaal handelsnetwerk en een gedeelde cultuur – zijn verlichte staat bereikt? Hoe kon inzicht in deze historische ontwikkeling helpen in het behouden en verder uitbouwen van het beschaafde en verlichte heden? Vanuit het besef dat

3 Jan Brouwer, ‘Verhandeling aangaande het kenmerkende der achttiende eeuw ten aanzien van verlichting en zedelykheid in vergelyking der naastvoorgaande’ in: *Verhandelingen, uitgegeven door Teylers Tweede Genootschap. Veertiende stuk* (Haarlem 1805) passim. Zie ook: Jan Dirk Snel, ‘Geloof en rede, godsdienst en wetenschap horen bij elkaar: de Nederlandse Verlichting’ *Historisch Nieuwsblad* 14 (2005) 8-15. Brouwer vond onder meer de oprichting van de *Maatschappij tot Redding van Drenkelingen* in 1767 een bijzondere achttiende-eeuwse Nederlandse prestatie. Brouwer, ‘Verhandeling’, 165-171. Van de Spiegel noemde de *Maatschappij tot Redding van Drenkelingen* ook in zijn verhandeling: Van de Spiegel, ‘Gedagten over de Verligting’, 51. Zie daarvoor eveneens: J.F. Martinet, *Historie der Waereld. Achtste deel* (Amsterdam 1787) 487.

ze in een verlichte eeuw leefden, schreven deze historici een geschiedenis van Europese vooruitgang.

Onlangs heeft een aantal historici deze geschiedvisie getypeerd als een ‘verlicht verhaal’, een historisch narratief waarmee tijdgenoten het verlichte heden verklaarden.⁴ Deze geschiedenis van Europese vooruitgang begon in de oudheid met de Griekse en Romeinse samenlevingen. De klassieke periode werd gekenmerkt door indrukwekkende culturele en politieke prestaties, maar ook door oorlogszucht, weelde en uiteindelijk verval. Met de ineenstorting van het West-Romeinse Keizerrijk begon de middeleeuwse periode. Deze periode werd gekenmerkt door barbarij en religieus fanatisme. Door een samenspel van factoren – de kruistochten, de groeiende zeevaart en handel, de wederopbloei van kennis in de renaissance, de uitvinding van de boekdrukkunst – bereikte Europa een hoger beschavingsniveau. In de zestiende en zeventiende eeuw waren de Europese staten nog verwickeld in een bittere politieke en religieuze strijd, maar in de achttiende eeuw was de rust teruggekeerd. Na de Vrede van Utrecht vonden de Europese staten een machtsbalans. Ze vormden een statensysteem dat zowel was verbonden door politieke verdragen, als door internationale handel en overeenkomstige gebruiken.⁵

Deze verlichte geschiedenis vond veel weerklank in Europa. Een aanzienlijk aantal geschiedwerken ging in vorm en inhoud op elkaar lijken. De werken stelden de samenleving centraal, onderscheidde causale verbanden in het verleden en hadden dezelfde thematische indeling. De auteurs bespraken de kunsten, de natuur- en menswetenschappen, de handel en navigatie, de staat en de wetten, en de zeden, gewoonten en religie.⁶ Tijdgenoten meenden dat deze verlichte geschiedenis het best werd geschreven door Voltaire, David Hume, William Robertson en Edward Gibbon. De vier auteurs prezen ook onderling elkaars geschiedwerken.⁷

Zelfs de kritische Van de Spiegel was vol lof over de verlichte geschiedschrijving. De historische kennis in achttiende-eeuws Europa overtrof volgens hem de klassieke tegenhanger in alle opzichten.⁸ De Griekse en Romeinse geschiedschrijvers beschreven slechts individuele daden van ‘grote mannen’. Hun geschiedenissen vertoonden weinig meer dan een oneindige cirkel van oorlogen, veldslagen en veroveringen. Van de Spiegel twijfelde niet aan de relevantie van een chronologisch overzicht van politiek-militaire gebeurtenissen, maar het ware nut van geschiedenis lag besloten

4 J.G.A. Pocock, *Barbarism and religion, volume two. Narratives of civil government* (Cambridge 1999) passim; Karen O’Brien, *Narratives of Enlightenment. Cosmopolitan history from Voltaire to Gibbon* (Cambridge 1997) passim; Dan Edelstein, *The Enlightenment. A genealogy* (Chicago en Londen 2010) passim.

5 Ibidem.

6 Michael C. Carhart en John Robertson, ‘The Enlightenments of J. G. A. Pocock’ *Storia della Storiografia* 39 (2001) 123-151, aldaar 132-134.

7 Zie hoofdstuk vier van dit boek.

8 Van de Spiegel, ‘Gedagten over de Verligting’, 493.

in haar verklarende kracht. De historicus moest in het verleden oorzaak en gevolg achterhalen en daarbij de samenleving in al haar facetten bestuderen. Wat hebben we aan feiten over Alexander de Grote en zijn overwinning op Perzië, stelde Van de Spiegel, als we ‘de raderen en dryfveeren [niet kennen], waardoor zulke groote gebeurtenissen zyn voortgebracht; (...) den invloed, welken de Godsdienst, de Wetten, de Zeden, het verkeer der Natien op haaren innerlyken en uiterlyken toestand gehadt hebben, en op deeze wyze de uitwerksels leeren zien in de oorzaaken die ze voortgebracht hebben’?⁹

Het verlichte verhaal trad al snel buiten de grenzen van de verlichte geschiedschrijving. Het keerde terug in allerlei soorten teksten, van prijsvragen tot recensies in tijdschriften. Naast historici bestudeerden ook etnografen, theologen en natuurhistorici het klassieke verleden en eigentijdse ‘primitieve’ samenlevingen om te begrijpen hoe Europa zijn verlichte beschaafdheid had bereikt. De verhouding tot de klassieken was in het verlichte verhaal ambivalent. Enerzijds waren de moderne Europese handelssamenlevingen duidelijk verder gevorderd dan de Griekse en Romeinse beschavingen. Anderzijds vreesden de Europeanen dat hen in de toekomst hetzelfde lot ten deel zou vallen als de Griekse en Romeinse beschavingen: verval en ondergang.¹⁰

De afgelopen decennia hebben historici het verlichte verhaal bestudeerd voor achttiende-eeuws Frankrijk, Schotland, Engeland en Duitsland. Dit boek gaat over het verlichte verhaal in Nederland. Hoewel het verlichte verhaal opdook in allerlei Europese landen, kreeg het in elke nationale context een eigen vorm.¹¹ In Nederland kwam het verlichte verhaal terecht in een zeer bijzondere intellectuele context. Ten eerste bleef in Nederland de verhouding tot de klassieken gedurende de hele achttiende eeuw actueel, onder meer vanwege de republikeinse regeringsvorm. Nederland was een uitzondering in een verder haast volledig monarchaal Europa en veel Nederlandse schrijvers in de achttiende eeuw keken naar het verleden voor klassiek-republikeinse rolmodellen. Ook bleef de traditie van humanistische geschiedschrijving belangrijk en er ontwikkelde zich geen volwaardige tak van Nederlandse verlichte geschiedschrijving. Ten tweede schreven Nederlandse auteurs het verlichte verhaal in een intellectueel debat dat werd gedomineerd door het probleem van nationaal verval. Hoewel in de Europese geschiedenis de voortgaande processen van beschaving en Verlichting duidelijk zichtbaar waren, konden tijdgenoten in nationaal historisch perspectief dat verlichte verhaal maar

9 Ibidem. Dat de kwalitatief hoogstaande geschiedschrijving in achttiende-eeuws Europa Van de Spiegel vooral leerde dat het werelddeel minder verlicht was dan de klassieken, deed niets af aan de waarde van de geschiedwerken zelf. Ook geciteerd in: Wyger R.E. Velema, ‘Introduction: the Enlightenment and the past. Old controversies and new perspectives’ *De Achttiende Eeuw* 46 (2014) 7-26, aldaar 11.

10 Carhart en Robertson, ‘The Enlightenments of J. G. A. Pocock’, 132-139.

11 O’Brien, *Narratives of Enlightenment*, 12-20.

moeilijk volhouden. In de schaduw van de Gouden Eeuw verloren veel van de zogenaamd ‘verlichte’ prestaties in achttiende-eeuws Nederland hun glans. Tot slot worstelden de intellectuelen in Nederland met de spanning tussen het verlichte verhaal en de autoriteit van de Bijbel. Terwijl Gibbon en Voltaire de Bijbel expliciet bekritiseerden in hun geschiedwerken, kozen veel Nederlandse auteurs voor het pad van verzoening. Zo schreven auteurs in achttiende-eeuws Nederland hun eigen varianten van het verlichte verhaal.

Verlichting en geschiedenis in Europa

De herwaardering van de Verlichting

Het historisch denken van de Verlichting heeft decennialang een slechte reputatie gehad. In de eerste helft van de twintigste eeuw domineerde de visie van de ideeënhistoricus en geschiedfilosoof R.G. Collingwood. Hij schreef in 1935 dat ‘[t]he historical outlook of the Enlightenment was not genuinely historical’.¹² In de eeuw van de ratio ontbrak het volgens hem nog aan historische sensitiviteit bij geschiedschrijvers. Zij hadden geen respect voor de autonomie van het verleden, maar schreven zelfvoldane verhalen over de eigen tijd. De verlichte geschiedschrijvers beoordeelden elk tijdvak naar de ‘verlichte’ maatstaven. Ze hadden nog geen bronkritiek, geen academische distantie en geen historisch inlevingsvermogen. Pas in de romantiek zouden geschiedschrijvers gaan begrijpen dat het verleden naar zijn eigen maatstaven moest worden beoordeeld. Collingwood en anderen na hem beschouwden de verlichte geschiedschrijvers, kortom, als onvolgroeide voorgangers van de hedendaagse, professionele historici.¹³

Collingwoods uitspraken over de ahistorische achttiende eeuw worden tegenwoordig nauwelijks meer onderschreven door historici. Collingwoods tijdgenoot Ernst Cassirer schreef in 1932 al dat ‘[t]he common opinion that the eighteenth century was an “unhistorical” century, is not and cannot be historically justified’.¹⁴ Het was echter

12 Geciteerd in: Sophie Bourgault en Robert Sparling eds., *Companion to Enlightenment historiography* (Leiden en Boston 2013) 1.

13 Bourgault en Sparling, *Companion*, 1-3; B.A. Haddock, *An introduction to historical thought* (London 1980) 90-105; Marita Mathijssen, *Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2013) 83-127; P.B.M. Blaas, ‘Romantiek en historisch besef. Haar betekenis voor de geschiedbeoefening’ in: Idem, *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees historisch bewustzijn* (Den Haag en Rotterdam 1988) 49-59; P.B.M. Blaas, ‘Het romantische verhaal. Over de vormgeving van het vaderland’ in: Jo Tollebeek, Tom Verschaffel en Leo H.M. Wessels eds., *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden, 1500-2000* (Hilversum 2002) 143-157.

14 Geciteerd in: Bourgault en Sparling eds., *Companion*, 1.

pas in de jaren zestig van de twintigste eeuw dat deze opvatting dominant werd in de geschiedenis van de geschiedschrijving. De Italiaanse historicus en classicus Arnaldo Momigliano en de Engelse historicus Hugh Trevor-Roper speelden een belangrijke rol in de herwaardering van de verlichte geschiedvisie. Zij vergeleken de verlichte geschiedschrijvers niet met de latere negentiende eeuw, met de professionalisering van het vak en de disciplinevorming aan de universiteit, maar juist met de eeuwen daarvoor.

Hoe bouwden de verlichte geschiedschrijvers voort op de voorgaande historiografie en welke elementen voegden zij toe? Volgens Trevor-Roper bestonden er, voordat de verlichte geschiedschrijving opkwam, grofweg drie manieren van geschiedenis schrijven: de christelijke variant, de humanistische of neoklassieke variant en de antiquarische variant. In de christelijke geschiedschrijving beschouwden historici de geschiedenis als de ontvouwing van Gods plan. Zij interpreteerden zowel grote als kleine gebeurtenissen in de wereldgeschiedenis binnen dit raamwerk. In de humanistische geschiedschrijving zagen historici de geschiedenis als een morele leerschool. In navolging van de oud-Griekse biograaf Plutarchus legden zij de nadruk op de dappere daden van staatslieden of generaals. Deze rolmodellen leerden de lezer het verschil tussen goed en slecht gedrag. Tot slot floreerde in de renaissance het antiquarische onderzoek: erudiete geschiedvorsers verzamelden en classificeerden materiële objecten uit het verleden en achterhaalden zo zorgvuldig mogelijk historische feiten en data.¹⁵

De verlichte geschiedschrijvers ontwikkelden een nieuwe invalshoek: de filosofische of wijsgerige benadering. Ze wilden weten hoe de mensheid zich had ontwikkeld van kindsheid naar 'Verlichting', en hoe zij mogelijk perfectie zou bereiken in de toekomst. Hume omschreef het doel van deze geschiedschrijving in 'On the study of history' in 1741 als volgt:

(...) to observe human society, in its infancy, making the first faint essays towards the arts and sciences: To see the polity of government and the civility of conversation refining by degrees, and every thing which is ornamental to human life advancing towards its perfection. To remark the rise, progress, declension, and

15 Zie voor de essays van Trevor-Roper over geschiedschrijving in de Verlichting: Hugh Trevor-Roper [John Robertson ed.], *History and the Enlightenment* (New Haven 2010). Zie voor een verdere bespreking van deze historiografische tradities onder andere: John Burrow, *A history of histories. Epics, chronicles, romances and inquiries from Herodotus and Thucydides to the twentieth century* (Londen 2007); Joseph M. Levine, *Humanism and history. Origins of modern English historiography* (Ithaca en Londen 1987); Donald R. Kelley, *Faces of history. Historical inquiry from Herodotus to Herder* (New Haven en Londen 1998); Michael Dirda, 'Book review of Hugh Trevor-Roper's "History and the Enlightenment"' *Washington Post* (24 juni 2010) C03. Zie voor deze historiografische tradities in de Nederlandse Republiek onder meer: Jo Tollebeek, Tom Verschaffel en Leo H.M. Wessels eds., *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden, 1500-2000* (Hilversum 2002).

final extinction of the most flourishing empires: The virtues, which contributed to their greatness, and the vices, which drew upon their ruin. In short, to see all [the] human race, from the beginning of time pass, as it were, in review before us.¹⁶

De verlichte geschiedschrijving verschilde dus op meerdere punten van haar voorgangers. De samenleving werd het onderwerp van het geschiedverhaal, het verleden werd een historisch proces dat bijeen werd gehouden door causale verbanden en naast politiek werden ook cultuur, handel, zeden en andere aspecten van het verleden bestudeerd.¹⁷

Momigliano en Trevor-Roper omschreven de verlichte geschiedschrijving ook wel als 'moderne' geschiedschrijving. Momigliano zag het hoogtepunt van de verlichte en moderne geschiedvisie in het meerdelige geschiedwerk *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* van de Engelse historicus Gibbon. Gibbon verenigde voor het eerst de filosofische benadering, geïnitieerd door de Franse auteurs Voltaire en Montesquieu, met de erudiete bronkritiek van voorgaande eeuwen en voorzag de verlichte geschiedschrijving hiermee van een empirische basis in grondig gedocumenteerd bronmateriaal.¹⁸ Trevor-Roper zag de moderniteit van de verlichte historici vooral in hun kritische houding ten opzichte van de voorgaande historiografie. De verlichte geschiedschrijvers verwierpen de chronologische benadering van de klassieke historici en de Bijbelse kaders van christelijke historici en schreven universele geschiedenissen waarin onder meer de geschiedenis van China een volwaardige plek kreeg naast die van de Bijbelse volkeren.¹⁹ Om het verleden (ontdaan van de chronologische en theologische structuur) samenhang te geven, introduceerden de verlichte geschiedschrijvers twee concepten: vooruitgang en samenleving.²⁰ Hiermee veranderden de verlichte geschiedschrijvers het historische veld fundamenteel: de samenleving werd in al haar facetten bestudeerd en het verleden werd beschouwd als een samenhangend historisch proces, verbonden in oorzaak en gevolg.²¹

16 Geciteerd in: Carhart en Robertson, 'The Enlightenment of J.G.A. Pocock', 130.

17 Peter Burke heeft zelfs betoogd dat de transitie van verlichte geschiedschrijving naar professionalisering geen vooruitgang bewerkstelligde, maar een verarming was van de omgang met het verleden. Pas met de komst van de Annales-school zou de geschiedenis weer in haar volle reikwijdte worden bestudeerd, inclusief geografie en cultuur. Peter Burke, 'Ranke the reactionary' in: George G. Iggers en James M. Powell eds., *Leopold von Ranke and the shaping of the historical discipline* (Syracuse 1990) 36-44.

18 Arnaldo Momigliano, 'Gibbon's contribution to historical method' *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 2 (1954) 450-463; Idem, *The classical foundations of modern historiography* (Berkeley, Los Angeles en Londen 1990); Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, passim.

19 Hugh Trevor-Roper, 'The historical philosophy of the Enlightenment' in: Idem [John Robertson ed.], *History and the Enlightenment* (New Haven 2010) 1-16, aldaar 2-5.

20 Ibidem, 4.

21 Ibidem, 1-8.

De herwaardering van de verlichte geschiedschrijving leidde in de decennia daarna tot aanvullend onderzoek en een rijker beeld van de verlichte geschiedvisie.²² Henry Vyverberg, een tijdgenoot van Momigliano en Trevor-Roper, constateerde dat in de achttiende-eeuwse Franse geschiedschrijving naast het idee van vooruitgang ook sprake was van historisch pessimisme.²³ Ronald Meek onderzocht in de jaren zeventig de sociologische theorieën van de achttiende-eeuwse Schotse en Franse denkers Adam Ferguson en Anne Robert Jacques Turgot. Zij formuleerden een universele theorie over de ontwikkeling van de samenleving: de stadialeer. Deze theorie voorzag de verlichte geschiedschrijving van een sociologische basis door te stellen dat de samenleving en de mensen die daarin leefden zich in vier fasen ontwikkelden: van jagers-verzamelaars, naar herders, naar boeren, naar handelaren. Het economische stadium waarin de mensen zich bevonden, bepaalde de zeden, de gewoonten, de wetten en de regeringsvorm.²⁴ In recent onderzoek is de verstandhouding tussen de verlichte en christelijke geschiedvisies een belangrijk thema geworden; naast kritiek op de christelijke geschiedvisie was ook verzoening mogelijk. Zo gaf de presbyteriaanse verlichte geschiedschrijver William Robertson in zijn werk ruimte aan de rol van de Voorzienigheid in het verleden.²⁵ Naast thematische verbreding is er sprake van geografische verbreding. Zo hebben Michael C. Carhart en Morgan Golf-French aandacht gevraagd voor de verlichte omgang met het verleden in achttiende-eeuws Duitsland.²⁶ Tot slot is er sprake van methodologische vernieuwing, onder meer dankzij interdisciplinair onderzoek. De Canadese historicus Mark Phillips heeft voor een literatuurwetenschappelijke benadering gepleit, als aanvulling op de ideeënhistorische benadering. Hij laat zien dat verlichte geschiedschrijvers

22 Zie bijvoorbeeld: John Robertson, 'Appendix: a guide to later scholarship' in: Hugh Trevor-Roper [John Robertson ed.], *History and the Enlightenment*, 266-274.

23 Henry Vyverberg, *Historical pessimism in the French Enlightenment* (Cambridge 1958); Idem, *Human nature, cultural diversity and the French Enlightenment* (Oxford 1989).

24 Ronald Meek, *Social science and the ignoble savage* (Cambridge 1976); W.R.E. Velema, 'Homo mercator in Holland. Elie Luzac en het achttiende-eeuwse debat over de koophandel.' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 100 (1985) 427-444, aldaar 430.

25 Zie bijvoorbeeld: Nicholas Phillipson, 'Providence and progress: an introduction to the historical thought of William Robertson' in: Stewart J. Brown ed., *William Robertson and the expansion of empire* (Cambridge enz. 1997) 55-73; Jeffrey Smitten, 'William Robertson: the minister as historian' in: Bourgault en Sparling, *Companion*, 101-131.

26 Michael C. Carhart, *The science of culture in Enlightenment Germany* (Cambridge en Londen 2007) passim; Monika Baár, *Historians and nationalism: East-Central Europe in the nineteenth century* (Oxford 2010); Morgan Golf-French, *Contemplating the revolution: ethics, culture, and history in German political thought, 1789-181*, ongepubliceerde dissertatie University College London (2019) passim. URL: <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10091049/> (geraadpleegd op 19 mei 2022).

in Groot-Brittannië verschillende genres ontwikkelden om te voldoen aan de behoeften van het lezerspubliek.²⁷

De afgelopen jaren hebben sommige historici kritiek geuit op de herwaardering van de verlichte geschiedvisie. Was het belang van de Verlichting in de geschiedenis van de geschiedschrijving daadwerkelijk zo groot? Onder meer Anthony Grafton en Frederic Clark beweren dat de originaliteit van de verlichte omgang met het verleden is overschat. Grafton stelt in zijn boek *What was history?* uit 2007 dat de moderne geschiedvisie al zichtbaar was in geschiedtheoretische verhandelingen, de *ars historica*, uit de renaissance. Clark betoogt dat de bekende verlichte thema's – de kruistochten, de herontdekking van de klassieke teksten, de uitvinding van de boekdrukkunst – al werden behandeld in zeventiende-eeuwse manuscripten.²⁸ Ook in ander historisch onderzoek, bijvoorbeeld naar de vroegmoderne genres van wereldgeschiedenis en gewijde geschiedenis, wijzen auteurs steeds vaker op intellectuele voorlopers uit de zestiende en zeventiende eeuw.²⁹

Rond 2000 heeft een kleine groep ideeënhistorici echter met overtuigende argumenten en op een conceptueel vernieuwende wijze de eigenheid van de verlichte geschiedvisie opnieuw op de kaart gezet. Karen O'Brien, John Pocock en Dan Edelstein zoeken de originaliteit van de verlichte geschiedvisie in het zelfbewustzijn van tijdgenoten dat zij in een verlichte eeuw leefden. Vanuit dat verlichte zelfbewustzijn schreven auteurs in de achttiende eeuw vervolgens een historisch verhaal van Europese vooruitgang. De drie historici introduceren voor deze nieuwe benadering het concept *narrative of Enlightenment* of *Enlightened narrative*.

Het verlichte verhaal: het zelfbeeld van Europa

Het concept van het verlichte verhaal, zoals ik het vertaal in het Nederlands, is schatplichtig aan het onderzoek sinds de jaren zestig, maar gaat een stap verder. O'Brien, Pocock en Edelstein bouwen voort op de herwaardering en het onderzoek

27 Mark Salber Phillips, *Society and sentiment. Genres of historical writing in Britain, 1740-1820* (Princeton 2000) IX-XV en 3-25.

28 Anthony Grafton, *What was history? The art of history in early modern Europe* (Cambridge 2007) passim; Frederic Clark, *Dividing time: the making of historical periodization in early modern Europe*, ongepubliceerde dissertatie Princeton University (2014) passim. doi: <http://arks.princeton.edu/ark:/88435/dsp01st74cs68k>; Frederic Clark, 'Universal history and the origin narrative of European modernity: the Leiden lectures of Jacob Perizonius (1651-1715) on *Historia Universalis*' *Erudition and the Republic of Letters* 2 (2017) 359-395.

29 Tamara Griggs, 'Universal history from the Counter-Reformation to Enlightenment' *Modern Intellectual History* 4 (2007) 219-247, aldaar 219-221; Dmitri Levitin, 'From sacred history to the history of religion: paganism, Judaism, and Christianity in European historiography from Reformation to "Enlightenment"' *The Historical Journal* 55 (2012) 1117-1160.

van Trevor-Roper en Momigliano, maar ze concentreren zich meer op de inhoud van de verlichte geschiedwerken, op het verháál dat in deze werken werd verkondigd.

Het verlichte verhaal bestaat uit twee samenhangende componenten. Ten eerste verwijst het concept naar het zelfbewustzijn van tijdgenoten dat ze in een verlichte eeuw leefden. O'Brien onderscheidt in de verlichte geschiedschrijving 'the central idea, shared by all of the historians examined here, that they were living in an age more enlightened than the past'. Ook Edelstein constateert dat '[m]ore than anything, the Enlightenment seems to have been the period when people thought they were living in an age of Enlightenment'.³⁰ Ten tweede verwijst het concept naar het historische verhaal waarmee tijdgenoten inhoud gaven aan dat zelfbewustzijn. Dat verhaal verklaarde hoe het moderne Europa tot stand was gekomen, van de klassieke beschavingen tot en met de Europese handelssamenlevingen. Het was het zelfbeeld van achttiende-eeuws Europa.

Er bestaat een relatieve consensus tussen O'Brien, Pocock en Edelstein over het plot van het verlichte verhaal. Het verlichte verhaal was een gemeenschappelijk, descriptief model van de Europese geschiedenis dat bestond uit vier tijdvakken: de klassieke oudheid, de middeleeuwen, de vroegmoderne tijd en het verlichte, achttiende-eeuwse heden.³¹ Achttiende-eeuwse auteurs volgden hoe het historisch proces van Europese Verlichting zich stap voor stap had voltrokken in deze tijdvakken. Verschillende auteurs legden daarbij verschillende accenten. Zo concentreerde Robertson zich in *The History of the Reign of Emperor Charles V* op de vroegmoderne periode en eindigde Gibbon zijn analyse in de *Decline and Fall* in de vijftiende eeuw. De meeste achttiende-eeuwse geschiedschrijvers begonnen hun geschiedwerk met de regering van de christelijke keizer Constantijn of met de regering van de Frankische vorst Karel de Grote. Op dat moment werden de contouren van het moderne 'Europa' zichtbaar.³²

De leidende vraag in het verlichte verhaal was hoe het moderne en beschaafde Europa kon ontstaan, terwijl het werelddeel eeuwenlang verzonken was geweest in een duistere toestand die Gibbon omschreef als 'barbarij en religie'. De oorlogszuchtige Romeinen hadden Europa op allerlei fronten beschaving gebracht, maar waren daarna vervallen in decadentie. Met de ondergang van het West-Romeinse Keizerrijk grepen barbaarse en feodale heersers de macht. Het werelddeel bevond zich tijdens dat christelijke millennium in een misera-bele toestand vanwege de onderdrukking van onderdanen door wereldlijke en kerkelijke heersers. Het feodale stelsel dat deze machthebbers onderhielden, was gebaseerd op economische onvrijheid en uitbuiting. Kerkelijke autoriteiten

30 O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 11; Edelstein, *The Enlightenment*, 73.

31 O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 9-12.

32 Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, 1-4.

mengden zich actief in wereldlijke zaken en waren dominant in internationale politieke machtsverhoudingen.³³

Toch meenden de verlichte geschiedschrijvers dat in dit duistere millennium de eerste stappen naar het verlichte Europa werden gezet. De feodale, middeleeuwse wereld werd namelijk uitgehold door een samenspel van historische krachten. Zo beschreef Robertson de onverwachte positieve gevolgen van de verder barbaarse en verwerpelijke kruistochten. De kruisvaarders trokken op weg naar Jeruzalem langs de steden Venetië, Genua, Pisa en Constantinopel. De inwoners van deze steden waren verder gevorderd in de handel, beschaafdheid en kennis dan de kruisvaarders. Laatstgenoemden brachten nieuwe ideeën en klassieke teksten mee naar huis. Bij thuiskomst hadden de kruisvaarders bovendien de mogelijkheid om de recent verworven kennis in de praktijk te brengen, want de kruistochten hadden de voorheen dominante positie van de adel verzwakt. Veel edellieden hadden bezittingen verkocht om de kruistochten te bekostigen en een aanzienlijk aantal van hen keerde nooit meer terug naar huis. In dit machtsvacuüm kregen nieuwe groepen burgers en ondernemers de kans om ruimte op te eisen.³⁴ In de nasleep van de kruistochten ontstond een nieuwe sociale middengroep die zich vestigde in de stad. De meeste steden in Europa groeiden in een rap tempo. De politieke positie van de burgers in deze steden werd sterker, ten koste van de macht van adellijke heersers. Ook de economische omstandigheden van deze groep verbeterden. De internationale handel nam toe, onder meer doordat technologische innovaties de zeevaart sneller en beter maakten. Tevens steeg het aantal juristen. Zij verbeterden de juridische kennis en beschaafden de wetten.³⁵

Met het verdwijnen van het feodale stelsel begon de vroegmoderne tijd. Hoewel tijdgenoten het concept 'vroegmoderne tijd' nog niet gebruikten, betoogden bijna alle geschiedschrijvers dat Europa in de vijftiende en zestiende eeuw een ander aanzien kreeg, zowel in politiek als in cultureel opzicht. De regering van Karel V was daarin een belangrijk keerpunt. In navolging van Petrarca herontdekten de Europeanen de kennis van de klassieken; dat was een belangrijke stimulans voor de vooruitgang van de menselijke geest. Met de uitvinding van de boekdrukkunst werden deze ideeën onder bredere lagen van de bevolking verspreid. De drukpers droeg eveneens bij aan het verspreiden van de reformatie. Met de opkomst van absolute monarchieën en de centralisering van de macht werd bovendien de machtspositie van aristocratische en religieuze partijen nog verder ingeperkt. Deze monarchieën verminderden de factiestrijd, maar helaas leidde het vroegmoderne

33 Ibidem, 1-2.

34 O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 9-12 en 137-138.

35 Ibidem, 11-12.

religieus fanatisme nog tot de godsdienstoorlogen van de zestiende en de zeventiende eeuw.³⁶

Het einde van de religieoorlogen in 1648 luidde een nieuwe fase in. De eeuw van het verlichte Europa gloorde aan de horizon. Het moderne Europa werd gekenmerkt door nieuwe wetenschappelijke kennis, economische vrijheid en een politieke machtsbalans. De handelssamenleving bood aan een groeiend aantal mensen de mogelijkheid om particulier bezit te verwerven. Dat eigendom stelde burgers vervolgens in staat om zichzelf te ontplooiën in de kunsten en wetenschappen. Hierdoor beschaafde de menselijke geest zich meer en meer. Deze vooruitgang van de menselijke geest was sterk gebaat bij politieke rust. Om nieuwe religieoorlogen te voorkomen ontwikkelden de Europese mogendheden een machtsevenwicht. Europa bestond nu uit een systeem van soevereine staten waarin elke staat zijn interne aangelegenheden regelde. In de meeste landen beperkten Europese mogendheden de inmenging van de kerk.³⁷

Dit verlichte verhaal van Europese beschaving was geen eenduidig optimistisch verhaal, benadrukken O'Brien en Pocock. Ten eerste erkenden de meeste achttiende-eeuwse schrijvers dat de Europese vooruitgang zijn schaduwkanten had. Het moderne Europa was in verschillende opzichten minder spectaculair, minder heroïsch en minder cultureel innovatief dan voorgaande eeuwen. Zeker in vergelijking met de Grieken en de Romeinen was vooruitgang in de kunsten en wetenschappen niet gemakkelijk te beargumenteren. Ten tweede twijfelden tijdgenoten of de Europese vooruitgang zich zou voortzetten. Verschillende geschiedschrijvers zagen in het moderne Europa dezelfde krachten aan het werk die ook de ondergang van het Romeinse Rijk hadden veroorzaakt: overvloedige rijkdom, *imperial overstretch*, decadentie en verbasterde deugden.³⁸

Het concept van het verlichte verhaal

Hoewel er consensus is over de inhoud van het verlichte verhaal, leggen O'Brien, Pocock en Edelstein eigen accenten en verschillen ze bovendien van mening over de herkomst ervan. De historica en angliste O'Brien ziet in haar boek *Narratives of Enlightenment. Cosmopolitan history from Voltaire to Gibbon* uit 1997 het verlichte

36 Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, 1-4 en 369-370; O'Brien *Narratives of Enlightenment*, 9-12; Edelstein, *The Enlightenment*, 1-3.

37 O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 1-12; Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, 1-2; Edelstein *The Enlightenment*, 1-3 en 31-36.

38 O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 11; Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, 2-3 en 370; Carhart en Robertson, 'The Enlightenment of J.G.A. Pocock', 132-139. Zie voor het vervalsdenken in achttiende-eeuws Europa onder meer: Arthur Herman, *The idea of decline in Western history* (New York 1997) 13-45; Iain McDaniel, *Adam Ferguson in the Scottish Enlightenment: the Roman past and Europe's future* (Cambridge en Londen 2013) passim; Vyverberg, *Historical pessimism*, passim.

verhaal ontstaan in Frankrijk. De eerste historicus die Europa beschouwde als een gedeelde, verlichte beschaving met een eigen geschiedenis was Voltaire. Hij schreef in verschillende geschiedwerken, waaronder *Le Siècle de Louis XIV* en *Essai sur les Moeurs et l'Esprit des Nations*, 'an Enlightenment narrative of the rise of Europe as it was hastened by growing wealth and independence of the middle orders of society'.³⁹ Vervolgens schreven geschiedschrijvers in andere landen varianten op dat verlichte verhaal. O'Brien analyseert in totaal vijf historici uit Frankrijk, Schotland, Engeland en Amerika: Voltaire, Hume, Robertson, Gibbon en David Ramsay.⁴⁰ Ze combineert ideeënhistorische en literatuurwetenschappelijke benaderingen om het verlichte verhaal van deze historici te duiden.

Het verbindende element in de verlichte geschiedwerken was volgens O'Brien het kosmopolitisme: de auteurs beschouwden het nationale verleden vanuit een Europees of globaal perspectief. Ze waren kritisch op de zeventiende-eeuwse en vroeg achttiende-eeuwse nationale geschiedwerken die zij partijdig en zelfingenomen vonden. Elke natie had een eigen geschiedenis en identiteit, maar de natie op zichzelf was geen betekenisvol studieobject. Daartegenover stelden de auteurs een gemeenschappelijke Europese beschaving. De nationale geschiedenissen van Engeland, Schotland, Amerika of Frankrijk kregen pas betekenis binnen deze gedeelde Europese geschiedenis.⁴¹ O'Brien stelt dat kosmopolitisme en nationaal zelfbewustzijn in deze periode ook niet in tegenspraak waren. 'It was, at least in this period, possible to fashion an image of national selfhood which derived, not from an idea of the "other", but from the interplay of likeness and difference within the family of Christian churches and nations.'⁴² De verlichte geschiedschrijvers schreven daarbij geen universeel en optimistisch 'metanarratief', maar een 'first-order narrative'. Ze wilden begrijpen hoe de wereld waarin zij leefden, ofwel het verlichte Europa, tot stand was gekomen. Dat was een verhaal van vooruitgang, zij het grillig, waarin elk tijdvak zijn eigen politieke, culturele en mentale *mores* had. Hoewel de geschiedschrijvers zich vol vertrouwen konden uitlaten over de verlichte eeuw, onderkenden zij ook de nadelen van leven in een moderne wereld. Het moderne Europa was in verschillende opzichten minder indrukwekkend dan voorgaande tijdvakken.⁴³ Zeker de kunsten waren vaak een uitzondering op het vooruitgangsnarratief.⁴⁴

39 O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 22.

40 Ibidem, 1.

41 Ibidem, 1-12.

42 Ibidem, 4. Bovendien was het nationaal bewustzijn in deze periode nog sterk verbonden aan juridische en religieuze structuren in plaats van etniciteit en taal. Laatstgenoemde aspecten zouden pas in de negentiende eeuw dominant worden. Zie: 13.

43 Ibidem, 10-11.

44 Ibidem, 45.

De vijf historici beoogden met hun kosmopolitische geschiedwerken het bewustzijn van het lezerspubliek te vormen door hun lezers een kritisch perspectief te bieden op het verleden. Zo begon Voltaire zijn *Essai sur les Moeurs* met de geschiedenis van China om de zogenaamd ‘universele’ christelijke geschiedvisie te bestrijden. Hume bevroeg in zijn geschiedenis actief de partijdige geschiedschrijving van de Engelse *Tories en Whigs*. De gematigde Robertson schreef een kosmopolitisch verhaal in reactie op de orthodoxe geschiedschrijving in de Schotse presbyteriaanse traditie. Ramsay nuanceerde met zijn sceptische geschiedwerk de universele en optimistische beloftes van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring.⁴⁵ Elk van de vijf auteurs onderschreef het idee van een gezamenlijke Europese beschaving met een gedeelde geschiedenis en gebruikte een breed scala aan retorische strategieën om het bewustzijn van hun lezerspubliek daarover te verruimen. Ironische distantie werd vaak gebruikt en een andere belangrijke strategie was het opwekken van sentiment en inlevingsvermogen bij de lezer. Zo beschreef Robertson in emotionele bewoordingen het leven en de executie van Maria Stuart, koningin van Schotland. Zijn streven was om het inlevingsvermogen van de lezer te stimuleren en op deze manier de ongepaste partijzucht uit eerdere geschiedwerken te overstijgen.⁴⁶ Hoe meer geschiedschrijvers de lezer konden betrekken in een esthetische of emotionele reactie, des te beter zou de lezer de morele en politieke lessen van het Europese verleden begrijpen.⁴⁷

Voor de vijf historici gingen geschiedenis en literatuur dan ook hand in hand. Tegenwoordig wordt de betrouwbaarheid van een tekst vaak afgeleid uit de vorm: een academische publicatie heeft een hoger waarheidsgehalte dan een roman. Achttiende-eeuwse schrijvers dachten echter in evolutionaire termen over de relatie tussen literatuur en geschiedenis. Daarop baseerden zij hun vertrouwen dat ze de reactie van hun lezerspubliek konden beïnvloeden. De verlichte geschiedschrijving was de uitkomst van een literaire traditie die begon bij de klassieken. Zo begon de Schotse denker Adam Smith zijn essay over de geschiedenis van de geschiedschrijving met de gemeenplaats dat dichters de eerste historici waren. De Grieken en Romeinen schreven fabelachtige en vaak biografische verhalen over het verleden, in overeenstemming met de denkwijze van hun tijd. Geschiedschrijvers in de moderne handelssamenlevingen van Europa schreven daarentegen *civil history*.⁴⁸ Deze narratieve geschiedenissen reflecteerden de meer beschaafde samenleving

45 Ibidem, 10, 47-51, 59-60, 122-128, 207-210.

46 Ibidem, 115-118.

47 O'Brien, 4-5. Zie ook: Phillips, *Society and sentiment*, 126-147.

48 Ibidem, 6-7. Ook hier was sprake van een schaduwzijde. De achttiende-eeuwers schreven goede geschiedenissen, maar de contemporaine dichtkunst kon niet tippen aan de Griekse en Romeinse prestaties. De klassieke dichtkunst droeg alle kenmerken van een samenleving waarin het dichterlijk genie nog vrij kon bloeien in zijn originaliteit.

en denkwijze van de achttiende eeuw. Bovendien kon de moderne historicus met zijn verlichte geschiedwerken bijdragen aan het voortgaande beschavingsproces in Europa door zijn lezers te onderrichten en beschaven.⁴⁹

Twee jaar na de publicatie van O'Briens boek verscheen Pococks *Narratives of civil government*, het tweede deel in zijn zesdelige reeks *Barbarism and religion*, een omvangrijke studie naar Gibbons *Decline and Fall*. In dit deel contextualiseert de Amerikaanse ideeënhistoricus Pocock het werk van Gibbon binnen de teksten van andere verlichte historici, respectievelijk de Italiaanse historicus Pietro Giannone, Voltaire, Hume, Robertson, Smith en Ferguson. Pocock analyseert de intellectuele wereld van deze verlichte geschiedschrijvers met behulp van het concept van het verlichte verhaal. Deze achttiende-eeuwse historici beschreven allemaal hoe het moderne en verlichte Europa stapsgewijs tevoorschijn was gekomen uit de politieke, sociale en culturele orde van het voorgaande christelijke millennium.⁵⁰ Het moderniseren van Europa werd rond 1500 mogelijk dankzij de verbeterde navigatie, de uitvinding van boekdrukkunst, het buskruit, de reformatie en de wederopbloei van de letteren. Uiteindelijk betrad Europa rond 1700 de verlichte en moderne wereld dankzij het staande leger, publiek krediet, internationale handel en de nieuwe filosofie.⁵¹ Het verlichte verhaal omvatte ook de klassieke oudheid als voorgeschiedenis en 'the task facing each historian was the construction of an "Enlightened narrative", (...) a macronarrative of great systemic complexity, tracing what were called *les progrès de l'esprit humain* through the grand sequence of the ancient, the Christian and the philosophical'.⁵² Met behulp van het verlichte verhaal bepaalt Pocock in hoeverre Gibbon aansloot bij of juist afweek van deze historiografische norm.

Pocock benadrukt meer dan O'Brien het politieke denken dat lag besloten in het verlichte verhaal. De achttiende-eeuwse auteurs analyseerden, volgens Pocock, de historische ontwikkeling van Europa naar 'civil government' en 'civil society'.⁵³ Met de Vrede van Utrecht in 1713 ontstond volgens verlichte historici een stabiel Europees statensysteem. Dat Europese statensysteem was verbonden op twee niveaus. Enerzijds waren de Europese landen verbonden door onderlinge politieke verdragen, waarbij de betrokken staten de kerkelijke macht ondergeschikt hadden gemaakt aan die van de staat. Anderzijds was het moderne Europa verbonden op het niveau van cultuur waarin inwoners, dankzij onderling contact via een intensieve internationale handel, een systeem van 'shared manners' hadden gecreëerd. In deze moderne handelssamenlevingen kwamen burgers samen in allerlei vormen van

49 Ibidem, 7.

50 Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, 1-2.

51 Ibidem, 1-2, 370.

52 Ibidem, 6.

53 Ibidem, 370.

sociabiliteit, zoals gezelschappen en genootschappen, en waren op deze manier actief betrokken bij de staten waarin zij leefden.⁵⁴

Vanwege zijn nadruk op het politieke denken ziet Pocock het verlichte verhaal eerder ontstaan dan O'Brien. Het werk van de Italiaanse jurist en historicus Pietro Giannone, *Istoria Civile del Regno di Napoli*, geldt voor hem als het startpunt. Pocock erkent dat een centraal onderdeel van het verlichte verhaal, de geschiedenis van 'shared manners', bij Giannone nog ontbrak. Toch schreef Giannone een verlicht verhaal, want 'the underlying theme of this *istoria civile* is that of the "Enlightened narrative" – the struggle between ecclesiastical authority and civil society'.⁵⁵ Vervolgens integreerde Voltaire in *Essai sur les Moeurs* deze politieke geschiedenis met zijn analyse van de vooruitgang van de menselijke geest.⁵⁶ Pocock richt vervolgens zijn blik, net als O'Brien, op Schotland. Hij bespreekt de verlichte geschiedschrijving van de Schotse historici Hume en Robertson.⁵⁷ Daarna verbreedt hij echter het perspectief. Hij concludeert dat de speculatieve en filosofische werken van de Schotse auteurs Smith en Ferguson ook gerekend kunnen worden tot het verlichte verhaal. Hun stadialeer creëerde namelijk verdere eenheid tussen de verschillende Europese landen door ze te karakteriseren als 'moderne handelssamenlevingen', het eindpunt van de stadialeer. Ook benadrukte de stadiale theorie hoe bijzonder de ontwikkeling van Europa was ten opzichte van de rest van de wereld. In tegenstelling tot de Amerikaanse volkeren, schreef Smith, hadden de Europeanen geen 'wilde' of 'woeste' fase van jagers-verzamelaars doorgemaakt. De Europese geschiedenis begon in de middeleeuwen, direct na de val van het Romeinse Rijk, met de komst van de barbaarse en nomadische volkeren.⁵⁸

Het concept van het verlichte verhaal in Pockock's werk is naast de geschiedenis van het politieke denken ook schatplichtig aan de geschiedenis van de geschiedschrijving en het werk van Momigliano. Pocock reageert op diens these van decennia eerder dat het belang van Gibbon in de geschiedenis van de geschiedschrijving lag in het integreren van eruditie en filosofie. Hoewel hij deze analyse onderschrijft, beargumenteert Pocock dat voor een volledig begrip van Gibbons bijdrage ook de narratieve traditie in de geschiedschrijving moet worden betrokken. Alleen door de integratie van eruditie, filosofie én narratief kan het geschiedwerk van Gibbon ten volle op waarde worden geschat.⁵⁹

In 2010 verscheen het korte boek *The Enlightenment: a genealogy* van historicus en romanist Dan Edelstein waarin hij het concept van het verlichte verhaal zowel geografisch versmalt als conceptueel verbreedt. Zijn analyse beperkt zich tot

54 Ibidem, 2-3, 14-25.

55 Ibidem, 29.

56 Ibidem, 120-159, in het bijzonder 153.

57 Ibidem, 199-305.

58 Ibidem, 309-365.

59 Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, 1-6 en 369-380.

Frankrijk, maar zijn these reikt voorbij die van O'Brien en Pocock. Terwijl laatstgenoemden primair een bijdrage leveren aan de geschiedenis van de geschiedschrijving en de ideeëngeschiedenis, mengt Edelstein zich in het internationale debat over de definitie van de Verlichting. Edelstein verzet zich tegen de hedendaagse tendens om het concept te fragmenteren in talloze 'Verlichtingen'. Volgens hem moet de Verlichting als eenheid worden beschouwd, een opvatting die recentelijk ook is verkondigd door John Robertson en Jonathan Israel.⁶⁰ De eenheid van de Verlichting ligt volgens Edelstein in het historisch denken van tijdgenoten. Hij plaatst zichzelf daarmee in de onderzoekstraditie van Reinhart Koselleck, Hannah Arendt en François Hartog. Wanneer tijdgenoten betekenis geven aan de wereld waarin ze leven, ontwerpen ze een plot waarin verleden, heden en toekomst zich op betekenisvolle manier tot elkaar verhouden. Volgens Edelstein neemt dat plot in achttiende-eeuws Europa een zeer specifieke vorm aan: de vorm van het verlichte verhaal.⁶¹ Zo vallen Verlichting en historisch denken volledig samen: 'The Enlightenment was never just the sum of its parts: instead of an aggregate of ideas, actions, and events, it provided a matrix in which ideas, actions, and events acquired new meaning.'⁶²

Meer dan O'Brien en Pocock benadrukt Edelstein het grote belang van de klassieken in het verlichte verhaal. Ook schenkt Edelstein meer aandacht aan de culturele dimensie. Veel Franse auteurs begonnen hun geschiedenis van Europese vooruitgang met de Griekse en Romeinse beschavingen. Laatstgenoemden hadden al grootse prestaties bereikt op het gebied van beschaafdheid en de kunsten en wetenschappen. Vervolgens verzonk Europa in een donkere periode van barbarij en religie. De eerste lichtpuntjes verschenen met het herontdekken van de klassieke teksten in de renaissance. In navolging daarvan bloeiden de wetenschappen in de zeventiende eeuw, vooral in het werk van Descartes en Bacon. Deze wetenschappelijke kennis kwam in de achttiende eeuw de samenleving als geheel ten goede en dat creëerde de verlichte eeuw in Europa.⁶³ De hoofdrolspeler van het verlichte verhaal was de samenleving. In plaats van de daden van grote mannen bewierookte dit oorspronkelijk Franse verlichte verhaal, dat al gauw gangbaar werd in Europa, de culturele prestaties van de volledige maatschappij.⁶⁴

60 Edelstein, *The Enlightenment*, 1-18; Jonathan Israel, *Enlightenment contested. Philosophy, modernity, and the emancipation of man 1670-1752* (Oxford 2006) 863-871; John Robertson, *The case for the Enlightenment: Scotland and Naples, 1680-1760* (Cambridge 2005) 1-33.

61 Edelstein, *The Enlightenment*, 1-6 en 16-18.

62 Edelstein, *The Enlightenment*, 1-6, 13 en 73-74. Zie voor literatuur waarin de nadruk ligt op de discursieve strijd die over het concept bestond: Andreas Pečar en Damien Tricoire, *Falsche Freunde. War die Aufklärung wirklich die Geburtsstunde der Moderne?* (Frankfurt en New York 2015).

63 Ibidem, 1-3.

64 Ibidem, 21-22 en 31-36.

Edelstein zoekt de oorsprong van het verlichte verhaal, in tegenstelling tot O'Brien en Pocock, buiten de geschiedschrijving. Volgens hem ontstond het verlichte verhaal rond 1700, tijdens de *querelle des anciens et des modernes*. In deze discussie in vroeg-achttiende-eeuws Parijs stelden tijdgenoten de vraag welk nut de klassieken nog hadden voor het heden, onder meer voor de kunsten, de wetenschappen en de politiek. '[The Quarrel] opened up a period of intense self-reflection in which the present was thoroughly studied and contrasted with the past. It was through this process of comparison that the narrative of Enlightenment was fashioned.'⁶⁵ Hoewel beide partijen, zowel de Ouden als de Modernen, in principe erkenden dat de moderne tijd beschaafder was dan de klassieke tijd, constateert Edelstein dat de opvatting van de Ouden uiteindelijk dominant werd in de Franse Verlichting. Zij waren in staat het idee van vooruitgang te verzoenen met een blijvende bewondering voor de oudheid.⁶⁶ Hoewel de *querelle* de fundamenteen legde voor het verlichte verhaal, verscheen het verhaal voor het eerst in volledig uitgewerkte vorm in de *Réflexions Critiques sur la Poésie et la Peinture* van abbé Jean-Baptiste Dubos in 1719. Dubos' boek ging over de kunsten en wetenschappen. Hij schetste daarin een samenhangend verhaal over het ontstaan van de verlichte eeuw. Hoewel Bacon en Descartes de wetenschappelijke kennis sterk verbeterden, begon de verlichte eeuw pas op het moment dat de wetenschappelijke kennis de samenlevingen in Europa beschaafde.⁶⁷

Dubos besteedde in zijn verhaal bovendien ruime aandacht aan de Griekse en Romeinse kennis die de prestaties van zeventiende-eeuwse wetenschappers als Bacon en Descartes mogelijk had gemaakt. Deze cumulatieve kennis was gecompliceerder dan het simpelweg voortbouwen op klassieke werken. De tijdvakken hadden een vergelijkbare verlichte *esprit philosophique*. De Griekse en Romeinse wetenschappers hadden al begrepen, net zoals hun zeventiende-eeuwse opvolgers, dat ratio de basis was van wetenschappelijke kennis. Zo werd de klassieke oudheid op geheel nieuwe wijze relevant voor de moderne tijd, namelijk als een eerdere, gedeeltelijk 'verlichte' eeuw. 'The Ancients could accordingly be trusted, not because of their timeless authority, but because they had carefully reflected, without theological prejudices, on the order of nature.'⁶⁸ Pas in het moderne Europa keerde deze kritische geest terug.

65 Ibidem, 5 en 37-43. Het voornaamste meningsverschil betrof de kunsten: waren de prestaties van Homerus onvertroffen of niet? Zie: Edelstein, *The Enlightenment*, 37-43. Zie voor een uitgebreide analyse van dit debat: Larry F. Norman, *The shock of the ancient. Literature and history in early modern France* (Chicago en Londen 2011).

66 Ibidem, 22 en 40-41.

67 Ibidem, 22 en 27-28.

68 Ibidem, 40-43. Citaat op: 43.

Het concept van het verlichte verhaal als norm voor verlichte geschiedschrijvers wordt door Edelstein dus verbreed naar het historisch denken van veel meer tijdgenoten in de Europese Verlichting. Wel verwijst het concept bij alle auteurs naar het zelfbewustzijn van tijdgenoten over hun verlichte eeuw en de geschiedenis daarvan: een verhaal dat werd geschreven in verlichte geschiedschrijving, maar ook in teksten daarbuiten. Dit besef van een gedeelde Europese geschiedenis verbond tijdgenoten over grenzen heen, ook al varieerde de specifieke invulling van het verlichte verhaal. Auteurs gebruikten het als kritiek op zelfvoldane nationale geschiedenissen, op de macht van de kerk of als middel om de prestaties van de klassieken relevant te houden voor het heden.

In dit boek spreek ik zowel van varianten van het verlichte verhaal (enkelvoud) als van verlichte verhalen (meervoud), maar ik onderschrijf de eenheid van het verlichte plot waarbinnen de betrokken auteurs redeneerden. Ondanks de verschillende accenten die ze legden, afhankelijk van de nationale, politieke en intellectuele context waarin ze leefden en werkten, erkenden achttiende-eeuwse auteurs elkaars bijdrage aan het gedeelde verhaal over Europese vooruitgang.

Varianten van vooruitgang

Elk verlicht verhaal dat de achttiende-eeuwse auteurs schreven, had hetzelfde eindpunt: het verlichte Europa. Dit verlichte en moderne eindstadium, met verwachtingen voor de toekomst, hield uiteindelijk alle verlichte verhalen bij elkaar.⁶⁹ Tegelijkertijd verschilden de auteurs van mening over diverse details. Zo bestond er bijvoorbeeld een debat over welke factoren doorslaggevend waren geweest in de geschiedenis van Europese vooruitgang: de zeevaart en navigatie, de opkomst van de middenklasse, de uitvinding van de drukpers, de inzet van het buskruit door de Europeanen, de reformatie of de wederopbloei van de letteren.⁷⁰ De visies varieerden al naargelang de nationale en intellectuele context waarin auteurs leefden en werkten.

De schrijvers van het verlichte verhaal konden op meerdere manieren het proces van vooruitgang omschrijven. Een vroege en bekende variant was de vooruitgang van de menselijke geest, voor het eerst geformuleerd in het werk van Voltaire. Daarin lag de nadruk op de culturele en intellectuele ontwikkeling van de mens. Zo beschreef Voltaire in *Siècle de Louis XIV* in vier 'momenten' hoe de menselijke geest zich had ontwikkeld en beschaafd. In eerste instantie bloeide de menselijke geest onder het bewind van Perikles; eeuwen later opnieuw tijdens de regering van keizer Augustus. Vervolgens nam het vroegmoderne Europa het stokje over:

69 Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, 370; Edelstein, *The Enlightenment*, 72-74; O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 9-12.

70 Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, 369-370.

de menselijke geest beschaafde zich verder tijdens het bewind van de Medici. Pas in achttiende-eeuws Europa bereikte de menselijke geest, onder het patronage van Lodewijk XIV, een nieuw hoogtepunt dankzij de bloeiende handel en politieke rust.⁷¹ In zijn boek *Essai sur les Moeurs* uit 1756 onderzocht Voltaire de verhouding tussen de kunsten, de *esprit philosophique* en de ontwikkeling van beschaving in Europa. Hij bestudeerde in principe de volledige wereldgeschiedenis, maar hanteerde daarbij een eurocentrisch perspectief. Hij begon met de geschiedenis van China en de islamitische wereld, maar zag uiteindelijk de cultuur van Europa bloeien, terwijl de Chinese en islamitische culturen stagneerden.⁷²

Aan de andere kant van het spectrum van vooruitgangdenken lag de meer sociologische en abstracte variant: de stadialeer. Er bestond een sterke traditie hiervan in Schotland met onder meer Adam Smiths lezingen over jurisprudentie, Adam Fergusons *Essay on the History of Civil Society* uit 1767 en meerdere werken van Henry Home, Lord Kames. Ook de Franse en Zwitserse denkers Montesquieu en Isaak Iselin werkten binnen deze intellectuele traditie. In eerste instantie fungeerde de stadialeer als denkinstrument. Morele filosofen en politieke economen wilden begrijpen hoe de mensheid zich had ontwikkeld van de natuurstaat tot de moderne handelssamenleving. Zo konden zij speculeren over hoe en waarom de samenleving steeds complexer werd, bijvoorbeeld in welke omstandigheden mensen kwamen tot de uitvinding van geld.⁷³ De stadialeer was dus kritisch en beschrijvend van aard, op zoek naar universele wetten, en hierdoor ver verwijderd van het narratieve karakter van het verlichte verhaal.⁷⁴ De slotfase van de handelssamenleving correspondeerde echter uitstekend met het verlichte Europa. Daardoor gingen de stadialeer en de Europese geschiedenis steeds meer overlappen. Deze verschillende processen van vooruitgang – van de economie, de samenleving en de menselijke geest – werden op verschillende manieren verklaard. In de geschiedenis van de vooruitgang van de menselijke geest – en breder in de verlichte geschiedschrijving – lag de nadruk vaker op menselijk en intentioneel handelen.⁷⁵ De drijvende kracht

71 O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 45-55; Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, 120-159.

72 O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 45-55; Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, 120-159.

73 Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, 309-363; O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 132-134; McDaniel, *Adam Ferguson*, passim. Zie voor het verschil tussen *conjectural history* en de stadialeer: Meek, *Social science*, 230-243. Zie voor de stadialeer en de *science of man* in de Schotse Verlichting: Nicolas Phillipson, 'The Scottish Enlightenment' in: Roy Porter en Mikulaus Teich eds., *The Enlightenment in national context* (Cambridge 1981) 19-40.

74 O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 134.

75 O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 45-55; Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, 120-159.

achter vooruitgang in de stadialeer was onduidelijk. De auteurs spraken meestal van ‘spontane’ veranderingen die optraden in de samenleving.⁷⁶

Spoedig ontstonden er ook combinaties van deze varianten van vooruitgangdenken. Zo gebruikte Robertson de abstracte stadialeer om zijn narratieve geschiedenis van Europese vooruitgang te onderbouwen. In *A View of the Progress of Society in Europe from the Subversion of the Roman Empire to the Beginning of the Sixteenth Century* zag Robertson het beschavingsproces in Europa steeds op dezelfde getrapte wijze plaatsvinden. De manier waarop de mens in zijn levensonderhoud voorzag, bepaalde hoe de samenleving verder werd ingericht. Tegelijkertijd gebruikte hij, evenals Voltaire, het concept *manners* als graadmeter van beschaafdheid en behield hij menselijke intentie als verklarende factor in de geschiedenis.⁷⁷ Zo gaf hij een gelaagde verklaring voor de geschiedenis van Europese vooruitgang, in de woorden van de hedendaagse historicus László Kontler:

Crusades, commerce, refinement, polite manners, rule of law – in this order: a succession of events whose motive forces are superstitious gives rise to unexpected consequences, which are at first felt on the level of the prevailing “mode of subsistence”; next, in the norms that regulate interpersonal relationships; and finally in the sphere of the institutions through which civil society is governed.⁷⁸

Auteurs van het verlichte verhaal konden dus putten uit verschillende intellectuele tradities, van de speculatieve stadialeer tot meer intentionele benaderingen. Dat de verschillende varianten van vooruitgangdenken voor verlichte geschiedschrijvers vaak in elkaars verlengde lagen, blijkt uit de overeenkomstige ontwikkeling van het oeuvre van Robertson en Voltaire, ‘from national to (mainly) European history, and then to pseudo-scientific pieces on the social evolution of early man’.⁷⁹

Deze verschillende verlichte verhalen werden, zoals gezegd, sterk beïnvloed door de politieke, nationale en intellectuele context waarin de auteurs leefden en werkten. Zo was Voltaire van 1745 tot 1747 *historiographe du roi* van koning Lodewijk XV en onderhield hij intensief contact met koning Frederik de Grote van Pruisen. In zijn *Siècle de Louis XIV* presenteerde hij de absolute monarchie als een politieke voorwaarde voor vooruitgang en beschaving; koninklijke patronage stimuleerde de bloei van de kunsten. De monarchie was bovendien een cultureel spektakel dat

76 Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, 309-363; O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 132-134.

77 László Kontler, ‘William Robertson’s history of manners in German, 1770-1795’ *Journal of the History of Ideas* 58 (1997) 125-144, aldaar 131-133; Idem, *Translations, histories, Enlightenment. William Robertson in Germany, 1760-1795* (New York 2014); O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 132-141 en 148-151.

78 Kontler, ‘William Robertson’s history’, 133.

79 O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 99.

de natie op politiek niveau verbond.⁸⁰ De Franse denker Montesquieu, de Duitse historicus Christoph Meiners en de Schotse Ferguson beargumenteerden juist het tegenovergestelde: dat alleen republikeinse vrijheid en deugdzaamheid de bloei van de menselijke geest zouden stimuleren.⁸¹ Bij de republikeinse interpretatie van het verlichte verhaal verschilden de auteurs van mening of de republikeinse deugden behouden konden worden in een modern, commercieel en beschaafd Europa. Hoewel Meiners de mogelijkheid hiervan betwijfelde en vreesde voor het morele en politieke verval van Europa, stelde Ferguson dat de deugden die aanwezig waren in de 'barbaarse' periode van Europa juist werden verbeterd en beschaafd door de culturele bloei in de achttiende eeuw.⁸² Per land konden de dominante intellectuele tradities verschillen. In Frankrijk reflecteerden achttiende-eeuwse auteurs geregeld op de rechtmatigheid van ingrijpen door de Europeanen in overzeese koloniën en andere werelddelen.⁸³ De geschiedschrijving van Hume en Robertson was duidelijk ingebed in de intellectuele context van de Schotse Verlichting, waarin de *science of man* en de stadialeer centraal stonden.⁸⁴ In hun varianten van het verlichte verhaal legden de Duitse historici Meiners en Johann Gottfried Eichhorn de nadruk op de doorslaggevende rol van de middenklasse in het Europese beschavingsproces.⁸⁵

Een belangrijk punt waarop de verlichte verhalen van elkaar verschilden, was de rol die religie kreeg toegekend. Zo gaf de protestantse Robertson meer ruimte aan de hand van God in het verlichte verhaal en presenteerde hij het christendom als een positieve stimulans in het Europese beschavingsproces. Voor hem was de reformatie zowel een onderdeel van de stadialeer (de ontwikkelde protestantse opvattingen pasten bij de beschaafde tijd) als een unieke spirituele gebeurtenis (een nieuw verbond tussen mens en God).⁸⁶ Vergelijkbare positieve interpretaties van de rol van het protestantisme kunnen worden gevonden in

80 O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 22, 36, 44-55; Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, 120-159; Síoira Pierce, 'Voltaire: polemical possibilities of history' in: Bourgault en Sparling, *Companion*, 153-187, aldaar 165-166, 170-171.

81 Carhart en Robertson, 'The Enlightenment of J. G. A. Pocock', 125, 128 en 135. De drie auteurs verschilden overigens van mening over welke deugden daarvoor noodzakelijk waren.

82 Ibidem,

83 Zie bijvoorbeeld: Céline Spector, 'Civilisation et empire: la dialectique négative de l'Europe au siècle des Lumières' in: Antoine Lilti en Céline Spector eds., *Penser l'Europe au XVIIIe siècle: commerce, civilisation, empire* (Oxford 2014) 93-116; Kenta Ohji, 'La fin de l'Ancien Régime en Europe selon l'*Histoire des deux Indes*' in: Lilti en Spector, *Penser l'Europe*, 117-136. Zie ook hoofdstuk drie van dit boek.

84 Zie bijvoorbeeld: Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, 309-318; Craig Smith, 'The Scottish Enlightenment, unintended consequences and the science of man', *Journal of Scottish Philosophy* 7.1 (2009) 9-28.

85 Golf-French, *Contemplating the revolution*, 286.

86 O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 141-148.

Duitse varianten van het verlichte verhaal. De van oorsprong Franse maar naar Duitsland gevluchte auteur Charles de Villers schreef in *Essai sur l'Esprit et l'Influence de la Réformation de Luther* dat protestantisme een cruciale factor was in de opkomst van moderniteit en dat katholieke naties daarom achterbleven in het proces van Verlichting. Ook August Ludwig Schlözer beargumenteerde het belang van het christendom als verbindende factor in Europa. Pas toen Rusland het christelijke geloof overnam, hoorde het, volgens Schlözer, bij het beschaafde Europa en de verlichte moderniteit.⁸⁷ Deze nadruk op de positieve rol van religie en de kerk stond in scherp contrast met de visies van Voltaire, Hume en Gibbon, die alle drie de vergaande kerkelijke macht en het religieus fanatisme uit vroegere perioden en in het heden met regelmaat veroordeelden en beschouwden als struikelblokken in het proces van Verlichting. Voltaire ondertekende meerdere van zijn werken met 'Écrasez l'infâme' en streed actief tegen religieuze intolerantie, Hume betreurde onder meer de tijd van Karel I waarin de Britse bevolking '[was] sunk into the lowest and most odious bigotry' en Gibbon omschreef de middeleeuwse kruistochten als 'savage fanaticism'. Juist het inperken van de kerkelijke macht was volgens deze auteurs kenmerkend voor de Europese moderniteit.⁸⁸ Terwijl het verlichte eindpunt in alle verhalen gelijk bleef, evenals de parameters van het Europese beschavingsproces, bestonden er dus varianten van vooruitgangdenken.

Verlichting en geschiedenis in Nederland

Het verlichte verhaal in de nationale context

Ook in achttiende-eeuws Nederland schreven auteurs verlichte verhalen en ook die werden gevormd door de nationale en intellectuele context. Drie vraagstukken in het bijzonder bepaalden hoe Nederlandse auteurs hun varianten van het verlichte verhaal schreven: de ambivalente verhouding tot de klassieken, het probleem van nationaal verval en de autoriteit van de Bijbel. Deze drie vraagstukken stonden namelijk, elk op hun eigen wijze en in hun onderlinge samenhang, op gespannen voet met het idee van Europese vooruitgang.

Allereerst golden in de achttiende-eeuwse Nederlandse Republiek de klassieken als inspiratiebron voor het heden. Nederland was, als republiek te midden van

87 Golf-French, *Contemplating the revolution*, 223-224, 260-261.

88 O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 47-53, 72-82 en 192-198. Citaat Hume op 72. Citaat Gibbon op 195. Zie deze pagina's ook voor de soms aanzienlijke verschillen die bestonden tussen de individuele opvattingen van deze geschiedschrijvers over de rol van religie in de Europese geschiedenis. Zie verder: Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, 120-152, 291-299, 377-390.

monarchieën, een opvallende verschijning in het Europa van voor 1790. Hoewel Nederlandse auteurs erkenden dat zij leefden in een meer beschaafde en ontwikkelde wereld van internationale handel en gepolijste zeden, zagen ze, mede vanwege hun regeringsvorm, een nauwe band met de geschiedenis van de klassieken. De ambivalente verhouding van Nederlandse denkers tot het klassieke verleden is de afgelopen decennia grondig bestudeerd. Voor politieke denkers bleven in Nederland klassiek-republikeinse ideeën en klassieke rolmodellen tot diep in de achttiende eeuw relevant, zoals blijkt uit het werk van Wyger Velema.⁸⁹ Ook heeft achttiende-eeuws Nederland nooit een equivalent gehad van de Franse *querelle des anciens et des modernes* of de Engelse *battle of the books*. Hoewel schrijvers in achttiende-eeuws Nederland de debatten in Frankrijk en Engeland op de voet volgden, stelden zij het belang van de klassieken voor het heden zelf nauwelijks expliciet ter discussie.⁹⁰ Tot slot bleef de humanistische geschiedschrijving tot het eind van de achttiende eeuw dominant in de Nederlandse Republiek, zo blijkt uit onderzoek van Eco Haitsma Mulier en Leo Wessels. De Nederlandse bijdragen aan de verlichte geschiedschrijving waren daardoor summier.⁹¹

De Nederlandse bewondering voor de klassieken was binnen Europa opvallend sterk, maar sloot aan bij het Europese verlichte verhaal. Daarin vervulden de klassieke beschavingen namelijk een tweeledige rol. Aan de ene kant was er in de

89 Zie onder meer: W.R.E. Velema, *Republicans. Essays on eighteenth-century Dutch political thought* (Leiden en Boston 2007); W.R.E. Velema, “De eerste republiek van Europa”. Iets over de politieke identiteit van de zeven verenigde provinciën in de achttiende eeuw’ *De Achttiende Eeuw* 24 (1992) 29-44; W.R.E. Velema, *Omstreden oudheid. De Nederlandse achttiende eeuw en de klassieke politiek* (Amsterdam 2010). Zie ook: S.R.E. Klein, *Patriots republikenisme: politieke cultuur in Nederland 1766-1787* (Amsterdam 1995); M. Rutjes, “Niet geheel applicabel op deze tijd”. De klassieke oudheid in het politieke discours van de Bataafse republiek, 1795-1801’ in: A.J.P. Raat, W.R.E. Velema en C. Baar-de Weerd eds., *De oudheid in de achttiende eeuw* (Utrecht 2012) 75-86.

90 Zie voor de discussie over een potentiële *querelle* in Nederland: Peter Altena, ‘Het Journal Littéraire en de Poëtenoorlog in de Nederlandse literatuur’ *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 18 (1986) 267-285; Willem van den Berg, ‘7 september 1765: Frans van Lelyveld complimenteert de 17-jarige Rijklof Michaël van Goens met diens Vrijmoedige bedenkingen’ in: M.A. Schenkveld-van der Dussen e.a. eds., *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (Groningen 1993) 340-345; E.M. Wiskerke, *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur tussen 1780 en 1813* (Hilversum 1995) 86; Lieke van Deinsen, *Litteraire erflaters: canonisering in tijden van culturele crisis, 1700-1750* (Hilversum 2017) 57-62. De Franse *querelle* werd in Nederland en Duitsland nauwlettend gevolgd: Peter K. Kapitza, *Ein bürgerlichen Krieg in der gelehrten Welt. Zur Geschichte der Querelle des Anciens et des Modernes in Deutschland* (München 1981); Marlies Schilling, ‘De “Querelle des Anciens et des Modernes” in het Journal Littéraire (1713-1716)’ *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 18 (1986) 227-247.

91 Eco Haitsma Mulier, ‘De achttiende eeuw als eeuw van het historisch besef’ *De Achttiende Eeuw* 26 (1994) 147-152; Eco Haitsma Mulier, ‘Between humanism and Enlightenment. The Dutch writing of history’ in: M.C. Jacob en W.W. Mijnhardt eds., *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, Enlightenment and revolution* (Ithaca en New York 1992) 170-187; Leo Wessels, *Bron, waarheid en de verandering der tijden: Jan Wagenaar (1709-1773), een historiografische studie* (Den Haag 1997).

achttiende-eeuwse opvatting van ‘moderniteit’ nog veel ruimte voor de klassieke voorgangers. De verlichte Europeanen bouwden voort op de klassieke kennis; zij brachten de filosofische geest die al had geheerst in de Griekse en Romeinse geschiedenis tot nieuwe hoogten. Aan de andere kant erkenden de achttiende-eeuwse schrijvers van het verlichte verhaal dat het moderne en commerciële Europa fundamenteel verschilde van de klassieke beschavingen.⁹² Deze ambivalente verhouding leidde tot wisselende oordelen over wat de klassieke periode de contemporaine denkers kon leren over de Europese toekomst. De vraag was of het beschavingsproces in Europa zou voortduren of dat het werelddeel de klassieke beschavingen zou volgen in verval en ondergang. In het bijzonder hield men zich bezig met de vraag hoe deugd en Verlichting zich tot elkaar verhielden. Sommigen stelden dat de barbaarse energie en deugd werden beschaafd door de kunsten en wetenschappen. Anderen betoogden dat de rijkdom die de ontwikkeling van kunsten en wetenschappen mogelijk maakte, evenals bij de klassieken, zou leiden tot weelde, zedenverbastering en uiteindelijk verval.⁹³ In de context van de Nederlandse Republiek was deze vraag, die ook elders in Europa de gemoederen bezighield, in uitvergroete vorm aanwezig.

De zorgen over verval waren in achttiende-eeuws Nederland niet beperkt tot Griekse of Romeinse parallellen. Tijdgenoten vonden een nog verontrustender historisch voorbeeld dicht bij huis: de Nederlandse handelsrepubliek uit de zeventiende eeuw. De obsessie van achttiende-eeuwse Nederlandse denkers met de voorgaande ‘Gouden Eeuw’ is in de hedendaagse historiografie inmiddels een gemeenplaats. Bijna alle schrijvers in achttiende-eeuws Nederland waren ermee bezig; praktisch elke tekst signaleerde het probleem. Nederlandse schrijvers onderscheidden de achteruitgang die had plaatsgevonden ten opzichte van de voorgaande eeuw op alle mogelijke terreinen: economie, politiek, zeden en cultuur.⁹⁴

De Nederlandse preoccupatie met het zeventiende-eeuwse nationale verleden stond in scherp contrast met het verlichte verhaal. In de geschiedenis van Europese

92 Edelstein, *The Enlightenment*, 1-3.

93 Carhart en Robertson, ‘The Enlightenments of J. G. A. Pocock’, 132-139.

94 Het idee van de Nederlandse achttiende eeuw als een periode van verval is de laatste vier decennia genuanceerd. Het vervalsdenken was enerzijds het resultaat van retorische overdrijving door toenmalige auteurs in het publieke debat. Anderzijds was het verval in achttiende-eeuws Nederland een realiteit. Zie onder meer: E.H. Kossmann, ‘The Dutch Republic in the eighteenth century’ in: M.C. Jacob en W.W. Mijnhardt eds., *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, Enlightenment and revolution* (Ithaca en New York 1992) 19-31, aldaar 28; N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland: van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 54 en 73; Dorothee Sturkenboom, *Spectators van hartstocht: sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum 1998) 199-200. Zie voor de nuancering van het werkelijke achttiende-eeuwse economisch verval: Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000); Koen Stapelbroek, ‘Dutch decline as a European phenomenon’ *History of European Ideas* 36 (2010) 139-152.

voortgang bestond een positief verband tussen de zeventiende en achttiende eeuw. In de zeventiende eeuw werden de kunsten en wetenschappen beschaafd; in de achttiende eeuw profiteerde de maatschappij daarvan. De nationale geschiedenis omschreef de relatie tussen de zeventiende en achttiende eeuw op tegenovergestelde wijze. Terwijl Nederland in de zeventiende eeuw had gebloeid in economie en cultuur, was er in de achttiende eeuw sprake van achteruitgang. In aansluiting op het eerste punt – de verhouding tot de klassieken – was de situatie van de Nederlandse Republiek extra schrijnend. Het geconstateerde verval leek namelijk het klassiek-republikeinse vertoog te bevestigen dat de Nederlandse Republiek in de laatste fase verkeerde van de republikeinse cyclus van opkomst, bloei en verval. Zo bevonden de Nederlandse schrijvers van het verlichte verhaal zich tussen een geschiedenis van Europese voortgang en een van nationaal verval.

Tot slot worstelden de Nederlandse schrijvers met de rol van religie in het verlichte verhaal. De afgelopen decennia hebben historici uitgebreid aandacht besteed aan het christelijke karakter van de Nederlandse Verlichting. Leo Wessels, Jan Willem Buisman en Ernestine van der Wall omschrijven de Nederlandse Verlichting als een streven naar de verzoening tussen rede en openbaring.⁹⁵ Simon Vuyk heeft de vooraanstaande positie van doopsgezinden en remonstranten in de Nederlandse Verlichting onderzocht.⁹⁶ Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg hebben betoogd dat het protestantse natiebeseef een belangrijk element was in de Nederlandse Verlichting.⁹⁷ Het verlichte verhaal werd door Europese auteurs sporadisch op positieve wijze verbonden met de geschiedenis van het christendom, maar de rol van de kerk in het beschavingsproces werd vaak kritisch beoordeeld en het wereldhistorische perspectief van het verlichte verhaal stond ook op gespannen voet met de chronologische en geografische kaders van de Bijbelse geschiedenis. Voor Nederlandse auteurs, van wie een aanzienlijk aantal predikant was, waren deze kritische kanttekeningen bij de autoriteit van de Bijbel vaak problematisch.

95 Zie onder meer: Ernestine van der Wall en Leo Wessels eds., *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007); Jan Wim Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting: een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)* (Zwolle 1992); Jan Wim Buisman ed., *Verlichting in Nederland 1650-1850: vrede tussen rede en religie?* (Nijmegen 2013); Ernestine van der Wall, 'Religie en Verlichting. Harmonie of conflict? Inleiding op het themanummer' *De Achttiende Eeuw* 32 (2000) 5-15. Zie voor een grondig historisch en historiografisch overzicht van Verlichting en religie in Nederland: Jelle Bosma, *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800* (Nieuwkoop 1997) 1-126.

96 Zie onder meer: Simon Vuyk, *Verlichte verzen en kolommen: remonstranten in de letterkunde en tijdschriften der Verlichting (1720-1820)* (Amsterdam 2000).

97 Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005; herziene tweede druk 2006) 208-268.

In dit intellectuele veld van tegenstrijdigheden – van klassiek en modern Europa, van Europese vooruitgang en nationaal verval, van Bijbel en beschaving – schreven Nederlandse auteurs hun eigen varianten van het verlichte verhaal.

Het verlichte verhaal in Nederlandse bronnen

Waar vinden we het verlichte verhaal in achttiende-eeuws Nederland? Voor dit boek bestudeerde ik een breed corpus van Nederlandstalig bronmateriaal, zodat ik het verlichte verhaal in Nederland – en de verschillende varianten daarvan – op het spoor kon komen. Daarbij liet ik mij leiden door twee inhoudelijke criteria die overeenstemden met het concept van het verlichte verhaal. Ten eerste selecteerde ik bronnen waarin het contemporaine besef dat er een verlichte eeuw was aangebroken centraal stond. Ten tweede zocht ik naar achttiende-eeuwse geschiedschrijving die het nationale perspectief oversteeg, omdat dan de kans het grootst was dat de geschiedenis van Europese vooruitgang een rol zou spelen.

Een logisch startpunt voor deze zoektocht zou de Nederlandse variant van verlichte geschiedschrijving zijn geweest. De bekendste schrijver hiervan is Simon Stijl. Zijn boek *Opkomst en Bloei der Vereenigde Nederlanden* uit 1774 is volgens Henk Smitskamp 'het best geslaagde specimen van verlichte historiografie, dat onze geschiedschrijving heeft opgeleverd'.⁹⁸ Smitskamp gebruikt het werk van Voltaire als de graadmeter voor die vorm van geschiedschrijving en in verschillende opzichten volgde Stijl de geschiedvisie van Voltaire. Hij schreef in *Opkomst en Bloei* een beschavingsgeschiedenis van Nederland en besteedde aandacht aan bijna alle facetten van de vroegere samenleving. Hij besprak niet alleen de politieke geschiedenis, maar ook de volksaard, de heersende zeden, de ontwikkeling van wetten en de opbloeiende koophandel. In zijn verhaal zocht Stijl bovendien naar de oorzaken en gevolgen die de geschiedenis verbonden.⁹⁹ De rode draad in zijn verhaal was de voor Nederlanders kenmerkende vrijheidsliefde en de bron daarvan lag in de koophandel: Nederlanders dreven al sinds de vroegste eeuwen handel. Deze handelsondernemingen stelden de Nederlandse inwoners in staat om de landbouw, nijverheid, kunsten en wetenschappen te doen bloeien. De opleving in de kunsten en wetenschappen wakkerde de vrijheidsliefde weer verder aan.¹⁰⁰

98 H. Smitskamp, 'Simon Stijl als verlicht geschiedschrijver' in: J.A.L. Lancée ed., *Mythe en werkelijkheid. Drie eeuwen vaderlandse geschiedbeoefening (1600-1900)* (Utrecht 1979) 86-102, aldaar 99. Deze versie is een herdruk van het oorspronkelijke artikel van Smitskamp uit de jaren vijftig. Reginald de Schryver meent dat Nederland geen wijsgerige geschiedschrijving heeft gehad. Reginald de Schryver, *Historiografie. Vijfentwintig eeuwen geschiedschrijving van West-Europa* (Assen en Maastricht 1990) 275.

99 Smitskamp, 'Simon Stijl', 93 en 99.

100 Klein, *Patriots republikenisme*, 27-30. Het optimistische geschiedverhaal van Stijl is door latere historici vaak bestempeld als 'zelfingenomen' en 'arrogant'. Zie: Smitskamp, 'Simon Stijl', 91-92; I. Leonard

Stijls *Opkomst en Bloei* is ook een goed voorbeeld van hoe het verlichte verhaal zijn weg vond naar de Nederlandse context. Stijl schreef al op de eerste pagina's van zijn boek dat de Nederlandse Republiek een verlichte eeuw had bereikt. Vervolgens bestudeerde hij de nationale geschiedenis vanuit Europees perspectief, met een bijzondere waardering voor de rol van de koophandel in het beschavingsproces. Handel schiep de voorwaarden voor de vooruitgang van de kunsten en wetenschappen. De hoofddeugd van het nationaal karakter, de vrijheidsliefde, ontwikkelde zich hierdoor van een ruwe naar een beschaafde variant.¹⁰¹

Over het typeren van Stijls geschiedvisie als verlicht bestaat consensus onder hedendaagse historici. Over andere achttiende-eeuwse Nederlandse geschiedwerken verschillen zij van mening. Sommigen signaleren de aanzet tot een verlichte geschiedvisie in het werk van Jan Wagenaar. Zijn *Vaderlandsche Historie* (1749-1759) wordt niet erkend als typisch verlichte geschiedschrijving, maar bevat wel meerdere kenmerken hiervan. Zo wilde hij 'de Historie van het Volk' schrijven en niet 'die van den Vorst'.¹⁰² Verspreid door de historiografie zijn er nog meer auteurs te vinden. Wyger Velema heeft Elie Luzac en diens *Hollands Rijkdom* bestudeerd. In dat geschiedwerk waren de verlichte thema's van beschaving en handel alomtegenwoordig.¹⁰³ Jan Rotmans analyseert Cornelis Zillesen en zijn *Onderzoek der Oorzaaken van de Opkomst, het Verval en Herstel der Oude en Hedendaagsche Volken* (1781-1784). Zillesen combineerde een cyclisch tijdsbesef met een verlichte beschavingsgeschiedenis.¹⁰⁴ Ook aan de Nederlandse universiteiten toonden hoogerleraren interesse in de verlichte benadering van het verleden. Onder meer Jacobus de Rhoer, Herman Muntinghe en Cornelis de Rhoer beschouwden het verleden steeds meer als een historisch proces, waarvan zij de oorzaken en gevolgen konden achterhalen.¹⁰⁵ Van Deursen pleitte in de jaren zestig voor het

Leeb, *The ideological origins of the Batavian revolution. History and politics in the Dutch Republic, 1747-1800* (Den Haag 1973) 125. Zie voor zijn volledige analyse van Stijls werk: 122-136. Zie voor een gebalanceerde bespreking van het werk van Simon Stijl: Klein, *Patriots republikanisme*, 42-48.

101 Simon Stijl, *De Opkomst en Bloei van de Republiek der Vereenigde Nederlanden; voorafgegaan door eene Verhandeling over de Opkomst en den Ondergang van Oude en Hedendaagsche Republieken* (Amsterdam en Harlingen 1774) passim.

102 Geciteerd in: Tom Verschaffel, 'De dissertatie. Onderzoek in een verlicht decor' in: Tollebeek, Verschaffel en Wessels eds., *De palimpsest*, 123-142, aldaar 129.

103 W.R.E. Velema, *Enlightenment and conservatism in the Dutch Republic: the political thought of Elie Luzac (1721-1796)* (Assen enz. 1993).

104 Jan Rotmans, 'Circles of desire and the corruption of virtue: the historical thought of Cornelis Zillesen (1736-1828)' *De Achttiende Eeuw* (2014) 79-105.

105 A. Th. van Deursen, *Jacobus de Rhoer, 1722-1813: een historicus op de drempel van een nieuwe tijd* (Groningen 1970); Joris van Eijnatten, 'Protestante schrijvers over beschaving en cultuur' in: P. den Boer ed., *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001) 255-285. Zie voor Cornelis de Rhoer hoofdstuk twee van dit boek. Zie voor onderwijs in de geschiedenis

onderscheiden van een christelijke variant van wijsgerige geschiedschrijving in Nederland, onder meer in het werk van E.M. Engelberts.¹⁰⁶

Volgens hedendaagse historici was er dus geen sprake van een volwaardige tak van verlichte geschiedschrijving in Nederland, of van een verhaal van vooruitgang of een kosmopolitisch perspectief. De meeste achttiende-eeuwse Nederlandse geschiedwerken worden op zijn best omschreven als half humanistisch en half verlicht. Stijl was de uitzondering in het geschiedlandschap van achttiende-eeuws Nederland. Meermaals hebben historici, zoals Eco Haitsma Mulier en Leo Wessels, laten zien dat geschiedschrijvers in de Nederlandse Republiek het klassieke verleden bewonderden en de humanistische geschiedschrijving in stand hielden. Verlichte en humanistische manieren van omgaan met het verleden bestonden tot na 1800 naast elkaar, meestal binnen dezelfde tekst.¹⁰⁷ Leo Wessels betoogt in zijn historiografische studie van Jan Wagenaars geschiedwerk dat Wagenaar eerder humanistisch dan verlicht kan worden genoemd vanwege diens afkeer van speculatieve geschiedschrijving.¹⁰⁸

Er mag dan geen sterke traditie van verlichte geschiedschrijving hebben bestaan in achttiende-eeuws Nederland, er was wel degelijk sprake van het verlichte verhaal. Terwijl O'Brien en Pocock zich concentreren op de verlichte geschiedschrijving, heeft Edelstein overtuigend aangetoond dat het verlichte verhaal ook buiten de geschiedschrijving kan worden gevonden. Het verlichte verhaal vond zijn neerslag in allerlei soorten teksten. Zodra we een breder perspectief hanteren en naar meer kijken dan alleen de potentieel verlichte geschiedschrijving, verandert het beeld van het verlichte verhaal in achttiende-eeuws Nederland. Aan de hand van de twee hiervoor genoemde criteria – het besef van de verlichte eeuw en het Europese perspectief – heb ik vier bronsoorten geselecteerd: spectatoren, genootschappelijke prijsvragen, wereldgeschiedenissen en recensietijdschriften.

De spectatoren en prijsvragen liggen als bronnen voor de hand. Zowel historici als historisch letterkundigen beschouwen spectatoren en genootschappen al decennia als de intellectuele infrastructuur van de Nederlandse Verlichting.¹⁰⁹ Beide genres beleefden ook hun opkomst en bloei (en soms verval) in de Nederlandse achttiende

aan de Universiteit Utrecht: J. Roelevink, *Gedictieerd verleden: het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de Universiteit te Utrecht, 1735-1839* (Amsterdam 1986).

106 A. Th. Van Deursen, 'Wijsgerige geschiedschrijving in Nederland' in: Lancée ed., *Mythe en werkelijkheid*, 103-120.

107 Zie onder meer: Haitsma Mulier, 'Between humanism and Enlightenment', 170-187; Wessels, *Bron, waarheid en de verandering der tijden*, 128-131 en 179-208.

108 Wessels, *Bron, waarheid en de verandering der tijden*, 128-131 en 179-208. Hierbij is vermoedelijk Voltaire als maatstaf genomen.

109 Zie bijvoorbeeld: J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, *1800: blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001); Van Sas, *De metamorfose*, 54.

eeuw. Voor dit onderzoek is het belangrijk dat deze genres ook goed passen bij het verlichte verhaal. De Nederlandse spectator-schrijvers en genootschapsleden beschouwden zichzelf als representanten van de verlichte eeuw. Hun spectatoriale tijdschriften en prijsvragen waren zowel een uiting van de verlichte eeuw als een middel om het verlichte heden verder te verbeteren.

De Nederlandse spectatoren waren onderdeel van een breed Europees verschijnsel. Het spectatoriale tijdschrift ontstond in vroeg achttiende-eeuws Engeland. Joseph Addison en Richard Steele wilden met *The Tatler* (1709-1711) en *The Spectator* (1711-1712) op luchtige wijze een breed lezerspubliek onderwijzen in de verlichte moraal. De spectatoriale geschriften hadden een duidelijk doel: '[to bring] philosophy out of closets and libraries, schools, and colleges, to dwell in clubs and assemblies, at tea-tables and coffee-houses'.¹¹⁰ De spectator sloot als genre aan op het bredere *politeness*-debat dat in vroeg achttiende-eeuws Engeland plaatsvond. Het idee van *politeness* sloot nauw aan bij het besef van een verlichte eeuw. Binnen het idee van *politeness* hadden auteurs enerzijds het idee dat ze in een beschaafde tijd leefden en anderzijds wilden ze met een beschaafde omgang en conversatie die beschaving verder bevorderen. Addison en Steele probeerden met hun gemakkelijke, maar moralistische tijdschriften daaraan een schriftelijke vorm te geven.¹¹¹

Ook de Nederlandse genootschappen waren onderdeel van een breder Europees fenomeen. De genootschappen konden binnen Europa sterk verschillen, maar de meeste genootschapsleden meenden, net zoals de spectator-schrijvers, dat ze in een verlichte eeuw waren aanbeland. Bovendien wilden ze, net zoals de spectator-schrijvers, de samenleving verder beschaven. Zij probeerden dat doel echter te bereiken door wetenschappelijke kennis te vergaren, onder meer door het gericht formuleren en uitschrijven van prijsvragen.¹¹²

De Nederlandstalige recensietijdschriften behoorden eveneens tot de intellectuele infrastructuur van de Nederlandse Verlichting en worden ook wel beschouwd als een 'motor van de Verlichting'.¹¹³ De recensietijdschriften verschilden van wat tegenwoordig onder 'recenseren' wordt verstaan, zoals Viktoria Franke heeft

110 Geciteerd in: Lawrence Klein, *Shaftesbury and the culture of politeness. Moral discourse and cultural politics in early eighteenth-century England* (Cambridge 1994) 36.

111 Klein, *Shaftesbury*, 3-14. Zie ook: Idem, 'Liberty, manners, and politeness in early eighteenth-century England' *The Historical Journal* 32 (1989) 583-605.

112 Jordy Geerlings, 'Hoe verlicht waren de genootschappen? De achttiende-eeuwse sociabiliteit in recent historisch onderzoek' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127 (2014) 189-209.

113 Viktoria Franke, *Een gedeelde wereld? Duitse theologie en filosofie in het verlichte debat in Nederlandse recensietijdschriften, 1774-1837* (Amsterdam en Utrecht 2009); Idem, 'De grenzen van Europa – een Europa zonder grenzen. Ruimteconstructies in het Nederlandstalige verlichtingstijdschrift' *Tijdschrift voor Tijdschriftstudies* 30 (2011) 124-135.

geanalyseerd. In veel gevallen bleef een kritische bespreking achterwege; het was aan de lezer om zelfstandig tot een goed oordeel te komen. De uitgevers en schrijvers van de Nederlandstalige recensietijdschriften hadden echter een belangrijke positie in de intellectuele wereld. Zij bepaalden welke binnen- en buitenlandse boeken werden opgenomen en besproken. Een zeer bekend tijdschrift was de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. De samenstellers hiervan waren van mening dat ze met hun recensies en artikelen actief bijdroegen aan een verlicht onderricht van de lezers. De Nederlandse recensietijdschriften stellen mij in staat om te kijken of en hoe tijdgenoten het verlichte verhaal herkenden in de geschiedschrijving van Voltaire, Hume, Robertson en Gibbon.

Tot slot heb ik Nederlandstalige wereldgeschiedenissen bestudeerd vanwege het inherent supranationale perspectief. Het genre van de wereldgeschiedenis had in achttiende-eeuws Europa een langere geschiedenis achter de rug dan de spectatoren en genootschappen. De eerste wereldgeschiedenissen werden al geschreven in de antieke oudheid. In achttiende-eeuws Europa onderging het genre echter ingrijpende veranderingen. Verschillende geschiedschrijvers pasten de inhoud en structuur van de werken aan om de verschillende verhalen van vooruitgang en beschaving te incorporeren. Deze variant van geschiedschrijving maakt het mogelijk om te analyseren hoe Nederlandse geschiedschrijvers de verhouding tussen Nederland, Europa en de wereld afstemden in hun historische werken.

De brede opzet van het bronnencorpus heeft verschillende voordelen. Het stelt mij allereerst in staat om de doorwerking van het verlichte verhaal te volgen in een variëteit aan teksten, van geschiedschrijving tot spectatoriale tijdschriften. Zo kunnen we bestuderen hoe schrijvers in deze Nederlandstalige bronnen actief bijdroegen aan de verlichte eeuw en hoe ze het verlichte verhaal daarvoor inzetten. De gekozen hoofdstukindeling per bronsoort stelt mij tevens in staat om aan te sluiten bij de bestaande historiografie. Historici en historisch letterkundigen hebben geregeld de Nederlandse achttiende eeuw bestudeerd door specifieke genres zoals de spectatoren en prijsvragen afzonderlijk te bestuderen. Tot slot biedt de hoofdstukindeling per bronsoort de mogelijkheid om mij te verhouden tot een breder theoretisch probleem. De afgelopen decennia is er kritiek geleverd op de neiging tot het construeren van genealogieën in de geschiedenis van geschiedschrijving. Geregeld zoeken historici of theoretici naar het doorbreken van een 'modern' historisch besef.¹¹⁴ Tegenwoordig benadrukken steeds meer historici dat het historisch denken zich op complexere wijze ontwikkelde. Mijn hoofdstukindeling biedt een concreet alternatief voor het

114 Zie voor deze discussie onder meer: Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main 1979); François Hartog, *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps* (z.p. 2003); Piet Blaas, *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees historisch bewustzijn* (Den Haag 1988); Haitsma Mulier, 'De achttiende eeuw', 147-152.

schetsen van een lineaire ontwikkeling. Ik laat in vier hoofdstukken zien dat het verlichte verhaal in de bronnen op wisselende manieren vorm kreeg en leidde tot een wisselend gebruik van het verleden.¹¹⁵

Hoofdstukindeling

In het eerste hoofdstuk staan de Nederlandse spectatoren centraal. Het concept van het verlichte verhaal functioneert hier op drie niveaus. Allereerst analyseer ik met behulp van het concept het besef van de spectator-schrijvers dat ze in een verlichte eeuw leefden. Ik laat daarbij zien hoe zij het besef van vooruitgang bovenal op cultuurhistorische wijze definieerden. Ten tweede biedt het verlichte verhaal een bijzonder aanknopingspunt voor het bestuderen van de spanning tussen ideeën van verval en vooruitgang. De Nederlandse spectator-schrijvers staan bekend om hun obsessie met het probleem van verval en met het glorieuze zeventiende-eeuwse verleden van de Nederlandse Republiek. Ik laat zien hoe de spectator-schrijvers in hun vertogen de op het oog tegengestelde ideeën van vooruitgang en verval nader tot elkaar brachten. In de derde paragraaf van het hoofdstuk bespreek ik de moeizame verhouding van de spectator-schrijvers tot de Bataafse voorvaders. Ik betoog dat het verlichte verhaal een nieuwe en geïntegreerde verklaring biedt voor zowel het ontstaan van het concept van de Gouden Eeuw als het verdwijnen van de Bataafse mythe rond 1800. In de slotparagraaf stel ik dat het verlichte verhaal ook gevolgen had voor de omgang met historische rolmodellen in de spectatoriale geschriften: de zeventiende-eeuwse voorvaders genoten als morele *exempla* de voorkeur boven de Bataafse voorouders.

In het tweede hoofdstuk analyseer ik de prijsvragen over geschiedenis van Teylers Tweede Genootschap. Het concept van het verlichte verhaal geeft hier een ander beeld. Het optimisme van de genootschapsleden dat zij het verval van de Nederlandse Republiek konden keren, vonden zij, evenals de spectator-schrijvers, in het idee van vooruitgang. Zij hielden zich echter minder bezig met de morele hervorming van het individu en meer met het vergaren van wetenschappelijke kennis om de maatschappij te kunnen hervormen. Het verlichte verhaal van de genootschapsleden was dan ook geënt op de vooruitgang van de samenleving – en de vooruitgang van wetenschappelijke kennis die de samenleving verder zou beschaven. Hun prijsvragen over geschiedenis waren gebaseerd op het besef dat in de geschiedenis van de geschiedschrijving vooruitgang had plaatsgevonden: de

¹¹⁵ Zie voor meer informatie over genres: Phillips, *Society and sentiment*, IX-XV en 3-25; John Frow, "Reproducibles, Rubrics, and Everything You Need": Genre Theory Today' *PLMA* 122 (2007) 1626-1634; Lotte Jensen, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw* (Amersfoort en Nijmegen 2008) 208-210.

verlichte geschiedschrijving was de best mogelijke geschiedschrijving tot nu toe. De leden van Teylers Tweede Genootschap modelleerden hun prijsvragen over geschiedenis daarom naar deze verlichte geschiedvisie. De genootschapsleden waren bovenal geïnteresseerd in historische analyses van vroegere samenlevingen, van de Nederlandse Republiek tot het Chinese Rijk en de Griekse republieken. Met een grondige kennis van de causale verbanden in het beschavingsproces van de samenleving wilden zij de vooruitgang in achttiende-eeuws Nederland stimuleren.

In het derde hoofdstuk bestudeer ik de verschillende vormen die het verlichte verhaal kreeg in drie Nederlandstalige wereldgeschiedenissen. Een essentieel onderdeel van de verlichte geschiedvisie was de plaatsing van het moderne Europa in wereldhistorisch perspectief. Op die manier kwam de geschiedenis van Europese vooruitgang het best tot zijn recht. Ik laat zien dat het verlichte verhaal in deze drie Nederlandse wereldgeschiedenissen in uiteenlopende vormen terugkeerde. Bovendien hielden de Nederlandse geschiedschrijvers zich in hun werken bezig met een bijzonder probleem. Zij zagen zichzelf, zeker de twee predikanten Johannes Martinet en Martinus Stuart, voor de taak gesteld om de gewijde geschiedenis uit de Bijbel te verzoenen met de verlichte geschiedvisie van beschaving en vooruitgang. De verschillende oplossingen voor dat probleem en hun pogingen om de autoriteit van de Bijbel te bewaken, leidden tot eigen varianten van het verlichte verhaal.

In het vierde en laatste hoofdstuk bestudeer ik de receptie van het verlichte verhaal in de Nederlandstalige recensietijdschriften. De geschiedschrijving van Voltaire, Hume, Robertson en Gibbon werd in de achttiende eeuw erkend als een originele en herkenbare vorm van geschiedschrijving. Ik analyseer welke geschiedwerken de Nederlandse recensenten bespraken en welke passages zij eruit lichtten. Deze receptiegeschiedenis toont aan dat schrijvers in de recensietijdschriften het verlichte verhaal in de verlichte geschiedschrijving herkenden en belangrijk vonden. De recensenten benadrukten dat de gedeelde geschiedenis van Europa noodzakelijke kennis was voor elke Nederlander. De waardering voor de afzonderlijke geschiedschrijvers verschilde echter sterk; de geschiedschrijving van Robertson genoot in bijna alle gevallen de voorkeur boven het werk van zijn collega's.

In de conclusie zet ik uiteen hoe het eigen karakter van de verlichte verhalen in Nederland een bijdrage levert aan de internationale historiografie over het verlichte verhaal en andersom, hoe het concept van het verlichte verhaal het historiografische beeld van de Nederlandse Verlichting verandert. De verlichte verhalen die werden geschreven in Nederland vallen zowel binnen als buiten het Europese patroon.

1. Vooruitgang en verval. De omgang met het verleden in de Nederlandse spectatoren

Inleiding

Petronella Moens van de spectator *De Menschenvriend* (1788-1797) leek onvermoeibaar. In de tiende jaargang probeerde zij nog steeds haar lezers te doordringen van de destructieve kracht van de weelde. De oplossing die ze voorstelde was simpel: de eenvoudige zeden van vroeger moesten herleven. De geschiedenis van alle volken had laten zien dat onbedorven zeden en geringe behoeften aan de basis lagen van een goedwerkend staatsbestuur en het volksgeluk. De auteur ondersteunde haar betoog met talloze voorbeelden. Het joodse volk werd bewonderd door de machtigste volken toen de zeden oprecht waren en de herders en landbouwers nog geen behoefte hadden aan het ontwikkelen van kunsten en wetenschappen. Hetzelfde gold voor de vroege Griekse gemenebesten. De Spartanen waren het dapperste volk toen zij zich nog tevreden stelden met alleen hun wapentuig en het simpelste gereedschap in het bevredigen van hun geringe levensbehoeften.¹ De komst van de verderfelijke weelde, die de behoeften deed groeien en de bescheidenheid vernietigde, luidde echter de ondergang in van deze eens machtige staten. Het was nu aan de Nederlandse burgers om de weelde, die momenteel de Republiek bedreigde, tijdig een halt toe te roepen en terug te keren naar de ‘oude eenvoudigheid van zeden’.² Hoe geringer de behoeften, des te groter het geluk.

Moens begreep dat haar boodschap verkondigd in de laat achttiende-eeuwse spectator sommige lezers zou kunnen verontrusten met visioenen van een leven gekleed in dierenhuiden, jagend op bizonnen met speren en wroetend in de aarde op zoek naar voedsel. Zij stelde hen snel gerust. ‘Denkt niet, Landgenoten! dat wy u het terug keeren tot de eenvoudigheid van onze weinig behoevende voorvaderen, die in hunne hutten van jagt en visschery leefden, zoeken aanteprijzen’. De recent

1 Bernardus Bosch, Martinus Nieuwenhuysen en Petronella Moens, *De Menschenvriend*, nummer 30 (1797) 235. Na het overlijden van de doopsgezinde arts Nieuwenhuysen in 1793 en de benoeming van de patriotse, gereformeerde predikant Bosch tot Representant van het Bataafse volk in 1796, vulde Moens het tijdschrift alleen. Zie: Ans J. Veltman-van den Bos, ‘Menschenvriend (1788-1797)’ in: *Encyclopedie van Nederlandstalige tijdschriften voor 1815*. Hoofdredactie André Hanou en Rietje van Vliet. URL: <https://www.ent1815.nl/m/menschenvriend-1788-1797/> (geraadpleegd op 19 maart 2019); Edwina Hagen, *Moens, Petronella* in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (2014). URL: <http://resources.huysens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/PetronellaMoens> (geraadpleegd op 19 maart 2019); Inger Leemans en Gert-Jan Johannes (met medewerking van Joost Kloek), *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1700-1800: de Republiek* (Amsterdam 2013) 205, 213-215 en 247.

2 Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 30 (1797) 239.

Petronella Moens (1762-1843)

verworven 'beschaafdheid, en de toenemende verlichting' waren immers 'weldadige sieraden' gebleken voor de mensheid. De vooruitgang van de menselijke geest moest echter in goede banen geleid worden en dat kon met de zedenkunde.³ Door haar lezers te instrueren in wekelijkse vertogen over de deugden die ze moesten

³ Ibidem, 240.

ontplooiën en de ondeugden die ze moesten vermijden, hoopte Moens het gedrag van haar lezers te beschaven en zo het verval van de Nederlandse Republiek te keren.

Moens' essay was slechts een van de duizenden spectatoriale vertogen die verschenen in achttiende-eeuws Nederland waarin auteurs ijverden voor de zedelijke beschaving van hun landgenoten. Het spectatoriale tijdschrift was een typisch achttiende-eeuws verschijnsel. Spectator duidde als woord zowel op de zogenaamde 'neutrale' beschouwer als op het tijdschrift zelf. Een of meerdere auteurs – verborgen achter de fictieve figuur van 'Heer Spectator', meestal een alias als *De Denker*, *De Menschenvriend* of *De Opmerker* – brachten een of twee keer per week een kort, moraliserend vertoog uit. Daarin bespraken ze op luchtige en humoristische toon wenselijk en onwenselijk gedrag in de hedendaagse samenleving.⁴

Het vertoog van *De Menschenvriend* raakt aan een centraal dilemma in de omgang met het verleden in de achttiende-eeuwse Nederlandse spectatoren. Enerzijds onderscheidden de spectator-schrijvers in de eigentijdse Nederlandse Republiek op de meeste terreinen verval. Zij omschreven dat verval vaak met behulp van het verleden, van de Griekse en Romeinse geschiedenis tot de zeventiende-eeuwse geschiedenis van de Nederlandse Republiek. Anderzijds waren de spectator-schrijvers van mening dat ze leefden in een verlichte en beschaafde eeuw. Zij betoogden dat het moderne Europa in historisch en geografisch perspectief een hoogtepunt van beschaving had bereikt. Dat idee van vooruitgang stemde de auteurs bovendien optimistisch over het bestrijden van het geconstateerde verval. De spectator-schrijvers geloofden dat de zedenkunde, het vakgebied waarin zij werkzaam waren, zich in gelijke tred had ontwikkeld met de vooruitgang van de menselijke geest, de Europese ontwikkeling in de kunsten en wetenschappen. Hierdoor achtten de spectator-schrijvers zich meer dan ooit in staat om de inwoners van de Nederlandse Republiek te onderwijzen en beschaven. Zo kwam het Europese verlichte verhaal in de Nederlandse spectatoren in contact met een sterk ontwikkeld vervalsvertoog.

De spectator is een unieke bron voor het bestuderen van de spanning tussen ideeën van verval en vooruitgang in het Nederlands historisch denken, al dient de onderzoeker er rekening mee te houden dat de omgang met het verleden mede werd gevormd door genreconventies. In overeenstemming met het streven naar beschaving bestudeerden de spectator-schrijvers het verleden vanuit zedenkundig perspectief. De spectator-schrijvers beschouwden zichzelf dan ook niet als historici. 'Historieschryvers (...) verhalen slegts het gebeurde, en laten aan hunne Leezeren over, de zedelyke aanmerkingen, in Geschiedenissen opgerold,

4 P.J. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften* (Utrecht 1991) 9-32, vooral 11; P.J. Buijnsters, *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw. Veertien verkenningen* (Utrecht 1984) 36-44; Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, 31-35. Ik volg Sturkenboom in het gebruiken van het woord 'spectator' als aanduiding van het tijdschrift en 'spectator-schrijver' als aanduiding van de auteur.

zelve daaruit te ontwinden.⁵ De auteurs legden de nadruk op zedenverbetering: daardoor versterkte de retoriek van verval zich en bleef de voorbeeldfunctie van geschiedenis lang gewaarborgd.⁶ Verder schreven de spectator-schrijvers korte vertogen. Een tijdschriftnummer telde gemiddeld acht pagina's, dus de auteurs hadden weinig ruimte voor systematische analyses of verdieping. Het gebruik van het verleden bleef dan ook geregeld beperkt tot summier analyses of abstracte referenties. Ook is voor de hedendaagse onderzoeker lang niet altijd te achterhalen wie de auteur van een specifiek vertoog was. Het schrijven van de spectator was vaak een groepsaangelegenheid en individuele stukken werden in principe niet ondertekend.

Het historisch denken in de Nederlandse spectatoren is nog niet systematisch bestudeerd. De Nederlandse spectator kent als bron een lange, maar versnipperde historiografie. Toen de Nederlandse predikant Jan Hartog in 1872 voor het eerst deze tijdschriften bestudeerde, stemde de inhoud hem treurig. Op basis van de spectatoriale geschriften van 1741 tot 1800 schreef hij zijn *Bijdrage tot de kennis van het huiselijk, maatschappelijk en kerkelijk leven onder ons volk, in de tweede helft der 18^e eeuw*.⁷ De titel verraadt zijn werkwijze. Hartog dacht dat de spectatoriale geschriften een betrouwbaar inzicht gaven in de achttiende-eeuwse maatschappij. In zijn verhandeling besprak hij stap voor stap de miserabele toestand in de achttiende-eeuwse huwelijken, het onderwijs en de zeden. Hartog kon niet anders dan concluderen dat in achttiende-eeuws Nederland op alle terreinen sprake was van 'achteruitgang en verval'.⁸

Toen de historisch-letterkundige Piet Buijnsters een eeuw na Hartog het onderzoek naar de spectatoriale geschriften hervatte, toonde hij overtuigend aan dat de Nederlandse spectators een genre waren dat voortbouwde op de Engelse *Tatler* en *Spectator*. Terwijl Hartog de spectatoriale analyses van verval serieus nam, beschouwde Buijnsters de diagnose van verval vooral als retorische overdrijving: een conventie binnen het genre. De spectator-schrijvers gebruikten voor het benadrukken van verval ook andere literaire technieken, zoals de karakterschets en de satirische toon.⁹ Buijnsters beschouwde de Nederlandse spectatoren verder als vehikel van een burgerlijke en culturele Nederlandse Verlichting. Volgens hem

5 Nicolaus Bondt, Cornelis van Engelen, Abraham Arendt van der Meersch en Petrus Loosjes, *De Denker*, nummer 484 (6 april 1772) 106.

6 Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 70; Van Sas, *De metamorfose*, 73; Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, 199-200.

7 Jan Hartog, *De spectatoriale geschriften van 1741-1800. Bijdrage tot de kennis van het huiselijk, maatschappelijk en kerkelijk leven onder ons volk, in de tweede helft der 18^e eeuw* (Utrecht 1872; 1890).

8 *Ibidem*, 1-8. Citaat op: 1.

9 Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 20-21.

weerden de spectator-schrijvers politieke stellingnames uit hun tijdschriften vanuit een ideaal van onpartijdigheid.¹⁰

Vanaf de jaren negentig groeide de aandacht van historici voor het genre. Wyger Velema en Alwin Hietbrink hebben overtuigend beargumenteerd dat de Nederlandse spectatoren een politieke dimensie hadden. De Nederlandse spectator-schrijvers bouwden voort op laat zeventiende-eeuwse Franse en Engelse debatten over beschaafdheid, maar gaven dat beschavingsideaal een republikeinse invulling. De spectatoren mochten dan geen partijpolitieke stellingnames bevatten, zoals Buijnsters constateerde, maar dat maakte de tijdschriften niet apolitiek. De spectator-schrijvers zochten het belang van politiek in de culturele sfeer. Alleen in een goedgeregelde en open publieke sfeer konden burgers op gelijke voet participeren en converseren. De spectator was een onderdeel van deze achttiende-eeuwse sociabiliteit.¹¹

Velema heeft vervolgens in zijn boek *Republicans* betoogd dat het republikeins beschavingsideaal in de Nederlandse spectatoren een duidelijke tijdsdimensie had, in overeenstemming met de Engelse vertegenwoordigers van het genre. De Nederlandse spectator-schrijvers beschouwden zichzelf als 'beschaafde' representanten van de verlichte eeuw. Vanuit deze overtuiging construeerden de spectator-schrijvers voor het eerst een concept van de 'gouden eeuw'. Zij namen afstand van het 'barbaarse' Bataafse verleden en bestudeerden in toenemende mate de meer beschaafde zeventiende-eeuwse voorvaderen.¹² Daarnaast hebben historici, onder wie Dorothée Sturkenboom en Hugo Sebastiaan Okel, het genre bestudeerd vanuit de invalshoeken van emotionele cultuur en burgerschap.¹³ Tot slot hebben meerdere historici afzonderlijke spectatoren geanalyseerd.¹⁴

10 Ibidem, 60-61 en 66-70.

11 Wyger Velema, 'Beschaafde Republikeinen: burgers in de achttiende eeuw' in: R.A.M. Aerts en H. te Velde eds., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 80-99; Alwin Hietbrink, 'De deugden van een vrije republiek: opvattingen over beschaafdheid in de achttiende-eeuwse republiek' in: P. den Boer ed., *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001) 197-211. Deze discussie over de verhouding tussen politiek en cultuur in de Nederlandse Verlichting is later in bredere zin gevoerd door Wijnand Mijnhardt, Joost Kloek en Niek van Sas. Mijnhardt en Kloek, *1800: Blauwdrukken*, 583-586; N.C.F. van Sas, 'De burger als eunuch' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 117 (2002) 495-506.

12 Velema, *Republicans*, 77-91. Citaat op: 81.

13 Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, passim; Hugo Sebastiaan Okel, *Der Bürger, die Tugend und die Republik. Bürgerliche Leitkultur in den Niederlanden im 18. Jahrhundert im Spiegel der Moralischen Wochenschriften*, ongepubliceerde dissertatie Universiteit Trier (2004).

14 G.O. van de Klashorst, 'De Nederlandsche Spectator, De Philanthrope en De Philosoph. Drie spectatoriale geschriften tussen 1749 en 1769 over geloof, mens en samenleving' masterscriptie (Utrecht 1982); Kimberly Pothuizen, 'Tussen woestheid en weelde. Het beschavingsideaal van De Rhapsodist (1771-1783)' masterscriptie (Amsterdam 2011).

In dit hoofdstuk stel ik het historisch denken in het genre van de Nederlandse spectator centraal vanuit het perspectief van het verlichte verhaal. Hierdoor krijgt de omgang met het verleden in de Nederlandse spectatoren opvallend meer reliëf. In de eerste paragraaf bespreek ik daarvoor de ontstaansgeschiedenis van het genre. Daarbij toon ik aan dat het idee van vooruitgang de kern was van het spectatoriale beschavingsideaal. De Nederlandse spectator-schrijvers waren van mening dat in Europa een vooruitgang van de menselijke geest had plaatsgevonden en dat zij de representanten waren van een verlichte zedenleer. In de daaropvolgende paragrafen analyseer ik hoe het spectatoriale beschavingsideaal de omgang met het verleden bepaalde. In de tweede paragraaf bespreek ik het alomtegenwoordige probleem van nationaal verval in de Nederlandse spectatoren en de rol die het klassieke verleden speelde in de analyse van dat verval. In de derde paragraaf betoog ik dat het concept van het verlichte verhaal een nieuwe, samenhangende verklaring kan bieden voor twee belangrijke historiografische vraagstukken: de constructie van het concept van de Gouden Eeuw en het verdwijnen van de Bataafse mythe in de achttiende-eeuwse Nederlandse Republiek. De vierde paragraaf bouwt voort op dat betoog, maar is toegespitst op het gebruik van morele *exempla*. Aan de hand van een analyse van het gebruik van historische rolmodellen in de Nederlandse spectatoren beargumenteer ik dat de voorbeeldfunctie van het verleden bleef bestaan, maar dat de spectator-schrijvers wel kozen voor meer 'beschaafde' morele voorbeelden. Opnieuw genoten de zeventiende-eeuwse voorvaderen de voorkeur boven het Bataafse verleden.

Voor dit hoofdstuk heb ik acht Nederlandstalige spectators systematisch door-gewerkt, namelijk *Bondelken van Fraaije Mengel-stoffen* (1722) van Joannes van Septeren, *De Hollandsche Spectator* (1731-1735) van Justus van Effen, *De Nederlandsche Spectator* (1749-1760) van een tot op heden onbekende auteur, *De Denker* (1763-1774) van Cornelis van Engelen in samenwerking met onder andere Nicolaus Bondt, Abraham Arendt van der Meersch en Petrus Loosjes, *De Vriend van 't Vaderland* (1786) van Rhijnvis Feith, *Bataafsch Musaeum* (1771) van een of meerdere onbekende auteur(s), en, tot slot, uit de late achttiende eeuw *De Menschenvriend* (1788-1797) van Bernardus Bosch, Martinus Nieuwenhuysen en Petronella Moens en *De Vriendin van 't Vaderland* (1798-1799) van Moens alleen. Bij de selectie heb ik gelet op een zo breed mogelijke spreiding over de achttiende eeuw en een zo lang mogelijke looptijd van de geschriften zelf om eventuele inhoudelijke verschuivingen te kunnen waarnemen. Uitzonderingen hierop vormen *Bondelken*, *De Vriend van 't Vaderland*, *Bataafsch Musaeum* en *De Vriendin van 't Vaderland* met een looptijd van een of twee jaar. De eerste is opgenomen om de analyse van spectatoriale geschriften uit de vroege achttiende eeuw te verdiepen. De laatste drie zijn opgenomen om meer spectators uit de patriotten- en Bataafse tijd te behandelen, een periode waarin het spectatoriale genre door politieke geschriften gedeeltelijk van de markt werd

gedrukt en de omgang met het verleden veranderde door de politieke discussies.¹⁵ Waar mogelijk heb ik het corpus aangevuld met andere spectatoriale vertogen. Zo bekeek ik Johannes Petsch' *De Onderzoeker* (1768-1772) en *De Opmerker* (1772-1778), omdat hij als een van de weinige spectator-schrijvers veel ruimte gaf aan wijsgerige beschouwingen.¹⁶

Het idee van vooruitgang in de spectator

De ontstaansgeschiedenis van het genre

Het idee van vooruitgang speelde een centrale rol in de spectatoren en de voornaamste reden daarvoor ligt in de ontstaansgeschiedenis van het genre. Het genre kwam voort uit de laat zeventiende-eeuwse debatten over *politesse* en *politeness*. De praktijk van *politesse* ontstond in laat zeventiende-eeuws Frankrijk, onder het bewind van Lodewijk XIV.¹⁷ Zijn absolute monarchie kende een hiërarchische structuur en het koninklijk hof gold als het epicentrum van de beschaafdheid. Voor de hovelingen was het ontplooiën van goede zeden van uiterst belang om hun positie te behouden of hogerop te komen.¹⁸ Het begrip *politesse* verwees naar de verschillende vaardigheden die daarvoor nodig waren, zoals beschaafd converseren, prettig zijn in de omgang en een aanzienlijke kennis hebben van literatuur en andere kunstvormen.¹⁹ De Franse *politesse* had ook een politieke dimensie, want met behulp van de praktijk van *politesse* kon de koning zijn onderdanen aan zich binden.²⁰

In Engeland formuleerde Anthony Ashley Cooper, de derde graaf van Shaftesbury, rond 1700 een alternatief voor deze hoofse variant van *politesse*.²¹ Het alternatieve, Engelse beschavingsideaal, *politeness*, werd losgekoppeld van de hofcultuur. De cultivering van goede zeden was volgens Shaftesbury niet mogelijk binnen de onderdrukking van de absolute monarchie; zeden konden alleen bloeien in een

15 Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, 62-63; Leemans en Johannes, *Worm en donder*, 205; Pieter van Wissing, *Stooschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800* (Nijmegen 2008).

16 Lotte Jensen, 'Onderzoeker (1768-1772)' in: *Encyclopedie van Nederlandstalige tijdschriften voor 1815*. URL: <https://www.ent1815.nl/o/onderzoeker-1768-1772/> (geraadpleegd op 19 maart 2019); T. Jongenelen, 'Een optimistische dinosaurus. Johannes Petsch als spectatoorschrijver' *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland 2* (1991) 49-69.

17 Peter France, *Politeness and its discontents. Problems in French classical culture* (Cambridge 1992) 55-60. Zie ook: Peter Burke, *The fabrication of Louis XIV* (New Haven en Yale 1992) passim.

18 Hietbrink, 'De deugden van een vrije republiek', 198-199.

19 France, *Politeness and its discontents*, 55.

20 Hietbrink, 'De deugden van een vrije republiek', 205; France, *Politeness and its discontents*, 60.

21 Hietbrink, 'De deugden van een vrije republiek', 200; Klein, *Shaftesbury*, passim.

politiek vrij gemenebest.²² De sociabele omgang tussen beschaafde burgers hielp in het behouden van orde en vrijheid.²³ *Politeness* was dan ook nauw verwant aan sociabiliteit, aan gezelschap. Het verfijnen van de sociale vaardigheden vond plaats binnen genootschappen en koffiehuisen. Daar werkten burgers aan beschaafde conversatie en ‘the art of pleasing in company’.²⁴ *Politeness* leidde zo tot een herinrichting van de publieke sfeer. Burgers hielden zich bezig met ‘moral discourse’, ter verbetering en verfijning van het individu en de samenleving. Ook droegen ze bij aan het organiseren van ‘cultural politics’. Politiek kreeg ook buiten de formele kanalen vorm, onder meer in zelf opgerichte genootschappen.²⁵

Joseph Addison en Richard Steele sloten met de eerste spectatoriale tijdschriften *The Tatler* (1709-1711) en *The Spectator* (1711-1712) aan bij het debat over *politeness*. Zij maakten het ‘polite moralism’, dat bij Shaftesbury nog bedoeld was voor een kleine elite, toegankelijk voor een breder publiek.²⁶ Addison en Steele probeerden met de spectators hun lezerspubliek te onderrichten in beschaafde conversatie en omgang. In de tijdschriften werd op humoristische wijze wenselijk en onwenselijk gedrag besproken, vaak met behulp van fictieve sociale situaties. De anonieme ‘Heer Spectator’ richtte zich in de ik-persoon direct tot het lezerspubliek.²⁷ Op deze wijze probeerden Addison en Steele belangrijke kennis en een filosofische houding te verspreiden buiten de geijkte instellingen. ‘[P]hilosophy was being dragged from what were represented as solitary or cloistered environments to worldly and sociable ones.’²⁸

Na het succes in Engeland volgde al snel de opkomst van het genre in andere landen. Vooral in Nederland en Duitsland werden de spectatoriale geschriften zeer populair.²⁹ Wyger Velema benadrukt in de bundel *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* de politieke dimensie van de spectatoriale geschriften in Nederland. De Nederlandse spectator-schrijvers streefden naar de vorming van beschaafde republikeinse burgers.³⁰ Het draaide

22 Hietbrink, ‘De deugden van een vrije republiek’, 200.

23 Klein, ‘Liberty, manners, and politeness’, 590-593.

24 Klein, *Shaftesbury*, 3-4.

25 Ibidem, 7 en 13-14.

26 Ibidem, 2.

27 Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 11.

28 Klein, *Shaftesbury*, 36-37.

29 Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 14-15; Wolfgang Martens, *Die Botschaft der Tugend. Die Aufklärung im Spiegel der Deutschen moralischen Wochenschriften* (Stuttgart 1968). Andere landen waar de spectatoren verschenen, waren Spanje, Italië, Zweden, Denemarken en Polen. In Frankrijk kwam het spectatoriale genre, vanwege de sterke nadruk op Versailles als centrum van cultuur en macht, nauwelijks van de grond. Zie: Dena Goodman, *The republic of letters. A cultural history of the French Enlightenment* (Ithaca en New York 1996) 172-179.

30 Velema, ‘Beschaafde Republikeinen’, passim.

hier volgens Velema om de burger in de politieke zin des woords, de burger als *civis*. Hoewel de spectator-schrijvers vooral geïnteresseerd waren in de culturele dimensies van het burgerschap, beschouwden zij het beschaafde republikanisme dat zij uitdroegen in de spectatoren als het fundament van een politiek vrij gemeenebest. De spectator onderwees niet alleen beschaafde interactie, maar was ook onderdeel van de publieke sfeer waarin de interactie plaatsvond.³¹ Alwin Hietbrink sluit zich aan bij deze interpretatie van Velema. De spectator-schrijvers bespraken niet alleen allerlei politieke thema's, zoals de Nederlandse vrijheid, maar het belang van cultuur werd ook in politieke termen gelegitimeerd. De spectator-schrijvers streefden ernaar dat in de publieke sfeer burgers op gelijke voet konden participeren en converseren.³²

Het beschavingsideaal van de spectator-schrijvers was een vorm van vooruitgangdenken, zowel binnen als buiten Nederland. De meeste spectator-schrijvers verbonden verleden, heden en toekomst in een overkoepelend beschavingsproces. Volgens hen hadden de Europese samenlevingen zich ontwikkeld van primitieve tot moderne en commerciële samenlevingen. Deze ontwikkeling naar beschaafdheid was niet alleen een natuurlijk, maar ook een wenselijk proces.³³ De historicus Lawrence Klein constateert voor Engeland: 'politeness helped to situate eighteenth-century Britain in time, as a "polite age", and in place, as a "polite nation"'.³⁴ Tegelijkertijd was het concept van beschaafdheid een ideaal, vergelijkbaar met David Bells typering van het Franse begrip *nation*. 'It makes political claims which take the nation's existence wholly for granted, yet it proposes programs which treat the nation as something yet unbuilt.'³⁵ Ook de Nederlandse spectator-schrijvers meenden dat ze met de moderne handelssamenleving een hoogtepunt hadden bereikt, maar dat de maatschappij ook voor verbetering vatbaar was.³⁶ De spectator-schrijvers vonden dat ze in een verlichte eeuw leefden, maar 'wy kunnen nog ieder dag verlichter en beter worden'.³⁷

Het beschavingsideaal omvatte zowel de natie als het individu en volgens de spectator-schrijvers waren beide onlosmakelijk met elkaar verbonden. De deugdzzaamheid van de inwoners bepaalde de mate van beschaving in de samenleving. Met het beschaven van individuen zouden eventuele misstanden in de samenleving

31 Ibidem, 91.

32 Hietbrink, 'De deugden van een vrije republiek', 205-207.

33 Velema, 'Homo mercator', 430-431.

34 Lawrence Klein, 'Politeness and the interpretation of the British eighteenth century' *The Historical Journal* 45 (2002) 869-898, aldaar 875.

35 David A. Bell, *The cult of nation in France. Inventing nationalism, 1680-1800* (Cambridge 2001) 5.

36 Velema, 'Beschaafde Republikeinen' 85, 90-97; Hietbrink, 'De deugden van een vrije republiek', 199-200.

37 Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 1 (1793) 7.

dus verholpen kunnen worden.³⁸ De Fransen en Engelsen ontwikkelden twee afzonderlijke begrippen voor het beschavingsproces op individueel en op nationaal of internationaal niveau (*politesse* en *civilisation*; *politeness* en *civilization*). In de Nederlandse Republiek werden beide begrippen op vergelijkbare wijze vertaald: beschaafdheid en beschaving.³⁹

De vooruitgang van de menselijke geest in Europa

De Nederlandse spectator-schrijvers meenden dat ze in een verlichte eeuw leefden, maar wat verstonden ze daaronder? In verschillende vertogen bespraken zij de kenmerken van de beschaafde samenleving. De meeste Nederlandse auteurs noemden internationale handel, beschaafdheid en ontwikkelde kunsten en wetenschappen als karakteristieken van de moderne samenlevingen in Europa. De nadruk lag op culturele vooruitgang. Zo was Van Effen vol lof over de achttiende-eeuwse staat van de wetenschappen, want '[d]e zelve zyn by ons in zoo bloeyende toestand, als oit. (...) Alle takken van verligte wysheid brengen tot nog toe onder ons overvloedige bloemen en vrugten voort'.⁴⁰ Ook de schrijvers van *De Menschenvriend* onderstreepden het belang van de ontwikkeling van de kunsten en wetenschappen. Het is 'aan onze uitvindingen, aan de konsten en Wetenschappen, dat wy de ontwikkeling van onzen geest verschuldigd zyn, en deze ontwikkeling zelf is een voornaame bron van onze deugden'.⁴¹

De spectator-schrijvers definieerden vooruitgang meestal, zoals Voltaire, in termen van de vooruitgang van de menselijke geest: zij benadrukten en lauwerden culturele prestaties en concentreerden zich in hun historische essays op de verklaring voor de bloeiende staat van de kunsten en wetenschappen in Europa. Deze geschiedenis van Europese vooruitgang in de Nederlandse spectatoren volgde de bekende patronen van het verlichte verhaal. Na een middeleeuwse periode waarin de kennis was bedolven onder barbarij en religie, herleefden de kunsten en wetenschappen tijdens de renaissance. Verschillende spectator-schrijvers noemden het werk van Erasmus als keerpunt. Met Erasmus werd de bloei van de wetenschappen hervat, en dus de beschaving van de menselijke geest.⁴² Van Effen presenteerde in *De Hollandsche Spectator* Erasmus als het beginpunt van de wetenschappelijke wederopbloei in de Nederlanden. 'Aan't voorbeeld van dien grooten man hebben

38 Sturkenboom, *Spectators van de hartstocht*, 36-38; Mijnhardt en Kloek, *Blauwdrukken*, 68-70.

39 Pim den Boer ed., *Beschaving: een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001) 202-22 en 33.

40 Justus van Effen, *De Hollandsche Spectator*, nummer 13 (12 november 1731) 100.

41 Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 81 (1789) 231.

42 Van Effen, *De Hollandsche Spectator*, nummer 13 (12 november 1731) 97; Bondt e.a., *De Denker*, nummer 1 (3 januari 1763) 3.

wel haast anderen onzer Vaderlanderen, door eene edelmoedige nayver, 't licht van hun verstand ontstoken, en alle kunsten en wetenschappen hebben zich meer en meer by ons uitgebreid en opgehelder.⁴³ De wetenschappelijke kennis bereikte vervolgens in de zeventiende eeuw een nieuw hoogtepunt. In de Nederlandse spectatoren werden verschillende Nederlandse geleerden geprezen, onder wie Herman Boerhaave, Christiaan Huygens, Nicolaes Witsen, Johannes Hudde, Antoni van Leeuwenhoek, Jan Swammerdam en Reinier de Graaf.⁴⁴ Het werk van Hugo de Groot trok in het bijzonder de aandacht. Hij werd in verschillende spectatoren uitgebreid besproken, zowel in *De Hollandsche Spectator* als in *De Menschenvriend*.⁴⁵

De vooruitgang van de menselijke geest zorgde ook voor vooruitgang in de zedenkunde, het werkveld van de spectator. De schrijvers van *De Denker* schetsten in hun openingsnummer bijvoorbeeld een geschiedenis van Europese vooruitgang op het terrein van de zedenkunde. Volgens Cornelis van Engelen begon de zedenleer – de zoektocht naar kennis van het menselijk hart en het bijschaven van de zeden – in de oudheid. Oosterse, Bijbelse en Griekse en Romeinse schrijvers en dichters hadden zich al beziggehouden met de zedenkunde. Zij kozen hiervoor verschillende vormen, van spreuken tot fabelen. De zedenkunde raakte echter in de middeleeuwse periode in Europa in verval. De traditie verdween bijna volledig '[t]oen de donkere wolk van eene ondoordringbaare Onkunde in de Middeleeuw het Westelyk gedeelte der Wereld benevelde'.⁴⁶ Erasmus blies met zijn *Lof der Zotheid* de zedenleer nieuw leven in. Daarna werd de zedenkunde steeds vaker beoefend en verder ontwikkeld, onder meer in de Nederlandse spectators. Deze geschiedenis van vooruitgang in het eerste nummer van *De Denker* sloot aan bij een bredere praktijk die in de vroege achttiende eeuw was ontstaan. Steeds meer auteurs schreven de geschiedenis van de zedenkunde of van een ander wetenschappelijk veld, voordat zij hun eigen bijdrage toelichtten. Een bekend voorbeeld is Jean Barbayrac. Hij schetste in zijn *Historical and Critical Account of the Science of Morality* een geschiedenis van de zedenkunde die liep van de klassieke oudheid via Hugo de Groot naar het moderne heden.⁴⁷

In een later vertoog bespraken de schrijvers van *De Denker* opnieuw de progressieve geschiedenis van de zedenkunde. Nu bespraken ze echter de vooruitgang ten opzichte van de klassieken, de thematiek van de *querelle*. *De Denker* was als Heer Spectator getuige geweest van een gesprek in het koffiehuis over de waarde van de klassieken voor het heden. Hij noteerde de woordenwisseling tussen de heren 'A' en 'B' in dialogovorm. Mijnheer 'B' begon het gesprek. Hij was van mening dat in de klassieke oudheid de zedenkunde reeds voldoende was opgehelder. Hij

43 Van Effen, *De Hollandsche Spectator*, nummer 13 (12 november 1731) 97.

44 Ibidem, nummer 8 (8 oktober 1731); Bondt e.a., *De Denker*, nummer 133 (15 juli 1765) 219.

45 Zie paragraaf vier van dit hoofdstuk.

46 Bondt e.a., *De Denker*, nummer 1 (3 januari 1763) 3.

47 Velema, *Enlightenment and conservatism*, 87.

noemde de bijdragen van onder meer Cicero, Horatius en Socrates. Mijnheer 'A' had deze teksten ook gelezen, maar hij plaatste twee kritische kanttekeningen. In de klassieke teksten was vooral sprake van 'losse gedagten', niet van een systematische en grondige analyse. Bovendien had de zedenkunde van de Grieken en Romeinen nog niet geprofiteerd van de vooruitgang die in de tussentijd had plaatsgevonden, zowel in de wetenschappen als op het gebied van religie.⁴⁸ Daarop onderbrak 'B' het gesprek om zich terug te trekken in zijn studeerkamer om Plato te bestuderen. De Heer Spectator sloot zich in het slot van zijn vertoog hartgrondig aan bij 'A'. De onvoorwaardelijke eerbied voor de 'ouden' was bij 'B' te ver doorgeschooten.⁴⁹ Zo gebruikte Van Engelen in *De Denker* de thematiek van de *querelle* om de verlichte zedenleer in de spectatoren aan te prijzen.

De Nederlandse spectator-schrijvers noemden vaak ook de reformatie en de verbeterde religieuze kennis als een keerpunt in de geschiedenis van de zeden. Van Effen sprak van 'het licht van de reformatie'.⁵⁰ Ook de auteur van *De Nederlandsche Spectator* preees de positieve gevolgen van de reformatie. Voor de reformatie heersten bijgeloof, ondeugden en onwetendheid. De gebrekkige kennis leidde tot onbeschaafde mensen, een 'ruwen, dommen, ondeugenden hoop'. Dankzij 'het vry gebruik van Gods woord, dat nu in yders handen kan zyn' werden de kerk en de samenleving beschaafd.⁵¹ De schrijvers van *De Menschenvriend* benadrukten dat God de menselijke hartstocht om de kunsten en wetenschappen te ontplooiën had ingeplant. Het was dan ook de plicht van elk individu om deze aanleg te kweken en te ontplooiën. Daarmee werkte hij niet alleen aan het 'tydelyk geluk' in de samenleving, maar ook aan het 'eeuwige geluk' in het hiernamaals. De 'nuttige wetenschappen' verlichtten de mens en hielden hem op het rechte pad. Zo werd hij voorbereid op 'de wooningen van licht en volmaaktheid' in het hiernamaals.⁵²

De menselijke geest had volgens de spectator-schrijvers dus een ontwikkeling doorgemaakt van 'ruw' naar 'beschaafd'. Het historische contrast tussen verlichte beschaafdheid en voorgaande ruwheid keert in bijna alle spectatoren terug. Van Septeren besprak het proces van beschaving al in het eerste nummer van de eerste Nederlandstalige spectator, *Bondelken van Fraaije Mengel-stoffen*, in 1722. Verschillende auteurs hadden zich door de eeuwen heen gebogen over de vraag wanneer de 'gouden eeuw' had plaatsgevonden. Volgens Van Septeren werd deze bloeiperiode ten onrechte in de antieke oudheid gezocht. In de vroege samenlevingen leefden de volkeren eerder als redenloze dieren dan als verstandige en beschaafde mensen. 'Wanneer men meede op de Zeeden der eersten menschen acht geeft, soo werdt

48 Bondt e.a., *De Denker*, nummer 4 (24 januari 1763) 25-27.

49 Ibidem, 27-29.

50 Van Effen, *De Hollandsche Spectator*, nummer 70 (27 juni 1732) 106.

51 Anoniem, *De Nederlandsche Spectator*, nummer 61 (1751) 67-69. Citaat op: 68.

52 Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 15 en 17 (1790) 119, 129.

seer weinig gout daar aan gevonden.⁵³ Van Septeren onderwierp ook het Bijbelse verleden aan een kritische blik. Genesis 6:5 en 8:21 beschreven verschillende vormen van barbaars gedrag. 'Adam en Eva, waren ongehoorsaam. Kain, nydig en een Broeder-moordenaar. (...) Noach dronk zich dronken. Loth beging bloedschade met syn beyde dochters.' Van Septeren meende dan ook '[d]at de tydt, gemeenlyk de *goude Eeuw* genoemt, met de onse vergeleeken zynde, beter na de *Ysere Eeuw* sweemt'.⁵⁴

Tien jaar later omschreef Van Effen in *De Hollandsche Spectator* ook de achttiende-eeuwse Nederlander als beschaafd. Hij gebruikte echter de Romeinse geschiedenis als contrast:

Ik wil egter gaaren bekennen dat de wellevendheid, onder de regeringen van Julius Caesar, en Augustus, by dat volk nog maar in de wieg lag. In die tyd waren deze trotze bazen van de vermeesterde waereld nog maar plomperts en bottrikken in vergelyking van onze Hedendaagsche Neerlanders.⁵⁵

Van Effen bekritiseerde ook de consensus dat er een gouden eeuw had plaatsgevonden onder keizer Augustus. De achttiende-eeuwse Nederlandse burgers waren vele malen beschaafder dan de Romeinen van toen en 'de wellevendheid [was] zelfs in de goude Eeuw van Augustus, [in vergelijking] by de onze maar kinderspel'.⁵⁶

De spectator-schrijvers duiden de beschaafde samenleving niet alleen in historisch perspectief, maar ook in geografisch perspectief. Zo schreef Johannes Petsch in *De Opmerker* dat zelfs de ruwste soldaat uit Europa nog een Leibniz was in vergelijking met de meest intelligente Hottentot, Eskimo of Patagoniër. Hij beschreef de beschaving van Europa ten opzichte van buiten-Europese gebieden in scherpe tegenstellingen: Europese steden versus primitieve hutten, schepen versus kano's en verfijnd vermaak versus geesteloze dansen.⁵⁷ Petsch verklaarde de superieure positie van Europa in de wereld vanuit historisch perspectief. Alle volkeren stamden af van Adam en hadden dus van oorsprong dezelfde aanleg tot de kunsten en wetenschappen. De meeste volken waren de door God gegeven 'kundigheden' echter kwijtgeraakt door een grillig en nomadisch bestaan. Europa was door

53 Joannes van Septeren, *Bondelken van Fraaije Mengel-stoffen. Behelsende: Een versameling van Uytspanningen, waarin, op een verstaanbare wyse, allerley Historische, Staatkundige, Wiskonstige, Geestelyke, Wereldtlyke en andere wetenswaardige Stoffen, verhandelt worden*, nummer 1 (3 januari 1722) 3-12. Citaat op: 12.

54 Ibidem, 11-12. Overigens zou Van Septeren deze uitspraken later nuanceren door te stellen dat de menselijke natuur in alle tijdvakken hetzelfde was.

55 Van Effen, *De Hollandsche Spectator*, nummer 32 (15 februari 1732) 55.

56 Ibidem, 56.

57 Johannes Petsch, *De Opmerker*, nummer 158 (30 oktober 1775) 9-10.

zijn unieke geschiedenis uitgestegen boven alle andere volken. In dat werelddeel hadden de oude Romeinen de nuttige kennis namelijk behouden en verspreid. Tijdens de middeleeuwen lagen de wetenschappen bedolven onder 'barbaarsheid en onkunde'. De kruisvaarders herontdekten de kennis van de klassieken die verborgen lag in de kloosters. Deze wetenschappelijke kennis beschaafde vervolgens Europa. Zonder de Grieken en Romeinen, schreef Petsch, zouden de Europeanen nog rondkruipen 'in dezelfde duisterheid (...) als de oude Gothen en Wandalen'. De bron van de Europese beschaafdheid lag in de bloei van de wetenschappen. Zo kon men 'de zeden beschaven, de vermaken verfynen, en de maatschappy volmaken'.⁵⁸

Ook de schrijvers van het laat achttiende-eeuwse *De Menschenvriend* prezen nog de vooruitgang van de menselijke geest in Europa. De geschiedenis bewees dat verstand en geleerdheid aan de basis lagen van staatkundige grootheid. Waarom schitterden de oude Egyptenaren, de Atheners en de Romeinen in de nevel van de oudheid? Zij hadden hun verstandelijke vermogen ontplooid. Hoe konden de onkunde en woestheid in Afrika anders verklaard worden, dan door de teloorgang van de geleerdheid? Zonder de kunsten en wetenschappen, schreven de auteurs, zouden de wilde voorvaderen van Engeland nog net zo naakt rondlopen in de bossen als Julius Caesar ze had aangetroffen bij zijn aankomst. Aan het einde van het spectatoriale vertoog vroegen de schrijvers van *De Menschenvriend* retorisch aan hun lezers in welk rijtje van historische personen zij zichzelf liever geplaatst zouden zien: in het rijtje van Bacon, Boyle en Newton of in het rijtje van de krijgshelden Alexander, Caesar en Karel, de vernietigers van hun medemensen?⁵⁹

Het probleem van verval in de Nederlandse Republiek

De zedenverbastering in de Nederlandse Republiek

Hoewel de spectator-schrijvers de bloeiende kunsten en wetenschappen prezen als de basis van de moderne handelssamenleving en de geneugten van de handel vierden, bracht deze internationale handel ook problemen met zich mee. De toegenomen rijkdom en weelde leidden namelijk tot het nastreven van eigenbelang en tot zedenverbastering in de Nederlandse Republiek, zo beargumenteerden de spectator-schrijvers. Het merendeel van hun vertogen was dan ook gewijd aan het probleem van nationaal verval. In het openingsnummer van elke door mij

⁵⁸ Ibidem, 10. Dat God deze geschiedenis aan Europa had geschonken, rechtvaardigde voor Petsch ook de Europese superioriteit in de wereld. Het was de taak van de Europeanen om de woeste en achtergebleven volkeren van de wereld te beschaven. Ibidem, 12-16.

⁵⁹ Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 15 (1790) 120.

bestudeerde spectator werd contemporain verval en zedenverbastering aangevoerd als de primaire bestaansreden voor de spectator. Van Effen benadrukte in zijn openingsnummer van *De Hollandsche Spectator* in 1731 dat het probleem van verval nog onvoldoende was bestudeerd voor de Nederlandse Republiek. Addison en Steele hadden goed werk verricht in het beschaven van het Britse lezerspubliek, maar volgens Van Effen ontbrak nog een grondige analyse van de Nederlandse volksaard. Dat was echter essentieel voor een correcte zedenbeschaving.⁶⁰ Elk volk had een karakteristieke constellatie van deugden en ondeugden, afhankelijk van de ligging van het land en culturele verschillen. Daarom analyseerde Van Effen in *De Hollandsche Spectator* het nationale karakter van de Nederlanders en de specifieke deugden en ondeugden die hen kenmerkten, van kloekmoedigheid tot onverstoortbaarheid.⁶¹

Omdat Van Effen het argument van het nationaal karakter had ingezet, refereerden zijn opvolgers meestal aan een actuele verslechtering van de zedelijke toestand in de Nederlandse Republiek. Zo vreesde *De Nederlandsche Spectator* geenszins dat ik 'schaars voedsel voor mijne vertoogen zal vinden, daar mijn beroemde Voorganger [Justus van Effen, *De Hollandsche Spectator*] het gras reeds voor mijne voeten wechgemeaid heeft'. Het gedrag van de Nederlandse burgers vereiste op de meeste terreinen nog verbetering. Bovendien waren de ondeugden onlangs verergerd. De Oostenrijkse Successieoorlog had 'sulk eene buitengemeene verbastering van zeden te weege gebracht, dat, (...) Leeraars en Zedeschrijvers nog lang werks genoeg zullen vinden, om den zedelijken staat van schadelijk onkruid te zuiveren'.⁶² Ook de auteurs van *De Denker* schreven na de inleidende geschiedenis op de zedenkunde: 'Om kort te zyn, de Menschen zullen altoos gebreken hebben; doch de verandering, die 'er in dezelve plaats heeft, zal te wege brengen, dat yder eeuw, ja yder jaar afzonderlyke stof ter berisping (...) zal verschaffen'.⁶³

Zowel de schrijvers van *De Vriend van 't Vaderland* als *De Menschenvriend* constateerden een significante groei in ondeugden aan het eind van de achttiende eeuw. De zedenverbastering in de Nederlandse Republiek was in een stroomversnelling geraakt sinds de Vierde Nederlands-Engelse oorlog en de voortdurende interne

60 Van Effen, *De Hollandsche Spectator*, voorreden en nummer 1 (20 augustus 1731).

61 Van Effen omschreef in een later vertoog de verschillende nationale karakters. De Engelsen waren volgens hem 'hoewel in veele op-zichten een treffelyk en pryswaardig Volk, nors en stuurs (...), verachters van andere Volken'. De Fransen kenden dezelfde neerbuigendheid naar andere volkeren, maar vermengden 'die verachting met eene oude wrok en haat'. Van Effen prees de kosmopolitische aard van de Nederlanders. 'Wy Nederlanders [zyn] daar en tegen van natuur goedaardig, zachtmoedig, verdraagzaam, gewoon met alle volken des Waerelds om te gaan.' Van Effen, *De Hollandsche Spectator*, nummer 8 (8 oktober 1731) 58-59.

62 Anoniem, *De Nederlandsche Spectator*, nummer 1 (1749) 6.

63 Bondt e.a., *De Denker*, nummer 1 (3 januari 1763) 6.

Justus van Effen (1684-1735)

politieke onrust en verdeeldheid. Rhijnvis Feith voerde het argument dat 'iedere eeuw, ieder jaar' nieuwe stof tot nadenken gaf tot het uiterste door in zijn spectator *De Vriend van 't Vaderland*. Hij benadrukte dat elke spectator zijn nut had, want 'wat gisteren vergeefs gezegd is, kan morgen zeer wel van uitwerking zyn'. Bovendien bestreed elke spectator-schrijver de zedenverbastering van dat moment. De ondeugden van 'de menschen [veranderen] met de tyden. Een van Effen zal de gebreken van zyn' tyd gispen en een ander die van onzen tyd'.⁶⁴ De laat achttiende-eeuwse spectator *De Menschenvriend* verwees in het openingsnummer naar de inmiddels verzadigde markt met zijn uitroep 'Wederom een weekblad!... heeft de waereld niet genoeg aan dergelyke geschriften?' Toch had ook *De Menschenvriend* nog waarde voor het heden. 'Wy zullen, wel is waar, eenige onderwerpen verkiezen, die door onze voorgangers meesterlijk behandeld zyn; doch de verandering van tyden, zeden, omstandigheden, maaken eene verandering in de handelwys over dezelfde onderwerpen.'⁶⁵

Het gevoel van verval speelde breder in de achttiende-eeuwse Nederlandse Republiek, ook buiten de spectatoriale geschriften. Dat vervalsdenken berustte deels op realiteit en deels op overdrijving. Enerzijds verloor de Nederlandse Republiek inderdaad haar sterke politieke en economische positie op het internationale toneel. Anderzijds beschouwen hedendaagse historici dat nationaal verval als relatief. Volgens hen slonk de positie van de Nederlandse Republiek in de achttiende eeuw 'to what was apparently a more normal stature, given its size'.⁶⁶ De achttiende-eeuwse denkers beschouwden het verval echter als 'achteruitgang' die kon worden gekeerd. Zij zagen tekenen van verval, maar zij schetsten het bestaande verval doelbewust in scherpe contrasten. Zo wilden ze de Nederlandse burgers aansporen tot gedragsverbetering, waarbij deugdzaam leven zowel huwelijkstrouw als gewenste economische investeringen kon omvatten.⁶⁷

De spectator-schrijvers konden voor het duiden van het verval putten uit een lange traditie van vervalsdenken. Peter Burke heeft de reikwijdte van het Europese vervalsdenken in kaart gebracht voor de periode 1500-1800.⁶⁸ Hij onderscheidt zes dominante ideeën van verval: de onvermijdelijke neergang van de wereld na de zondeval, moreel verval, de verbastering van de kerk, politiek verval, economisch verval en cultureel verval, ofwel de neergang van de taal, de kunsten en de wetenschappen.

64 Rhijnvis Feith, *De Vriend van 't Vaderland*, nummer 1 (1786) 5-6.

65 Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 1 (1788) 1-3.

66 Kossmann, 'The Dutch Republic' 31.

67 Ibidem, 19-31. Zie ook: Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*, 70; Van Sas, *Metamorfose*, 73; Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, 199-200; Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, passim.

68 Peter Burke, 'Tradition and experience: the idea of decline from Bruni to Gibbon' in: G.W. Bowersock, J. Clive en S.R. Graubard eds., *Edward Gibbon and the decline and fall of the Roman Empire* (Cambridge 1977) 87-102, aldaar 87-94.

De meeste spectator-schrijvers in Nederland spraken van moreel verval. Deze nadruk vloeide voort uit het genre. Het was de taak van de zedenmeester om de ondeugden in de samenleving te duiden en te corrigeren. Moreel verval was echter zowel een verklaring op zich als een fenomeen dat verdere verklaring behoeft. Voor verschillende auteurs was de morele verklaring dan ook niet afdoende. Burke stelt dat allerlei Europese denkers '[were] not satisfied with explanations of decline in terms of the loss of virtue and want to know how virtue came to be lost; this leads them to offer what we would call economic and social explanations.'⁶⁹ Vroegmoderne denkers wilden weten hoe de menselijke moraal verbasterd was geraakt.

De oorzaken van verval

De Nederlandse spectator-schrijvers identificeerden in hun analyses van het morele verval in de Nederlandse Republiek twee hoofdoorzaken: de verfransing en de weelde. Beide verklaringen hadden een lange geschiedenis. De Franse cultuur fungeerde al sinds de Bourgondische periode als spiegel voor de Nederlandse natie, in positieve en negatieve zin.⁷⁰ In de spectatorialie geschriften fungeerde de Franse cultuur vooral als negatieve tegenhanger. Verfransing stond gelijk aan laffe vleierij, verwijfdheid en onderdanigheid die pasten bij een absolute monarchie.⁷¹ De spectator-schrijvers legden een verband tussen externe en interne verfransing. De toestroom van gevluchte Hugonoten na de intrekking van het Edict van Nantes in 1685 had geleid tot interne verfransing. De Nederlandse inwoners raakten verzwakt door het overnemen van de Franse zeden. Zo betreurde *De Nederlandsche Spectator* dat 'de oude en gepreezen Vaderlandsche manieren' waren ingeruild voor 'de lichtvaardigheid en lossen zwier der Franschen'.⁷²

De spectator-schrijvers verlegden na 1750 de aandacht naar de weelde als de primaire oorzaak van zedenverbastering en verval. Daarmee sloten ze aan bij bredere

69 Ibidem, 92-93.

70 Willem Frijhoff, 'Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de revolutietijd' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989) 592-609.

71 Van Effen zette in *De Hollandsche Spectator* de toon voor deze kritische houding ten opzichte van 'verfransing. Zie onder meer: nummer 26 (21 januari 1732), nummer 27 (25 januari 1732), nummer 39 (10 maart 1732), nummer 65 (9 juni 1732), nummer 71 (30 juni 1732) en nummer 72 (4 juli 1732). Hij legde een nauw verband tussen het verval in de Republiek en de toenemende verfransing. Het nationaal karakter moest gevrijwaard blijven van corrumperende Franse invloeden die zich onder meer bevonden in taal, dicht- en toneelkunst en zedelijk gedrag.

72 Anoniem, *De Nederlandsche Spectator*, nummer 45 (1750) 150. *De Nederlandsche Spectator* beschreef de toestroom van gevluchte Hugonoten in hetzelfde nummer op dramatische wijze: 'zoo groote zwermen [kwam] tot ons over, dat het scheen het getal der inwooneren te zullen evenaaren'. Op deze kritiek van de auteur volgde overigens een reactie via een ingezonden brief waarin de waarde van contact tussen de Fransen en de Nederlanders werd verdedigd. Zie: Ibidem, nummer 49 (1750).

discussies over de weelde in Europa en de Verenigde Staten. In het achttiende-eeuwse Europa, waarin handelssamenlevingen domineerden, had de weelde een ambivalente positie.⁷³ Tegenstanders beschouwden de weelde als een ondeugd. De destructieve kracht lag in de zedelijke connotatie van de weelde. De komst van de weelde ging gepaard met een toename in zinnelijke verleidingen. Individuele burgers gaven zich over aan ondeugdzaam gedrag, zoals overspel of het najagen van eigenbelang. Het gevaar van de weelde werd versterkt door het collectieve karakter ervan. Als een sluipende ziekte kon de weelde in korte tijd een gehele samenleving besmetten en ten onder doen gaan.⁷⁴

De achttiende-eeuwse critici van de weelde sloten aan bij een traditie die terugging op de klassieke oudheid. Griekse en Romeinse auteurs hadden de weelde al gesignaleerd als corrumperende factor in republieken en vernietiger van beschavingen. Met Plato kreeg het concept weelde de betekenis van 'corruptie' van deugden; de geschiedschrijver Sallustius koppelde de weelde expliciet aan de val van de Romeinse Republiek. Ook binnen het christendom werd het verband tussen corruptie en weelde behouden. In de teksten van de kerkvaders, vooral in het werk *De Civitate Dei* van Augustinus, kreeg de weelde de status van een zonde. Ook verwierf de weelde de bijkomende betekenis van wellust.⁷⁵ Veel achttiende-eeuwse auteurs grepen terug op de klassiek-republikeinse opvattingen over weelde. Zij vreesden dat het achttiende-eeuwse Europa hetzelfde lot ten deel zou vallen als de Griekse en Romeinse beschavingen.⁷⁶

Tegelijkertijd was internationale handel de grondslag van het moderne Europa; uitsluitend negatieve visies op de weelde bleken onhoudbaar. Geleidelijk ontwikkelden denkers meer positieve opvattingen. Voorstanders beschouwden de weelde als een positieve kracht. Het was een drijfveer voor individuele ontplooiing, een stimulans voor de economie en zo een bron van welvaart en bloei op allerlei terreinen. Bernard Mandeville gaf in zijn *Fable of the Bees* (1714) als een van de eersten een positieve draai aan de weelde met zijn opvatting 'private vice, public virtue'. De weelde was inderdaad een ondeugd, maar deze ondeugd bracht allerlei voordelen met zich mee voor de samenleving, zoals meer banen, meer economische initiatieven en meer welvaart.⁷⁷ Een andere belangrijke bijdrage aan het weelde-debat kwam van David Hume in 1752. In Humes *Of Luxury* werd het probleem

73 Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, 216-217; Christopher J. Berry, *The idea of luxury. A conceptual and historical investigation* (Cambridge 1994) 126-176.

74 Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, 201-204.

75 Berry, *The idea of luxury*, 45-62, 67-68 en 87-88; I. Nijenhuis, 'De weelde als deugd?' *De Achttiende Eeuw* 24 (1992) 45-56, aldaar 46; Paul Widmer, *Die unbequeme Realität. Studien zur Niedergangsthematik in der Antike* (Stuttgart 1983) 59-91 en 133-163.

76 J.G.A. Pocock, *Barbarism and religion, volume 3. The first decline and fall* (Cambridge 2003) passim.

77 Berry, *The idea of luxury*, 126-128.

van de weelde 'a *philosophical* question, not a *political* one'.⁷⁸ Waar Montesquieu nog op klassiek-republikeinse wijze betoogde dat de weelde in een republiek per definitie funest was, waren volgens Hume andere factoren verantwoordelijk voor de val van een republiek. Hij beschouwde de weelde als positieve kracht voor de moderne handelssamenleving en maakte een onderscheid tussen 'innocent luxury' en 'vicious luxury'. Zo bereidde hij de weg voor een meer utilitaristische opvatting van weelde.⁷⁹

De ontvangst van het werk van Mandeville was in de Nederlandse Republiek weinig lovend. Ida Nijenhuis heeft overtuigend laten zien dat in achttiende-eeuws Nederland het weelde-debat maar moeizaam werd losgekoppeld van het vervalsvertoog. Pas met Humes *Of Luxury* vond in de Nederlandse Republiek een meer gematigde beoordeling van de weelde ingang. In de Nederlandse Republiek ontwikkelden alleen Isaac de Pinto en Meinard Tydeman gematigde visies op de weelde. Beiden maakten in navolging van Hume een onderscheid tussen 'nuttige' en 'overmatige' weelde, al redeneerden ze vanuit verschillende standpunten. De Pinto gaf een zuiver economische verdediging van de weelde, terwijl voor Tydeman de 'nuttige' weelde verbonden bleef met een christelijk besef.⁸⁰

De gematigde visies op de weelde vonden ook hun weg naar de Nederlandse spectatoren. De Pinto publiceerde verschillende bijdragen in *De Rhapsodist*, waaronder een vertoog over de koophandel. Hierin maakte hij het onderscheid tussen schadelijke en nuttige weelde. Een individu mag genieten van zijn inkomsten, maar de verworven rijkdom mocht niet zo overmatig zijn dat het een ander schaadt.⁸¹ Ook de verlichte, meer christelijke visie van Tydeman werd besproken. *De Denker* publiceerde in drie vertogen zijn volledige redevoering over de weelde.⁸² Ook Tydeman maakte een onderscheid tussen nuttige en schadelijke weelde. De weelde had potentieel de kracht om een staat ten onder te doen gaan, maar volgens Tydeman was het volledig afschaffen ervan geen optie. Dan zou de bloei van de koophandel – en daarmee ook die van de kunsten en wetenschappen – worden gehinderd. Daarom moest alleen de excessieve weelde worden bestreden. Volgens Tydeman lag de verantwoordelijkheid daarvoor niet bij de staat, maar 'bij de onbedorven Leer van den zuiversten en heiligsten Kristelyken Godsdiens, en een hier aan beantwoordend levensgedrag'. Een christelijke levenswijze was de krachtigste betugeling voor de schadelijke gevolgen van de weelde.⁸³

78 Geciteerd in: Nijenhuis, 'De weelde als deugd?', 48.

79 Nijenhuis, 'De weelde als deugd?', 46-48.

80 Ibidem, 49-52.

81 Pothuizen, 'Tussen woestheid en weelde', 28. Zie voor De Pinto's vertoog: Joannes Lublink de Jonge e.a., *De Rhapsodist*, deel V (1779) 1-33.

82 Bondt e.a., *De Denker*, nummer 479, 480 en 481 (2, 9 en 16 maart 1772).

83 Ibidem, nummer 481 (16 maart 1772) 81-82. Citaat op: 89.

Ook andere vertogen in *De Denker* gaven meer positieve visies op de weelde. Zo publiceerden de spectator-schrijvers een ingezonden brief over de vraag 'of de menschen in eenen geciviliseerden staat gelukkiger zyn, dan in den staat der Natuure'. De auteur erkende dat de weelde een negatief bijproduct was van het beschavingsproces. In de 'natuurlijke' staat van de mens ontbrak de weelde volledig. Toch gaf de auteur de voorkeur aan de beschaafde en commerciële samenleving waarin hij woonde. De weelde stimuleerde de kunsten en wetenschappen, de geneugten van het beschaafde leven. Bovendien ondersteunden de uitgaven van rijke mensen de behoeften van arme mensen. Voor de auteur was de keuze gemakkelijk: hij leefde liever 'in de onafgebrookene geneugten van de uitvindingen der Weelde' dan dat hij zijn leven moest slijten 'in de boersche onnozelheid en onweetenheid van eene Hottentotsche woestheid'.⁸⁴

De algehele teneur in de spectatoriale geschriften was echter negatief. Zeker in de laat achttiende-eeuwse spectatoren *De Vriend van 't Vaderland* en *De Menschenvriend* lieten de schrijvers zich zeer kritisch uit over de weelde. Zonder goede zeden zou de Nederlandse Republiek nog verder vervallen. Daarom moest de weelde actief worden bestreden. Meestal verwezen de spectator-schrijvers naar de schadelijke gevolgen van de weelde, zonder verdere analyse. Feith bestempelde de weelde als 'het graf van waare bloei en voortgang'.⁸⁵ De tien delen van *De Menschenvriend* staan vol met vergelijkbare uitspraken. 'De weelde, de losbandigheid, [zyn] kankers, die ons van trap tot trap zullen doen nederdaalen, en eindelyk onzen naam uitvaagen op de rol der volkeren van Europa'.⁸⁶ De weelde was een ziekte, een 'doodenden kanker', en 'waarlyk *weelde*, verderflyke weelde alléén, is in staat, om een volk in zulk eene rampzalige gesteldheid te brengen'.⁸⁷

De klassieke geschiedenis als bron

Naarmate de weelde meer op de voorgrond trad, groeide ook de behoefte om het proces beter te begrijpen. Aangezien het concept van de weelde afkomstig was uit de klassieke oudheid, was vooral het Griekse en Romeinse verleden een belangrijke bron van informatie. De omgang met de geschiedenis van de klassieken beleefde ook in de omringende Europese landen een wederopbloei. Montesquieu schreef *Considérations sur les Causes de la Grandeur des Romains et de leur Décadence* (1734). In de Nederlandse Republiek werkte Louis de Beaufort in dezelfde jaren aan verscheidene geschiedwerken over de geschiedenis van het Romeinse Rijk. Gibbon

84 Ibidem, nummer 343 en 344 (24 en 31 juli 1769), aldaar nummer 344 (31 juli 1769) 245.

85 Feith, *De Vriend van 't Vaderland*, nummer 3 (1786) 20.

86 Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 2 (1788) 15.

87 Ibidem, nummer 4 (1788) 27, 29.

schreef zijn *Decline and Fall* in de late achttiende eeuw. Geleidelijk reconstrueerden de achttiende-eeuwse geschiedschrijvers in steeds groter detail de Griekse en Romeinse beschavingen.⁸⁸

Veel van deze auteurs hielden zich ook bezig met de vraag hoe vooruitgang in de kunsten en wetenschappen kon worden bereikt, zonder de deugd te verliezen. De geschiedschrijvers verschilden in hun analyses van het klassieke verleden en dus in hun voorstellen voor de toekomst. Montesquieu en Ferguson verklaarden de ondergang van Rome vanuit de corruptie van klassiek-republikeinse deugden. Voor hen was het behoud van klassiek-republikeinse deugden het antwoord op het probleem van de weelde. De Duitse auteur Meiners besprak in zijn geschiedenis van de ondergang van het Romeinse Rijk vooral de culturele decadentie. Ook hij benadrukte dat deugden noodzakelijk waren, maar voor hem waren de beschaafde, commerciële deugden belangrijker dan de klassiek-republikeinse deugdzaamheid.⁸⁹ Ook in Nederland verschilden auteurs van mening. Terwijl Lieven de Beaufort vond dat klassiek-republikeinse deugden leidend moesten zijn, propageerden de meeste Nederlandse spectator-schrijvers meer politiek-culturele en commerciële deugden.⁹⁰

In de Nederlandse spectatoren was het klassieke verleden eveneens een belangrijke bron voor het begrijpen van de weelde. De geschiedenis had de gevaren van de weelde keer op keer bewezen: 'Slaan wy de geschiedboeken van de volkeren der waereld op, wy zullen overal de weelde als den grondslag van hunnen val aantreffen.'⁹¹ Zo meende ook Feith in *De Vriend van 't Vaderland* dat 'de weelde, in elk land daar zy ingang vond, de bewerkster en gewisse voorbode van deszelfs naderende ondergang is geweest'.⁹² Vooral de schrijvers van *De Menschenvriend* onderwierpen de weelde aan een grondige analyse. Ze besteedden in hun korte vertogen ruime aandacht aan het klassieke verleden zodat 'Romes rampen Nederland [zouden] leeren'.⁹³ Het verleden bevatte lessen voor het heden: 'ô Ryken, zóó beroemd welëer! Uw pracht, uw luister is niet meer! Ach, mogt ge ons door uw voorbeeld leeren!'⁹⁴

De urgentie van het vraagstuk leidde in *De Menschenvriend* tot een grondige analyse van de weelde, vooral vanuit cultureel perspectief. Voor de schrijvers waren simpele historische parallellen onvoldoende. Alleen met een grondige culturele analyse van het historisch verloop zou de dreigende ondergang van de

88 Pocock, *Barbarism and religion: the first decline and fall*, passim.

89 Carhart, *Science of culture*, 208-214.

90 Velema, 'Beschaafde republikeinen', passim.

91 Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 4 (1788) 25.

92 Feith, *De Vriend van 't Vaderland*, nummer 3 (1786) 20.

93 Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 99 (1789) 373.

94 Ibidem, nummer 4 (1788) 28.

Republiek in het heden vermeden kunnen worden. Een studie van de Griekse en Romeinse samenlevingen was nuttig, omdat 'gelyke oorzaken, gelyke uitwerkzelen voortbrengen'.⁹⁵ Daarom publiceerden de schrijvers van *De Menschenvriend* een dubbelnummer over de weelde. Zij gaven daarin een systematische analyse van de weelde, grotendeels gebaseerd op een niet bij name genoemde buitenlandse spectator.⁹⁶ Een nauwkeurige omschrijving van de weelde, gebaseerd op 'echte waarnemingen der menschelyke geschiedenis', had volgens hen meerdere ondergangen van staten kunnen voorkomen.⁹⁷ De spectator-schrijvers grepen daarom de gelegenheid aan om deze neiging in de menselijke natuur te analyseren. De weelde bracht een breed scala aan zinnelijke verleidingen met zich mee. Deze zinnelijke verleidingen tastten de gezondheid van het lichaam aan, holden de kracht van de geest uit en belemmerden de ontwikkeling van het hart.⁹⁸

De kwalijke gevolgen van de weelde en het zedelijk verval kenden een strak historisch verloop. Nergens kon de lezer de neerwaartse spiraal beter waarnemen dan in de Griekse en Romeinse geschiedenis. De schrijvers onderzochten hoe het de Atheners verging na hun overwinning in de Perzische oorlog en de Romeinen na hun overwinning in de laatste Punische oorlog. Beide volkeren verloren na hun militaire overwinningen de eenvoudige zeden die hun voorvaders zo ver hadden gebracht. De ondeugd die als eerste de kop opstak – en ook meteen de meeste schade aanrichtte – was de 'dartelheid', ofwel de wellust. Mannen en vrouwen waren elkaar steeds vaker ontrouw en het aantal huwelijken daalde. Vervolgens bezweken de volken aan de zinnelijke verleiding van de 'lekkerheid'. De Griekse en Romeinse burgers kregen een onmatige behoefte aan voedsel en drank. Deze neiging verergerde zich stapsgewijs. Uiteindelijk propten de burgers zich vol in 'verderfelyken overmate'. Bij de Romeinen kon Augustus zelfs met straffen en wetten de verwoestende brasserijen niet intomen.⁹⁹

De opeenstapeling van immoreel gedrag hadden bij beide volken hetzelfde resultaat. De Grieken en Romeinen werden 'verwijfd'. Ze hadden hun vaderlandsliefde ingewisseld voor aardse geneugten. Lichaam, geest en hart verzwakten. Het algemeen belang werd ingeruild voor eigenbelang.¹⁰⁰ De Romeinse handen waren niet meer geschikt voor strijden of werken; zij konden alleen nog maar applaudiseren voor vermakelijke schouwspelen. De voorheen hardwerkende en ondernemende naties waren door de zinnelijke verleidingen van de weelde weer vervallen tot

95 Ibidem, nummer 26 (1790) 220.

96 Ibidem, nummer 26 en 28 (1790).

97 Ibidem, nummer 36 (1790) 281.

98 Ibidem, nummer 26 (1790) 201-205.

99 Ibidem, 205-208.

100 Ibidem.

‘onedele ruwe *natiën*’.¹⁰¹ De schrijvers zagen de genoemde ondeugden niet alleen bij de Grieken en Romeinen, maar ook bij de contemporaine ‘woeste’ Amerikaanse en Afrikaanse volkeren.¹⁰² Door de gevolgen van de weelde werden de Griekse en Romeinse rijken kwetsbaar voor externe invallen. Als de spectator-schrijvers deze analyse als maatstaf gebruikten voor de achttiende-eeuwse Nederlandse Republiek, bleek dat het land op het randje van de afgrond zweefde. Alleen drastische en snelle maatregelen konden de dreigende ondergang nog afwenden. De schrijvers van *De Menschenvriend* verbaasden zich dat de klassieke volkeren, die de Nederlanders vanuit het verleden toeriepen om dezelfde misstappen te vermijden, niet werden gehoord.¹⁰³

De weelde bracht dus een breed scala aan ondeugden met zich mee. In een eerder spectatoriaal vertoog hadden de schrijvers van *De Menschenvriend* de weelde die Rome ten onder had doen gaan geïdentificeerd als een import uit Griekenland. De Grieken hadden deze ondeugd weer van de Perzen gekregen. ‘Wat heeft Rome, de grootste staat, die ‘er immer bekend geweest is, bedorven? Niets dan de uitheemsche pracht en *Grieksche* zeden, met derzelve ondeugden te gelyk overgenomen. (...) De *Grieken*, die deze kunst en de pracht en weelde van de *Persianen* leerden, deden op hunne beurt aan de *Romeinen* denzelfden dienst.’¹⁰⁴ Hoewel het probleem van de weelde aan het eind van de achttiende eeuw extra urgentie verwierf, bespraken eerdere spectator-schrijvers ook de gevaren ervan voor de Nederlandse samenleving. Van Effen betreurde in 1732 al de verkwisting van geld aan pracht en praal. Goede republikeinse burgers zouden met hun geld nuttige investeringen doen in de binnenlandse economie. De voormalige spaarzaamheid en goede zeden hadden plaatsgemaakt voor ‘tyrannische mode, en voor de verderfelyke wellust en overdaad’.¹⁰⁵

Volgens de Nederlandse spectator-schrijvers boden de lotgevallen van de Atheners en de Romeinen inzicht in de graduele zedenverbastering die volgde op de weelde. De nakomelingen van de oorspronkelijk moedige Romeinen hadden de zedelijke moraal van hun voorvaders verbasterd. Ook de achttiende-eeuwse Nederlanders verkwanselden de rijkdom en zedelijke moraal van hun zeventiende-eeuwse Nederlandse voorvaders. Hoewel de Griekse en Romeinse beschavingen belangrijke inzichten gaven in de causale verbanden die leidden tot verval, zouden eigentijdse Nederlanders uiteindelijk het meest leren van hun directe voorvaders.

101 Ibidem, nummer 28 (1790) 218.

102 Ibidem, nummer 28 (1790) 217-220. Daarbij maakten ze (of de buitenlandse spectator) een onderscheid tussen de Europese volkeren, bij wie deze gebreken niet aangeboren waren, en de niet-Europese volkeren, waarbij dit wel het geval was.

103 Ibidem.

104 Ibidem, nummer 99 (1789) 375-376.

105 Van Effen, *De Hollandsche Spectator*, nummer 112 (21 november 1732) 75.

Beschaafde Bataven

Twee nationale mythes

In de Nederlandse spectatoren was het nationale verleden een belangrijk middel om het lezerspubliek te beschaven. Rond 2000 heeft het onderzoek naar het Nederlandse zelfbeeld en de nationale identiteit in de achttiende eeuw een opbloei doorgemaakt.¹⁰⁶ Willem Frijhoff en Niek van Sas hebben gewezen op de moeilijkheden in dergelijk onderzoek en gewaarschuwd voor het gevaar van oversimplificatie, want 'er bestaat nooit één beeld van een natie dat alle andere uitsluit'.¹⁰⁷ De constructie van nationale identiteit is een voortdurende wisselwerking tussen 'beeldvorming, benoeming en herkenning'.¹⁰⁸ Veel historici zien in laat achttiende-eeuws Nederland voor het eerst een volwaardig vaderlands gevoel en natiebeseft ontstaan. Het spreken over één natie was in eerste instantie niet gemakkelijk. Verschillende elementen doorkruisten de eenheid: de noordelijke versus de zuidelijke provincies, stad versus platteland, de internationaal georiënteerde elite versus andere bevolkingsgroepen.¹⁰⁹

De constructie van een gedeeld nationaal verleden was een belangrijk fundament van het zich ontwikkelende natiebeseft en vaderlands gevoel. De Bataafse mythe en de Gouden Eeuw waren de centrale referentiepunten in het nationaal historisch denken. In de hedendaagse historiografie onderscheiden de meeste historici een verschuiving tussen deze nationaal historische mythes rond 1800. Tot dat moment was de Bataafse mythe de voornaamste politieke en morele legitimatie voor contemporaine auteurs; in de negentiende eeuw kwam het concept van de Gouden Eeuw centraal te staan. In deze paragraaf betoog ik dat een chronologische analyse van het gebruik van het nationale verleden in de spectatoren een heel ander beeld toont: een vroege conceptualisering van het zeventiende-eeuwse verleden vanaf circa 1730 en vanaf 1790 een korte, moeizame terugkeer van de Bataafse mythe. Dat betekent dat de kernvraag in de historiografie over het verdwijnen van de Bataafse mythe rond 1800 moet worden aangepast. In plaats van te vragen waarom de Bataafse mythe verdween rond 1800, moeten we begrijpen waarom het Bataafse

106 Zie als symbolisch startpunt de twee congressen uit het najaar van 1991 'Het zelfbeeld van de Nederlander in de Achttiende Eeuw' van *Werkgroep 18^e Eeuw* en het congres 'De Nederlandse identiteit en het Nederlandse identiteitsbeseft' van het *Nederlands Historisch Genootschap*.

107 Van Sas, 'Nationaliteit in de schaduw van de Gouden Eeuw' in: F. Grijzenhout en H. Th. van Veen eds., *De Gouden Eeuw in perspectief: het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd* (Nijmegen en Heerlen 1992) 83-106, aldaar 85.

108 Willem Frijhoff, 'Het zelfbeeld van de Nederlander in de achttiende eeuw: een inleiding' *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 24 (1992) 5-28, aldaar 11.

109 Ibidem, 5-11. Deze problemen werden deels opgelost door de essentie van de Republiek te vervatten in de verscheidenheid: Nederland als eenheid door verscheidenheid. Zie hiervoor: E.A. Koolhaas-Grosfeld, *De ontdekking van de Nederlander in boeken en prenten rond 1800* (Zutphen 2010) 22-23.

verleden terugkeerde in de spectatoren in de late achttiende eeuw en waarom het concept van de Gouden Eeuw op dat moment niet voldeed.

Mijn analyse toont aan dat het verminderde gebruik van de Bataven en de constructie van het concept van de Gouden Eeuw in samenhang bestudeerd moeten worden. Beide ontwikkelingen in de omgang met het nationale verleden kunnen verklaard worden vanuit het overnemen van het Europese verlichte verhaal door Nederlandse auteurs. Vanuit deze verlichte geschiedvisie behoorden de Bataafse voorvaderen volgens spectator-schrijvers tot de barbaarse periode van het nationale verleden – en waren ze dus minder aantrekkelijk als moreel rolmodel. Zodra een nationaal historische mythe niet meer voldoet, dringt zich echter de vraag op: wat komt ervoor in de plaats? Ook op deze vraag biedt het verlichte verhaal een antwoord. De zeventiende-eeuwse voorvaderen waren volgens de spectator-schrijvers wél een goed rolmodel voor achttiende-eeuwse lezers. Zij combineerden de gewenste vaderlandsliefde met internationale handel en beschaafde deugden.¹¹⁰ Het gebruik van het nationale verleden in de achttiende-eeuwse Nederlandse spectatoren was dus onderhevig aan Europese ontwikkelingen in de geschiedenis van de geschiedschrijving, in het bijzonder de opkomst en verspreiding van het verlichte verhaal. De heropleving van de Bataafse mythe vanaf 1790 in de Nederlandse spectatoren, die in de hedendaagse historiografie tot nu toe onopgemerkt is gebleven, bevestigt dit beeld. De terugkeer benadrukte bovenal de grote moeite die spectator-schrijvers hadden om de Bataafse voorvaderen nog als moreel rolmodel te kunnen gebruiken.

Het ontstaan en verdwijnen van de Bataafse mythe

De herontdekking van *Germania* van Cornelius Tacitus wordt vaak beschouwd als het beginpunt van de constructie van de Bataafse mythe.¹¹¹ Op basis van de *Germania* debatteerden vroegmoderne Nederlandse auteurs over de herkomst van de Bataafse voorvaderen en probeerden ze de roemrijke Bataafse voorvaderen aan hun provinciale geschiedenis te verbinden. De provincie Holland kwam uiteindelijk als de overwinnaar uit de strijd tevoorschijn en hoewel de Bataafse geschiedenis steeds meer een nationale betekenis kreeg, verdween de associatie met Holland nooit helemaal.¹¹² Geleidelijk kreeg de Bataafse mythe een inhoudelijke kern: de

110 Zie voor een eerdere uiteenzetting van deze these: Eleá de la Porte, 'Verlicht verleden. Historisch denken in de Nederlandse spectatoriale geschriften' masterscriptie (Amsterdam 2012).

111 Zie voor onderzoek naar het ontstaan van de Bataafse mythe: Ivo Schöffer, 'The Batavian myth during the sixteenth and seventeenth centuries' in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann eds., *Britain and the Netherlands, volume V. Some political mythologies. Papers delivered to the fifth Anglo-Dutch historical conference* (Den Haag 1975) 78-101; Eco Haitsma Mulier, 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 344-367.

112 Schöffer, 'The Batavian myth', 80-82.

heldhaftige opstand van de Bataven tegen de Romeinen onder leiding van Claudius Civilis in 69-70 voor Christus.¹¹³ De positie van de Bataafse mythe werd in de jaren daarop bestendigd met de *Divisiekroniek* (1517) van Cornelius Aurelius en het *Liber de antiquitate reipublicae Batavicae* (1610) van Hugo de Groot. Deze auteurs verbreedden bovendien de voorbeeldfunctie van de Bataven van afzonderlijke personen en deugden tot de gehele Bataafse samenleving.¹¹⁴ Historici die het ontstaan van de Bataafse mythe onderzoeken, benadrukken dat de Bataafse mythe nooit een statisch gegeven was. De inhoud werd door de jaren heen aangepast en accenten werden verlegd.¹¹⁵

Tot diep in de achttiende eeuw waren de Bataven een prominente aanwezigheid in pamfletten, tijdschriften, toneelstukken en andere vormen, maar de meeste historici constateren dat de Bataafse mythe rond 1800 verdwijnt of in ieder geval zijn vooraanstaande positie verliest. Auke van der Woud stelt in zijn boek *De Bataafse hut*: '[Het] is frappant dat de eeuwenoude Batavencultus kort voor het jaar 1800 het hoogtepunt bereikte en enkele jaren later vrijwel spoorloos was uitgewist.'¹¹⁶ Zijn stelling riep veel kritiek op.¹¹⁷ Buijnsters en Schöffer nuanceren de aanname dat de Bataafse mythe na 1800 spoorloos verdween. Ook in de negentiende eeuw behield de Bataafse mythe nog zijn waarde, onder meer in het werk van Aarnout Drost en Henri-Guillaume Moke.¹¹⁸ Schöffer laat zien dat de Bataven zelfs tot ver in de twintigste eeuw onderdeel waren van het nationaal geheugen.¹¹⁹ Toch erkennen deze auteurs dat de Bataafse voorvaderen minder dominant werden in het nationaal geheugen. Over het waarom hiervan bestaat discussie. Buijnsters vindt ook dat Van der Wouds verklaring voor de ondergang van de Bataafse mythe onvoldoende wordt toegelicht. Ook blijft de vraag welke nationale mythe ervoor in de plaats kwam onbeantwoord.¹²⁰

Van der Woud benadrukt dat zijn verklaring voor het verdwijnen van het 'Batavenconcept' in de periode 1795-1813 slechts blijft bij 'nederige gedachten'.¹²¹ Hij onderscheidt als voornaamste oorzaak het veranderende beeld van de antieke oudheid.

113 Ik kies hier voor de naam Claudius Civilis in overeenstemming met de achttiende-eeuwse bronnen, maar tegenwoordig spreken we van Julius Civilis.

114 Ibidem, 82 en 92-93.

115 Schöffer, 'The Batavian myth', passim; Haitsma Mulier, 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken', passim.

116 Auke van der Woud, *De Bataafse hut. Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)* (Amsterdam 1990; 1998) 30.

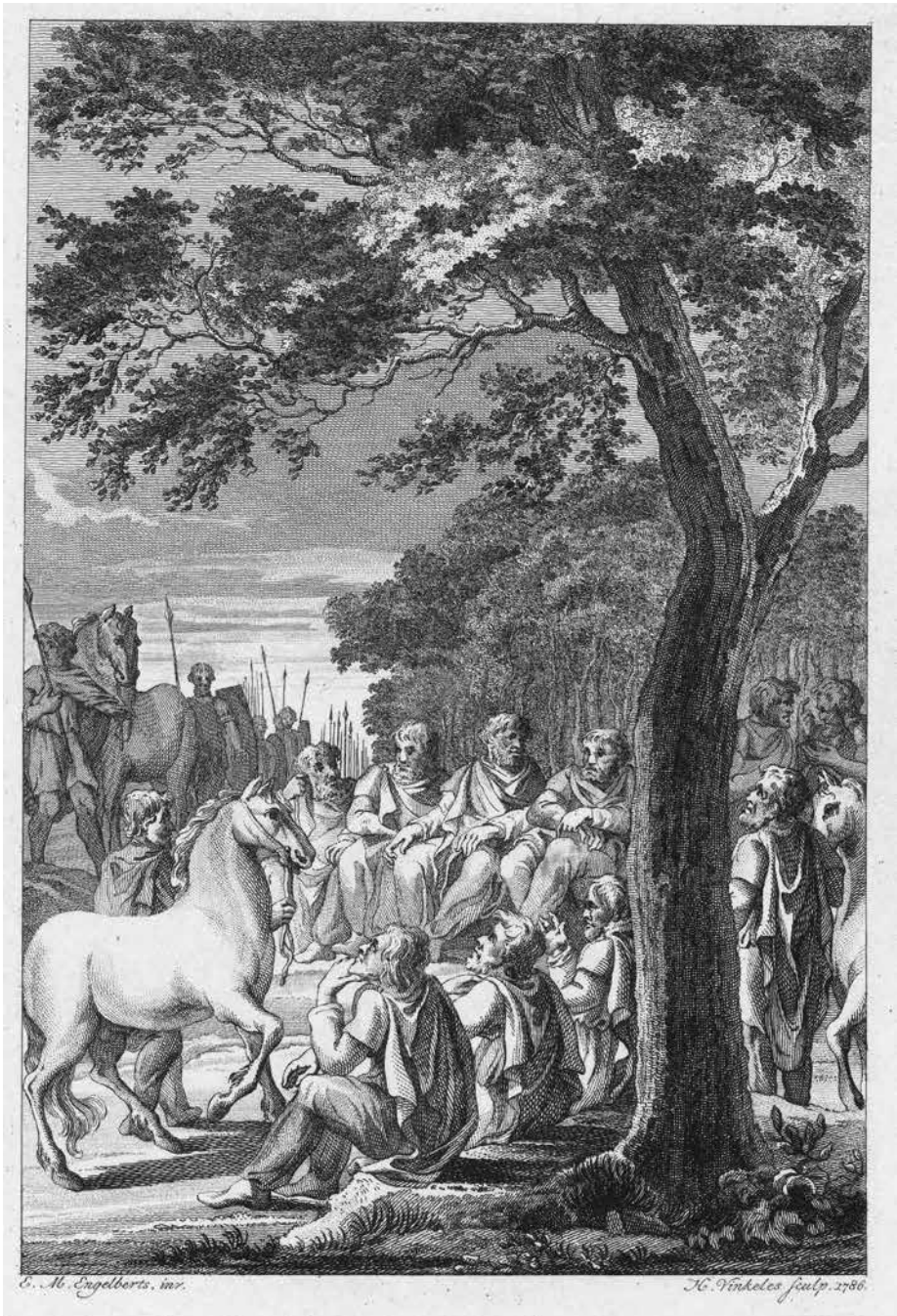
117 Zelfs zoveel kritiek dat Van der Woud uiteindelijk een herziene uitgave publiceerde in 1998.

118 Piet Buijnsters, 'De Bataafse hut. Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)' *Theoretische Geschiedenis* 21 (1994) 56-59, aldaar 59.

119 Schöffer, 'The Batavian myth', 78-80.

120 Buijnsters, 'De Bataafse hut', 59.

121 Van der Woud, *De Bataafse hut*, 8. Van der Woud maakt in *De Bataafse hut* geen gebruik van de term mythe, omdat deze volgens hem 'te sterk met onbewust handelen is verbonden'. In plaats daarvan pleit

Raadsvergadering bij de Bataven. Ets door Hermanus Vinkeles, naar Engelbertus Matthias Engelberts (1786)

De Germaanse oudheidkunde kwam op en de aandacht voor de antieke materiële cultuur groeide. Ook bloeiden vier nieuwe hulpwetenschappen: taalkunde, volkskunde, historische geografie en architectuurgeschiedenis. De combinatie van deze kennis veranderde het beeld van de Nederlandse oudheid.¹²² Dit gecorrigeerde beeld stond in scherp contrast met de zestiende- en zeventiende-eeuwse visie op het Bataafse verleden, waarin volgens Van der Woud de politieke uitstraling van de Bataafse mythe nog de daadwerkelijk historische feitenkennis overtrof.¹²³ Het gewijzigde geschiedbeeld van het vroege vaderlandse verleden, in combinatie met de verdwijnende morele voorbeeldfunctie van het verleden, zorgde er volgens Van der Woud voor dat er geen plek meer was in het nationaal geheugen voor de mythische Bataven.

Eco Haitsma Mulier bekritiseert Van der Wouds analyse en stelt dat de kritiek op de Bataafse mythe al ver voor de achttiende eeuw begon. 'Reeds aan het begin van de zeventiende eeuw waren (...) vrijwel gelijktijdig een volledig uitgewerkte versie van de Bataafse mythe en een zeer goed onderbouwde aanval daarop verschenen.'¹²⁴ Haitsma Mulier volgt in zijn betoog het werk van Schöffner. Hoewel de Bataafse mythe een vooraanstaande rol vervulde, schreef Schöffner, hadden de Bataven nooit het monopolie op 'Dutch historical parentage'.¹²⁵ Haitsma Mulier verklaart de ondergang van de Bataafse mythe vanuit het gelijktijdig bestaan van twee geschiedbeelden van de oudheid in de Nederlanden. Aan de ene kant was er, voor zover mogelijk in de achttiende eeuw, een zo correct mogelijk beeld van het verleden in de Romeinse tijd. Aan de andere kant was er een geschiedbeeld met mythische trekken – de Bataafse mythe – dat de politieke legitimatie vormde voor de Republiek en haar plaats in de wereld.¹²⁶ Tegen het einde van de achttiende eeuw viel een 'reeds lang geërodeerd beeld van de Bataafse mythe (...) definitief uit elkaar'.¹²⁷ Haitsma Mulier noemt ook een aantal maatschappelijke en politieke redenen die bijdroegen aan dat proces. In de laat achttiende-eeuwse Republiek vonden twee revoluties plaats, ging de economie drastisch achteruit en nam de invloed van Holland af door inmenging van de Fransen. Haitsma Mulier schaaft deze redenen onder een overkoepelend gevoel: de teloorgang van vroegere illusies. Hierdoor werd de gevoelsmatige uitstraling van de Bataafse mythe minder en nam het bewust signaleren van mythische elementen toe.¹²⁸ Zo blijft, ondanks de aangebrachte nuances en verschillende

Van der Woud voor het begrip Batavenconcept, 'een bewust gehanteerde vorm (...) [die] tevens een stilerende vorm van het Bataafse verleden naar eigen beschavingsidealen [inhoudt]'. Ibidem, 25.

122 Ibidem, 109.

123 Ibidem, 14.

124 Haitsma Mulier, 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken', 357.

125 Schöffner, 'The Batavian myth', 82.

126 Haitsma Mulier, 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken', 357.

127 Ibidem, 366.

128 Ibidem, 367.

verklaringen, de algemene tendens om het verdwijnen van de Bataafse mythe rond 1800 te plaatsen in stand.

Het concept van de Gouden Eeuw

De hedendaagse analyse dat waardering voor de Bataven vanaf 1800 verminderde, wordt ondersteund door de huidige historiografie over de totstandkoming en het gebruik van het concept van de Gouden Eeuw. De plek van de Bataafse mythe werd namelijk ingenomen door het concept van de Gouden Eeuw, zo stellen historici en historisch letterkundigen. De relatieve consensus is dat het concept van de Gouden Eeuw ontstond en dominant werd in de negentiende eeuw. In deze nationalistische periode groeide in Nederland de interesse in de zeventiende-eeuwse Republiek, zowel in de politieke en economische macht als in de artistieke prestaties.¹²⁹ Zo plaatst Lotte Jensen de piek van interesse in dit deel van de vaderlandse geschiedenis in de eerste helft van de negentiende eeuw. Deze piek was onderdeel van een bredere groei in aandacht voor het verleden. '[D]e frequentie en intensiteit waarmee negentiende-eeuwse auteurs over het verleden schreven, lag aanzienlijk hoger [dan in de zeventiende of achttiende eeuw]'.¹³⁰ Piet Blaas verklaart de groeiende negentiende-eeuwse interesse in de Gouden Eeuw vanuit de contemporaine 'identiteitscrisis'. Nederlanders worstelden met het feit dat zij nu een tweederangs positie innamen op het wereldtoneel. Het concept van de Gouden Eeuw belichaamde perfect de gevoelde nostalgie. Het glorieuze tijdvak bracht zowel gevoelens van nationale trots als het besef dat Nederland deze machtige positie voorgoed was kwijtgeraakt.¹³¹ Zo werd na 1800 de Gouden Eeuw – en niet de Bataafse mythe – de historische kern van de Nederlandse identiteit. De nationalistische en romantische bewondering voor de Gouden Eeuw leidde tot de 'monumentalisering' en 'musealisering' van het zeventiende-eeuwse verleden, met een bijzondere aandacht voor de schilderkunst.¹³² Deze analyse ondersteunt het historiografische verhaal dat de Bataafse mythe dominant was tot 1800.

Sporadisch wordt dit bestaande beeld door historici uitgedaagd. Niek van Sas en Wyger Velema beargumenteren bijvoorbeeld overtuigend dat het concept van de

129 Zie bijvoorbeeld: Pieter Blaas, *Geschiedenis en nostalgie: de historiografie van een kleine natie met een groot verleden. Verspreide historiografische opstellen* (Hilversum 2000); Wiskerke, *De waardering*, passim. Het was volgens Wiskerke pas in 1808 dat het concept van de Gouden Eeuw in de Republiek voor het eerst expliciet en exclusief werd verbonden aan het zeventiende-eeuwse vaderlandse verleden. Dat gebeurde in een uitspraak van Jacobus Scheltema die onder het 'goud' bovenal de letterkunde verstond: de eerste helft van de zeventiende eeuw was volgens hem een uitzonderlijke bloeiperiode, 'de Gouden Eeuw onder Letterkunde'. Zie: Wiskerke, *De waardering*, 11.

130 Jensen, *De verheerlijking van het verleden*, 10. Zie ook: Mathijssen, *Historiezucht*, passim.

131 Blaas, *Geschiedenis en nostalgie*, 13-14.

132 Ibidem, 45. Zie ook: Jensen, *De verheerlijking van het verleden*, 18.

Gouden Eeuw al eerder ontstond, namelijk in de achttiende eeuw. Vanuit het besef dat de achttiende-eeuwse Nederlandse Republiek in verval was, gaven tijdgenoten vorm en inhoud aan het concept van de Gouden Eeuw. De Nederlandse auteurs construeerden als tegenhanger van het heden een geïdealiseerde verbeelding van de zeventiende-eeuwse handelsrepubliek. Van Sas plaatst de wisseling tussen de twee nationale mythes alsnog rond 1800, in overeenstemming met het debat over de ondergang van de Bataafse mythe.¹³³ Velema betoogt echter dat het concept van de Gouden Eeuw eerder in de achttiende eeuw dominant werd. Op basis van een studie naar Nederlandse spectatoren toont hij aan dat schrijvers de Bataafse voorvaders rond 1730 al afdeden als 'barbaars'. In de zeventiende-eeuwse handelsrepubliek vonden de spectator-schrijvers een beschaafd, historisch alternatief.¹³⁴ Mijn analyse ondersteunt Velema's bevindingen, zoals hieronder zal blijken, maar toont ook een heropleving van de Bataafse mythe in het laatste decennium van achttiende-eeuws Nederland.

Het is interessant om te constateren dat achttiende-eeuwse auteurs voor de conceptualisering van de Gouden Eeuw mede putten uit de herinneringscultuur en canonisering van de Tachtigjarige Oorlog die al had plaatsgevonden in de zeventiende eeuw. In recent onderzoek hebben Judith Pollmann en Erika Kuijpers laten zien dat tijdgenoten het oorlogsverleden verwerkten in een actieve herinneringscultuur. In haar oratie *Het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw* bestudeert Pollmann deze oorlogsverwerking vanuit het perspectief van *memory studies*. Zij onderzoekt de zeventiende-eeuwse herinneringscultuur met behulp van de concepten trauma en verschillende fasen van 'communicatieve herinneringscultuur' en 'culturele herinnering'. De uitkomst was dat al vroeg een canon van de voornaamste gebeurtenissen en helden ontstond.¹³⁵

De herinneringscultuur in de Republiek kreeg zo vroeg vorm vanwege politieke belangen. De lobbypartij die zich verzette tegen een mogelijke vrede met Spanje creëerde in 1610 een eerste canon van de Opstand.¹³⁶ Pollmann stelt dat daardoor '[d]e uiterst complexe gebeurtenissen van de Opstand werden (...) vervat in een aantal schokkende, herkenbare scènes waarin de Nederlanders zich geconfronteerd hadden gezien met wat nu steevast de tirannie van de Spanjaarden werd genoemd – een "canon".'¹³⁷ De centrale gebeurtenissen daarin waren onder meer de Spaanse furie in Antwerpen, het beleid van Alva en de executie van de graven van Egmond en Horne. Deze canon

133 Van Sas, *De metamorfose*, 43.

134 Velema, *Republicans*, 77-91, vooral 81.

135 Judith Pollmann, *Het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw* (Leiden 2008) 4-6. Zie voor de resultaten van het latere NWO-project over vroegmoderne herinneringscultuur: Erika Kuijpers, Judith Pollmann, Johannes Müller e.a. eds., *Memory before modernity. Practices of memory in early modern Europe* (Leiden en Boston 2013).

136 Pollmann, *Het oorlogsverleden*, 9-10.

137 *Ibidem*, 11.

diende verschillende doeleinden. Hij hielp gewesten, steden en particulieren in het betekenis geven aan hun herinneringen. De canon oversteeg bovendien de interne twisten in de Republiek; de nadruk werd gelegd op eenheid. Zo speelde de canon een belangrijke rol in de creatie van een gedeeld verleden en een Nederlandse identiteit. De canon van de Nederlandse Opstand was echter nooit een statisch gegeven: onder meer politieke twisten leidden tot verschuivingen in de samenstelling ervan.¹³⁸ Naast de inzet van de canon voor politieke doeleinden, werd het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw ook gedramatiseerd in toneelstukken, poëzie en literatuur.

Pollmann ziet de omgang met het zeventiende-eeuwse oorlogsverleden veranderen in de achttiende eeuw. Hoe meer directe getuigen van de gebeurtenissen overleden, hoe vaker individuele oorlogsverhalen werden ingezet als een soort ‘venster’ op het verleden. Historische personen in de nationale heldencultus werden steeds minder ‘historisch’. Tijdgenoten reduceerden hun bijdrage tot een belichaming van specifieke deugden – een proces dat Pollmann in de achttiende eeuw ziet versnellen. ‘Zo werd de Opstand in toenemende mate een “decor” voor steeds wisselende boodschappen’, maar ‘het decor zelf, naar ontwerp uit de Gouden Eeuw, bleef (...) goeddeels ongewijzigd’.¹³⁹

Verscheidene onderdelen van deze herinneringscultuur keerden terug in de Nederlandse spectatoren, maar de achttiende-eeuwse spectator-schrijvers gingen ook een stap verder dan het gebruiken van de Opstand als decor. Hun belangstelling richtte zich in toenemende mate op de economische bloeiperiode in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Ze ontwikkelden een samenhangend verhaal met als centrale boodschap dat het economische hoogtepunt van de zeventiende-eeuwse Republiek mogelijk was gemaakt door de Nederlandse burgers die ondernemingszin hadden gecombineerd met deugdzaam, beschaafd gedrag. Vanuit het perspectief van het Europese verlichte verhaal werd de periode van de Gouden Eeuw dus uitgewerkt tot een samenhangend, volwaardig en beschaafd rolmodel voor achttiende-eeuwse lezers. Er kwam een sterkere nadruk te liggen op de bloeiperiode na de Opstand en deze werd verheven tot maatstaf voor het heden. Het is daarom passend om in de achttiende eeuw te spreken van het concept van de Gouden Eeuw.

Een nieuw perspectief

Het concept van de Gouden Eeuw ontstond rond 1730 in de Nederlandse Republiek. De spectator-schrijvers verwezen tot 1790 haast uitsluitend naar het

¹³⁸ Ibidem, 6-7 en 11-12. In de politieke kwesties rondom het vredesbestand, de wapenstilstand en de twisten tussen de remonstranten en de contraremonstranten werd veelvuldig op de ‘Nederlandse’ Opstandscanon teruggegrepen als hulpmiddel in het publieke debat.

¹³⁹ Ibidem, 13.

zeventiende-eeuwse handelsverleden van de Republiek. Pas in het laatste decennium van de achttiende eeuw keerden zij terug naar het gebruik van het Bataafse verleden. Tot nu toe is de curieuze heropleving van de Bataafse mythe in de laat achttiende-eeuwse spectators onopgemerkt gebleven. Deze vaststelling is echter van belang. Zij verandert namelijk de centrale vraag in het debat over de ondergang van de Bataafse mythe. In plaats van te vragen waarom de Bataafse mythe zo 'abrupt' verdween rond 1800, zou een meer passende vraag zijn waarom een historisch tijdvak dat al decennialang niet meer de voorkeur genoot aan het eind van de achttiende eeuw nieuw leven werd ingeblazen.

Het beeld dat ontstaat uit een chronologische beschouwing van de door mij geselecteerde Nederlandse spectators verschilt dus op een aantal punten van de bestaande historiografische discussie. Ten eerste valt de heldhaftige Bataafse voorvader in eerste instantie vooral op door afwezigheid. De spectator-schrijvers verwezen nauwelijks naar de mythe.¹⁴⁰ Dit is opvallend, omdat het nationale verleden een belangrijke rol speelde in de Nederlandse spectators. Ten tweede is het beeld dat de spectator-schrijvers schetsten van de Bataafse voorvaderen beduidend minder positief dan een ideaalbeeld van eenvoud en moed. Zij schuwden kritiek op hun verre Bataafse voorvaderen niet. Ten derde vertoonde de spectatoriale interesse in de Bataafse mythe geen dalende lijn; de ontwikkeling verliep eerder andersom. Al vroeg in de achttiende eeuw verloor de Bataafse mythe haar aantrekkingskracht, maar aan het eind van de achttiende eeuw vond een korte, maar opmerkelijke heropleving plaats.

Dat de spectator-schrijvers maar weinig verwezen naar de Bataafse mythe, met uitzondering van het laatste decennium van de achttiende eeuw, was het resultaat van het overnemen van het Europese verlichte verhaal, gecombineerd met een urgent vervalsvertoog. De spectator-schrijvers onderbouwden hun diagnoses van nationaal verval vaak met behulp van een historische tegenhanger uit het nationale verleden: de Gouden Eeuw. Deze keuze lag voor de hand. In de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek vonden de spectator-schrijvers belangrijke overeenkomsten met de achttiende-eeuwse Republiek: een vergelijkbaar politiek bestel, een moderne handelssamenleving en een vergevorderde beschaafdheid in de kunsten, wetenschappen en zeden – maar alles in een meer succesvolle variant. De spectator-schrijvers verwezen daarom primair naar het zeventiende-eeuwse verleden en ze gebruikten wisselende invullingen van het concept van de Gouden Eeuw voor zowel het constateren van verval als de voorstellen tot herstel.¹⁴¹

140 Deze analyse staat in contrast met Sturkenbooms bevindingen. Zij ziet juist de morele waarde van de Bataafse voorvader afnemen in de loop van de achttiende eeuw. Zie: Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, 206.

141 Zie bijvoorbeeld: Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 54; Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, 37-38; Velema, *Republicans*, 77-91.

De spectator-schrijvers concentreerden zich in de omgang met het zeventiende-eeuwse verleden vooral op het zedelijk gedrag. Zij betreurden in hun vertogen het verlies van de 'voorvaderlijke zeden' die de zeventiende-eeuwse Republiek groot hadden gemaakt, zoals kloekmoedigheid, soberheid en vlijt. Van Effen schreef dat de achttiende-eeuwse kloekmoedigheid in het niet viel bij de zeventiende-eeuwse dapperheid. De mannen uit zijn tijd waren gezonken tot een dieptepunt van verwijfdheid. Van Effen vatte deze verwijfdheid samen in de achttiende-eeuwse praktijk van 'het kappen'. Door ijdelheid hadden de eigentijdse Nederlanders de moed en kracht van hun voorvaderen verloren.¹⁴² Hij wees erop dat als de zeventiende-eeuwse voorvaderen ook zo ijdel waren geweest 'onze Godsdienst en vryheid al overlang een droom en harsschenschim zoude geweest zyn'. Voor het militaire behoud van de Republiek moesten de Nederlandse burgers de verloren kloekmoedigheid herstellen.¹⁴³

De economische bloei van de late zeventiende eeuw zou met een deugdzamere leefstijl van de achttiende-eeuwse republikeinen terugkeren. Opnieuw waren de zeventiende-eeuwse voorvaderen het voorbeeld: handel en ondernemingszin pasten bij het nationaal karakter. De Nederlanders hadden 'meer, als oit eenig ander Volk, de Scheepvaart en Koophandel behartigd, en wyd en zyd uitgestrekt', schreef Van Effen. Ook de auteur van *De Nederlandsche Spectator* bewonderde het zeventiende-eeuwse handelsverleden, toen de Nederlandse Republiek om haar 'wyd uitgestrekten koophandel' bekend stond.¹⁴⁴ De voornaamste reden dat de achttiende-eeuwse economie was vervallen, lag in de teloorgegane voorvaderlijke zeden. '[D]e trouw, de eerlykheid, de oprechtheid' van de zeventiende-eeuwse voorouders waren vervangen door vleierij, bedrog en andere ondeugden.¹⁴⁵

Voortdurend gebruikten de spectator-schrijvers hetzelfde argument: de zuinige en spaarzame voorvaderen uit de zeventiende-eeuwse Republiek zouden hun eigen nageslacht niet meer herkennen. Zo riep Van Effen uit: 'Maar konden die eenvoudige Vaders eens opzien, zouden ze een groot gedeelte hunner Nakomelingen wel verdenken, van uit hen gesproten te zyn.'¹⁴⁶ Vooral *De Nederlandsche Spectator* stond vol met dergelijke uitspraken. De zeventiende-eeuwse voorouders zouden

142 Van Effen, *De Hollandsche Spectator*, nummer 39 (10 maart 1732) 109. Voor Van Effen bestond er een duidelijk verschil tussen 'mannelijk onderhoud' en het 'kappen'. 'Men werpe my niet tegen, dat ten tyde van den laatsten oorlog [de Spaanse Successieoorlog] de verwyfde opschik der Mannen al vry ver ging, zonder dat de dapperste daden daar door gedwarsboomt wierden. Maar vooreerst vogten wy toen tegens luiden, die onze meesters in opschik waren, en ten tweede, men mogt zyn hair wat poederen en krullen, men *kapte* zig ten minste niet.'

143 Ibidem.

144 Ibidem, nummer 20 (31 maart 1731) 38; Anoniem, *De Nederlandsche Spectator*, nummer 61 (1751) 70.

145 Anoniem, *De Nederlandsche Spectator*, nummer 61 (1751) 70-71. Zie verder: Van Effen, *De Hollandsche Spectator*, nummer 9 (15 oktober 1731).

146 Van Effen, *De Hollandsche Spectator*, nummer 25 (18 januari 1732) 199.

zich vervreemd voelen van hun achttiende-eeuwse nakomelingen, en '[i]ndien onze Vaders eens mogten opstaan, en zien de verandering, sedert hun tyd (...) zy zouden (...) zich vast verbeelden, dat zy in een gansch anderen landstreek van de waereld opdaagden'. Dat de auteur het zeventiende-eeuwse handelsverleden bedoelde, blijkt uit zijn opmerking dat hij niet sprak van oude tijden. '[M]en erinnere zich slechts een zeeventig of tachtig jaaren, op welke tyden men gemeenlyk, als de, voorspoedigste en rykste, waar in deeze staat gebloed heeft, gewoon is te roemen'.¹⁴⁷

De spectator-schrijvers betreurden niet alleen de verloren zeventiende-eeuwse deugden, maar ze benadrukten ook dat de Nederlandse voorouders tijdens de Tachtigjarige Oorlog niet voor niets hun leven hadden gewaagd. Daarbij putten de auteurs geregeld uit de canon van de Nederlandse Opstand. De spectator-schrijvers herinnerden hun lezers aan de moeizaam bevochten stichting van de Nederlandse Republiek en de voordelen van de republikeinse regeringsvorm.¹⁴⁸ Soms gebruikten de spectator-schrijvers jubilea als aanleiding voor zulke reflecties. In het vertoog van 6 april 1772 schreef de auteur van *De Denker* bijvoorbeeld dat 1 april gevierd had moeten worden. Op 1 april 1572, tweehonderd jaar eerder, hadden de Nederlanders immers Den Briel ingenomen en de fundamenten voor de Nederlandse vrijheid gelegd.¹⁴⁹ De schrijvers illustreerden het belang van deze gebeurtenis met een kort historisch overzicht van de Tachtigjarige Oorlog. De meeste sleutelmomenten werden genoemd: de invoering van de tiende penning, het tirannieke beleid van Alva, de religieuze onderdrukking, de onthoofding van de graven van Egmond en Horne en de rol van Willem van Oranje als de 'Vader des Vaderlands'.¹⁵⁰ Deze keuze bouwde voort op het selectieproces van gebeurtenissen en helden uit het oorlogsverleden dat al in de zeventiende eeuw was begonnen.¹⁵¹

Ook de stedelijke belegeringen van de Tachtigjarige Oorlog speelden nog een belangrijke rol in de Nederlandse spectatoren. De soms gedetailleerde besprekingen van de gruwelen tijdens het beleg van Haarlem of het ontzet van Leiden dienden vaak een actueel doel.¹⁵² *De Nederlandsche Spectator* plaatste eind 1749 een lezersbrief

147 Anoniem, *De Nederlandsche Spectator*, nummer 135 (1754) 33-34.

148 Zie bijvoorbeeld: Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 89 (1789) 289; Anoniem, *De Nederlandsche Spectator*, nummer 20 (1749) 159. Zie voor het bredere republikeinse identiteitsbesef: Velema, "De eerste republiek van Europa", 32.

149 Bondt e.a., *De Denker*, nummer 484 (6 april 1772) 105.

150 Ibidem, passim.

151 Pollmann, *Het oorlogsverleden*, 9-12.

152 De stedelijke belegeringen speelden een belangrijke rol in de publieke en private herinneringscultuur in zeventiende-eeuws Nederland. Pollmann heeft de canonisatie van het beleg van Leiden in de vroege zeventiende eeuw gereconstrueerd. In die herinnering stond de geleden honger centraal, evenals de saamhorigheid van de inwoners en de heldhaftige burgemeester Van der Werf. Pollmann, *Het oorlogsverleden*, 7-9.

over het 175-jarige jubileum van het ontzet van Leiden. De correspondent was blij dat het Leids ontzet was herdacht. Het Leids beleg had de latere stichting van de Republiek mogelijk gemaakt. De auteur schreef, duidelijk met het Pachtersoproer van 1748 nog vers in het geheugen, een gekleurd verslag van de ervaringen van de burgers tijdens het zestiende-eeuwse beleg. Meestal benadrukten auteurs in teksten over het Leids beleg de saamhorigheid van de inwoners; ondanks de hongersnood en een pestuitbraak bleven zij één front vormen. Hoewel de correspondent ook de hongersnood en de pest noemde als veroorzakers van leed, hadden de zestiende-eeuwse Leidenaren volgens hem het meest geleden onder ‘de oproerigheid van kleynmoedige of ontaarde ingezetenen’.¹⁵³ De auteur presenteerde het beleg van Leiden dus als voorbeeld van de gevaren die voortvloeiden uit onderlinge twisten en oproeren in de Republiek. Nederlandse burgers moesten dit gevaar erkennen en ‘de oproerigheid van het gemeen, dat in zyne blinde drift vryheid van eene toomelloze ongebondenheid niet onderscheidt, (...) beteugelen, en door de krachtdaadige uitvoering der wetten aan den band (...) leggen’.¹⁵⁴

De Denker refereerde eveneens aan het ontzet van Leiden, maar volgde in groter detail de canonieke versie van het verhaal. De schrijvers omschreven minutieus de gruwelen die de hongerige stedelingen hadden doorstaan. Het was een ‘ysselyk schouwspel’, schreef de auteur, met ‘Monden, die in zeven weken geen brood geproefd hadden; (...) honden en kattenvleesch voor lekkerny houden; (...) [en] moeders en kinders somtyds dood op straat vallende’.¹⁵⁵ De Leidenaren hadden niet alleen het gruwelijke beleg dapper doorstaan. In de eeuwen daarna hadden zij zich bewezen met kwalitatief hoogstaande textielproducten en het voortbrengen van grote geleerden.¹⁵⁶ Het spectatoriale vertoog diende uiteindelijk een actueel doel. De schrijvers riepen de lezers op om het economisch kwakkelende Leiden te helpen door lokale manufacturen aan te schaffen. ‘Men zou de schuldige liefdepligt voor deeze Stedelingen, die niet minder dan onze Medeburgers zyn, waarlyk oefenen, en zich zelve dat voordeel doen, dat wy deugdzaamer Lakens en andere Stoffen draagen zouden, dan vreemden ons bezorgen kunnen.’¹⁵⁷

De spectator-schrijvers constateerden ten opzichte van de zeventiende-eeuwse Republiek verval op de meeste terreinen. Er was sprake van economisch verval,

153 Anoniem, *De Nederlandsche Spectator*, nummer 20 (1749) 153-154.

154 Ibidem, 159. In een later nummer liet de auteur van *De Nederlandsche Spectator* zich opnieuw uit over ‘de verderflyke gevolgen der binnenlandsche onlusten’: Ibidem, nummer 29 (1750).

155 Bondt e.a., *De Denker*, nummer 614 (3 oktober 1774) 316-317. Ondanks de onmenselijke omstandigheden behielden alle inwoners hun kloekmoedigheid en standvastigheid. In de uiteindelijke verlossing van Leiden zag *De Denker* de hand van de Voorzienigheid – God deed de wind keren en verschaft de vloot toegang tot de stad. Ibidem, 317.

156 Ibidem, 313.

157 Ibidem, 319.

van politiek verval, van cultureel verval en bovenal van zedelijk verval. De spectator-schrijvers herhaalden voortdurend dat de achttiende-eeuwse burgers naar de 'voorvaderlijke zeden' moesten terugkeren. Zo riepen de schrijvers van *De Menschenvriend* de inwoners van de Republiek op om een voorbeeld te nemen aan 'de oude trouw, nyverheid en eenvoudige zeden onzer voorvaderen!' of om 'de oude deugden, de ouden zeden, den voorgigen moed (...), zoo als zy waren in de jeugdige jaren onzer voorvaderen' te doen herleven.¹⁵⁸ Aan het eind van de achttiende eeuw benoemden de spectator-schrijvers soms niet eens meer welke voorvaderen ze bedoelden. Het refrein was bekend. De Nederlandse burgers in de achttiende-eeuwse Republiek waren minder zuinig, sober, vlijtig en dapper dan in voorgaande tijden.¹⁵⁹ In de vroeg achttiende-eeuwse spectatoren kwamen de Bataafse voorvaderen vanuit deze obsessie met de Gouden Eeuw dan ook nauwelijks aan bod. De spectator-schrijvers gaven de voorkeur aan het zeventiende-eeuwse nationale verleden. Als de Bataafse voorvaderen bij uitzondering werden gebruikt, was de waardering ervoor weinig positief.

Het scherpe contrast tussen de Bataafse en zeventiende-eeuwse voorvaderlijke zeden werd soms nadrukkelijk benoemd. In de vertogen acht en dertien van *De Hollandsche Spectator* schetste Van Effen het Nederlandse karakter op basis van het verleden. Het Nederlandse volk blonk al sinds zijn vroegste geschiedenis uit in kloekmoedigheid en vrijheidszin. Deze kwaliteiten schitterden vooral tijdens de gevoerde oorlogen. Zelfs al leden de Nederlanders soms nederlagen, zelfs al werden ze soms verslagen, echt overwonnen werden ze nooit.¹⁶⁰ De 'hoofddeugd' van dapperheid was echter een ruwe diamant. Pas in combinatie met andere deugden kon de kloekmoedigheid zijn volle waarde bereiken. Volgens Van Effen ging ware kloekmoedigheid vergezeld van 'gaven des verstands, en (...) verdere edelmoedige ziels-bewegingen'.¹⁶¹

Van Effens opmerking dat beschaafde dapperheid het streven is, plaatste de Bataafse voorvaderen op een afstand. De Bataafse voorvaderen waren onmiskenbaar dapper, maar hun kloekmoedigheid was weinig verfijnd. Volgens Van Effen waren de vroegste Nederlandse voorouders 'door hunne woestheid en dommekracht (...) bekwamer om schrik en vrees, als wel achting en liefde in te boezemen'.¹⁶² Pas met de bloei van de kunsten en wetenschappen en het verfijnen van het verstand vanaf de vijftiende eeuw – met het afschudden van 'het stof der barbaarsheid' – zag hij de Nederlandse kloekmoedigheid in gelijke tred vallen met de benodigde beschavende deugden. Nooit had de kloekmoedigheid dan ook 'krachtiger uitgeschitterd, als in den tachtig-jaarige kryg, die onze Vryheid en Godsdienst in bloed gegrond en

158 Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 2 (1788) 15.

159 Ibidem, nummer 51 en 52 (1790) 394-396, 411 en 415.

160 Van Effen, *De Hollandsche Spectator*, nummer 8 (8 oktober 1731) 5-6.

161 Ibidem, nummer 13 (12 november 1731) 97.

162 Ibidem. Hetzelfde gold voor andere vroege volkeren, zoals de Germanen of Gothen.

opgebouwd heeft'.¹⁶³ Van Effen was geen uitzondering in zijn typering van de Bataafse voorvadersen als 'barbaars'. Ook in *De Menschenvriend* werden de Bataven geschaard onder de 'kindsheid' van de wereld. Zij waren geneigd tot overmatig drinken en gokken, hadden een voorkeur voor praal en opschik en bezaten een oorlogszuchtige aard die zich uitte in woestheid en plunderzucht.¹⁶⁴

Meestal ontbraken de Bataafse voorvadersen in de Nederlandse spectatoren voor de jaren 1790 of de bespreking ervan bleef beperkt tot enkele regels. *De Nederlandsche Spectator* wijdde nauwelijks uit over de Bataven in een lange geschiedenis van 'oude en gepreezen Vaderlandsche manieren' die strekte van de Bataven tot de zeventiende-eeuwse voorvadersen. Hij maakte slechts de korte opmerking dat zij de oude vaderlandse gebruiken als 'waar en oprecht merkteken' hadden gekoesterd.¹⁶⁵ In het dubbelnummer over de vaderlandsliefde in *De Denker* schonk de auteur D.G. van der Keessel eveneens nauwelijks aandacht aan de Bataven. De Bataven werden tegelijk met de klassieke oudheid genoemd in één regel over de vaderlandsliefde die 'niet zodanig zal gevonden worden by menschen van onzen leeftyde, als zy wel by de Grieken, Romeinen, ja zelfs by de oude Bataviërs en onze Voorouders uitgeblonken heeft'. De rest van het vertoog besprak de auteur uitsluitend het zeventiende-eeuwse nationale verleden.¹⁶⁶ In de spectator *Bataafsch Musaeum* uit 1771 maakten de auteurs geen gebruik van voorbeelden uit het Bataafse verleden.¹⁶⁷ Hetzelfde gold voor *De Vriend van 't Vaderland* van Rhijnvis Feith uit 1786.¹⁶⁸

In de Nederlandse spectatoren vanaf 1790 nam het aantal verwijzingen naar het Bataafse verleden echter snel toe, zeker na het uitroepen van de Bataafse Republiek in 1795. Deze ervaring van het Bataafse verleden is duidelijk zichtbaar in de spectatoren *De Menschenvriend* en *De Vriendin van 't Vaderland*. De arts Martinus Nieuwenhuysen en de dominee Bernardus Bosch, beiden patriotten, werkten samen aan de eerstgenoemde spectator. Na het overlijden van Nieuwenhuysen kwam de hiervoor genoemde Petronella Moens bij de redactie van het tijdschrift. Toen Bosch werd verkozen als representant van de eerste Nationale Vergadering in 1796, ging de zeer ondernemende, hoewel bijna blinde, journalist Moens in haar eentje verder. Nadat *De Menschenvriend* werd stopgezet in 1797, zette ze haar activiteiten voort in haar spectator *De Vriendin van 't Vaderland* in 1798-1799.¹⁶⁹

163 Ibidem, nummer 8 (8 oktober 1731).

164 Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 26 (1792) 202-203.

165 Anoniem, *De Nederlandsche Spectator*, nummer 46 (1750) 152.

166 Bondt e.a., *De Denker*, nummer 590 (18 april 1774) 124. De redevoering wordt vervolgd in nummer 591 (25 april 1774).

167 Anoniem, *Bataafsch Musaeum* (Amsterdam 1771).

168 Feith, *De Vriend van 't Vaderland*, passim.

169 Veltman-van den Bos, 'Menschenvriend (1788-1797)'; Idem, *Petronella Moens (1762-1843)*. *De Vriendin van 't Vaderland* (Nijmegen 2000).

Bernardus Bosch (1746-1803)

Bosch en Moens waren meer in het algemeen de drijvende kracht achter een heropleving van de Nederlandse spectators in het laatste decennium van de achttiende eeuw. Nadat Nederlandse spectatoren in de jaren 1780 door politieke tijdschriften gedeeltelijk van de markt waren gedrongen, schreven en werkten Bosch en Moens samen aan zes titels vanaf 1790. In deze periode vervaagden de grenzen tussen spectatoriale en politieke tijdschriften. Hun vertogen waren meer uitgesproken politiek van aard dan die van voorgaande spectator-schrijvers.¹⁷⁰ In deze laat achttiende-eeuwse spectatoren waren de Bataafse voorvaders opvallend vaak aanwezig in de moralistische vertogen. Deze terugkeer was mogelijk door het politieke klimaat van die periode. Bosch zou uiteindelijk een vooraanstaand Bataafs revolutionair worden. In zijn pamflet *Aan het Volk van Nederland over de Waare Constitutie* uit 1793 betoogde hij dat de enige periode van 'ware' vrijheid en eenheid in de Nederlandse geschiedenis in het Bataafse verleden lag.¹⁷¹ In 1795 werd de Bataafse Republiek uitgeroepen, een naam die leidde tot hernieuwde reflectie op het antieke, vaderlandse verleden. Ondanks de groeiende aandacht voor actuele politieke onderwerpen identificeerden de auteurs van *De Menschenvriend* zich nadrukkelijk als spectator. Het doel bleef het moreel onderricht van hun lezers en medeburgers en deze opvatting beïnvloedde uiteindelijk sterk hun gebruik van het Bataafse verleden.

Zowel voor als na 1795 verwezen *De Menschenvriend* en *De Vriendin van 't Vaderland* naar het Bataafse verleden. Soms was het gebruik van de Bataafse voorvaders beperkt tot een simpele historische parallel. Zo schreven de auteurs in een verhoog over de Nederlandse gewoonte van het vieren van verjaardagen dat dit mooie ritueel al had plaatsgevonden bij de Bataafse voorvaders. Zij zongen en dansten op hun verjaardagen en grepen deze dagen als gelegenheid aan om hun vrijheid, onafhankelijkheid en gelijkheid te vieren.¹⁷² Dezelfde werkwijze is zichtbaar in het nummer over de geschiedenis van vrijheidsbomen. Vanwege het oprichten van vrijheidsbomen in alle streken van de Bataafse Republiek schreven de auteurs een geschiedenis van deze 'gloryzuilen der Vryheid' die begon bij de Bataafse voorvaders. De vrije, schone natuur was het heiligdom van de Batavieren geweest en in die 'staatige bosschen' hadden de Bataafse voorvaders hun volksvergaderingen gehouden en trouw gezworen aan vrijheid en vaderland. Toch uitten de auteurs ook kritiek op deze 'eeuwen der onwetenschap'. De Bataafse verering van de natuur had een voedingsbodem gecreëerd voor allerlei vormen van bijgeloof, zoals het geloof in de waarzeggende bosmaagd Valeda. De Bataafse voorvaders maakten zich in deze

170 Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, 52 en 373-376; Leemans en Johannes, *Worm en Donder*, 204-205.

171 Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 34-36 en 39-42.

172 Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 34 (1796) 265.

periode schuldig aan dwaling op dwaling. Gelukkig verscholen deze misstappen zich onderhand 'agter het graf der langverstorven eeuwen', want in het heden was duidelijk vooruitgang bewerkstelligd ten opzichte van deze 'dagen der onkunde'.¹⁷³

Ook in andere vertogen omschreven de spectator-schrijvers de Bataafse voorvadersen als barbaars en ruw. Ze gebruikten termen die ze ook toepasten in hun beschrijvingen van 'primitieve' volken in andere werelddelen. Een voorbeeld hiervan vinden we in een lezersbrief uit *De Menschenvriend*. Daarin schetste de correspondent een kritische geschiedenis van de voorvaderlijke zeden.¹⁷⁴ De auteur begon deze geschiedenis met de 'ruwe' en 'barbaarse' Bataafse voorvadersen. Hij velde een hard oordeel over het zedelijk gedrag van de Bataven. Ze hadden een natuurlijke ruwheid die paste bij de zeden in vroege tijdvakken. Deze natuurlijke ruwheid werd echter versterkt door het gedrag van de Bataven zelf. Zij hadden de neiging tot overmatig drinken en hierdoor ontstonden geregeld vechtpartijen. Ook waren de Bataafse voorvadersen fervente gokkers. Verder waren de Bataafse deugden van vrijheidsliefde en kloekmoedigheid prettig in oorlogstijd, maar deze deugden hinderden de voorvadersen in tijden van vrede. Dan waren de Bataven traag en verwaarloosden ze de basisvoorwaarden van hun levensonderhoud, zoals de ontwikkeling van akkerbouw en veeteelt. Tot slot sloeg de beroemde oorlogszuchtige aard vaak om in een algemene woestheid en plunderzucht.¹⁷⁵ De correspondent las met eerbied de geschiedenis van zijn Bataafse voorouders, maar 'ik zoude niet gaarne onder het *gouvernement* van eenen CLAUDIUS CIVILIS en zyne spitsbroeder zyn'.¹⁷⁶

De Bataven waren overigens niet het enige doelwit van de correspondent. De middeleeuwse voorvadersen waren in zedelijk opzicht nog erger dan de Bataven. De middeleeuwse oorlogszucht, 'welke by de batavieren dikwyls voor de vryheid ontbrandde', ontbrandde hier zonder edele redenen. Ook de Bataafse overdaad in eten en drinken bereikte een nieuw dieptepunt. Bovendien vervingen de middeleeuwse voorvadersen de Bataafse kuisheid met ontucht en 'zelfs de bastaarden der grooten, uit echtbreuk geteeld, hadden aanspraak op adelstand en werden hoofden en regenten des volks'. De correspondent concludeerde dan ook weinig verrassend dat 'onkunde, bygelooft en woestheid' nooit groter waren dan in deze periode.¹⁷⁷ Zelfs

173 Ibidem, nummer 38 (1795) 298-299. Deze kritische houding ten opzichte van de Bataafse voorvadersen nam toe, zodra de spectator-schrijvers ze wilden gebruiken als rolmodel voor het heden. Een goed voorbeeld hiervan zijn de vertogen over Claudius Civilis uit 1791, die ik in de volgende paragraaf zal behandelen. Zie: Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 26 en 28 (1791).

174 De lezersbrief en het antwoord besloegen in totaal vier nummers. Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 26 (1792); nummer 28 (1792); nummer 30 (1792); nummer 34 (1792).

175 Ibidem, nummer 26 (1792) 201-203.

176 Ibidem, 205. Hier kwam de ruimtelijke vergelijking ook weer om de hoek kijken, want de auteur zou ook niet 'onder de bewoners sommiger Zuidzee eilanden' willen dienen.

177 Ibidem, 203-204.

de zeventiende-eeuwse voorvaders moesten het in de kritische zedengeschiedenis ontgelden. Op basis van zeventiende-eeuwse kluchtspelen en rederijkers betoogde de auteur dat ook in de zeventiende eeuw weelde, geldverspilling, pracht en overdaad bestonden. Volgens de auteur was de achttiende-eeuwse jeugd minder ruw dan de zeventiende-eeuwse jeugd.¹⁷⁸ Hij meende dat het beeld van de nederige, sobere en kuise zeventiende-eeuwse voorvader moest worden vervangen door een beeld van trotsheid, verkwisting en ontucht.¹⁷⁹ De slotsom was duidelijk. '[A]lles bedaard overwegende, is het zeker, dat men thans beter leeft, dan by onze voorouderen, wyl wy beschaafder zyn en de voorige ruutheid ten deele hebben afgelegd'.¹⁸⁰ Zowel de Bataven als de achttiende-eeuwse Nederlanders hadden deugden en gebreken, schreef de auteur, maar 'voegt men de verlichting godsdienst en de beschaving der kunsten en wetenschappen hierby, hebben wy dan niet oneindig gewonnen'.¹⁸¹

Moens zette deze kritische omschrijving voort in haar *Vriendin van 't Vaderland*. De Bataafse voorvaders waren in veel nummers aanwezig, maar dit verleden werd altijd gezien met een kritische blik. Hoewel bekende uitspraken werden herhaald, zoals dat de verbasterde Nederlanders hun 'voorvaders [zouden] doen bloezen', sprak uit haar spectator vooral optimisme over de opbrengsten van de politieke hervormingen. Het plan voor een verbeterd, nationaal onderwijs zou Nederlandse burgers bijvoorbeeld beschaven en leren om weelde te weerstaan.¹⁸² Vanuit haar verlichte perspectief waren de hedendaagse Bataven hun ruwe voorvaders ook voorbijgestreefd in de beschaving van zeden en geest.¹⁸³ Moens prees deze behaalde vooruitgang en was optimistisch over de toekomst.

Nederlandse lezers zouden dit beschavingsproces herkennen als ze hun zeden zouden vergelijken met hun Bataafse voorvaders. Laatstgenoemden hadden misschien simpele en oprechte deugden gehad, maar hoe konden hedendaagse Bataven ooit terugverlangen naar het vroegere verleden waarin het bloed van de vijand van de altaren had gedropen? De moderne Bataven konden met gepaste trots terugkijken op hun verleden en vieren hoe het beschavingsproces hen had bevoordeeld. De zedenkunde, de kunsten, de wetenschappen, alles was vooruitgegaan.¹⁸⁴ In haar laatste nummer nam Moens afscheid van haar lezers en betoogde nog eenmaal

178 Ibidem, nummer 28 (1792) 223-224.

179 Ibidem, nummer 30 (1792) 233.

180 Ibidem, 237.

181 Ibidem, nummer 26 (1792) 205. Deze conclusie ging de schrijvers van *De Menschenvriend* een stap te ver. Zij publiceerden in een reactie dat de achttiende-eeuwse Nederlanders juist vanwege de toegenomen beschaving meer zouden moeten worden afgerekend op hun misstappen. Ze eindigden het vertoog opnieuw met de oproep om de voorvaderlijke zeden te doen herleven. Ibidem, nummer 34 (1790) 271-272.

182 Petronella Moens, *De Vriendin van 't Vaderland*, nummer 47 en 49 (1799).

183 Ibidem, nummer 49 (1799) 385-387 en 392.

184 Ibidem, nummer 50 (1799) 393-400.

dat de moderne Bataven hun antieke voorvaders voorbij waren gestreefd: '[U]we eerste voorvaders waren een onvertraagd heldenvolk (...) [maar] het spoor der waare eer, die alleen in de hoogachting van edele wezens bestaat, kenden zij niet'. Gelukkig, schreef Moens, zijn 'de duistere eeuwen der onweetendheid (...) voorbij gerold; wij hebben onze betrekkingen als mensch, als lid der maatschappij, en als erfgenaam der onsterfelijkheid, op de duidelijkste wijze leeren kennen'. Moens' boodschap was duidelijk. De hedendaagse Bataven moesten geen oorlogshelden zijn, maar 'wijsgeerige helden (...); waereldburgers, die zich op zelfvolmaking toeleggen; heilbevoorderende leden der maatschappij; weldoende broeders van alle hunne natuurgenoeten; ongeveinsde, belanglooze patriotten, en altijd werkzaame, altijd in volkomenheid voorderende kinderen der onbevatbaare Volmaaktheid'.¹⁸⁵

Mijn chronologische beschouwing van de Nederlandse spectatoren plaatst het debat over de Bataafse mythe in een nieuw licht. Eerder dan vragen waarom de mythe verdween, moeten we onderzoeken waarom de Bataafse mythe nieuw leven werd ingeblazen na 1790. De politieke betrokkenheid van de spectatoriale auteurs en het uitroepen van de Bataafse Republiek zijn hiervoor behandeld. Ook is het relevant om de vraag naar de heropleving van het Bataafse verleden op omgekeerde wijze te formuleren: waarom voldeed het beeld van de zeventiende-eeuwse voorvaders niet meer? De laat achttiende-eeuwse opleving van de Bataafse mythe lijkt vooral op politieke redenen te duiden. Het enige geschiedwerk dat volledig aan de Bataven werd gewijd, *De Aloude Staat en Geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden* (1784-1799) van E.M. Engelberts, stamt ook uit deze periode.¹⁸⁶ In hun kritiek op het *ancien régime* ontwikkelden de patriotten het ideaal van de volkssoevereiniteit. Zij namen, in het streven naar een nieuwe volksregering, steeds meer afstand van de zestiende-eeuwse Republiek als historisch voorbeeld. Zo concludeerde een collectief van patriotse auteurs in de *Grondwettige Herstelling* (1784-1786) dat de Unie van Utrecht uit 1579 geen constitutie was in de moderne zin van het woord, omdat de overeenkomst nooit door de bevolking was gesanctioneerd. De zestiende-eeuwse Nederlandse Republiek was dus nooit een waarlijk democratische republiek geweest zoals de Amerikanen die in 1776 wel hadden bewerkstelligd.¹⁸⁷

¹⁸⁵ Ibidem, nummer 51 (1799) 411.

¹⁸⁶ Eco Haitsma Mulier, 'De Bataafse mythe in de patriottentijd: *De aloude staat en geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden* van E.M. Engelberts' *Theoretische Geschiedenis* 19 (1992) 16-34. Ook tijdens de Doelienopstand refereerden de deelnemers aan de Bataven. Ibidem, 20-21. Verder worstelde Engelberts met de voorbeeldfunctie van de Bataven. Zij konden voor hem beperkt dienen als rolmodel en een volledige terugkeer was onmogelijk. Ibidem, 30-31.

¹⁸⁷ Joris Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland 1796-1798* (Nijmegen 2012) 32-44; Mart Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen. Democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801* (Nijmegen 2012) 167-168; Wyger Velema, 'Republikeinse democratie. De politieke wereld van de Bataafse Revolutie, 1795-1798' in: Frans Grijzenhout, Niek van Sas en Wyger Velema eds., *Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800* (Nijmegen 2013) 27-63, aldaar 29.

In het streven naar meer democratische politieke hervormingen zochten de patriotten en Bataven daarom naar andere voorbeelden. Ze hadden daarin globaal drie opties. Ze konden, allereerst, volledig breken met het verleden en zich beroepen op de universele rechten van de mens en de burger. In dat geval beschouwden zij vaak de Verenigde Staten en later ook Frankrijk als lichtend voorbeeld van een vrije en democratische republiek. Ten tweede konden ze Griekse en Romeinse republieken als voorbeeld gebruiken. Tot slot konden ze de Bataafse voorvaderen inzetten als politiek ideaal. De Bataven waren dan de belichaming van democratische participatie.¹⁸⁸ Mart Rutjes heeft laten zien dat vooral de unitarissen met het gebruik van het Bataafse verleden hun politieke idealen ondersteunden. De Bataafse mythe hielp de unitarissen historisch te breken met het federale systeem van de oude Republiek, terwijl de band met het nationale verleden behouden bleef. Het historische model van het Bataafse verleden was bovendien een veilige keuze, omdat van een waarlijke terugkeer naar de waarden geen sprake kon zijn; daarvoor was het verleden te achterhaald.¹⁸⁹

Zo kwam de laat achttiende-eeuwse heropleving van de Bataafse mythe mogelijk vooral doordat tijdgenoten niet meer met het zeventiende-eeuwse verleden uit de voeten konden. De politieke omstandigheden van de tijd vereisten hedendaagse vergelijkingen of meer antieke rolmodellen. De Nederlandse spectator-schrijvers sloten aan bij de heroriëntatie op het nationale verleden. Het moralistische genre leende zich echter moeizaam voor deze terugkeer van de Bataafse mythe. De spectator-schrijvers worstelden in hun geschriften dan ook zichtbaar met de 'ruwe' Bataafse voorvader die zich zo moeizaam liet vormen naar de leefwijze en zeden van een beschaafde handelssamenleving. Als verlichte zedenmeesters waren de spectator-schrijvers allereerst op zoek naar morele rolmodellen en de Bataafse voorvaderen voldeden niet meer. De achttiende-eeuwse Nederlanders waren kinderen van de Bataven, maar in zedelijk perspectief waren ze hun barbaarse voorouders allang voorbij gestreefd.

Historische rolmodellen: de verschuivende voorbeeldfunctie van het verleden

Het bovenstaande betoog wordt bevestigd door mijn analyse van het gebruik van morele *exempla* in de Nederlandse spectatoren. Hoewel de spectator-schrijvers

¹⁸⁸ Zie bijvoorbeeld: Klein, *Patriots republikanisme*, passim; Wyger Velema en Arthur Weststeijn eds., *Ancient models in the early modern republican imagination* (Leiden en Boston 2017) passim; Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, passim.

¹⁸⁹ Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 39-42.

vasthielden aan het gebruik van historische rolmodellen als beschavingsmiddel voor het heden, had ook hier hun besef dat ze in een verlichte eeuw leefden gevolgen voor de selectie en interpretatie van de morele *exempla*. In de Nederlandse spectatoren ontstond dus een verrassende tussenvorm in de omgang met het verleden: de normatieve waarde van het verleden hield stand, maar vanuit het besef van vooruitgang kregen de rolmodellen uit het recente verleden een grotere rol.

De praktijk van beschaven

De spectator-schrijvers waren ervan overtuigd dat verdere beschaving van de maatschappij mogelijk was. Zij baseerden dat optimisme, behalve op het idee van vooruitgang, op het achttiende-eeuwse idee van de maakbare menselijke natuur.¹⁹⁰ De menselijke natuur bestond volgens achttiende-eeuwse denkers uit twee componenten: de ratio en de hartstochten. De hartstochten of passies waren de soms grillige, maar ook belangrijke drijfveren van menselijke activiteiten. In de zoektocht naar het bevredigen van hun hartstochten droegen mensen bij aan de vooruitgang van de samenleving. Ze ontwikkelden nieuwe technologieën, vergaarden nuttige kennis of stimuleerden de economie. Tegelijkertijd vormden de hartstochten een gevaar voor de samenleving. Als individuen zich te sterk lieten leiden door behoeften en verlangens verloren ze fundamentele republikeinse deugden, zoals het algemeen belang, uit het oog. De ratio kon helpen in het beteugelen van de hartstochten. Zo omschreven de auteurs van *De Menschenvriend*: '[D]e Reden moet onze hartstochten in die juistheid doen werken, dat die werkzaamheid altyd overeenkomstig de waarde is van het voorwerp, waar omtrend de hartstochten zich richten.'¹⁹¹ Waar de ratio tekort schoot, konden bepaalde vormen van maatschappelijke organisatie uitkomst bieden. Zo was de neiging om anderen te willen overtreffen een gevaarlijke hartstocht in een maatschappij waarin militaire eer het hoogst haalbare doel was. De hartstocht leidde dan tot het ongeluk en de vernietiging van andere mensen. De handelssamenleving bood echter onschuldige en productieve alternatieven om deze hartstocht te uiten. De onderlinge competitie tussen mensen in de handel was gunstig voor het individu, de economie en de gehele mensheid.¹⁹² Zo streefden achttiende-eeuwse schrijvers naar een harmonieuze balans tussen de hartstochten, de ratio en de maatschappij.¹⁹³

190 Volgens Sturkenboom botste het credo van de menselijke natuur niet met het ideaal van maakbaarheid. De auteurs namen juist de universele elementen in de menselijke natuur als uitgangspunt voor het bijschaven van de zeden. Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, 71 en 293.

191 Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 9 (1791) 69.

192 Velema, 'Homo mercator', 435.

193 Vyverberg, *Human nature*, 36-37; Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, 168.

In de eeuwen daarvoor redeneerden denkers meestal vanuit een orthodox-pessimistische opvatting over de menselijk aard. Daarin was de mens door de erfzonde een inherent zondig wezen. De geschiedenis van de mensheid bewees dat kwade karakter. In de late zeventiende en achttiende eeuw verdween het concept van de erfzonde naar de achtergrond. John Locke en andere denkers beargumenteerden dat de mens werd gevormd door zijn omgeving. Elk individu was in principe in staat om zich te ontwikkelen en te beschaven. Een kind kwam ook niet zondig ter wereld, maar als een *tabula rasa*, een onbeschreven blad. Met behulp van een goede opvoeding, goed onderwijs, de kunsten en het ideaal van *politeness* kon het individu zich verheffen boven zijn oorspronkelijke niveau.¹⁹⁴

De spectator-schrijvers geloofden dan ook dat de mens in essentie een goed en sociaal wezen was. Zijn van nature goede karakter kon worden beschaafd met behulp van een gedegen opvoeding en goed onderwijs. Beide onderwerpen waren de inzet van talloze spectatoriale vertogen. Van Effen besprak in *De Hollandsche Spectator* geregeld de correcte invulling van opvoeding en onderwijs. Zo diende de opvoeding vroeg te beginnen en moesten de ouders consequent op één lijn zitten. In de familie dienden vrouw en kind ondergeschikt te zijn aan de man. Van Effen zag helaas te vaak dat zwakke vrouwen de overhand kregen in de opvoeding en noodzakelijke correcties hinderden. Te laat merkten de vrouwen dat ze het kind te vrijblijvend hadden opgevoed, maar 'dan is het dikwils geen tyd meer, en het kind is voor al zyn leven bedorven'.¹⁹⁵ Een degelijke opvoeding diende niet alleen vroeg te beginnen, maar ook laat te eindigen. Volgens Van Effen dienden kinderen zelfs tijdens hun studententijd nog intensief begeleid te worden door een mentor om hun aandacht bij de studie te houden.¹⁹⁶ Aan het eind van de achttiende eeuw werd in *De Menschenvriend* nog steeds gehamerd op het belang van onderwijs en opvoeding. Het tijdschrift verlegde echter het accent van individuele gezinssituaties naar grootschalige ondernemingen. Zo pleitte het voor de oprichting van kweekscholen voor schoolmeesters.¹⁹⁷

Een meer omstreden middel om de Nederlandse burger te beschaven was via de kunsten. Net als in Frankrijk, Engeland en Duitsland werd in de Nederlandse Republiek belang gehecht aan 'the moral content of artistic production'. Het was de taak van de kunstenaar 'to make vice repulsive and virtue attractive'.¹⁹⁸ Van Effen reflecteerde in *De Hollandsche Spectator* het meest op de beschavende werking van de dichtkunst. Hij roemde de zeventiende-eeuwse dichter Cats. Zijn gedichten reflecteerden zijn

194 Knud Haakonssen en Michael J. Seidler, 'Natural law: law, rights and duties' in: Richard Whatmore en Brian Young eds., *A companion to intellectual history* (Malden 2016) 377-401.

195 Van Effen, *De Hollandsche Spectator*, nummer 11 (29 oktober 1731) 87.

196 Ibidem, nummer 19 (24 december 1731) en nummer 20 (31 december 1731).

197 Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 77 (1789) 93 en nummer 35 (1793) 273-280.

198 Vyverberg, *Historical pessimism*, 86-87.

deugdzaam karakter.¹⁹⁹ Ook besprak Van Effen het nut van de schouwburg in het beschaven van de Nederlandse inwoners. Waar onderwijs en berisping als 'dor en verveelend' konden worden ervaren, daar zorgde toneel ervoor dat 'het nutte onder het vermakelyke schuilende, door de vervrolykste harssenen, onvoorziens in de reden en in 't gemoed insluipt, en de zelve als by verrassing inneemt'.²⁰⁰ Toch stelde Van Effen hoge eisen aan de kunst en de kunstenaar. De toneelstukken moesten van Nederlandse hand zijn, zodat ze pasten bij het nationaal karakter.²⁰¹

Tot slot was voor de spectator-schrijvers de praktijk van beleefde sociabiliteit, van *politeness*, een belangrijk middel om de mens te beschaven. De spectator-schrijvers meenden dat de beschaving van individuen het best plaatsvond in gezelschap. De schrijvers van *De Menschenvriend* legden een nadrukkelijk verband tussen de aanleg van de mens om zich te verbinden in gezelschappen en de behaalde vooruitgang in de samenleving:

De mensch is een gezellig dier; de goede natuur heeft ons, om uitmuntende redenen, een zucht ingeplant, om ons onderling, door onderscheiden betrekkingen, aan elkanderen te verbinden, van daar de reeds vroeg byëenwoningen, de gehuchten, dorpen, steden, en ryken; oneindig groot is het nut, 't welk uit deze zucht naar gezelligheid voortvloeit; zy bevoordert de bevolking, kweekt de beschaving, de kunsten en weetenschappen aan, en is de bronäder van de vreugde des levens.²⁰²

De natuurlijke neiging van de mens om zich te ontplooien in gezelschappen kwam tot uiting in de achttiende-eeuwse sociabiliteit. Burgers kwamen bijeen in koffiehuisen en genootschappen om op beschaafde wijze van gedachten te wisselen. Ook de spectator maakte deel uit van het ideaal van sociabiliteit. De spectator-schrijvers vormden vaak onderling een groep van auteurs die elkaar verder hielpen. Verder waren de meeste spectatoriale vertogen een verslag van de anonieme Heer Spectator die bezoeken bracht aan het koffiehuis, bijeenkomsten van genootschappen, vrienden of familie.²⁰³

De grenzen van morele exempla

Het verleden had ook een rol te spelen in het beschaven van de individuele lezer. Belangrijk daarin was de voorbeeldfunctie van het individu. Zo schreven Bosch,

199 Van Effen, *De Hollandsche Spectator*, nummer 37 (3 maart 1732) 95.

200 Ibidem, nummer 27 (25 januari 1732) 209-211. Citaat op: 211.

201 Ibidem, 213.

202 Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 32 (1788) 249.

203 Klein, *Shaftesbury*, passim; Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, 57-61.

Moens en Nieuwenhuysen in *De Menschenvriend*: 'De braave Man spiegelt zich zelve in de levensgeschiedenis van andere braaven; hier door ontdekt hy de vlakken, die zyn eigen *character* nog ontsieren, en vindt zich dus instaat, om die aftewisschen, en door wezenlyke grootheid aan roemwaardige natuurgenootten gelyk te worden.'²⁰⁴ De spectator-schrijvers gebruikten fictieve karakters om de lezers te beschaven. Zij omschreven dan herkenbare typen die zowel een didactische als een amuserende functie hadden.²⁰⁵ Veel spectator-schrijvers gebruikten daarnaast historische rolmodellen.

Het gebruik van individuele rolmodellen uit het verleden om hedendaagse lezers te beschaven, gaat terug op de klassieke oudheid. De Griekse biograaf Plutarchus schreef in de eerste eeuw na Christus het werk *Parallele levens*. In het boek besprak hij ter onderricht van de lezers steeds de levens van twee vooraanstaande mannen, wiens levensloop en karakter in elkaars verlengde lagen. Eeuwenlang bleven biografische schetsen een belangrijk didactisch hulpmiddel. De praktijk van morele *exempla* werd onder meer voortgezet in de vroegmoderne vorstenspiegels. Daarin kregen jonge vorsten met behulp van het verleden lessen over wenselijk en onwenselijk gedrag bij generaals en staatsmannen. Vaak gaven auteurs ook invulling aan het adagium van Cicero, *historia magistra vitae*, met behulp van individuele morele *exempla*. Deugdzame mannen en vrouwen uit het verleden dienden als rolmodel voor hedendaagse lezers. Bij zulke morele *exempla* waren verleden en heden in principe gelijkwaardig. Elk historisch individu kon fungeren als leidraad voor het heden.

De spectator-schrijvers stonden niet alleen in het gebruiken van morele *exempla*. Meerdere historici hebben een heropleving van Plutarchische voorbeelden waargenomen in de achttiende-eeuwse Nederlandse Republiek, vooral in de periode na 1750.²⁰⁶ Een aanzienlijk aantal geschiedschrijvers maakte in hun geschiedboeken gebruik van biografische schetsen.²⁰⁷ Het repertorium van Van der Lem en Haitsma Mulier bevat talloze achttiende-eeuwse publicaties van levensbeschrijvingen.²⁰⁸ In de achttiende-eeuwse Nederlandse Republiek verschenen bovendien twee

²⁰⁴ Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 32 (1794) 249.

²⁰⁵ Zie voor een typologie: Sturkenboom, *Spectators van hartstocht*, hoofdstuk 3.

²⁰⁶ Van Sas, *De metamorfose*, 134-143; Eco Haitsma Mulier, 'Erflaters: levensbeschrijvingen van voorbeeldige Nederlanders' in: Frans Grijzenhout ed., *Erfgoed: de geschiedenis van een begrip* (Amsterdam 2007) 133-150, aldaar 138-139.

²⁰⁷ Zie bijvoorbeeld: de wereldgeschiedenissen van Suikers en Martinet in hoofdstuk 3.

²⁰⁸ E.O.G. Haitsma Mulier en G.A.C. van der Lem, *Repertorium der geschiedschrijvers 1500-1800* (Den Haag 1990). Ik heb het repertorium doorzocht op achttiende-eeuwse levensbeschrijvingen en vond bijna vijftig auteurs van biografieën. Vaak schreven ze meerdere biografische werken, met regelmaat in een meerdelige reeks. Zie bijvoorbeeld: Egbert Buys, *Historische beschryving der doortluchtige daden, aanmerkelyke krygsverrigtingen en andere bedryven van Frederik den Grooten, thans regeerend Koning van Pruissen*. Dertien delen (Amsterdam 1758-1765).

biografieënreeksen. Tussen 1730 en 1733 verscheen in Amsterdam de zesdelige reeks *Levensbeschryving van Beroemde en Geleerde Mannen*. In de late achttiende eeuw verscheen *Levensbeschryving van eenige Voornaame meest Nederlandsche Mannen en Vrouwen* (1774-1783). Het tiendelige werk werd in 1794-1795, ten tijde van de Bataafse Omwenteling, integraal herdrukt. De biografische schetsen werden anoniem gedrukt, maar vaak wordt de naam van Simon Stijl verbonden aan de laatste reeks.²⁰⁹

De verschijning van biografische schetsen in de achttiende-eeuwse Republiek diende nog steeds hetzelfde doel als in de klassieke oudheid: zedelijk onderricht. De levens van mannen en vrouwen uit het verleden boden handvatten voor het heden. De menselijke natuur werd immers gekenmerkt door dezelfde hartstochten. Contemporaine lezers leerden hoe ze hun hartstochten moesten beteugelen en goede zeden moesten cultiveren. Geregeld worden deze biografische schetsen, de morele *exempla*, onder de premoderne of humanistische omgang met het verleden geschaard. Het verleden was maatgevend voor het heden en de toekomst. Met het doorbreken van een 'modern' historisch besef zouden tijdgenoten het verleden volledig loskoppelen van het heden en de toekomst. Een belangrijke stap daarbinnen was de conceptuele verschuiving van het meervoudige 'geschiedenissen' naar het enkelvoudige 'geschiedenis'.²¹⁰ Het verleden werd van een verzameling van didactische leermomenten een historisch proces.²¹¹

In de achttiende-eeuwse spectatoren bleek een tussenvorm mogelijk. De rolmodellen werden behouden, maar het perspectief van de vooruitgang van de menselijke geest beïnvloedde zowel de selectie als de interpretatie ervan. Aan de ene kant bleven klassieke staatslieden en generaals nuttige rolmodellen voor spectator-schrijvers. Aan de andere kant kozen de spectator-schrijvers steeds vaker voor meer beschaafde en culturele rolmodellen, zoals zeventiende-eeuwse wetenschappers. Op het moment dat ze antieke rolmodellen gebruikten, besteedden ze meer aandacht aan de historische context. Ze benadrukten bijvoorbeeld de verschillen tussen heden en verleden, en verklaarden het zedelijk gedrag van het besproken individu vanuit het tijdperk waarin de persoon leefde. Deze historiserende benadering zorgde er echter voor dat de didactische waarde van een zedenkundig rolmodel afnam. Zo plaatsten de schrijvers van *De Menschenvriend* een ingezonden levensbeschrijving van Claudius Civilis, ook al was de biografische schets 'meer historieel, dan zedenkundig'.²¹²

209 Haitsma Mulier, 'Erflaters', 136-138.

210 Reinhart Koselleck, *Zeitschichten. Studien zur Historik* (Frankfurt 2000) 39-50.

211 Ook in de verlichte geschiedschrijving vervulden staatsmannen en andere individuen nog een belangrijke rol. Zie bijvoorbeeld hoofdstuk 4 van dit boek voor de karakterschetsen in de geschiedwerken van Hume.

212 Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 26 (1792) 201.

De laat achttiende-eeuwse spectator *De Menschenvriend* springt het meest in het oog met zijn veelvuldige morele *exempla*. Deze didactische levensbeschrijvingen strekten zich soms uit over meerdere vertogen. Zo kregen de levensbeschrijvingen van de Bataafse voorvader Claudius Civilis en de Griekse legerheld Miltiades twee nummers. De middeleeuwse koning Alfred de Grote kreeg er één.²¹³ De spectator-schrijvers analyseerden de hartstochten, zodat de individuele lezers daarvan konden leren. Het controleren van de hartstochten was een zware onderneming. Zo klaagde Van Effen over de hardnekkigheid van de ondeugd heerszucht: 'Niets is er dieper in 't menschelyk gemoed ingeworteld, als de heerszucht (...) [en het is onmogelijk] oit op de zelve een volkomen zegen, die haar voor altyd aan 't jok der reden onderwerpt, te behalen.'²¹⁴ Hoe meer kennis de lezer had van de werking van de hartstochten, hoe groter de kans dat hij of zij in staat was om zichzelf te verbeteren. Het verleden bood zowel inzicht in de werking van de hartstocht als rolmodellen voor het verbeteren ervan.

Een belangrijke hartstocht voor de spectator-schrijvers was de vaderlandsliefde. De meeste spectator-schrijvers besteedden aandacht aan deze deugd, een essentieel medicijn voor het herstel van de Republiek. De auteurs verschilden van mening over de vraag of deze hartstocht aangeboren was, maar allen benadrukten haar grillige aard. De vaderlandsliefde kon alleen de samenleving ten goede komen als de hartstocht in goede banen werd geleid. De geschiedenis van Rome bewees dat een onbeteugelde vaderlandsliefde averechts kon werken. In hun 'dolle drift' om de vaderlandse vrijheid te beschermen, raakten de Romeinen van de regen in de drup door eerst Caesar te volgen, vervolgens de dwingelandij van het Driemanschap te accepteren, om te eindigen in de ketenen van slavernij tijdens het bewind van Augustus.²¹⁵

Het klassieke verleden bevatte voorbeeldige individuen die de essentie van de vaderlandsliefde hadden belichaamd.²¹⁶ De schrijvers van *De Menschenvriend* bespraken in hun vertoog over de vaderlandsliefde de voorbeeldige geschiedenis van de Romeinse veldheer Marcus Atilius Regulus. Hij stierf in Carthago uit naam van het vaderland de marteldood: '[h]oe treffend is de waare vaderlandsliefde in de geschiedenis van dien *Roomschen* Veldheer geschilder!'²¹⁷ Soms bleek de didactische functie van de Romeinse generaals in de achttiende-eeuwse spectatoren te beperkt. De klassieke deugd van de vaderlandsliefde verschilde immers van de moderne

213 Ibidem, nummer 26 en 28 (1792) en nummer 32, 34 en 51 (1794).

214 Van Effen, *De Hollandsche Spectator*, nummer 62 (30 mei 1732).

215 Anoniem, *De Nederlandsche Spectator*, nummer 217 (1757) 67-68.

216 Van Sas heeft laten zien dat voor de vaderlandsliefde een kleine selectie van klassieke en nationale voorbeelden werd gebruikt. Veel rolmodellen daarvan zie ik terug in de spectatoren. Van Sas, *De metamorfose*, 134-137.

217 Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 47 (1795) 371-372. Citaat op: 372.

vaderlandsliefde.²¹⁸ Dat bleek ook in de eerder genoemde oratie van Van der Keessel in *De Denker* in 1774 waarin de jeugd werd aangespoord tot meer vaderlandsliefde, maar de Bataven niet werden behandeld als rolmodel.²¹⁹

In het doen herleven van de vaderlandsliefde onder de achttiende-eeuwse Nederlanders konden de Grieken en Romeinen dus nauwelijks helpen, omdat de vaderlandsliefde die de Republiek in de toekomst verder kon helpen sterk verschilde van haar historische voorganger. De klassieke vaderlandsliefde wortelde in de oorlog. Het Romeinse Rijk was ‘in den kryg gebooren, opgetrokken, en tot volle grootte gebracht’.²²⁰ De moderne vaderlandsliefde vond haar oorsprong en einde in de koophandel. Voor de Nederlandse Republiek lag het pad naar een gelukkig en bloeiend tijdvak in tijden van vrede. Dan konden de koophandel en internationale contacten bloeien. Rust en vrede bevorderden de economische mogelijkheden voor de lokale bevolking, de ontwikkelingen in de landbouw en de bloei van de kunsten. In de beschaafde eeuw betekende vaderlandsliefde dus niet zozeer een militaire opofferingsgezindheid, maar een economische plicht om de persoonlijke rijkdommen te besteden aan binnenlandse investeringen, zodat de Republiek en haar inwoners daarvan konden profiteren.²²¹

In het vertoog over de vaderlandsliefde en Marcus Atilius Regulus prezen de schrijvers ook Hugo de Groot, want de Griekse en Romeinse geschiedboeken pronkten niet als enige ‘met zulke vereeuwigde Edelen’.²²² Hugo de Groot keert gedurende de achttiende eeuw in allerlei spectatoren terug. De voorbeeldfunctie van zijn leven wisselde naar de behoeften van de periode. In zeventiende-eeuws Nederland werd De Groot vooral ingezet als voorbeeld van listigheid. Auteurs legden de nadruk op zijn spectaculaire ontsnapping in de boekenkist. In *De Hollandsche Spectator* van 1731 roemde Van Effen De Groot vanwege zijn geleerdheid. Hij muntte uit als ‘Wysgeer, Theologant, Regtsgeleerde, Taalkundige, Meester in de gronden der Staatkunde, Historischryver [en] Digter’.²²³ In het spectatoriale vertoog van *De Menschenvriend* uit het politiek roerige jaar 1795 fungeerde De Groot als belichaming van de vaderlandsliefde. Zijn levensverhaal bewees dat ware vaderlandsliefde standvastig was. Na verschillende tegenslagen en na te zijn verstoten door zijn eigen vaderland bleef De Groot nog steeds de Nederlandse belangen behartigen.²²⁴

218 Zie voor spectatoriale vertogen over de vaderlandsliefde bijvoorbeeld: *De Nederlandsche Spectator*, nummer 29 (1750), nummer 103 (1752), nummer 217 en 218 (1757); *De Denker*, nummer 79 (1764), nummer 529 (1773), nummer 590 en 591 (1774); *De Menschenvriend*, nummer 47 (1795); nummer 87 (1789).

219 Bondt e.a., *De Denker*, nummer 590 (18 april 1774) 124.

220 Ibidem, nummer 591 (25 april 1774) 130.

221 Ibidem, 130-136.

222 Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 47 (1795) 374-375.

223 Van Effen, *De Hollandsche Spectator*, nummer 13 (12 november 1731) 98.

224 Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 1 (1791) 6 en nummer 47 (1795) 374-375.

Zo werd het leven van De Groot ingezet voor het onderwijzen van verschillende deugden, van geleerdheid tot vaderlandsliefde.

Hoewel morele *exempla* inzichten konden bieden in universele hartstochten, kozen Nederlandse spectator-schrijvers steeds vaker voor rolmodellen die pasten bij het ideaal van de beschaafde samenleving. Vanwege het belang van de kunsten en wetenschappen in de beschaafde samenleving selecteerden ze bijvoorbeeld kunstenaars en wetenschappers. Van Effen besteedde in verschillende vertogen aandacht aan zeventiende-eeuwse, beschaafde Nederlandse kunstenaars en wetenschappers, zoals De Groot en Cats.²²⁵

Een moeizame kwestie voor de spectator-schrijvers was het vinden van rolmodellen voor het vrouwelijk lezerspubliek. De Nederlandse rolmodellen die in de zeventiende eeuw werden gebruikt, pasten niet bij de door de auteurs gewenste kerntaken van de Bataafse vrouw als moeder en echtgenote.²²⁶ De schrijvers van *De Menschenvriend* konden bijvoorbeeld moeilijk uit de voeten met het morele *exemplum* van Kenau Hasselaar in hun ideeën over vrouwelijkheid. Hoewel haar dapperheid buiten kijf stond, benadrukten de spectator-schrijvers dat haar daden geen navolging behoeften in de Bataafse Republiek. Ze beantwoordden dan ook vriendelijk doch streng een gepassioneerde lezersbrief van 'Bataviera'. Deze trotse, patriotse vrouw stelde dat ze voor haar vrijheid en kinderen, ondanks haar 'zwakke' geslacht, net als 'onze Vaderlandsche KENAU HASSELAAR, de manlyke wapens [zou] aangorden, en den dood trotseeren'.²²⁷ De auteurs van *De Menschenvriend* waren onder de indruk van haar enthousiasme, maar stelden direct dat haar eigenlijke taken binnenshuis lagen. Bataviera werd aangeraden geduldig te zijn, de huiselijke rust aan te kweken en echtelijke ruzies met haar niet-patriotse man te vermijden.²²⁸

In 1795 reageerde *De Menschenvriend* op het anonieme geschrift *Ten Betooge dat de Vrouwen behooren deel te hebben aan de Regeering van het Land*. In een fictieve brief vertrouwde Julia aan haar vriendin Louize toe dat het stuk bij haar 'de lust tot lachen' had opgewekt. Julia ondersteunde haar punt met de historische voorbeelden van Elizabeth I en Catharina II. Ook hier bewezen historische voorbeelden dat vrouwen niet thuishoorden in het politieke leven. Engeland en Rusland hadden gebloeid onder de leiding van Catharina en Elizabeth, maar de oorzaken daarvoor lagen niet bij hun beleid. Terwijl de spectator-schrijvers de bloei van Rusland tijdens het bewind van Peter de Grote toeschreven aan zijn goede leiding, hadden Catharina

225 Zie bijvoorbeeld: Van Effen, *De Hollandsche spectator*, Nummer 24 (14 januari 1732) en nummer 13 (12 november 1731).

226 De 'voortrefflyke bestemming' van de vrouw lag in de huiselijke sfeer, namelijk het behagen van de mannen en het opvoeden van de 'Zoonen der Vryheid'. Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 11 (1796) 88.

227 Ibidem, nummer 22 (1796) 174.

228 Ibidem, 176.

en Elizabeth slechts de vruchten geplukt van toevallige, gunstige omstandigheden. Had Catharina II ten tijde van Peter de Grote de leiding gehad, zo suggereerde Julia, dan had Rusland nooit zo'n hoge trap van beschaafdheid bereikt.²²⁹ Ook de rust en welvaart in Engeland tijdens het bewind van Elizabeth werden verklaard vanuit externe omstandigheden. Het volk was toe aan vrede en werkzaamheid, Elizabeth had zeer goede staatsdienaren en ook 'den toestand van geheel Europa' werkte in haar voordeel.²³⁰

De vrouwen uit het verleden lieten volgens de spectator-schrijvers dus vooral zien hoe het niet moest. Een nieuw arsenaal met positieve, historische rolmodellen voor vrouwen werd in *De Menschenvriend* nog niet aangeboord. De auteurs zochten passende vrouwelijke rolmodellen vooral in fictieve karakters. Buiten de spectator publiceerde Adriaan Loosjes in 1791 een boek met rolmodellen voor vrijheid en vaderlandsliefde uit de klassieke oudheid. Daarin besprak hij het leven van Cornelia, moeder der Gracchen.²³¹ Pas in de vroege negentiende eeuw ontdekten Nederlandse auteurs een goed *exemplum* voor vrouwen in Haesje Claes, de vermeende stichteres van het Amsterdams burgerweeshuis.²³²

De grenzen aan het gebruik van de morele *exempla* uit het verleden zijn duidelijk zichtbaar bij de laat achttiende-eeuwse spectatoriale pogingen om de Bataafse voorvader als historisch rolmodel te gebruiken. In het verlichte verhaal behoorden de Bataven tot de barbaarse periode van de Nederlandse geschiedenis. De schrijvers van de laat achttiende-eeuwse spectatoriale geschriften worstelden duidelijk met de morele leidraad van de Bataven voor het heden. Een treffend voorbeeld hiervan zijn twee vertogen uit 1791 over Claudius Civilis, gepubliceerd in *De Menschenvriend*.²³³

229 Ibidem, nummer 11 (1796) 87.

230 Ibidem. In hetzelfde vertoog werd Elizabeth veroordeeld voor haar 'natuurlyk gevoel van zwakheid' waardoor zij wantrouwig was en te gespist op het uitoefenen van haar gezag. Immers, betoogde Julia, '[v]loeide haar haat tegen MARIA STUART, niet voornamelyk [voort] uit vrouwelyke ydelheid?' Verder zou Elizabeth buitensporig veel kleding kopen. Zie voor een vergelijkbare kritiek: J.F. Martinet, *Historie der Waereld. Zevende deel* (Amsterdam 1786) 36.

231 A. Loosjes Pz., 'Cornelia. De moeder der Gracchen in acht bespiegelingen' in: Idem, *Romeinsche antieken van vrijheids- en vaderlandsliefde* (Haarlem 1798). Eerder noemde de spectator-schrijver van *De Hollandsche Wysgeer* eveneens de moeders van de gebroeders Gracchus, Julius Caesar en Augustus als navolgenswaardige voorbeelden. Zie: Willeke Los, *Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als cultuurkritiek in Nederland in de 18e eeuw* (Hilversum 2005) 269, voetnoot 62.

232 In de negentiende eeuw worstelden de auteurs nog steeds met de problematiek betreffende Kenaus heldendom. Haar strijdlust en moed waren niet te verenigen met haar natuurlijke taak in de huiselijke sfeer. De filantropische en godsdienstige Haesje Claes paste echter goed binnen de negentiende-eeuwse opvattingen over de natuurlijke bestemming van de vrouw. Lotte Jensen, *De verheerlijking van het verleden*, 106-111. Zie voor een breder perspectief op de rol van vrouwen en vrouwbeelden in Verlichtingstijdschriften: Idem, *'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt': vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 2001).

233 Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 26 en 28 (1791).

Daarin werd een sleutelmoment uit de Bataafse geschiedenis besproken: de opstand tegen de Romeinen onder leiding van Claudius Civilis. Het historische relaas stelde, weinig verrassend, de vrijheidsliefde van de Bataven centraal. De opstand van de Bataven vloeide voort uit deze deugd, niet uit tirannie. Deze zuivere vrijheidsliefde rechtvaardigde de opstand. In beide vertogen was de persoon van Claudius Civilis het brandpunt. Een levensgeschiedenis van deze 'grootte Held' zou nuttige punten aandragen voor reflectie.²³⁴

Het centraal stellen van Claudius Civilis bood de schrijvers nog een ander voordeel. Ze konden op deze manier de ruwheid van de Bataven compenseren met het heldhaftige en 'beschaafde' gedrag van Claudius Civilis. Het gedrag van de Bataafse voorvaderen was te onbeschaafd om als voorbeeld voor de achttiende-eeuwse Nederlanders te kunnen dienen. 'Wanneer wy het oog eenige Eeuwen te rug keeren, wanneer wy de eerste bekende bewoners onzes Vaderlands beschouwen, [zien wy hen] (...) doordrongen van vryheid – veredeld door trouw en deugdzaam *te midden in hunne ruwheid* [mijn cursivering]'.²³⁵ Zelfs Claudius Civilis kende deze gebreken. Ook hij was 'niet geheel der voorvaderlyke ruwheid ontweken'. Toch was Claudius Civilis een geschikt uitgangspunt voor deze vroegste vaderlandse geschiedenis. Van alle Bataven had hij de meest ontwikkelde deugden.²³⁶

De spectator-schrijvers worstelden met de morele voorbeeldfunctie van de Bataven. Voortdurend schetsten ze een contrast tussen de moedige en verstandige Claudius Civilis en de woeste, onbeschaafde legers die hij moest leiden. In de slag bij het legerkamp *Vetera* probeerde Claudius zijn legers in toom te houden, maar de Bataafse soldaten vielen door een combinatie van woede, hitte en wijn de Romeinen spontaan en ongeorganiseerd aan. 'CIVILIS, overal held, overal bedaard, zag met mededoogen het sneuvelen zyner helden, te zeer door de zucht der overwinning, te zeer door het vuur der wraak gedreven'.²³⁷ Ook Claudius Civilis' rechtvaardige besluit om na de Bataafse overwinning de Romeinen ongeschonden uit het kamp te laten vertrekken, werd gedwarsboemd door de ruwheid van de Bataven. De woeste legers doodden de Romeinse soldaten op schandelijke wijze tijdens hun aftocht. Het deugdzame optreden van Claudius Civilis verschilde sterk van de handelingen van de 'barbaarse' Bataven. De ruwheid van de groep gaf zijn heldenstatus bovendien extra glans. Claudius Civilis was in staat geweest om een heel volk op te stuwen tot uitzonderlijke prestaties.²³⁸

²³⁴ Ibidem, nummer 26 (1791) 201-207.

²³⁵ Ibidem, 202.

²³⁶ Ibidem.

²³⁷ Ibidem, nummer 28 (1791) 220.

²³⁸ Ibidem, 222-224.

Conclusie

Nederlandse spectator-schrijvers waren, evenals hun buitenlandse collega's, van mening dat ze in een verlichte eeuw leefden. Zij schreven in hun tijdschriften verlichte verhalen over de moderne handelssamenleving waarin zij leefden, met haar bloeiende kunsten en wetenschappen. Ze loofden in het bijzonder de positieve ontwikkelingen in het veld van de Europese zedenkunde. Tegelijkertijd bracht dit beschavingsproces problemen met zich mee, zeker voor de specifieke staatsvorm van de Nederlandse Republiek waarin het algemeen belang centraal diende te staan. De groeiende rijkdom leidde tot weelde, zedenverbastering en het prioriteren van eigenbelang door burgers, wat weer leidde tot verval in de Republiek. Het merendeel van de spectatoriale vertogen was gewijd aan het diagnosticeren of oplossen van dit probleem. Met het schrijven van moralistische vertogen wilden de spectator-schrijvers het gedrag van hun lezers bijsturen om zowel het heden als de toekomst van de Nederlandse Republiek te verbeteren.

In het streven naar de morele hervorming van Nederlandse lezers gebruikten de spectator-schrijvers geregeld het verleden, waarbij ze nadrukkelijk redeneerden vanuit een verlichte geschiedvisie en het perspectief van het verlichte verhaal. Zo bespraken auteurs in meerdere nummers het historische verhaal van Europese vooruitgang om het heden te duiden. Ook beïnvloedde het verlichte zelfbewustzijn de omgang met de geschiedenis, zowel in selectie als in interpretatie van het verleden. Ten eerste bestudeerden Nederlandse spectator-schrijvers onder meer de Griekse en Romeinse geschiedenis met een verlichte blik die gericht was op het achterhalen van causale verbanden. Zo konden zij de politieke en culturele oorzaken van verval grondig analyseren en morele lessen trekken voor het heden. Ten tweede lijkt het verlichte verhaal gevolgen te hebben gehad voor het gebruik van morele *exempla* uit het verleden. Naast Griekse en Romeinse generaals kozen de spectator-schrijvers ook kunstenaars en wetenschappers als rolmodel. Daarbij besteedden ze bovendien aandacht aan de historische periode waarin de individuen leefden.

Het perspectief van het verlichte verhaal in de Nederlandse spectatoren is tot slot duidelijk zichtbaar in de omgang met het nationale verleden. Het concept van het verlichte verhaal biedt de mogelijkheid om voor het eerst twee historiografische vraagstukken over de omgang met het nationale verleden in achttiende-eeuws Nederland gelijktijdig te verklaren: de verminderde waardering voor de Bataafse mythe en de totstandkoming van het concept van de Gouden Eeuw. Ten eerste verklaart het concept van het verlichte verhaal waarom de Bataafse voorvaders nauwelijks aanwezig waren in de spectatoren. Binnen het Europese beschavingsideaal behoorden de Bataafse voorouders tot de barbaarse beginperiode van de geschiedenis. De Bataafse voorvader schitterde in de hier bestudeerde spectatoren tot 1780 dan ook vooral door afwezigheid. Ten tweede biedt het concept van het

verlichte verhaal een antwoord op de vraag welke nationale mythe de plaats van de Bataven innam: de spectator-schrijvers ontwikkelden een concept van de Nederlandse Gouden Eeuw. Dat tijdvak bood een meer passend en beschaafd alternatief voor hun lezers. In de spectatoriale tijdschriften verwezen auteurs continu naar het zeventiende-eeuwse verleden van de Republiek. De korte heropleving die plaatsvond in de laat achttiende-eeuwse spectatoren van het Bataafse verleden als inspiratiebron voor het heden was dan ook weinig succesvol. In deze moralistische tijdschriften sloot de 'ruwe' Bataafse voorvader niet meer aan bij de verlichte ideeën over beschaving, moraal en gedrag.

2. Scepticisme en optimisme. De prijsvragen over geschiedenis van Teylers Tweede Genootschap

Inleiding

In 1780 schreven de leden van Teylers Tweede Genootschap hun eerste prijsvraag uit op het gebied van de geschiedenis: welke grenzen moest een historicus stellen aan zijn scepticisme in het bestuderen van het verleden? Het aantal inzendingen viel tegen. Ze ontvingen er voor de sluitingsdatum ternauwernood twee. De welgestelde advocaat en historicus Gerrit Willem van Oosten de Bruyn (1727-1797), genootschapslid van het eerste uur, was kritisch.¹ Geen van de auteurs verdiende het om de gouden erepenning te winnen. Van Oosten de Bruyn gaf de moed echter niet meteen op. Het grote belang van het onderwerp, schreef hij in zijn beoordeling van de inzendingen, rechtvaardigde een herhaling van de prijsvraag. Mogelijk zouden de genootschapsleden dan betere inzendingen ontvangen. Mocht dat niet het geval zijn, dan was de Nederlandstalige verhandeling goed genoeg voor publicatie – al zou de auteur in dat geval niet meer dan een zilveren penning ontvangen voor de moeite.²

De inspanningen van Van Oosten de Bruyn voor de opbouw van historische kennis bleven niet beperkt tot deze prijsvraag. Als leden van Teylers Tweede Genootschap, een geleerd genootschap in Haarlem, schreven hij en anderen vanaf 1780 elke vijf jaar een prijsvraag uit op het gebied van de geschiedenis. Met het uitschrijven van deze prijsvragen zetten zij zich in voor de vermeerdering en verbetering van historische kennis. In het bijzonder hoopten zij op historische kennis die de hedendaagse samenleving verder zou helpen.³ Van Oosten de Bruyn en de andere genootschapsleden – artsen, predikanten, liefhebbers en staatslieden – maakten daarom weloverwegen keuzes in het opstellen van de prijsvragen. Zij dachten goed

1 Zie voor meer informatie over Van Oosten de Bruyn: C. van der Haar, 'G.W. van Oosten de Bruyn, stadshistorienschrijver van Haarlem', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 67 (1954) 209-223, aldaar 210; Haitsma Mulier en Van der Lem, *Repertorium*, 312-313. Ik hanteer als jaaraanduiding voor de prijsvragen de jaartallen die worden genoemd in de inventaris van het Archief van Teylers Stichting. Deze jaartallen verwijzen naar het jaar waarin het ontwerp van de prijsvraag werd gemaakt. Het programma waarin de prijsvraag formeel werd verspreid, werd meestal het daaropvolgende jaar gedrukt.

2 Teylers Stichting Archief (TSA): inventarisnummer 1407.

3 De herhaalde uitschrijving van prijsvragen benadrukt dat streven. Zie ook: Wijnand Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1987) 343.

na over de selectie van onderwerpen en waren nauwkeurig in de formulering van de prijsvragen. Zo gaven zij doelbewust vorm aan hoe volgens hen geschiedenis moest worden geschreven en gelezen in de achttiende-eeuwse Republiek.⁴

Dat was geen simpele onderneming, want in de late achttiende eeuw zaten de genootschapsleden nog met de erfenis van de historische debatten die rond 1700 de reputatie van geschiedschrijving in diskrediet hadden gebracht. In Frankrijk en Engeland woedden rond 1700 de *querelle des anciens et des modernes* en *the battle of the books* waarin het nut van de klassieken voor de moderne samenleving werd betwist. In eerste instantie discussieerden de deelnemers over de literaire en esthetische waarde van de klassieken. Het werkelijke strijdveld betrof volgens Joseph M. Levine echter de status van de geschiedschrijving: '[N]o one was quite sure whether history belonged to the cumulative or the imitative arts, to the ancients or to the moderns. Here was one difficulty that was not so easily resolved and that would not go away, a lasting and problematical legacy of the battle of the books.'⁵

In dezelfde periode kreeg geschiedschrijving nóg een aanval te verduren, ditmaal vanuit de hoek van het historisch pyrronisme. De aanhangers van het historisch pyrronisme stelden meer fundamentele vragen over de betrouwbaarheid van geschiedschrijving. Was het überhaupt mogelijk om betrouwbare en zekere kennis over het verleden te verkrijgen? Waren historische bronnen niet zo gekleurd door de partijdigheid en vooroordelen van de auteur en zijn tijd, vervormd door eeuwenlange overlevering, dat het verkrijgen van zekere kennis onmogelijk was? Vanwege de sterk religieus en politiek gekleurde zeventiende-eeuwse geschiedschrijving had het veld van de geschiedschrijving haar aanzien en prestige verloren. Teruggrijpend op het, via secundaire bronnen overgeleverde, filosofische gedachtengoed van de Griekse scepticus Pyrrho uit de vierde eeuw voor Christus, morrelden deze pyrronisten aan de fundamenten van de historische kennis.⁶

4 Zie voor een ledenlijst en de achtergrond van de leden: E.J. van Himbergen, 'De Directeuren van Teylers Stichting en de leden van de twee genootschappen 1778-1978' in: *Teyler' 1778-1978. Studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest* (Haarlem en Antwerpen 1978) 56-57; Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdom*, 353-356. Zie voor het meest recente onderzoek naar Teylers genootschappen en leden: Ellinoor Bergvelt en Debora Meijers eds., *Teyler's Foundation in Haarlem and Its 'Book and Art Room' of 1779. A Key Moment in the History of a Learned Institution* (Leiden en Boston 2021).

5 Joseph M. Levine, *The battle of the books. History and literature in the Augustan Age* (Ithaca en Londen 1991) 2.

6 Grafton, *What was history?*, 1-33; H. Smitskamp, 'Perizonius en de crisis der geschiedwetenschap in de 17de eeuw (het historisch Pyrrhonisme)' *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 68 (1953) 47-68; Rhoda Rappaport, *When geologists were historians 1665-1750* (z.p. 1997) 64-66; Arnaldo Momigliano, 'Ancient history and the antiquarian' *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 13 (1950) 285-315, aldaar 295; O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 23-27; Anton M. Matytsin, *The specter of skepticism in the age of Enlightenment* (Baltimore 2016) 1-21 en 233-263; Wiep van Bunge, *From Bayle to the Batavian Revolution. Essays on philosophy in the eighteenth-century Dutch Republic* (Leiden en Boston 2019) 34-39.

Beide vraagstukken, het historisch pyrronisme en de verhouding tussen de klassieken en de modernen, bleven tot ver in de achttiende eeuw relevant. Van Oosten de Bruyn sloot dus aan bij langlopende debatten toen hij de eerste prijsvragen over geschiedenis uitschreef bij Teylers Tweede Genootschap. De genootschapsleden bewogen zich in de late achttiende eeuw echter in een aanzienlijk positiever ingesteld historisch landschap dan honderd jaar eerder. Vooral de verlichte geschiedschrijving stemde tijdgenoten optimistisch over de waardevolle kennis die historisch onderzoek kon opleveren. Daarom vroegen de genootschapsleden, na hun twee openingsvragen over de betrouwbaarheid van historische kennis, in de daaropvolgende prijsvragen over geschiedenis uitsluitend om een verlichte benadering van het verleden. Zij waren geïnteresseerd in causale verbanden, beschavingsprocessen en de geschiedenis van de samenleving.

De genootschapsleden beschouwden zichzelf nadrukkelijk als representanten van de verlichte eeuw waarin ze leefden. In het moderne Europa golden de genootschappen, naast de spectatoren, als een uiting van verlichte sociabiliteit. In gezelschappen en genootschappen kwamen burgers samen om van gedachten te wisselen. Terwijl in Engeland en Frankrijk in de late zeventiende eeuw al verschillende geleerde genootschappen waren opgericht, kwamen de Nederlandse geleerde genootschappen pas echt van de grond in 1752, met de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen in Haarlem. Daarna volgden in een rap tempo nog meer genootschappen en gezelschappen.⁷ Teylers Tweede Genootschap uit 1778 was een van de vele genootschappen die werden opgericht in achttiende-eeuws Nederland en in achttiende-eeuws Europa.

Vanuit het besef dat ze in een verlichte eeuw leefden, waren de genootschapsleden optimistisch over de mogelijkheden om het heden te verbeteren. Zij baseerden hun bestaansrecht en autoriteit, net als de spectator-schrijvers, op het idee van Europese vooruitgang. Waar de spectator-schrijvers zichzelf plaatsten in een geschiedenis van zedenkundige vooruitgang, daar plaatsten de genootschapsleden zichzelf in een geschiedenis van wetenschappelijke vooruitgang. De genootschappen wilden de bloei van de wetenschappelijke kennis in achttiende-eeuws Europa bevorderen. Ze wilden zowel de reeds bestaande kennis verspreiden onder de bevolking om de samenleving te beschaven als de wetenschappelijke kennis verder uitbreiden. Isaac Winkelman, medeoprichter en voorzitter van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, benadrukte in zijn oratie op 25 september 1770

7 R.P.W. Visser, 'De Nederlandse geleerde genootschappen in de achttiende eeuw' *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* (1970) 7-18, aldaar 8; Rienk Vermij, 'Genootschappen en de Verlichting. Enkele overwegingen' *De Achttiende Eeuw* 25 (1993) 3-23; Wijnand Mijnhardt, 'Genootschappen en de Verlichting: een repliek' *De Achttiende Eeuw* 26 (1994) 101-114. Zie voor een historiografisch overzicht van onderzoek naar Nederlandse en internationale genootschappen: Geerlings, 'Hoe verlicht waren de genootschappen?', 96-202.

de belangrijke rol van genootschappen voor de ontwikkeling van wetenschappelijke kennis in achttiende-eeuws Nederland. Winkelman roemde de behaalde vooruitgang in de wetenschappen: de godgeleerdheid, de natuurwetenschappen, de geneeskunde en andere velden. Ook in de geschiedschrijving waren volgens hem 'in deze lopende eeuw zulke stappen van vooruitgang (...) gezet als nooit tevoren'. Zijn voornaamste complimenten bewaarde Winkelman voor de belangwekkende rol die de genootschappen speelden in deze vooruitgang.⁸ Meermaals schreef het Zeeuwsch Genootschap ook (tevergeefs) een prijsvraag uit voor het inventariseren van de behaalde resultaten van alle Nederlandse genootschappen.⁹

Ook de verlichte omgang met het verleden werd beschouwd als de uitkomst van een Europees beschavingsproces en Teylers Tweede Genootschap zorgde ervoor dat de prijsvragen over geschiedenis aansloten bij deze moderne werkwijze. Ik heb de overzichten van prijsvragen van de Hollandsche Maatschappij, het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en het Zeeuwsch Genootschap vergeleken. Elk genootschap had een eigen signatuur in zijn historische prijsvragen. Bij de Hollandsche Maatschappij lag de nadruk op de natuurlijke historie en de handelsgeschiedenis.¹⁰ Bij het Zeeuwsch Genootschap was de meeste aandacht gereserveerd voor de lokale en antiquarische geschiedenis.¹¹ De historische prijsvragen van het Provinciaal Utrechts Genootschap hadden een verlichte opzet. Zo schreef het in 1807 een vraag uit over de invloed van de kruistochten op de inrichting van de Nederlandse burgermaatschappij.¹²

Teylers Tweede Genootschap is echter een bijzonder goed vertrekpunt voor een onderzoek naar het verlichte verhaal in Nederlandse prijsvragen over geschiedenis. De genootschapsleden voerden namelijk een consistent beleid in het uitschrijven van prijsvragen. Ze schreven, volgens vastgestelde regels, elke vijf jaar een prijsvraag uit over geschiedenis. Deze opzet verschilde sterk van andere genootschappen, waar geschiedenis onregelmatig aan bod kwam. Ook ontvingen de leden op alle vragen een aantal inzendingen. Veel andere genootschappen kregen soms weinig tot geen respons op prijsvragen over geschiedenis. Verder zorgde Teylers' consistente beleid ervoor dat de genootschapsleden bewust nadachten over de inhoudelijke opbouw van het prijsvraagprogramma. De genootschapsleden vroegen expliciet om een

8 Isaac Winkelman, 'Oratie' in: *Verhandelingen, uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen. Tweede deel* (Middelburg 1771) I-XIV.

9 G.G. Trimpe Burger-Mekking, 'Prijsvragen en conceptprijsvragen van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen uitgeschreven in het tijdvak 1769-1860' *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (2002) 69-256, aldaar 87-89.

10 J.G. de Bruijn, *Inventaris van de prijsvragen. Uitgeschreven door de Hollandsche maatschappij der wetenschappen, 1753-1917* (Haarlem 1977) passim.

11 Trimpe Burger-Mekking, 'Prijsvragen en conceptprijsvragen', 69-256.

12 A.P.J. Miltenburg, *Naar de gesteldheid dier tyden. Middeleeuwen en mediëvistiek in Nederland in de negentiende eeuw. Vier studies.* (Hilversum 1991) 199-212.

verlichte benadering van het verleden en de prijsvragen van Teylers vertonen dan ook een opvallende samenhang. Van Oosten de Bruyn opende de prijsvragen over geschiedenis met twee geschiedfilosofische vragen over de betrouwbaarheid van historische kennis. Daarna stelden de leden meer inhoudelijke prijsvragen, afgestemd op de actualiteit.¹³ Na de Bataafse Revolutie in 1795 wilden de genootschapsleden weten hoe republieken, uitgelegd aan de hand van antieke Griekse gemenebesten, het geluk of ongeluk van burgers konden bevorderen. In 1810, hoogstwaarschijnlijk vermoeid door de voortdurende politieke omwentelingen, vroegen de leden hoe het Chinese Rijk al eeuwenlang zo stabiel had kunnen bestaan.¹⁴ De verlichte benadering keerde terug in de onderwerpkeuze, de formulering van de vragen en de beoordeling van de inzendingen. Waar relevant vul ik de prijsvragen over geschiedenis van Teylers Tweede Genootschap aan met prijsvragen of gepubliceerde verhandelingen van andere Nederlandse genootschappen. Zo kan ik de historische activiteiten van Teylers Tweede Genootschap plaatsen in bredere intellectuele debatten.

Tot nu toe is deze omgang met het verleden in de genootschappen nauwelijks belicht. Historici hebben de afgelopen decennia allerlei, vooral sociaalhistorische, aspecten van de Nederlandse genootschappen bestudeerd. Ze hebben de sociale, politieke en religieuze achtergrond van leden in kaart gebracht, individuele prijsverhandelingen bekeken en het verlichte karakter van de genootschappen bediscussieerd.¹⁵ Ook zijn de werkwijze en activiteiten van afzonderlijke genootschappen bestudeerd. Zo heeft Marleen de Vries gekeken naar achttiende-eeuwse dicht- en letterkundige genootschappen, terwijl Wijnand Mijnhardt verscheidene culturele genootschappen, waaronder Teylers Tweede Genootschap en het Zeeuwsch Genootschap, heeft bestudeerd. Nederlandse genootschappen en prijsvragen keren bovendien vaak terug in publicaties over de Nederlandse Verlichting.¹⁶

De prijsvragen van Teylers Tweede Genootschap hebben verschillende voordelen als bron, zeker in vergelijking met de spectators. De genootschapsleden stelden geen

13 Het uitschrijven van prijsvragen was de kerntaak van bijna alle Nederlandse genootschappen. Andere Nederlandse genootschappen schreven ook prijsvragen uit in de geschiedenis, maar Teylers Tweede Genootschap was uniek in het hanteren van geschiedenis als een zelfstandige categorie. Marijn van Hoorn, 'De prijsvragen en verhandelingen van Teylers Tweede Genootschap 1779-1866 (III): historiekunde' *Teylers Magazijn* 33 (Haarlem 1991) 13-17.

14 TSA: programma 1811, inv.nr. 1398.

15 Zie voor een recent historiografisch overzicht: Geerlings, 'Hoe verlicht waren de genootschappen?', 196-202.

16 Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdom*, passim; Marleen de Vries, *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800* (Nijmegen 2001) passim; Hans Groot, *Van Batavia naar Weltevreden: Het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 1778-1867* (Leiden 2009) 1-156; Miltenburg, *Naar de gesteldheid dier tyden*, 79-118; Leemans en Johannes, *Worm en donder*, 216-248; Arjan van Dixhoorn, Henk Nellen, Francien Petiet eds., *Een hoger streven. Bouwstenen voor een geschiedenis van het Zeeuwsch Genootschap, 1769-2019* (Vlissingen 2019).

grenzen aan het aantal pagina's, dus de respondenten kregen de ruimte om een historisch vraagstuk uit te diepen. Tevens is er meer informatie beschikbaar over de totstandkoming van een prijsverhandeling via notulen van vergaderingen en sporen van het publicatieproces. Zo kregen de respondenten heldere richtlijnen mee in overgeleverde programma's met prijsvragen. Vaak publiceerden de genootschapsleden de inzendingen pas na een briefwisseling over de inhoud. De prijsverhandelingen van Teylers vertoonden bovendien een duidelijke voorkeur voor een verlichte benadering van het verleden, omdat deze kennis volgens genootschapsleden de bouwstenen bevatte voor het verbeteren van de Nederlandse samenleving.

De leden van Teylers Tweede Genootschap raakten met hun activiteiten, evenals de spectator-schrijvers, aan het dilemma van verval en vooruitgang in de Nederlandse Republiek. De genootschapsleden streefden eveneens naar het herstel van de voorgaande glorie van de Nederlandse Republiek, maar zij concentreerden zich op het vergaren van nieuwe wetenschappelijke kennis in plaats van de spectatoriale nadruk op morele hervorming. Dit genootschappelijk streven nam verschillende vormen aan. Een bekend voorbeeld was de oprichting van de Oeconomische Tak binnen de Hollandsche Maatschappij in 1777 met initiatieven voor het herstellen van de handel en nijverheid. Ook kunst- en dichtgezelschappen droegen hun steentje bij aan het bestrijden van verval. Zij probeerden de Nederlandse inwoners en de samenleving te beschaven door middel van dichtkunst en andere literaire publicaties.¹⁷ Voor Teylers Tweede Genootschap speelde het probleem van verval ook op de achtergrond bij het uitschrijven van prijsvragen over geschiedenis, zoals blijkt uit de onderwerpkeuze en formulering van de vragen.

In dit hoofdstuk bestudeer ik de prijsvragen over geschiedenis van Teylers Tweede Genootschap. Daarbij laat ik zien dat het verlichte zelfbewustzijn van de leden leidde tot een verlicht prijsvragenprogramma dat was afgestemd op actuele maatschappelijke vraagstukken. In de eerste paragraaf bespreek ik de praktijk van het uitschrijven van prijsvragen bij Teylers Tweede Genootschap. Daarbij analyseer ik op welke manieren de genootschapsleden de inhoud van prijsvragen en ingezonden verhandelingen stuurden in de richting van de gewenste verlichte geschiedvisie. In de tweede en derde paragraaf bespreek ik het verlichte zelfbewustzijn dat de uitgeschreven en (bijna) bekroonde prijsvragen kenmerkte. De tweede paragraaf heeft als onderwerp het probleem van historisch pyrronisme. Ik verklaar waarom de genootschapsleden hun openingsvragen wijdden aan dat onderwerp en laat zien hoe de bekroonde en bijna bekroonde inzendingen een optimistische interpretatie gaven van de geschiedenis van de geschiedschrijving. In de derde paragraaf bespreek ik hoe de genootschapsleden, nadat zij de waarde van historische kennis hadden vastgesteld, in de daaropvolgende prijsvragen bewust zochten naar een verlichte

17 De Vries, *Beschaven!*, passim.

benadering van het verleden. Aan het eind van deze paragraaf bespreek ik kort de moeizame positie die religie innam in de meeste prijsvragen over geschiedenis, een belangrijk vraagstuk naast het probleem van verval.

De praktijk van prijsvragen

De doelstellingen van Teylers

Het ontstaan van Teylers Tweede Genootschap is te herleiden tot de doopsgezinde zijde- en lakenkoopman Pieter Teyler van der Hulst en diens testament van 1756. Toen Teyler in 1778 stierf als weduwnaar zonder kinderen, bleek hij zijn vermogen van twee miljoen gulden te schenken aan een in zijn naam op te richten instelling: Teylers Stichting. Teyler stelde bij testament vijf doopsgezinde vrienden aan als Directeuren.¹⁸ Zij overzagen de besteding van het nagelaten kapitaal. Ze investeerden in liefdadigheid en armenzorg, onder meer door het onderhoud van een sociaal hofje. Behalve voor liefdadigheid waren Directeuren verantwoordelijk voor de oprichting en het onderhoud van een bibliotheek, een museum, een verzameling van tekeningen en prenten en een fossielen- en penningenkabinet.¹⁹

Teyler had in zijn testament ook een inhoudelijke opdracht meegegeven aan de stichting: de bevordering van de godsdienst en het stimuleren van de kunsten en de wetenschappen. Hij verzocht daartoe tot de oprichting van twee geleerde genootschappen. Elk genootschap bestond uit zes leden. Teylers Eerste Genootschap, ook wel Teylers Godgeleerd Genootschap genoemd, had als doel het bevorderen van het christelijk geloof en de godgeleerdheid. Teylers Tweede Genootschap had als taak de kennis te bevorderen in vijf wetenschapsgebieden: de natuurwetenschap, de dichtkunde, de geschiedenis, de tekenkunde en de penningkunde.²⁰

Teylers stichting leek in structuur op de Hollandsche Maatschappij. Bovenaan stonden Directeuren, daaronder de genootschapsleden die bestonden uit wetenschappers of liefhebbers. In tegenstelling tot andere Nederlandse genootschappen hadden Teylers Genootschappen echter een beperkt aantal leden: zes aangestelde leden per genootschap.²¹ Teylers genootschappen weken ook af van andere genoot-

18 Binnen Teylers Stichting wordt sinds de achttiende eeuw verwezen naar Directeuren zonder het lidwoord. Ik volg deze gewoonte.

19 Mijnhardt, *Tot heil van 't menschedom*, 295-300; Debora J. Meijers, 'Teyler's foundation and the two societies: emergence and development up to c. 1800' in: Bergvelt en Meijers, *Teyler's Foundation*, 19-45.

20 Christine J. von Ronnen, *Inventaris van de archieven van Teylers Stichting te Haarlem 1606-1945 (1977)* (Rijksarchief Utrecht 1978) 5-6; Mijnhardt, *Tot heil van 't menschedom*, 295-300.

21 Bij de Hollandsche Maatschappij werden meer leden toegelaten. Zie: J.A. Bierens de Haan, *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1952*. Herdrukt met supplement 1952-1970 (Haarlem 1970) 1-11.

schappen in religieuze oriëntatie. Teyler stichtte met zijn nalatenschap, voor het eerst in de Nederlandse genootschapswereld, een formeel doopsgezind genootschap dat opereerde zonder politieke of kerkelijke binding. De doopsgezinde inslag van Teylers Stichting was opmerkelijk in de Nederlandse genootschapswereld, maar minder uitzonderlijk binnen de religieuze samenstelling van Haarlem.²²

Pieter Teyler had nog meer regels laten vastleggen in zijn testament. Zelfs de dagen en locaties van de vergaderingen van de twee genootschappen waren testamentair beschikt. Teylers Godgeleerd Genootschap vergaderde op maandag in het Fundatiehuis, Teylers voormalige woonhuis. De leden van Teylers Tweede Genootschap overlegden op vrijdag of zaterdag op dezelfde locatie. De leden van het Tweede Genootschap dienden verder 'liefhebbers' te zijn van of ervaring te hebben in een van de vijf vastgestelde vakgebieden.²³ Teyler wees in zijn testament de eerste genootschapsleden aan. De zes leden van het Tweede Genootschap waren Gerrit Willem van Oosten de Bruyn, Jan Bosch, Johannes Enschedé, Jean le Clé, Bernardus Vriens en Cornelis Elout. Laatstgenoemde werd in 1779 vervangen door Martinus van Marum die in de daaropvolgende decennia zijn stempel zou drukken op de koers en activiteiten van het genootschap.²⁴

Nadat aan de eerste testamentaire regels van Teyler was voldaan, konden de genootschapsleden verder zelf het beleid vormgeven. Volgens de hiërarchische opzet hadden Directeuren in de meeste vraagstukken, zeker de financiële, het laatste woord.²⁵ Zo kreeg Van Oosten de Bruyn, het historisch en penningkundig lid van het Tweede Genootschap, geen toestemming om een collectie penningen aan te schaffen, terwijl Martinus van Marum wel werd toegestaan de collectie fossielen van de Hollandsche Maatschappij over te nemen.²⁶ Deze beslissingsbevoegdheid van Directeuren reikte formeel ook tot de aanstelling van de genootschapsleden en het beoordelen van de prijsvragen, maar hierbij gaven zij in principe hun fiat aan de voorstellen van de genootschapsleden.²⁷

Het belangrijkste middel voor de gevraagde bevordering van de wetenschappen was het jaarlijks uitschrijven van prijsvragen. Tegen de tijd dat Teylers op de

22 Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdcom*, 295-300.

23 Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdcom*, 340.

24 Marijn van Hoorn, 'De prijsvragen en verhandelingen van Teylers Tweede Genootschap (I)' *Teylers Magazijn* 24 (Haarlem 1989) 7-11, aldaar 7.

25 Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdcom*, 300-339.

26 Ibidem, 304-305; C.O. van Regteren Altena, 'Het mineralogisch en palaeontologische kabinet' in: 'Teyler' 1778-1978. *Studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest* (Haarlem en Antwerpen 1978) 25-27. Zie voor recent onderzoek naar het mineralenkabinet van Teylers: Bert Sliggers, *De verzamelwoede van Martinus van Marum (1750-1837): herkomst en functie van het Paleontologisch en Mineralogisch Kabinet van Teylers Museum*, ongepubliceerde dissertatie Universiteit Leiden (2017).

27 Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdcom*, 342 en 349-350; Von Ronnen, *Inventaris*, 5. Ook Teylers Eerste Genootschap mocht meestemmen bij de beoordeling en gaf al vanaf het begin aan dat zij uit bescheidenheid zouden meestemmen met de meerderheid. Von Ronnen, *Inventaris*, 23.

Gerrit Willem van Oosten de Bruyn (1727-1797)

genootschappelijke markt kwam, waren de prijsvragen al het geijkte middel voor genootschappen om zichzelf te profileren.²⁸ Voor Teylers Tweede Genootschap was

28 Rob Visser, 'De prijsvragen van de Hollandsche Maatschappij 1840-1880. Koersverandering en neergang' in: Remieg Aerts e.a. eds., *Geleerden en leken. De wereld van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1840-1880* (Haarlem en Rotterdam 2002) 47-57, aldaar 47-48.

de volgorde van de prijsvragen vastgelegd in Teylers testament: natuurwetenschappen, dichtkunst, geschiedenis, tekenkunst en numismatiek. In 1796 werd voor het eerst afgeweken van de volgorde van de prijsvragen van het Tweede Genootschap. Geleidelijk werd in de daaropvolgende decennia, onder invloed van Van Marum, steeds meer ruimte gegeven aan natuurwetenschappelijke vragen, ten koste van prijsvragen over tekenkunde of penningkunde.²⁹

Van Oosten de Bruyn was de voorzitter van Teylers Tweede Genootschap en nam meestal het voortouw bij het bedenken en uitschrijven van de prijsvragen over geschiedenis. Zijn vader, Cornelis de Bruyn, was predikant bij de Nederduits Hervormde Gemeente en zijn moeder, Elisabeth van Oosten, kwam uit een welgestelde familie. Na zijn juridische en filosofische opleiding aan de Universiteit Utrecht vestigde Van Oosten de Bruyn zich in Haarlem en trouwde met Maria Croon, afkomstig uit een gegoede familie. Van Oosten de Bruyn had hierdoor voldoende inkomen om in zijn onderhoud te voorzien en kon zich volledig wijden aan de studie. Hij schreef onder meer in opdracht van de stadsregering een geschiedenis van Haarlem.³⁰ Enthousiast aanvaardde hij zijn lidmaatschap van Teylers Tweede Genootschap in 1778. Aangezien de vergaderplaats van het Tweede Genootschap eerst moest worden gerenoveerd, kwamen de genootschapsleden pas in oktober 1778 voor het eerst formeel bij elkaar. Van Oosten de Bruyn besteedde deze tussenliggende maanden goed, op Buitenhuis Randenbroek, nabij Amersfoort. Bij de eerste vergadering kwam hij aanzetten met een voorstel voor de organisatie van het genootschap, twee ontwerpen voor de gouden penning die het zou uitreiken aan de winnaars van de prijsvragen en had hij al meerdere prijsvragen bedacht.³¹ Tot aan zijn overlijden in 1797 zou hij lid blijven van Teylers Tweede Genootschap.³²

De prijsvragen over geschiedenis

De praktijk van prijsvragen bestond uit een aantal stappen. Allereerst bekeken de genootschapsleden welke van de vijf thema's, vastgelegd in Teylers testament, aan de beurt was dat jaar. Vervolgens dienden alle genootschapsleden, ongeacht expertise, een voorstel in voor een prijsvraag binnen dat vakgebied. Via discussie en stemming tijdens de genootschappelijke vergadering werd vervolgens bepaald welke prijsvraag zou worden uitgeschreven.³³ Daarna schreef één genootschapslid het programma. In het programma stond zowel een korte introductie op de

29 Van Hoorn, 'De prijsvragen (I)', 8.

30 Van der Haar, 'G.W. van Oosten de Bruyn', 210-213.

31 Von Ronnen, *Inventaris*, 23.

32 Van der Haar, 'G.W. van Oosten de Bruyn', 213; Van Hoorn, 'De prijsvragen (III)', 13.

33 TSA: inv.nr. 1382. Zie bijvoorbeeld de vergadering van 15 december 1780 voor de ingediende voorstellen voor de prijsvraag over geschiedenis: *ibidem*, 50-52.

prijsvraag als een vaak lange en precieze formulering van de vraag zelf. De leden van Teylers Tweede Genootschap stuurden in de vraagstelling geregeld al aan op het gewenste antwoord. Een voorbeeld is de prijsvraag over geschiedenis uit 1785, waarin de genootschapsleden alvast benadrukten dat potentiële inzendingen de geloofwaardigheid van de geschiedschrijvers Herodotus moesten onderbouwen door de tijd en omstandigheden waarin hij leefde in het antwoord te betrekken.³⁴ De programma's van Teylers Tweede Genootschap werden vervolgens gedrukt in de *Haarlemsche Courant* en in andere Nederlandse en Franse tijdschriften, zoals de *Gazette Littéraire* en *Esprit des Journaux*. Zo wilden de genootschapsleden de internationale reikwijdte van de prijsvragen stimuleren.³⁵ Het succes daarvan blijkt uit de inzendingen. De hoogleraar Georg Sartorius uit Göttingen en de Hongaarse edelman Sigismund Pap de Szathmar wonnen bijvoorbeeld de gouden en zilveren ereprijs voor hun verhandelingen over de prijsvraag in de penningkunde uit 1797.³⁶ De programma's dienden verder meerdere doeleinden. De genootschapsleden noemden de sluitingsdatum voor de nieuwe prijsvragen of ze schreven een herhaling van de prijsvragen uit. Geregeld namen ze in het programma ook persoonlijke oproepen op aan anonieme auteurs, bijvoorbeeld als ze een aangepaste inzending wilden.³⁷

Na deze formulering waren de leden afhankelijk van de inzendingen. De prijsvragen van Teylers Tweede Genootschap waren beduidend minder succesvol dan die van het Godgeleerd Genootschap. Terwijl het Godgeleerd Genootschap geregeld vijftien of meer inzendingen ontving op zijn vragen, kreeg het Tweede Genootschap op zijn eerste prijsvraag over de natuurkunde slechts één reactie. Enkele prijsvragen uitgezonderd – zoals de succesvolle penningkundige vraag waarom de meeste volkeren in de geschiedenis goud en zilver als de representatieve tekenen voor waarde hadden gekozen (vijftien inzendingen) en de prijsvraag over hoe de natuur bewijzen kan leveren voor het bestaan en de volmaaktheid van de Schepper (vierentwintig inzendingen) – bleef de opbrengst over het geheel genomen steken op de twee à zes inzendingen per vraag.³⁸

Na ontvangst van de inzendingen lazen alle leden van Teylers Tweede Genootschap de inzendingen. Op de kaft van één van de inzendingen op de historische prijsvraag over de leefwijze van de vroegere Nederlandse voorvaderen staat een

34 TSA: inv.nr. 1397.

35 TSA: inv.nr. 1382. Zie ook: Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom*, 340.

36 Zie voor deze verhandelingen: *Verhandelingen, uitgegeeven door Teyler's Tweede Genootschap. Elfde stuk* (Haarlem 1801). Zie verder over deze prijsvragen: G. van der Meer, 'De prijsvragen en Verhandelingen van Teylers Tweede Genootschap 1779-1866 (IV): numismatiek' *Teylers Magazijn* 34 (1992) 9-15.

37 Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom*, 340-343; Van Hoorn, 'De prijsvragen (I)', 7-8. Zie ook: paragraaf twee en drie in dit hoofdstuk.

38 Von Ronnen, *Inventaris*, passim; Van Hoorn, 'De prijsvragen (I)', 8-9.

leeslijst geschreven. Elk genootschapslid had achttien dagen om de inzending te lezen. Vervolgens gaf hij het manuscript aan de volgende persoon op de lijst.³⁹ Tot 1797 accepteerden de leden van het Tweede Genootschap alleen Nederlandse, Franse en Latijnse inzendingen; na 1797 werden ook Duitse en Engelse inzendingen toegelaten. De ingezonden verhandelingen werden ondertekend met een motto en gingen vergezeld van een verzegeld briefje met de naam van de auteur. Deze handelswijze moest garanderen dat de leden van Teylers Tweede Genootschap de kwaliteit van de verhandeling voorop stelden in de beoordeling, niet de reputatie of achtergrond van de auteur. Als de inzending van een auteur niet werd bekroond, waarborgden de genootschapsleden de anonimiteit van de auteur door het naambriefje te verbranden.⁴⁰ Aangezien Teylers Tweede Genootschap zorgvuldig was in deze praktijk, ken ik alleen van de bekroonde inzendingen de naam van de auteur.

De leden hielden ook trouw hun notulen bij. Teylers Tweede Genootschap vergaderde volgens het testament wekelijks, maar in de praktijk meestal om de twee à drie weken. Daarvan zijn korte verslagen overgeleverd, ter goedkeuring ondertekend door alle aanwezige genootschapsleden. Ook via de overgeleverde notulen van Directeuren is het mogelijk om meer informatie over de prijsvragen te achterhalen. Zowel Directeuren als de leden van Teylers Godgeleerd Genootschap waren namelijk aanwezig bij de beoordeling van de prijsvragen van Teylers Tweede Genootschap. De notulist van de vergaderingen van Directeuren was helaas summier in zijn aantekeningen. Hierdoor is het vaak moeilijk om zicht te krijgen op de inhoudelijke afwegingen van de leden in het beoordelen van de prijsvragen. De handgeschreven beoordeling van Van Oosten de Bruyn die ik noemde in de inleiding van dit hoofdstuk is een uitzondering.⁴¹

Op meerdere momenten stuurden de genootschapsleden dus de inhoud van de prijsverhandelingen. Allereerst kozen de genootschapsleden bewust voor een specifieke formulering van de vraag.⁴² Meermaals herhaalden zij een prijsvraag in een later programma, waarbij ze een anonieme inzender extra aanwijzingen gaven, onder vermelding van diens motto. Vervolgens bepaalden zij in de vergadering welke inzendingen wel of niet voldeden aan de gestelde eisen. De bekroonde auteurs kregen vervolgens door middel van een briefwisseling nog inhoudelijke

39 TSA: inv.nr. 1528. Op de kaft van de ingezonden verhandeling is een leeslijst geschreven. Zie ook de notulen van Teylers Tweede Genootschap: TSA: inv.nr. 1382.

40 Mijnhardt, *Tot heil van 't menschedom*, 340-341; Van Hoorn, 'De prijsvragen (I)', 7-8; Von Ronnen, *Inventaris*, 24. De nauwgezette uitvoering van dit beleid heeft ervoor gezorgd dat de auteurs van de onbekroonde manuscripten die in het archief liggen helaas niet meer zijn te achterhalen.

41 Zie voor voorbeelden: paragraaf drie van dit hoofdstuk. Zie voor de notulen TSA: inv.nr. 1382. Naarmate de tijd vorderde, vergaderden de genootschapsleden minder vaak. Bij afwezigheid kregen ze een boete. Zie TSA: inv. nr. 1383, pagina 169.

42 Zie voor de voorstellen en stemmingen: TSA: inv.nr. 1382.

punten mee. Aangezien er geen afschriften werden gemaakt van de verstuurde brieven, ligt in Teylers archief alleen de correspondentie van de auteurs. Zo liggen er meerdere brieven van Jan Brouwer, waarin hij reageerde op het commentaar van de genootschapsleden op zijn inzending over de Verlichting.⁴³

De totstandkoming van Brouwers prijsverhandeling is een goed voorbeeld van het langdurige proces van de prijsvragen. In 1800 besloten de leden van het Tweede Genootschap om de prijsvraag over geschiedenis te wijden aan de behaalde Verlichting in Europa. Deze vraag was afkomstig van het genootschapslid Jossue Teyssedre l'Ange. Zijn voorstel was aangenomen nadat een alternatieve prijsvraag van De Rhoer, geschreven op uitnodiging van Van Marum, over een comparatieve geschiedenis van de relatie tussen religie en beschaving bij verschillende volkeren en culturen, was afgewezen. De genootschapsleden vonden het voorstel van Teyssedre l'Ange beter aansluiten bij de tijd.⁴⁴ De leden gebruikten de definitie van Verlichting van Meiners *Historische Vergleichung der Sitten* in het programma.⁴⁵ Zij wensten een verhandeling over de vooruitgang in zedelijkheid en ware Verlichting. Daarbij wilden ze een historische vergelijking zien tussen de zeventiende en de achttiende eeuw.⁴⁶ Uiteindelijk won de doopsgezinde leraar Brouwer, die overigens al meerdere prijsvragen van Teylers Godgeleerd en Tweede Genootschap had beantwoord én gewonnen. Hij ontving de gouden penning voor zijn inzending, maar pas na een lang proces. Zijn eerste manuscript keurden de leden inhoudelijk af. In hun programma van 1803 verzochten zij om een nieuwe poging, inclusief inhoudelijke suggesties. Daarna vond er nog een briefwisseling plaats over de inhoud. Het kostte Brouwer uiteindelijk twee aparte verhandelingen en de verwerking van meerdere opmerkingen per brief voordat zijn inzending werd bekroond en gepubliceerd – vijf jaar later.⁴⁷

43 TSA: inv.nr. 1470.

44 In eerste instantie leek de vraag van De Rhoer de voorkeur te krijgen, maar uiteindelijk stemden de leden in een latere vergadering toch anders. TSA: inv.nr. 1382 (18, 22 en 26 december 1800). De eeuwwende leidde tot een piek in verhandelingen over het begrip Verlichting. Daarbij haalden veel auteurs inspiratie uit de Duitse debatten over de term in de jaren 1780-1800. De meeste verhandelingen werden binnen enkele jaren vertaald naar het Nederlands. Zie voor de Duitse debatten: James Schmidt ed., *What is Enlightenment? Eighteenth-century answers and twentieth-century questions* (Berkeley en Los Angeles 1996) IX.

45 'Verlichting is eene zoodanige kennis van de Natuur en haren Schepper, van den Mensch en zyne betrekkingen, waar door die geenen, welke dezelve bezitten, zoo wel van hunne ware bestemming en gelukzaligheid als van hunne pligten en rechten volkomen onderricht worden.' TSA: programma 1801, inv.nr. 1398. Zie voor het originele citaat: Christophe Meiners, *Historische Vergleichung der Sitten, und Verfassungen, der Gesetze, und Gewerbe, des Handels, und der Religion, der Wissenschaften, und Lehranstalten des Mittelalters mit denen unsers Jahrhunderts, in Rücksicht auf die Vortheile und Nachtheile der Aufklärung, Bande III* (Hannover 1794) 469-470.

46 TSA: programma 1801, inv.nr. 1398.

47 TSA: programma 1803, inv.nr. 1398. Van de correspondentie zijn alleen de brieven van Brouwer bewaard gebleven. TSA: inv.nr. 1470.

De leden van Teylers Tweede Genootschap publiceerden de bekroonde prijsverhandelingen in de reeks *Verhandelingen, uitgegeven door Teyler's Tweede Genootschap*. Bij de publicatie van niet-Nederlandse Verhandelingen namen de leden van het Tweede Genootschap altijd zowel de originele als een vertaalde versie op. Directeuren vonden namelijk, in overeenstemming met Teylers testament, dat de kennis toegankelijk moest zijn voor een breed Nederlands publiek vanwege het algemeen belang. De leden vertaalden niet alleen Latijnse, maar ook Franstalige en Duitstalige inzendingen.⁴⁸

Het historisch prijsvragenbeleid van Teylers Tweede Genootschap vertoont een opvallende samenhang en opbouw. Van Oosten de Bruyn had samen met Johannes Enschedé (die na twee jaar lidmaatschap overleed) als enige een aantoonbare achtergrond in de geschiedschrijving en numismatiek. Hij vervulde daarom een belangrijke rol in het uitschrijven en de beoordeling van de geschiedkundige prijsvragen. Toch waren niet alle prijsvragen in deze categorie van zijn hand afkomstig. Zo was Van Marum verantwoordelijk voor de historische prijsvraag van 1790 over de kerkelijke geschiedenis.⁴⁹ Van Oosten de Bruyn opende de reeks met twee kritisch-geschiedfilosofische vragen. De eerste ging, als gezegd, over de grenzen van scepticisme in het doen van historisch onderzoek. De daaropvolgende prijsvraag over geschiedenis uit 1785 ging over hetzelfde onderwerp, maar nam het werk van Herodotus als uitgangspunt. Aan het eind van de achttiende eeuw grepen de genootschapsleden dus allereerst nog terug op de vragen die waren bediscussieerd rond 1700: het historisch pyrronisme en de verschillen tussen de klassieke en moderne geschiedschrijvers.⁵⁰ Uit de vraagstelling en de bekroonde inzendingen blijkt de behoefte om eerst de relevantie van historisch onderzoek voor het heden te bepalen.

In de daaropvolgende vragen vroegen de genootschapsleden om een verlicht perspectief op verschillende historische onderwerpen. De geschiedenis van de samenleving en vooral het beschavingsproces van vroegere samenlevingen stonden daarin centraal. Een aantal van de vragen vloeiende voort uit actuele politieke omstandigheden, zoals de prijsvragen over de Griekse Republieken in 1795 en de

48 De leden van Teylers Tweede Genootschap wilden in eerste instantie de verhandeling van De Rhoer niet vertalen, maar dat moest van Directeuren. TSA: inv. nr. 1382 (30 november 1787). Zie bijvoorbeeld de Latijnse en de naar het Nederlands vertaalde verhandeling van De Rhoer in: *Verhandelingen, uitgegeven door Teyler's Tweede Genootschap. Zevende stuk* (Haarlem 1789). Uit de kasbewijzen van Teylers Stichting blijkt dat werd gewerkt met verschillende vertalers, onder wie Houttuin, van der Horst en Petrus Loosjes Adz. Zie bijvoorbeeld TSA: 622-097-01, 622-098-01 en 624-050-01.

49 Mijnhardt, *Tot heil van 't menschedom*, 353-357.

50 TSA: programma 1781 en 1786, inv.nr. 1397. Helaas ontbreken de manuscripten van de prijsvraag over Herodotus in het archief; alleen de bekroonde en gepubliceerde verhandeling van Cornelis de Rhoer is overgeleverd in *Verhandelingen, uitgegeven door Teyler's Tweede Genootschap. Zevende stuk* (1789).

prijsvraag over het Chinese Rijk in 1810.⁵¹ De tussenliggende prijsvragen, rond 1800, hadden een meer beschouwend karakter. Zo ging de prijsvraag van 1800 over de opbrengsten van de Verlichting.⁵² In de daaropvolgende prijsvraag uit 1807 werd de vraag naar historische vooruitgang verbreed in de tijd en versmald in de ruimte. De genootschapsleden vroegen om ‘eene beknopte opgave (...) van de levenswyze en de gewoonten onzer voorvaderen, hier te lande, van de vroegste tyden af, tot aan het eind der zestiende eeuw’.⁵³ In de volgende paragrafen zal blijken dat de genootschapsleden met hun prijsvragen over geschiedenis aansloten bij bredere debatten over de omgang met het verleden. Ik leg in mijn analyse de nadruk op de bekroonde inzendingen, omdat deze prijsverhandelingen het hoogst werden gewaardeerd door de genootschapsleden en daarom het best hun idealen over de omgang met het verleden reflecteerden.

De waarde van historische kennis

De groeiende status van geschiedenis

Van Oosten de Bruyn opende de reeks historiekundige prijsvragen met twee geschiedfilosofische vragen. Hij wilde allereerst een beschouwing over de waarde van historische kennis. Wat was goed historisch onderzoek? Hoe kon betrouwbare kennis over het verleden worden bereikt? In de prijsvraag uit 1780 vroeg Van Oosten de Bruyn om een reflectie op ‘de juiste paalen, waar binnen men, redelijker wijze, verplicht is zijnen lust van twijfelen in de historie-kunde te beteugelen’.⁵⁴ Hoewel de genootschapsleden de prijsvraag opnieuw uitschreven in 1783, vonden ze dat geen van de inzendingen goed genoeg was voor bekroning en publicatie. Dat is waarschijnlijk de reden dat de volgende prijsvraag over geschiedenis in 1785 langs dezelfde lijnen liep als die van 1780. Dit keer verbonden de genootschapsleden de vraag echter aan een concreet onderwerp. Ze wilden een reflectie op de betrouwbaarheid van Herodotus als geschiedschrijver. Deze opzet leidde wel tot een

51 TSA: programma 1796, inv.nr. 1397; programma 1811, inv.nr. 1398. Teylers Tweede Genootschap was overigens geen uitzondering in het stellen van de als urgent ervaren vraag over de waarde van republieken in 1795. Het Zeeuwsch Genootschap stelde in deze periode een vergelijkbare vraag over de geschiedenis van de Griekse bondgenootschappen. Waarom zijn ze vervallen en welke staatkundige lessen kunnen daaruit gehaald worden? De prijsvraag werd herhaald van 1797 tot en met 1802, maar ontving geen inzendingen. Zie: Trimpe Burger-Mekking, ‘Prijsvragen en conceptprijsvragen’, 131. Zie ook: Mijnhardt, *Tot heil van 't menschedom*, 357.

52 TSA: programma 1801, inv.nr. 1398.

53 TSA: programma 1808, inv.nr. 1398.

54 TSA: programma 1781, inv.nr. 1397.

winnaar. De hoogleraar Cornelis Willem de Rhoer ontving de gouden penning voor zijn inzending.⁵⁵

In de Nederlandse Republiek was het probleem van historisch pyrronisme rond 1700 ook onderwerp van discussie geweest. Het bekendste voorbeeld is waarschijnlijk het debat tussen de Franse Hugenoot Jean Le Clerc en de hoogleraar Jacobus Perizonius. Zij debatteerden in deze periode over het historisch pyrronisme aan de hand van de klassieke geschiedschrijver Quintus Curtius Rufus. In zijn *Ars Critica* uit 1697 beoordeelde Le Clerc, in de geest van Descartes, het geschiedwerk van Curtius aan de toetssteen van de 'ware rede'. Hij concludeerde dat het werk op verschillende vlakken tekort schoot. Curtius' chronologische en geografische kennis was incorrect, hij kopieerde verzinnsels uit volkslegendes en vertelde verhalen die regelrecht in strijd waren met de rede. Volgens Le Clerc vloeiden deze misstappen voort uit het feit dat Curtius een redenaar was in plaats van een historicus. Een goed historicus zou het bewijsmateriaal kritisch hebben gewogen en beoordeeld.⁵⁶

Spoedig reageerde de hoogleraar Perizonius op Le Clercs aantijgingen tegen Curtius. Hij weerlegde diens argumenten in verschillende verhandelingen. Klassieke geschiedschrijvers moest je niet meten aan de moderne maatstaven, stelde Perizonius. Je moest hun werk plaatsen in de tijd en omgeving waarin zij leefden. Een kritische houding ten opzichte van klassieke geschiedschrijvers was zinvol, maar men diende de klassieke geschiedschrijvers niet te veroordelen voor iets als het gebruik van redevoeringen in de directe rede. Dat was namelijk een standaardgebruik in de antieke oudheid. De tegenstelling tussen Le Clerc en Perizonius moet niet te scherp worden aangezet, zo meent Anthony Grafton. 'Both (...) argued for forms of critical history that lay outside the boundaries of the older rhetorical tradition.'⁵⁷ Beide auteurs poneerden, in hun strijd tegen een doorslaand scepticisme in historisch onderzoek, verschillende manieren van historisch onderzoek om tot betrouwbare kennis te kunnen komen.

Haitsma Mulier heeft laten zien dat ook aan verschillende Nederlandse universiteiten het debat over het historisch pyrronisme werd gevoerd. Aan de hand van redevoeringen en ander werk van Petrus Francius, Jacobus Perizonius, Pieter Burman, Pieter Wesseling, Pieter van de Wall, Chr. Saxius en Daniël Wytttenbach heeft hij onderzocht hoe verschillende hoogleraren dachten over geschiedenis. De meeste hoogleraren redeneerden volgens Haitsma Mulier nog binnen de traditie van de *ars historica*, de humanistische opvatting van geschiedenis. In 1705 verscheen bijvoorbeeld nog een herdruk van de oratie van de Amsterdamse hoogleraar Petrus Francius, gehouden in 1674 en voor het eerst gedrukt in 1692.

55 TSA: Notulen Directeuren (26 oktober 1787) 178-180.

56 Grafton, *What was history?*, 2-12.

57 Ibidem, 12-19. Citaat op 19.

Francius volgde de Romeinse geschiedschrijver Livius in zijn geschiedopvatting: de waarde van geschiedenis lag in de bespreking van voorbeeldige deugden uit het verleden, het liefst gevat in een fraaie stijl. Francius concentreerde zich op de politiek-militaire geschiedenis, omdat hierin de meeste waardevolle kennis besloten lag voor staatslieden en generaals. Deze klassieke opvatting hield lang stand aan de universiteiten. In 1785 onderstreepte Wytttenbach eveneens het nut van geschiedenis bij het streven naar deugdzaamheid. Vooral de klassieke geschiedenis bevatte waardevolle aanknopingspunten en voorbeelden die de hedendaagse lezer konden onderrichten.⁵⁸ Hieronder zal ik laten zien dat hoogleraar De Rhoer in zijn prijsvraag zowel voortbouwde op het werk van zijn collega's, als een meer verlichte geschiedopvatting propageerde.

In hun oraties bouwden de hoogleraren voort op bestaande argumenten tegen het historisch pyrronisme. Zij wilden zich verzetten tegen een doorslaand scepticisme. Voor sommige pyrronisten was niets meer heilig: ze twijfelden aan de autoriteit van klassieke geschiedschrijvers, de autoriteit van de Bijbelse geschiedenis en zelfs aan de mogelijkheid van enige betrouwbare kennis over het verleden.⁵⁹ De hoogleraren sprongen op de bres voor klassieke geschiedschrijvers die volgens hen wel degelijk geloofwaardige en betrouwbare kennis leverden. Perizonius erkende in 1705 dat de historische overlevering veel inconsistenties bevatte, maar meende toch dat het mogelijk was om een aanzienlijke zekerheid over het verleden te krijgen, onder meer door het gebruik van hulpwetenschappen en het vergelijken van ooggetuigenissen. Het karakter van de historicus speelde ook een rol in het beoordelen van de betrouwbaarheid van de tekst. Ging het om een oppervlakkige schrijver of om een goed en onpartijdig historicus die streefde naar de waarheid? De Utrechtse hoogleraar Burman was ook kritisch over de aanhangers van Pyrrho of Descartes. Zij verwierpen met hun nietsontziende scepticisme de betrouwbaarheid van waardevolle historische stukken die, zo vond Burman, door het 'gezag van eeuwen' waren bewezen. Burman doelde met deze verwijzing vooral op de Bijbel en het werk van de kerkvaders. Aan de goddelijke wijsheid mocht niet worden getwijfeld.⁶⁰

In de daaropvolgende oraties werden de gevaren van een verreichend scepticisme opnieuw besproken, alsmede aanvullende methodes voor het bestrijden ervan. In 1735 onderschreef Wesseling Perizonius' argument dat een vergelijking van ooggetuigenissen uitsluitel kon bieden in het vaststellen van de betrouwbaarheid van historische kennis. Hij voegde hier aan toe dat ook munten en inscripties konden

58 Eco Haitsma Mulier, "Hoofsche papegaaien" of "redelyke schepsels". *Geschiedschrijvers en politiek in de Republiek in de eerste helft van de achttiende eeuw* *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 102 (1987) 450-475, aldaar 452-456.

59 Matytsin, *The specter of pyrronism*, 233-235.

60 Haitsma Mulier, "Hoofsche papegaaien" of "redelyke schepsels", 452-453.

helpen in de vergelijkende methode. Zowel Wesseling als de hoogleraren na hem (Van de Wall, Saxius en Wyttenbach) benadrukten dat klassieke geschiedschrijvers niet zo fel moesten worden aangevallen. Elke geschiedschrijver kon in principe ondeugden of deugden bezitten en meestal boden de klassieke auteurs voorbeelden van deugdzaam gedrag. Geen van de hierboven genoemde hoogleraren schreef overigens geschiedwerken, ook al behandelden ze de geschiedschrijving in hun oraties. Adriaan Kluit was de grote uitzondering.⁶¹

Naarmate de achttiende eeuw vorderde, veranderde het debat over historisch pyrronisme. Na de directe aanvallen op de fundamenten van historische kennis verschoof de aandacht naar problemen van bewijsvoering en bronkritiek.⁶² Een belangrijke stap in de herwaardering van geschiedenis en historische kennis werd gezet in de jaren 1720 in Frankrijk. In de geleerde Académie des Inscriptions et Belles-Lettres voerden de leden een uitgebreide discussie over de betrouwbaarheid van informatie over de vroegste geschiedenis van Rome. Nicolas Fréret was een van de deelnemers. Hij beargumenteerde in zijn essay *Réflexions sur l'Etude des Anciennes Histories* dat pyrronisten een onjuist beeld schetsten van de kennis die historisch onderzoek zou moeten opleveren. Zij trokken vaak een vergelijking tussen de kennis van geschiedenis en de mathematische wetenschappen. Volgens Fréret was geschiedenis echter een apart kennisveld. Historici leverden geen wiskundige zekerheid, maar met behulp van empirische methodes leverden ze wel kennis met een hoge mate van betrouwbaarheid.⁶³

Voltaire groeide op in deze periode van de geleidelijke herwaardering van geschiedenis. Toen hij zijn eerste geschiedwerken publiceerde in de jaren 1750 bevond hij zich nog in de uitlopers van het pyrronistische debat. Vandaar dat hij eerst in verschillende publicaties reflecteerde op het nut van geschiedenis. Hij bekritiseerde bijvoorbeeld de tabel van menselijke kennis in de *Encyclopédie* van Jean le Rond d'Alembert en Denis Diderot. Laatstgenoemden hadden filosofie en wiskunde tot de hoogste vorm van kennis gerekend, de 'ratio'. Geschiedenis schaalden zij samen met de kunsten onder de cognitieve categorie 'herinnering'. Voltaire verzette zich in zijn bijdrage 'Histoire' in de *Encyclopédie* in de jaren 1750 tegen deze indeling. Volgens hem was geschiedenis geen onbetrouwbare vorm van kennis. Uiteindelijk

61 Ibidem, 453-455. Aan de Nederlandse universiteiten was geschiedenis ook geen zelfstandig vak. Historisch onderzoek diende verschillende doelen aan de juridische, artes en theologische faculteiten. Zie ook: Roelevink, *Gedecreed verleden*, passim.

62 Zie voor de rol van Pierre Bayle en zijn *Dictionnaire historique et critique* (1697) in het debat over historisch pyrronisme onder meer: O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 23. Zie voor de moeilijkheden rondom de interpretatie van Bayle: Van Bunge, *From Bayle to the Batavian Revolution*, 25-41. Zie voor Bayles tegenstrijdige visies op de betrouwbaarheid van historische kennis: Matytsin, *The specter of pyrronism*, 236-239.

63 O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 23; Matytsin, *The specter of pyrronism*, 233-263.

loste Voltaire het pyrronistische vraagstuk nooit helemaal op. O'Brien constateert dat hij in zijn geschiedwerken in elke herziene editie bleef schuiven met de woorden en zinnen die verwezen naar feitelijkheid en oorzakelijkheid.⁶⁴

Voltaire en andere verlichte geschiedschrijvers na hem kozen vaak een vooral literaire, narratieve oplossing voor het vraagstuk van het historisch pyrronisme. De pyrronisten reduceerden historische kennis zoveel mogelijk tot feiten. Zij vonden verhalende kaders afdoen aan de waarde van de geleverde kennis. Voltaire koos in zijn geschiedwerken over Peter de Grote en Lodewijk XIV en in het *Essai sur les Moeurs* juist voor een verzoening tussen de empirische methode en de narratieve weergave van het verleden.⁶⁵ Voor hem was geschiedenis ook een retorische kunst. Daarbij verbreedde hij de klassieke politiek-militaire geschiedschrijving naar een bestudering van de samenleving als geheel. In de tweede helft van de achttiende eeuw groeide het aanzien van geschiedenis gestaag. Steeds meer auteurs kozen voor geschiedwerken om hun ideeën te verkondigen. Hume schreef na zijn filosofische werken meerdelige geschiedenissen. Ferguson liet zich steeds meer uit over de historische ontwikkeling van samenlevingen.⁶⁶ De vraag naar de waarde van historische kennis en de positie van geschiedschrijving bleef echter urgent. Gibbon schreef bijvoorbeeld zijn magnum opus pas nadat hij in 1761, in zijn *Essai sur l'Étude de la Littérature*, had gereflecteerd op de waarde van historische kennis.⁶⁷

Een handleiding voor historisch onderzoek

Van Oosten de Bruyn handelde dus uit een herkenbare behoefte toen hij eerst een geschiedfilosofische prijsvraag uitschreef over het historisch pyrronisme.⁶⁸ In deze vragen zocht hij meer naar de empirische oplossingen voor het historisch pyrronisme dan naar de literaire variant. De genootschapsleden waren op zoek naar de meest betrouwbare historische kennis. Van Oosten de Bruyn wees in zijn vraagstelling al in de richting van het gewenste antwoord. De prijsvraag vroeg om concrete richtlijnen voor geschiedschrijvers, zodat zij de middenweg konden bewandelen tussen blinde lichtgelovigheid en vergaande twijfelarij. De genootschapsleden ontvingen twee inzendingen, een Franstalige en een Nederlandstalige. Van Oosten de Bruyn overwoog serieus om de Nederlandse inzending te publiceren. Hij wilde echter eerst

64 O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 24; J.H. Brumfitt, *Voltaire, historian* (Londen 1958) 84-94 en 129-147.

65 Ibidem, 24-27; Matytsin, *The specter of pyrronism*, 233-263.

66 Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, 6.

67 J.G.A. Pocock, *Barbarism and religion, volume 1. The Enlightenment of Edward Gibbon, 1737-1764* (Cambridge 1999) 137-259; Levine, *Humanism and history*, 178-189.

68 Zie voor de vergadering over het kiezen van deze prijsvraag TSA: inv. nr. 1382 (2 december 1785).

een oproep plaatsen aan de anonieme auteur in het daaropvolgende programma van Teylers Tweede Genootschap. De auteur had namelijk volgens Van Oosten de Bruyn te weinig concrete historische voorbeelden gegeven. Van het voorgenomen plan om de auteur alsnog te bekronen met een zilveren penning, kwam uiteindelijk niets terecht. Niemand reageerde op de herhaling van de prijsvraag.⁶⁹ Aangezien de verhandeling niet werd bekroond, is het naambriefje van deze auteur helaas verbrand. Zijn motto kwam uit het werk van de Franse historicus Jean-François Marmontel: 'La credulité est le partage des ignorans, l'incredulité decide celui des demi-savans; le doute methodique celui des sages.'⁷⁰

Deze bijna be kroonde verhandeling biedt een uitgelezen kans om een laat achttiende-eeuwse reflectie op het historisch pyrronisme te bestuderen. De auteur had de vraagstelling goed gevolgd. Zijn uitgangspunt was dat beide uitersten van kennis, lichtgelovigheid en absoluut scepticisme, dienden te worden vermeden. De auteur betrad in 1780 inmiddels welbekend terrein. Hij verwees dan ook geregeld naar literatuur uit de periode rond 1700. De belangrijkste werken die hij gebruikte, waren Perizonius' oratie *Oratio de Fide Historiarum contra Pyrrhonismum Historicum* uit 1702, Bayles *Dictionnaire Historique et Critique* uit 1697 en de verhandeling van Fréret over het oude Rome. In de prijsverhandeling kwam ook meer recente literatuur aan bod. Voltaire, Gibbon, Lord Bolingbroke, Hume, Robertson, Meiners en Johann Lorenz Mosheim stonden allemaal in de voetnoten. Verder ontbraken ook de klassieke auteurs, onder wie Strabo, Tacitus en Cicero, niet.⁷¹

Een belangrijke stap die de auteur nam om de betrouwbaarheid van historische kennis te verdedigen, was het omschrijven van geschiedenis als zelfstandig kennisveld. Hij volgde Fréret in de positionering van historische kennis. Enerzijds was geschiedenis meer dan een retorische kunst. Volgens de auteur was de belangrijkste taak van geschiedenis niet het vermaken van lezers, maar het achterhalen van de 'Waarheid'. De auteur liet zich dan ook kritisch uit over het werk van Gibbon en Voltaire. De rol van redenaar verdrong zijns inziens in hun werk de rol van waarheidsvorser. Zij offerden de waarheid op aan stijl.⁷² Anderzijds kon men van historisch onderzoek geen wiskundige zekerheid verwachten. Hoe zou dat ook kunnen, bij een wetenschap die zich slechts kon beroepen op getuigenissen? De auteur vond het onredelijk om meer te eisen dan de aard van de onderneming toestond. Historische kennis bevond zich

69 TSA: beoordeling Van Oosten de Bruyn, inv.nr. 1407; Notulen Directeuren (31 oktober 1784) 127.

70 De auteur vertaalde het citaat aan het slot van zijn verhandeling: 'De Lichtgelovigheid is het deel der Onkundigen; het volstrekt Ongeloof dat der Halfgeleerden; in de geregelde Twijfeling dat der Wyzen.' Zie TSA: anoniem, 'Verhandeling historisch pyrronisme', 59, inv.nr. 1406. Zie voor de onbekroonde inzending: inv.nr. 1405.

71 TSA: anoniem, 'Verhandeling historisch pyrronisme', passim, inv.nr. 1406. De auteur was zeer zorgvuldig in zijn voetnoten; de meeste verwijzingen zijn nu nog op te zoeken.

72 Ibidem, 28-30.

dus tussen de fraaie letteren en wiskundige zekerheid. Geschiedschrijvers duiden de historische waarheid in termen van waarschijnlijkheid.⁷³

De auteur benadrukte dat de hoogst haalbare betrouwbaarheid praktisch grensde 'aen volslagene zekerheid', al was absolute zekerheid in de geschiedschrijving onmogelijk. Het zou bijvoorbeeld uitermate vreemd zijn om te verkondigen dat Julius Caesar nooit had bestaan, ook al was die uitspraak in theorie mogelijk. De auteur was bovendien optimistisch over het vermogen van historici om in de loop der tijd achter de waarheid te komen. Geschiedenis was een cumulatieve wetenschap. In eerste instantie kon de waarheid verborgen blijven achter fictieve en vervalste bronnen, maar uiteindelijk zou zij ontdekt worden. Zo geloofde in de dertiende eeuw niemand Marco Polo's beschrijving van het uitgestrekte en dichtbevolkte China, maar was die kennis inmiddels 'geschiedkundig zeker'.⁷⁴

De auteur besprak vervolgens verschillende manieren waarop de betrouwbaarheid van een historisch feit of een historische uitspraak kon worden vastgesteld. Het eerste hoofdstuk behandelde vijf hiërarchisch geordende regels die tezamen hielpen bij het bepalen van de geloofwaardigheid van een tekst. Het tweede hoofdstuk besprak veelvoorkomende gebreken in de geschiedschrijving die de betrouwbaarheid van de historische uitspraken verminderden. Het derde hoofdstuk bood richtlijnen voor het vermijden van beide uitersten van het pyrronistische spectrum. De prijsverhandeling is hierdoor uiteindelijk te lezen als een kleine handleiding voor kritisch historisch onderzoek.

De auteur bouwde in zijn methode voort op de bekende argumenten van rond 1700. Hij stelde dat lezers allereerst niets moesten geloven dat evident onmogelijk was. Het gebruik van de rede en een kritische lezing van de teksten hielpen in het snel onderscheiden van feit en fictie. Zowel oude als latere geschiedwerken stonden vaak vol met verdichtsels en fabels. De auteur benadrukte dat in het toepassen van deze eerste regel voorzichtigheid was geboden. De persoonlijke ervaringen van de lezer boden onvoldoende houvast om de geloofwaardigheid van een uitspraak te bepalen. Dat een lezer nooit ijs of sneeuw had gezien, maakte het bestaan ervan niet onwaar.⁷⁵ Daarom waren andere ooggetuigenverslagen of uitspraken nodig voordat een historicus zijn oordeel kon vellen. Een kritische vergelijking van teksten was essentieel in het achterhalen van betrouwbare feiten. De auteur verwees naar het inmiddels bekende onderscheid tussen originele en afgeleide bronnen. De verslagen van ooggetuigen waren het betrouwbaarst. Verder gold: hoe meer overeenkomstige uitspraken, hoe hoger de geloofwaardigheid.⁷⁶

73 Ibidem, 5 en 34.

74 Ibidem, 7-11.

75 Ibidem, 6-7.

76 Deze vergelijkende methode gaat terug op vroegere ideeën; de methode werd een volwaardig onderdeel van historisch onderzoek rond 1700. Zie: Momigliano, 'Ancient history and the antiquarian', 286.

In aanvulling op de nabijheid van de schrijver als ooggetuige, was ook de deugzaamheid van de schrijver belangrijk. Het toppunt van kennis dat de historicus kon bereiken, was volgens de auteur 'zedelijke zekerheid'.⁷⁷ Vandaar dat de auteur, evenals andere schrijvers uit deze periode, veel belang hechtte aan het karakter van de geschiedschrijver. Het ging niet alleen om 'de Waerheid kunnen, doch ook willen zeggen'.⁷⁸ De Nederlandse geschiedschrijver Frans van Mieris had het belang van de deugzaamheid van de auteur al eerder benadrukt. De eisenlijst in zijn *ars historica* uit 1757 telde 29 pagina's met zeden en talenten die de historicus diende te bezitten. De geschiedschrijver moest een kritisch schepsel zijn, een stoïsch wijsgeer, een talenkenner, een deugzaam persoon en meer.⁷⁹ De anonieme auteur van Teylers presenteerde de goede historicus eveneens als een moreel verheven persoon. Hij diende kennis te bezitten van bijna alle wetenschappen. Verder moest hij zich verheffen boven vooroordelen en populaire dwalingen.⁸⁰ Het enige voorbeeld dat de auteur kon noemen was Hugo de Groot. Diens weergave van het leven en de daden van prins Maurits was uitmuntend en duidelijk niet beïnvloed door zijn persoonlijke ervaringen met de staatsman.⁸¹

In het derde hoofdstuk voegde de auteur nog verdere richtlijnen toe. Hij concentreerde zich op het vermijden van lichtgelovigheid en vergaand scepticisme. Zo moest de twijfel over details de lezer niet doen twijfelen aan het geheel. Dat historici van mening verschillen over de aantallen gesneuvelde Turkse soldaten in de slag bij Lepanto of over kleine bijzonderheden bij de Romeinse overwinning op Carthago betekende bijvoorbeeld niet dat de veldslagen zelf nooit hadden plaatsgevonden.⁸² Ook stemde de auteur in met het centrale argument van Perizonius. Het behandelen van de historische context was van cruciaal belang in het bestrijden van historisch pyrronisme, want 'Elke Eeuw, ieder Volk, heeft zyne Gevoelens, Gewoontens en Zeden (...). Wy behooren, in het leezen en het beoordeelen der geschiedenis, ons, zo veel mogelyk, over te brengen (...) naer de denkbeelden en gebrúiken daer en toen stand grijpende'. Hoe vreemd zou het zijn, schreef de auteur, als een historicus het bestaan van duelleren zou ontkennen, alleen maar omdat deze verderfelijke praktijk was verdwenen in zijn eigen eeuw?⁸³

De auteur moest niet veel hebben van het belangrijke vroeg achttiende-eeuwse argument dat materiële bronnen, zoals inscripties en penningen, een betrouwbaar

77 TSA: anoniem, 'Verhandeling historisch pyrronisme', 7, inv.nr. 1406.

78 Ibidem, 10.

79 Zographos [Frans van Mieris], *Verhandeling over het saamenstellen der historien, of het beschryven der geschiedenissen, inzonderheid die van Holland* (Leiden 1757) 1-41.

80 TSA: anoniem, 'Verhandeling historisch pyrronisme', 34, inv.nr. 1406.

81 Ibidem, 22.

82 Ibidem, 36.

83 Ibidem, 51-55. Citaat op: 51-52.

middel waren om het waarheidsgehalte van tekstuele bronnen vast te stellen. De opvatting dat materiële overblijfselen uit het verleden meer 'betrouwbare' historische kennis leverden, speelde een belangrijke rol in de al genoemde discussie in de *Académie des Inscriptions*. Daarin stelden verschillende auteurs dat materiële objecten betrouwbare informatie gaven over de vroegste geschiedenis van Rome, een moeilijk te bestuderen periode. Dit vraagstuk werd in Nederland bestudeerd door Louis de Beaufort die in 1738 een *Dissertation sur l'Incertitude des Cinq Premiers Siècles de l'Histoire Romaine* schreef.⁸⁴ Ook Frans van Mieris en Gerard van Loon kozen in de eerste helft van de achttiende eeuw voor deze methode in hun onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse graven. De penningen die in het onderzoek naar de oudheid al zoveel waardevolle informatie hadden opgeleverd, konden ook voor latere perioden uitsluitel bieden.⁸⁵ Deze methode was volgens Momigliano rond 1750 een gemeenplaats geworden in de strijd tegen het historisch pyrronisme.⁸⁶

De anonieme auteur van Teylers was echter kritisch over de betrouwbaarheid van materiële bronnen. Ook penningen en andere materiële overblijfselen, zo meende hij, waren geen onwraakbare getuigen. Hoeveel penningen waren er niet uit vleierij geslagen? Hoe vaak spraken ze elkaar niet tegen? De auteur noemde de Britse admiraal Edward Vernon, die in 1741 een gedenkpenning had laten slaan voor de verovering van de stad Cartagena de Indias terwijl hij het mislukte beleg aan het opbreken was. Materiële bronnen konden nooit op zichzelf als doorslaggevend bewijs gelden. Voor deze bronnen golden dezelfde regels van de kritisch-vergelijkende methode.⁸⁷ De auteur vond de toename van oudheidkundige kennis nuttig, maar kon het niet nalaten een schampere opmerking te plaatsen. Het was toch veelzeggend, schreef hij, dat de oudheidkundigen eindeloos hadden gedebatteerd over waar de stad Herculaneum had gelegen en dat, toen de resten van de stad eindelijk werden gevonden in 1709, ze het allemaal mis bleken te hebben gehad.⁸⁸

84 Pocock, *Barbarism and religion: the first decline and fall*, 360-361; Momigliano, 'Ancient history and the antiquarian', 296-297; Ronald T. Ridley, *Gibbon's complement: Louis de Beaufort* (Venetië 1986).

85 Haitsma Mulier, "Hoofsche papegaaien", 464-466. Zie ook de achttiende-eeuwse Nederlandse interesse in het publiceren van kritische bronuitgaven voor geschiedschrijvers: Joke Roelevink, "Bewezen met authentique stukken". Juridisch-oudheidkundige drijfveren tot het uitgeven van teksten op het terrein van de vaderlandse geschiedenis in de achttiende eeuw' in: K. Kooijmans e.a., eds., *Bron en publikatie. Voordrachten en opstellen over de ontsluiting van geschiedkundige bronnen, uitgegeven bij het 75-jarig bestaan van het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis* ('s-Gravenhage 1985) 78-99.

86 Momigliano, 'Ancient history and the antiquarian', 301.

87 TSA: anoniem, 'Verhandeling historisch pyrronisme', 16, inv.nr. 1406.

88 Ibidem, 43. Herculaneum werd bij toeval gevonden in 1709 met het graven van een waterput en gedeeltelijk verder opgegraven tussen 1738 en 1776. Zie onder meer: H.A.B. White, 'The Promise of Herculaneum' *Greece & Rome* 21 (1952) 112-116, aldaar 115; Lale Özgenel, 'A tale of two cities: in search for ancient Pompeii and Herculaneum' *Metu Journal Of The Faculty Of Architecture* 25 (2008) 1-25.

Scepticisme en religie

In het derde hoofdstuk kwam de auteur tot slot op een kwestie die ook Burman in de vroege achttiende eeuw al had behandeld: de autoriteit van de Bijbel. Aan het eind van de verhandeling benadrukte de auteur dat hij zijn betoog volgens de prijsvraag had geschreven voor de ongewijde geschiedenis. Toch had de auteur bij 'twijfelarij' ook het gevaar van twijfel in de godsdienst in gedachten; immers, de christelijke godsdienst berustte op waarheden die waren geopenbaard in de vroege geschiedenis van het christendom. Deze twijfel diende te allen tijde vermeden te worden. Hoewel dergelijk scepticisme in de gewijde geschiedenis volgens hem een apart betoog zou vereisen, verwees de auteur wel meermaals naar het probleem. De christelijke godsdienst rustte op gronden van geschiedkundige zekerheid en deze geschiedenis was opgetekend in de Bijbel. De wonderen die de oprichting en uitbreiding van die godsdienst hadden gevestigd, mochten niet worden betwijfeld. De auteur citeerde Richard Watson: 'Dat er is gelogen door priesters over wonderwerken en dat mensen in alle tijdperken hetzelfde zijn, betekent niet dat we mogen twijfelen aan de wonderdaden van Christus en de apostelen.'⁸⁹

Vooraf het derde hoofdstuk waarschuwde voor een doorslaand scepticisme. Deze waarschuwing gold het meest voor uitspraken over de vroegste geschiedenis, omdat de twijfel over deze periode het grootst was, onder meer vanwege het schaarse bronmateriaal. Daarom besprak de auteur in hoofdstuk drie bijna uitsluitend voorbeelden uit het klassieke en Bijbelse verleden. Bij de studie naar deze tijdvakken had de geschiedschrijver aanzienlijk minder geschriften en gedenkstukken tot zijn beschikking. De auteur vond bijna alleen de Egyptische piramides van een overtuigende ouderdom. Daarentegen had Voltaire volgens de auteur onterecht de ouderdom van de Chinese jaarboeken als waarheid gepresenteerd. Hoe zouden de jaarboeken van de Chinezen betrouwbaar kunnen zijn als ze de 'Heilige Bladeren' tegenspreken? De auteur voerde ook nog andere argumenten aan om Voltaires aanval op de Bijbel te weerleggen. Zo haalde hij de Franse sterrenkundige Jérôme Lalande aan om de betrouwbaarheid van de Chinese sterrenkundige waarnemingen die Voltaire gebruikte, te ondermijnen.⁹⁰

Andere achttiende-eeuwse geschiedschrijvers die zich kritisch hadden uitgelaten over de christelijke godsdienst werden in het tweede hoofdstuk behandeld. De maatstaf van de anonieme auteur was de geschiedschrijving van protestantse reformatoren die volgens hem de geschiedkundige waarheid bevatte. Hij bekritiseerde niet alleen Voltaire, maar ook Gibbons beruchte hoofdstukken vijftien en

89 TSA: anoniem, 'Verhandeling historisch pyrronisme', 56-57, inv.n. 1406.

90 Ibidem, 39-41.

zestien uit de verder geleerde en fraai geschreven *Decline and Fall*.⁹¹ Ook Hume, die de reformatie als ‘geestdrijverij’ had bestempeld, moest het ontgelden. Volgens de auteur hadden de Nederlanders aan de reformatie hun godsdienstige en burgerlijke vrijheid te danken. Humes negatieve schildering van Nederlandse helden die zich hadden verzet tegen de Spaanse inquisitie was eveneens onterecht. Verder had Hume beweerd dat katholieken en protestanten altijd bevooroordeelde geschiedwerken hadden geschreven, maar daar was de auteur het niet mee eens. Hij gebruikte Bayles argument dat een auteur die én niet Rooms én niet Hervormd is, niet per se een onpartijdige geschiedenis van de reformatie schrijft.⁹²

Volgens de auteur duurde het vaak decennia voordat de waarheid zichtbaar werd uit ‘de nevelen der Partijenschappen’. De *History of Scotland* van Robertson was een goed voorbeeld. De geschiedenis van de regering van Maria Stuart was door beide partijen verdraaid. Robertson had met oordeelkundig vermogen geprobeerd om de waarheid te achterhalen. Hij corrigeerde met zijn onpartijdige en grondige bronnenonderzoek het werk van voorgaande auteurs, maar zelfs daarna bestond nog twijfel over bepaalde stukken.⁹³ Een ander voorbeeld van onpartijdig en goed historisch onderzoek waren de kerkelijke geschiedenissen van Mosheim. Hij had met een verstandig en beteugeld scepticisme aangetoond dat niet alle twaalf apostelen een marteldood waren gestorven, maar slechts drie. Mosheim had ook nog andere onjuistheden in de geschiedschrijving over het vroege christendom opgehelderd. Voor de auteur was hij een voorbeeld van hoe waarheidsliefde en afgewogen oordelen hielpen in de studie naar het verleden.⁹⁴ Mosheims werk was het bewijs dat een doorgeslagen twijfel over de vroegste geschiedenis onnodig was. Natuurlijk stonden veel werken vol met onjuistheden, vaak ontstaan in de ‘duistere Eeuwen van Bijgeloof’, maar dat rechtvaardigde geen volledige verwerping. Zelfs met deze gebreken boden de werken meer waarschijnlijkheid en betrouwbaarheid dan helemaal niets. De gebruikelijke regels van kritische vergelijking konden helpen in het achterhalen van de waarheid.⁹⁵

Uiteindelijk verschilde het laat achttiende-eeuwse betoog van de anonieme auteur sterk van de oratie van Burman uit 1720. Laatstgenoemde minimaliseerde het belang van het achterhalen van de historische waarheid in zijn streven om de Bijbelse waarheid te beschermen tegen pyrronistische argumenten. ‘Ja dewyl die zelve, welke de studie in de historien met zo veel ernst en poginge aanbevelen, bekennen moeten, dat de enigste nuttigheid en vrucht, (...) is, dat de historie als ene meestresse

91 Ibidem, 30-31. Zie voor informatie over het debat rondom de hoofdstukken vijftien en zestien uit Gibbons *Decline and Fall* hoofdstuk vier van dit boek, pagina 228.

92 TSA: anoniem, ‘Verhandeling historisch pyrronisme’, 21.

93 Ibidem, 25-26.

94 Ibidem, 48-50.

95 Ibidem, 46-48.

van levenswijze verstrekt (...): wat kan het dan voor de religie verschillen, of ons de opstellers der historiboeken waarheden of onzekerheden nagelaten hebben?’ Omdat het enige doel van geschiedschrijving was om toekomstige staatslieden op te leiden en politieke voorbeelden te verschaffen, deed de waarheid er eigenlijk niet toe – en die houding zorgde ervoor dat de Bijbelse waarheid ook nooit werd betwist.⁹⁶

De laat achttiende-eeuwse auteur achtte de studie naar het verleden van grotere waarde en ging uitgebreid op het pyrronistische vraagstuk in. Hij maakte, in tegenstelling tot Burman, een duidelijk onderscheid tussen scepticisme in de gewijde en de ongewijde geschiedenis. Hoewel scepticisme ook bij hem niet mocht leiden tot het betwijfelen van de Bijbelse waarheid, vond de anonieme auteur een gezond scepticisme nuttig voor elke historicus. De auteur hechtte aan een zorgvuldige en kritische lezing van historische bronnen en teksten, zelfs in kerkelijke geschiedenissen. Hij schreef zijn handleiding om te helpen bij historisch onderzoek en om zowel lichtgelovigheid als doorslaand scepticisme te vermijden. Zo kon niet alleen de autoriteit van de Bijbel worden gewaarborgd, maar ook de studie van geschiedenis worden verbeterd.

De betrouwbaarheid van Herodotus

De anonieme auteur van de Nederlandstalige inzending werd uiteindelijk nooit bekroond. Van Oosten de Bruyn was teleurgesteld, zeker gezien het ‘grote belang van het onderwerp’. Dat is waarschijnlijk de reden dat de tweede prijsvraag over geschiedenis in 1785 hetzelfde onderwerp had. Het geschiedfilosofische probleem van de betrouwbaarheid van historische kennis werd ditmaal echter toegespitst op ‘de geloofwaardigheid van Herodotus, als geschiedschrijver’.⁹⁷ Deze keer was er wel een winnaar. Cornelis Willem de Rhoer, hoogleraar in Grieks en Welsprekendheid te Harderwijk, ontving de gouden penning voor zijn geschiedkundige verhandeling in 1787, volgens de genootschapsleden een tekst ‘van een meesterlijken hand’.⁹⁸ Zowel de oorspronkelijke Latijnse tekst als een onder toezicht van De Rhoer samengestelde Nederlandse vertaling werden gebundeld uitgegeven in 1789. Terwijl bij de anonieme auteur de handschriften bewaard zijn gebleven, is van De Rhoers prijsvraag alleen de gedrukte verhandeling overgeleverd. Van het originele handschrift of een eventuele briefwisseling ontbreekt ieder spoor.⁹⁹

96 Haitsma Mulier, “Hoofsche papegaaien”, 453. Zie ook: Pieter Burman, *Redenvoering, tegen den beschavende geleerdheid* (Leiden 1720) 17-25.

97 TSA: programma 1786, inv.nr. 1397.

98 TSA: Notulen Directeuren (26 oktober 1787) 178-180; TSA: inv.nr. 1382 (19 oktober 1787).

99 In de *Inventaris* van Teylers Archief worden wel brieven van De Rhoer genoemd, maar bij nader onderzoek bleek de map alleen brieven van Jeronimo de Bosch te bevatten. De Rhoers naambijzet is wel overgeleverd: TSA: inv.nr. 1382 (gestoken tussen pagina's van notulen uit 1787).

Ook bij de prijsvraag van 1785 waren de leden van Teylers Tweede Genootschap nauwkeurig in de formulering. Ze vroegen potentiële inzenders om te oordelen of de kritiek die door de eeuwen heen was geuit op Herodotus terecht was. Daarbij moesten zij zich in het bijzonder concentreren op de kritiek die was geuit door de Griekse historicus Plutarchus. Bovendien stuurden de genootschapsleden de inzendingen al in de richting van het gewenste antwoord. Zij wilden dat de argumenten van Plutarchus werden weerlegd en dat de geloofwaardigheid van Herodotus werd vastgesteld door de tijd en omstandigheden waarin hij leefde bij de analyse te betrekken.¹⁰⁰

De leidende vraag in De Rhoers betoog over de geloofwaardigheid van Herodotus voldeed aan de gestelde voorwaarden. Waren de onjuistheden in Herodotus' werk het resultaat van opzet, het bewijs van kwade trouw? Of waren deze onjuistheden het gevolg van dwalingen en gebrekkige kennis die overeenstemden met de tijd waarin hij leefde en werkte?¹⁰¹ De Rhoer opende zijn betoog met een referentie aan de debatten rond 1700. Sommige mensen, schreef hij, vereren de oudheid met een overdreven eerbied. Anderen offeren juist elke mogelijke waarheid op aan de allesverslindende twijfel.¹⁰² De Rhoer wilde beide uitersten vermijden in zijn studie naar Herodotus. Zijn voornaamste hulpmiddel was het betrekken van de historische context bij zijn analyse.

In zes hoofdstukken besprak De Rhoer de herkomst van de gebreken in Herodotus' werk. In het eerste hoofdstuk besprak hij de bronnen die Herodotus gebruikte. In het tweede hoofdstuk analyseerde hij het gebruik van fabelen in de klassieke geschiedenissen. Het derde hoofdstuk behandelde de kwalijke gevolgen van vaderlandsliefde in het schrijven van geschiedenis. Het vierde hoofdstuk ging over de mate van lichtgelovigheid in Herodotus' werk. De laatste hoofdstukken behandelden de dwalingen in de geschiedkunde door bijgeloof en de gebrekkige kennis van de klassieken over de natuur.¹⁰³

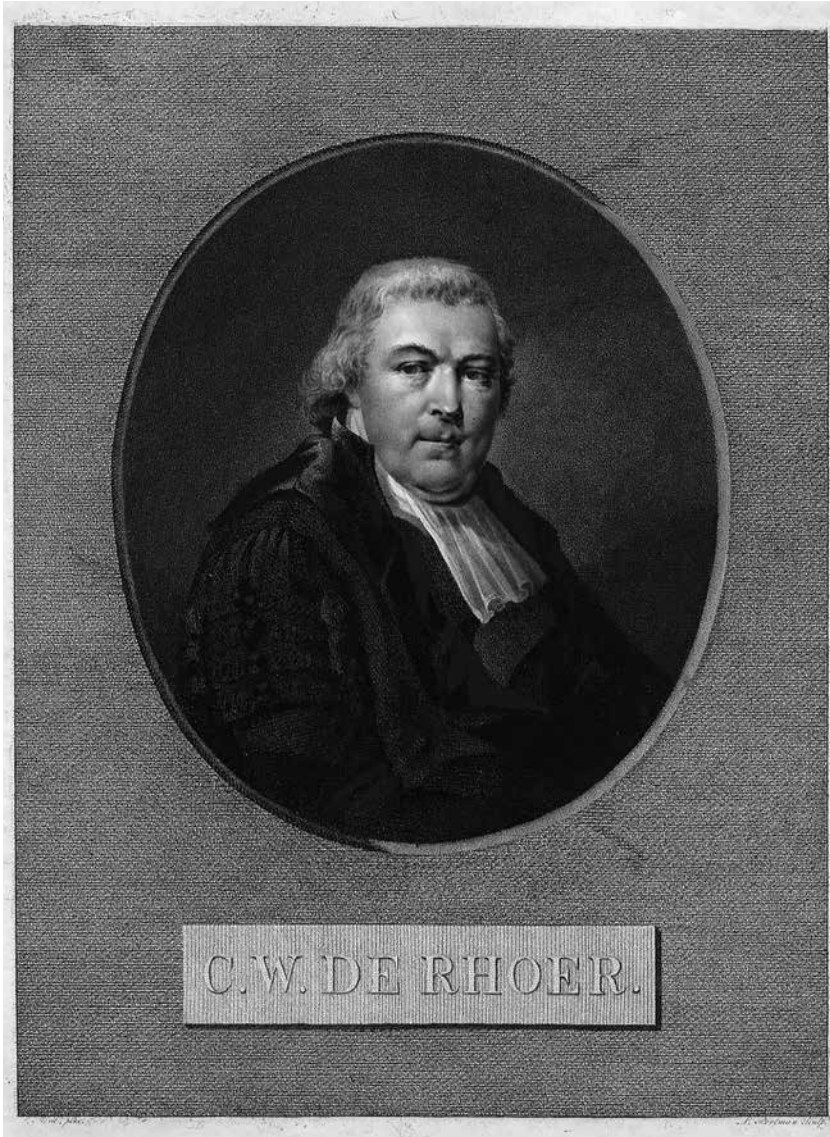
Voortdurend analyseerde De Rhoer of de onjuistheden in Herodotus' werk begrijpelijk waren in het licht van wat in zijn tijd gebruikelijk was. In bijna alle gevallen vond De Rhoer dat Herodotus gezuiverd moest worden van blaam. Eigentijdse historici zouden niet alleen begrip moet hebben voor de eeuw waarin hij werkte, maar ook voor de moeilijkheden die Herodotus tegenkwam als de eerste geschiedschrijver ooit. Zo ervoer hij uitzonderlijke problemen met het vergaren van geschikt bronmateriaal. De meeste van zijn bronnen, zowel mondeling als

100 TSA: programma 1786, inv.nr. 1397.

101 Kornelis Willem De Rhoer, 'Geschiedkundige verhandeling over de rechte bepaling der geloofwaardigheid van Herodotus, als geschiedschryver' in: *Verhandelingen, uitgegeeven door Teyler's Tweede Genootschap. Zevende stuk* (1789) 163-377, aldaar 173-174.

102 Ibidem, 163-164.

103 Ibidem, passim.

Cornelis Willem de Rhoer (1751-1821)

schriftelijk overgeleverd, waren onbetrouwbaar. Ze stonden vol met verdichtsels of ze spraken elkaar tegen. De onjuistheden die hieruit voortkwamen, konden Herodotus echter niet worden aangerekend. Hij moest werken met het materiaal dat hij tot zijn beschikking had.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Ibidem, 177-211.

Vervolgens schetste De Rhoer een gedetailleerd en breed opgezet beeld van de ondernemingen van Herodotus. Hij noemde de talen die hij sprak, de landen die hij had bezocht en de mensen die hij daar mogelijk had ontmoet. Sporadisch viel zijn oordeel ongunstig uit. Zo had Herodotus een werk genegeerd dat hij potentieel had kunnen lezen. Ook deed hij de Perzische taal tekort. In de meeste gevallen vroeg De Rhoer om begrip voor de moeilijke omstandigheden waarin Herodotus zijn onderzoek deed. Zijn aanpak paste in de tijd en plaats waarin hij leefde en werkte. Herodotus koos er bijvoorbeeld voor om de oorsprong van volkeren via hun heiligdommen uit te zoeken. Deze methode stemde overeen met de denkbeelden uit die tijd. De ouden dachten dat burgermaatschappijen en volkeren hun oorsprong vonden in een algemene stamvader.¹⁰⁵ Voortdurend benadrukte De Rhoer dat achttiende-eeuwse lezers Herodotus' werk niet moesten vergelijken met eigentijdse gebruiken, maar moesten meten aan de zeden en gebruiken uit de eeuw zelf.¹⁰⁶

Daarnaast gaf De Rhoer ook enkele concrete hulpmiddelen om de betrouwbaarheid van historische werken en schrijvers vast te stellen. Hij gebruikte hiervoor een laat zeventiende-eeuwse methode, namelijk het gebruik van juridische argumenten. De betrouwbaarheid van historische uitspraken kon worden vastgesteld met behulp van methodes uit de rechtsgeleerdheid. Deze argumenten werden ook gebruikt in de debatten rond 1700, zoals Momigliano heeft betoogd.¹⁰⁷ De Rhoer wilde achterhalen of Herodotus' weergave van de Scythen als kannibalen betrouwbaar was. Hij gebruikte hiervoor de bewijsvoering van de analogie en stelde dat ook de *probatio artificialis* uit Quintilianus uitkomst bood. Dit 'kunstmatig bewijs' van rechtsgeleerden betekende dat de bewijzen niet werden gezocht in externe bronnen die een uitspraak ondersteunden, zoals andere teksten of getuigen, maar dat de bewijzen uit de aard en inhoud van het geval op zichzelf worden betoogd. Met behulp van een analogie kan het specifieke voorval vervolgens worden vergeleken met overeenkomstige voorvallen.¹⁰⁸

Volgens De Rhoer was deze argumentatie uiterst nuttig bij 'geschiedkundige zwaarigheden'. Hij maakte dan ook meermaals gebruik van deze methode om de geloofwaardigheid van Herodotus' uitspraken over de zeden en gewoonten

105 Ibidem, 193-198.

106 Ibidem, 229. Toch voelde De Rhoer zich af en toe verplicht om zich te verontschuldigen voor bepaalde kwalijkheden in Herodotus' werk die erin waren geslopen door de 'eenvoudigheid der tyden'. Zie bijvoorbeeld: Ibidem, 223 en 252. Hetzelfde gold voor fouten in Herodotus' kennis over de werking van de natuur. Herodotus leefde nu eenmaal in een tijd waarin de kennis van de natuurlijke historie minder ontwikkeld was dan in het hedendaagse Europa. Zie: ibidem, 293-310.

107 Momigliano, 'Ancient history and the antiquarian', 296.

108 De Rhoer, 'Geschiedkundige verhandeling', 257. Zie ook: Quintilianus, *De opleiding tot redenaar* [vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Piet Gerbrandy] (Groningen 2001; tweede druk) boek V.

van vroege volkeren vast te stellen.¹⁰⁹ Meestal koos hij voor een vergelijking met eigentijdse 'primitieve' volkeren uit Afrika of Amerika. Aangezien andere teksten over de mensenetende Scythen uit deze periode ontbraken, kon een analogie uitsluitel bieden over de geloofwaardigheid van Herodotus' tekst. De Rhoer zocht naar overeenkomstige gevallen. Welke andere gevallen van kannibalisme waren bekend buiten dit specifieke geval? Vertoonden volkeren die op andere plaatsen woonden, maar onder dezelfde omstandigheden leefden dezelfde neiging? De Rhoer constateerde dat meerdere volkeren in de achttiende eeuw nog als kannibalen leefden. Daarom vond hij Herodotus' uitspraak betrouwbaar. Herodotus' uitspraken over de Scythen en Thraciërs waren dus geloofwaardig, omdat dezelfde denk- en levenswijze nog bij de eigentijdse 'wilden' in gebruik was.¹¹⁰

Het gebruik van juridische redeneringen in historisch onderzoek bestond al langer, maar volgens De Rhoer was deze praktijk in de achttiende eeuw sterk verbeterd. De afgelopen decennia hadden verschillende 'uitmuntende geschiedschryvers' in detail de vooruitgang van de burgerlijke maatschappijen en de verschillende trappen van beschaafdheid bij alle volkeren in de wereld in kaart gebracht. Vanwege deze bevindingen konden eigentijdse geschiedschrijvers beter dan ooit de geloofwaardigheid van historische uitspraken bepalen. Historische kennis was uiteindelijk gebaseerd op waarschijnlijkheid, maar filosofische geschiedschrijvers hadden aan het eind van de achttiende eeuw beduidend meer middelen en kennis tot hun beschikking om achter de waarheid te komen.¹¹¹

De vooruitgang van de geschiedschrijving

De bekroonde verhandeling van De Rhoer bevond zich op het snijvlak van twee tegengestelde ideeën die bestonden over geschiedwetenschap in de achttiende eeuw: scepticisme en optimisme. Richard Popkin en Anton Matytsin hebben betoogd dat voor meerdere laat achttiende-eeuwse denkers deze ideeën geen antoniemen waren. Ook O'Brien en Pocock hebben aangetoond dat de meeste historici zich tot ver in de achttiende eeuw verhielden tot het pyrronistische vraagstuk. Historisch pyrronisme was niet meer het centrale vraagstuk in laat achttiende-eeuws Europa, maar in veel teksten werd nog wel aan de grenzen van historische kennis gerefereerd. Voltaire en andere geschiedschrijvers verwezen in hun werken naar problemen in het historisch onderzoek. Tegelijkertijd herstelde zich, naarmate de achttiende eeuw vorderde, het vertrouwen in de historische onderneming. Achttiende-eeuwse geschiedschrijvers meenden dat ze in ieder geval afstand hadden genomen van de

109 De Rhoer, 'Geschiedkundige verhandeling', 255-282.

110 Ibidem, 257-258 en 263.

111 Ibidem.

zeventiende-eeuwse ‘partijdige’ geschiedschrijving. Ze vervatten dit optimisme vaak in een progressieve geschiedenis van de geschiedschrijving.¹¹²

In de genootschappelijke prijsvragen kreeg dat optimisme een andere vorm dan in de spectatoren. Terwijl de spectator-schrijvers de geschiedenis van de zedenkunde schreven, schreven de genootschapsleden de geschiedenis van de geschiedschrijving. Ze duidden het eigentijdse werk in historisch perspectief, meestal in termen van vooruitgang. Daarbij concentreerden ze zich op de empirische groei van historische kennis. Zowel De Rhoer als de anonieme auteur verwerkten in hun prijsverhandelingen voor Teylers een historische blik op de geschiedschrijving. De auteurs verschilden van reden in het opnemen van de geschiedenis van de geschiedschrijving. De Rhoer gebruikte de geschiedenis om het werk van de ‘vader van de geschiedschrijving’ Herodotus historisch te duiden. Hij keek nauwelijks voorbij de antieke oudheid. De anonieme auteur behandelde de geschiedenis van de geschiedschrijving in het tweede hoofdstuk van zijn verhandeling. Het onderwerp van het hoofdstuk was ‘welke gebreken men in de geschiedenissen en bij de geschiedschrijveren aantreft, geschikt om dit geloof [in historische uitspraken] te doen wankelen’.¹¹³ Deze geschiedenis van de geschiedschrijving was dus inherent kritisch van opzet.

De geschiedenissen van de geschiedschrijving in de prijsverhandelingen volgden grotendeels dezelfde lijn. Beide auteurs zochten de oorsprong van de geschiedschrijving in de dichtkunst. In eerste instantie vond historische overlevering plaats via mondelinge en schriftelijke dichtkunst. Geleidelijk werd deze poëtische traditie ontdaan van haar dichterlijke opschik en ontstond de geschiedschrijving. De anonieme auteur gebruikte voor deze uitspraak over de vroegste geschiedenis van de geschiedschrijving Strabo als bron. Vervolgens ondersteunde hij deze analyse met andere historische en ruimtelijke voorbeelden, ontleend aan onder meer Lipsius, Perizonius en Cornelis van Engelen. De ontwikkeling van dichtkunst naar geschiedschrijving vond zowel plaats bij de klassieken als bij de vroege noordelijke volkeren. De oude Britten hadden een traditie van barden. Ook bij de eigentijdse ‘Wilden’ in Amerika werden de jacht- en krijgsbedrijven bezongen in poëtische liederen.¹¹⁴

De Rhoer zocht in zijn verhandeling over Herodotus ook het begin van de geschiedschrijving in de dichtkunst. Hij ging echter nog verder terug. Volgens hem begon de geschiedenis van de geschiedschrijving bij de geschiedkundige

112 Richard H. Popkin, ‘Scepticism and optimism in the late 18th century’ in: Hans-Ulrich Hoche, Lothar Kreimendahl en Werner Strube, *Aufklärung und Skepsis: Studien zur Philosophie und Geistesgeschichte des 17. und 18. Jahrhunderts* (Stuttgart 1995) 173-184; Matytsin, *The specter of pyrronism*, 233-263; O’Brien, *Narratives of Enlightenment*, 6-7.

113 TSA: Anoniem, ‘Verhandeling historisch pyrronisme’, 11-35, inv.nr. 1406.

114 Ibidem, 12.

verbeeldingen die bestonden vóór de schrijfkunst. Deze visuele verbeeldingen en orale tradities bestonden in de achttiende eeuw nog steeds bij de meer onbeschaafde volken in andere delen van de wereld. De drang tot het vastleggen van de geschiedenis was volgens De Rhoer aangeboren bij alle volkeren. Meer dan de anonieme auteur onderscheidde hij gedetailleerde trappen in de oorsprong en de beschaving van de geschiedschrijving. Zo ontwikkelde het Griekse ‘treurdicht’ dat eerst alleen ter ere van Bacchus werd geschreven zich onder ‘meerdere beschaving’ tot de verering van de daden van uitmuntende mannen.¹¹⁵

Deze dichtertelijke oorsprong van de geschiedschrijving had gevolgen voor de kwaliteit ervan. De historische kennis in de vroegste geschiedwerken was minder betrouwbaar dan de eigentijdse geschiedschrijving. De eerste geschiedwerken waren meestal een vermenging van waarheid en verdichtselen. Voor De Rhoer zetten deze omstandigheden juist de kwaliteiten van Herodotus extra kracht bij, want het maakte zijn prestatie des te indrukwekkender.¹¹⁶ De anonieme auteur was echter negatief over deze vroegste geschiedwerken, omdat ze leden onder hun gebreken. Hij vond dat het zogenaamde ‘beschaafde Griekenland’ voor het ‘geschiedlievend oog’ weinig voorstelde. Ook de Romeinse, Egyptische en Fenicische geschiedwerken moesten het ontgelden. De auteur verbreedde zijn kritiek zelfs tot de materiële bronnen. Bij alle antieke volken – de Romeinen, Grieken, Egyptenaren, Feniciërs en andere – had de vermenging van goden, halfgoden en geschiedenis ook de fysieke bronnen besmet, waaronder de architectuur, penningen en beelden.¹¹⁷

De Rhoer beperkte de geschiedenis van de geschiedschrijving in zijn prijsverhandeling tot voorbeelden uit de antieke oudheid en ruimtelijke vergelijkingen met primitieve volkeren. Wel maakte hij de hiervoor genoemde opmerking over de achttiende-eeuwse filosofische geschiedschrijving. Hij prees de waardevolle historische kennis die zij had opgeleverd.¹¹⁸ De anonieme auteur vervolgde zijn geschiedenis van de geschiedschrijving tot het heden. In overeenstemming met de kritische teneur van het tweede hoofdstuk legde de auteur de nadruk op de gebreken in de vroege vorm van geschiedschrijving. Na de antieke volkeren was de beurt aan de middeleeuwse periode. De schrijfkunst was nog beperkt tot een kleine groep auteurs. Voor deze geschiedschrijvers dienden vaak de priesterlijke jaarboeken als bron. Deze jaarboeken waren volgens de auteur echter geschreven vanuit bijgeloof en valse godsdienstijver. In de middeleeuwse geschiedschrijving voerde bovendien

115 De Rhoer, ‘Geschiedkundige verhandeling’, 177-184. De Rhoer oordeelde harder dan de Griekse geschiedschrijver Strabo over de kern van waarheid in deze dichtstukken. Volgens hem wordt ‘de eenvoudige waarheid zeer zeldzaam in een dichtertlyk kleed (...) aangetroffen.’ (181)

116 Ibidem, passim.

117 TSA: Anoniem, ‘Verhandeling historisch pyrronisme’, 12-15, inv.nr. 1406.

118 De Rhoer, ‘Geschiedkundige verhandeling’, 257-258.

vooral de geestelijkheid de pen. Daardoor werd de geschiedschrijving uit die tijd beheerst door 'onkunde, domheid, dwaling en bijgeloof'.¹¹⁹

Ook daarna volgde de geschiedenis van de geschiedschrijving grotendeels het stramien van het verlichte verhaal. Zo veranderde volgens de anonieme auteur in de vijftiende eeuw het aanzien van geschiedschrijving. Met het herleven van de kunsten en wetenschappen kreeg de geschiedenis een ander gezicht, vooral omdat de boekdrukkunst werd uitgevonden. Van Oosten de Bruyn zal blij zijn geweest dat zijn werk over de geschiedenis van Haarlem werd aangehaald. Na het verdwijnen van 'laffe kronieken' vol met legendes en de fabelen uit de oudheid, mochten de werken uit deze tijd met recht de naam van 'Geschiedenissen' dragen. Helaas bracht de introductie van de drukpers weer nieuwe problemen met zich mee. Terwijl er in eerdere perioden een schaarste was aan geschiedschrijvers, was er nu een hinderlijke overvloed van geschiedschrijvers. Dankzij de boekdrukkunst werden geruchten die normaal een stille dood zouden sterven voor het nageslacht behouden. Hierdoor was de waarheid moeilijk te achterhalen voor geschiedschrijvers. Laatstgenoemden moesten daarnaast ook nog hun eigen politieke en religieuze partijdigheid en andere vooroordelen bestrijden.¹²⁰

De anonieme auteur was om religieuze redenen ambivalent in zijn oordeel over de achttiende-eeuwse geschiedschrijving. Hij prees Robertson en Mosheim voor het zuiveren van de politieke en religieuze vooroordelen in de zestiende- en zeventiende-eeuwse geschiedschrijving. Tegelijkertijd keurde hij de 'Moderne wijze van geschiedschrijven' van Voltaire, Gibbon en Hume af. Zij stelden volgens hem literaire schoonheid boven geschiedkundige waarheid. Doordat deze auteurs meer waarde hechtten aan vermaak, verdween de waarheid (de auteur bedoelde hiermee vooral de evangelische waarheid) uit beeld.¹²¹

Ook buiten Teylers Tweede Genootschap ontstond interesse in de geschiedenis van de geschiedschrijving en de achttiende-eeuwse bijdrage daaraan. Geschiedschrijving was onderdeel van een bredere geschiedenis van wetenschappelijke vooruitgang in Europa. De opvatting dat alle wetenschappen sinds de zeventiende eeuw vooruit waren gegaan werd gedeeld binnen andere Nederlandse genootschappen. In de inleiding van het hoofdstuk noemde ik al de oratie van Winkelman in 1770. Daarin prees hij de ongekende vooruitgang die plaats had gevonden in alle wetenschappen. Ook benadrukte hij de bijdrage van de genootschappen aan deze groei van kennis. Meermaals schreef het Zeeuwsch Genootschap ook een prijsvraag uit die vroeg om een inventarisatie van alle kennis die de Nederlandse genootschappen gezamenlijk hadden opgebracht. Niemand waagde zich echter aan deze enorme klus.¹²²

119 TSA: Anoniem, 'Verhandeling historisch pyrronisme', 16-17, inv.nr. 1406.

120 Ibidem, 17-18. Zie voor voorbeelden daarvan tot en met 27.

121 Ibidem, 29-33.

122 Winkelman, 'Oratie', passim; Trimpe Burger-Mekking, 'Prijsvragen en conceptprijsvragen', 87-89.

De verlichte variant van de geschiedenis van geschiedschrijving was in 1780 ook aanwezig in een andere genootschappelijke verhandeling over historische kennis, uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van de Kunsten en Wetenschappen. Het was de schriftelijke neerslag van twee openbare lessen die de predikant Josua Van Iperen kort na zijn aankomst in Batavia had gegeven, op 21 augustus en 11 september 1779.¹²³ Van Iperen reflecteerde op de ontwikkelingen in de geschiedschrijving. Hij had zich al een voorstander van empirisch onderzoek betoond in een eerdere prijsvraag voor het Zeeuwsch Genootschap. Nu beschouwde hij vanuit deze invalshoek de geschiedbeoefening.¹²⁴ Van Iperen stelde, net zoals Fréret en de anonieme auteur, dat de geschiedenis betrouwbare kennis kon leveren.

Van Iperens relaas bood net als dat van de anonieme auteur een geschiedenis van de geschiedschrijving die strekte van de oudheid tot het heden. Vervolgens combineerde hij deze geschiedenis met De Rhoers optimisme over vooruitgang in de achttiende-eeuwse geschiedwetenschap. Tot slot gaf hij voorstellen voor de toekomst om de geschiedschrijving nog verder te verbeteren. In zijn verhandeling over de oorsprong van de geschiedenis putte Van Iperen uit zijn nieuwe omgeving, Java. Hij stelde dat de geschiedschrijving was ontstaan uit de dichtkunst. Daarom bevatten bijna alle klassieke geschiedwerken fabelen en mythologische verhalen. Eigentijdse historici konden het vroegste verleden echter leren begrijpen met behulp van materiële bronnen en het maken van analogieën met hedendaagse 'onbeschaafde volkeren'. De geschiedschrijver kon de waarheid die lag besloten in de oude penningen en inscripties, in fabels en mythen, ontcijferen door de denkbeelden en gewoonten van hedendaagse 'onbeschaafde volkeren' te bestuderen. Op Java zag Van Iperen bijvoorbeeld de eeuwenoude behoefte tot het behoud van het verleden in de eigentijdse Wajangs (schimmenspelen).¹²⁵

In de vroege geschiedenis van de geschiedschrijving leed de geschiedkundige waarheid onder de stilistische eisen die aan het geschiedverhaal werden gesteld. De geschiedenis had geholpen in het beschaven van de samenleving. Zij had burgers onderwezen in hun plichten. De kerntaak van geschiedenis was volgens Van Iperen echter het blootleggen van de waarheid. Daarvoor was een eenvoudige stijl noodzakelijk, die de mensen toonde zoals zij waren, niet zoals ze zouden moeten

123 Josua van Iperen, 'Verhandeling over de historie-kennis' in: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap der Kunsten en Wetenschappen. Tweede deel* (1780) 1-61. Ik gebruik in dit hoofdstuk de ongewijzigde herdruk uit 1823, 3-41. Van Iperen schreef voor het Zeeuwsch Genootschap ook nog een verhandeling over de profetische historie. Josua van Iperen, 'Verhandeling over de Prophetische historie' in: *Verhandelingen van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Tweede deel* (1784) 361-412.

124 L.J. Jooisse, 'Josua van Iperen' in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme. Deel 5* (2001) 276-278.

125 Van Iperen, 'Verhandeling', 4-6.

zijn.¹²⁶ Het nut van geschiedenis lag niet in het geven van ahistorische politieke voorbeelden. Het nut van geschiedenis lag in het achterhalen van de waarheid. Deze waarheid zou vervolgens de samenleving beschaven, omdat burgers zouden leren van het aanschouwen van de lotgevallen van het menselijk ‘verstand en onverstand’.¹²⁷ Zo speelde de geschiedschrijving zelf ook een rol in het bewerkstelligen van vooruitgang.¹²⁸

Na de klassieke oudheid zag Van Iperen een periode van neergang in de geschiedschrijving tijdens de middeleeuwen. In die periode voerde ‘onverstand’ de boventoon. In de vroegmoderne tijd bloeide de geschiedschrijving weer op, in gelijke tred met de beschaving van de burgerlijke en godsdienstige zeden ten tijde van de reformatie.¹²⁹ Volgens Van Iperen had de geschiedschrijving pas in de achttiende eeuw de meeste vooruitgang bereikt. De ‘filosofische geschiedschrijvers’ waren beter dan ooit in staat tot het achterhalen van de waarheid. Zij wogen met oordeel de bronnen op waarschijnlijkheid en betrouwbaarheid. Van Iperen contrasteerde deze manier van geschiedschrijven met de simpele ‘kroniekschrijvers’ bij de Romeinen. De beste historische kennis lag volgens Van Iperen in de filosofische geschiedschrijving. Daarin gingen historici met verstand na ‘hoe het eene geval uit het andere, de een omstandigheid uit de andere, natuurlijk waren voortgesproten’.¹³⁰ Van Iperen prees vooral de auteurs Johann Jakob Brucker, Mosheim en Robertson. Hij uitte echter kritiek op het werk van Hume, Voltaire en Guillaume-Thomas Raynal die volgens hem nog partijdig schreven. Ook hier gold de protestantse opvatting als graadmeter.¹³¹

De reden dat de achttiende-eeuwse geschiedschrijving zo was verbeterd, was de groei van kennis over alle volkeren ter wereld. Een belangrijke bron voor filosofische historici waren reisverslagen. Met behulp van geografische kennis kon de historicus de grenzen van de tijd overschrijden. De ‘onbeschaafde’ volkeren in het heden wierpen een licht op de leefwijze van vroegere volken.¹³² De achttiende-eeuwse historici maakten volgens Van Iperen terecht een kritisch onderscheid tussen de reisverslagen uit de zestiende en de zeventiende eeuw en de eigentijdse, achttiende eeuw. De eerstgenoemde reisverslagen waren geschreven uit winstbejag.

126 Ibidem, 3-6.

127 Ibidem, 10-11 en 13-16.

128 Zie ook: TSA: Anoniem, ‘Verhandeling historisch pyrronisme’, 5 en 34, inv. nr. 1406. De anonieme auteur schetste op dezelfde wijze als Van Iperen het doel van de geschiedenis. Hij zag het primaire nut van geschiedenis in het bijeenbrengen van de ervaringen van alle eeuwen en van alle inwoners uit alle landen, waarmee de lezer inzicht kon krijgen in de lotgevallen en gebeurtenissen van de mensheid in de natuurstaat, burgerstand en haar godsdienst, de op- en ondergang van staten, de deugd en de ondeugd.

129 Van Iperen, ‘Verhandeling’, 14.

130 Ibidem, 21.

131 Ibidem, 20-22. Zie voor de kritiek op Hume, Voltaire en Raynal: 16.

132 Ibidem, 22-24.

De achttiende-eeuwse reisverslagen waren geschreven uit een oprechte interesse voor de leefwijze van andere volken.¹³³

Na zijn behandeling van de geschiedenis van de geschiedschrijving deed Van Iperen voorstellen voor de toekomst. Op verschillende vlakken was de eigentijdse geschiedschrijving nog te verbeteren, schreef hij. De kennis van Aziatische en Afrikaanse geschiedenis bleef inhoudelijk ver achter bij de kennis van de Europese geschiedenis. De beroemde 65-delige *Universal History* had deze landen uit de vergetelheid gehaald, maar in de reeks ontbrak de ‘vernuftige schakeling der menselijke bedrijven’. De toename van kennis werd gehinderd door gebrekkige reisverslagen, onvolmaakte oosterse geschiedschrijving en ondermaatse talenkennis. Hierdoor kon een lezer ook niet zelfstandig positie bepalen in wetenschappelijke discussies over buiten-Europese culturen en geschiedenissen. Er bestond bijvoorbeeld een debat over hoe oosterse regeringsvormen waren ingericht en hoe ze functioneerden tussen Montesquieu, Cornelis de Pauw en Abraham Hyacinthe Anquetil-Duperron, maar zonder de benodigde kennis konden lezers hierover geen oordeel vellen. Van Iperen kende dit probleem uit persoonlijke ervaring. Er was een aanzienlijke tijdsinvestering vereist voordat je de taal, gebruiken en geschiedenis van een volk begreep.¹³⁴

In de achttiende eeuw bestonden er verschillende ondernemingen om de oosterse geschiedenis meer inzichtelijk te maken. Van Iperen was ontevreden over de *Bibliothèque Orientale* van Barthélemy D’Herbelot uit 1777-1779 en de eerdere historische woordenboeken van Pierre Bayle en David van Hoogstraten. Deze boeken bevatten levensbeschrijvingen zonder deze biografische schetsen in ‘de schakel van de historie’ te plaatsen.¹³⁵ Er lagen echter projecten in het verschiet die Van Iperen hoopvol stemden. De uitgevers van D’Herbelot waren bezig met de publicatie van appendices, waarin oosterse handschriften werden opgenomen die zich bevonden in Europese archieven. Anquetil-Duperron werkte aan woordenboeken om de oosterse stukken toegankelijker te maken. Ook de *Grammatica* van William Jones over de Perzische spraakkunst was bewonderenswaardig. Als de Europese landen zouden samenwerken in het vertalen van oosterse bronnen, zou de geschiedschrijving opnieuw vooruit kunnen gaan.¹³⁶

De geschiedenis van de geschiedschrijving verliep bij de predikant Van Iperen in een opwaartse lijn. De reformatie was een belangrijk keerpunt, evenals bij de anonieme auteur van Teylers. Beide auteurs vonden dat Voltaire, Gibbon en Hume

133 Ibidem, 34.

134 Ibidem, 24-27. Zie voor een uiteenzetting van deze discussie tussen Anquetil-Duperron, Pauw en Montesquieu: Siep Stuurman, ‘Cosmopolitan egalitarianism in the Enlightenment: Anquetil Duperron on India and America’ *Journal of the History of Ideas* 68 (2007) 255-278.

135 Van Iperen, ‘Verhandeling’, 34-40.

136 Ibidem, 30-34.

Josua van Iperen (1726-1780)

hoorden bij de ‘moderne’ wijze van geschiedschrijving, maar hun voorkeur ging uit naar Mosheim en Robertson. Van de Spiegel, wiens verhandeling ik heb besproken in de inleiding, preeft echter andere filosofische geschiedschrijvers. Volgens hem leverde de filosofische geschiedschrijving de beste historische kennis tot nu toe, gerepresenteerd in het werk van Voltaire, Hume, Robertson, Wagenaar en de Duitse historici uit Göttingen. Zij bestudeerden niet meer uitsluitend oorlogen, geweld en de daden van grote mannen. Zij onderzochten de oorsprong en ontwikkeling van burgerlijke maatschappijen, de geschiedenis van de beschaving, de vooruitgang van de kunsten en wetenschappen, de banden tussen volken door verkeer en handel. ‘[I]n één woord, zy hebben de Historie der Menschen voor Menschen geschreeven, en onder hunne handen zyn de gebeurtenissen van den ouden tyd waarlyk leerbeelden geworden voor deeze en volgende Eeuwen.’¹³⁷

Verlichting en verleden

De vooruitgang van de samenleving

Met de twee openingsvragen over geschiedenis hadden de leden van Teylers Tweede Genootschap de basis gelegd voor de daaropvolgende prijsvragen. Geschiedenis was voor hen een uitdagende, maar waardevolle wetenschap, die nuttige kennis kon opleveren voor het heden. De problemen die in het debat over historisch pyrronisme rond 1700 centraal stonden, werden nooit helemaal opgelost. Toch waren de genootschapsleden in de laat achttiende-eeuwse Nederlandse Republiek optimistisch over de behaalde vooruitgang in de geschiedwetenschap. Terwijl Voltaire rond 1750 nog zelf moest beginnen met de meer filosofische benadering van het verleden, hadden de genootschapsleden van Teylers in 1780 lichtende voorbeelden tot hun beschikking uit Frankrijk, Duitsland, Schotland en Nederland. De achttiende eeuw kon bogen op een aantal voorbeeldige geschiedschrijvers, zoals ook De Rhoer, Van Iperen en de anonieme auteur hadden betoogd. Deze geschiedschrijvers hadden laten zien dat met gezond verstand en kritisch onderzoek scepticisme kon worden veranderd in een oordeelkundig vermogen, dat houvast bood in de zoektocht naar de waarheid.

In de prijsvragen na 1785 bouwden de leden van Teylers Tweede Genootschap voort op de verlichte benadering van het verleden. Zo wezen de genootschapsleden een inzending af vanwege de ‘te zeer Chronologischen, en te weinig Wysgeerigen vorm’.¹³⁸ De meeste prijsvragen waren breed opgezet. De genootschapsleden

¹³⁷ Van de Spiegel, ‘Gedagten over de Verlichting’, 494.

¹³⁸ TSA: programma 1810, inv.nr. 1398.

vroegen om historische analyses van lange perioden en omvangrijke gebieden. Verder verzochten ze in de vraagstelling om het blootleggen van historische verbanden. Ook in onderwerpkeuze sloten de genootschapsleden aan bij de verlichte historische belangstelling. De genootschapsleden vroegen onder meer naar een cultuurgeschiedenis van Nederland en een historisch-vergelijkend perspectief op het beschavingsproces van Europa. Voortdurend stond daarbij de geschiedenis van de samenleving centraal.

Tegen de tijd dat Teylers Tweede Genootschap zijn prijsvragen ging uitschrijven, had *l'histoire de l'esprit humain* zich al ontwikkeld naar nieuwe vormen.¹³⁹ Tijdgenoten waren niet zonder meer tevreden met Voltaires geschiedvisie, onder andere door zijn gebrekkige aandacht voor details. In de tweede helft van de achttiende eeuw groeide, naast de geschiedenissen van Europese vooruitgang, ook de aandacht voor de geschiedenis van de mensheid als geheel. Achttiende-eeuwse denkers meenden dat de historische ontwikkeling van de samenleving overal dezelfde vier fasen van beschaving doorliep. Deze vier fasen waren gebaseerd op de wijze van onderhoud: van een samenleving van jagers-verzamelaars, naar een van herders, naar een van boeren, naar de moderne handelssamenleving. De fase waarin de samenleving zich bevond, had gevolgen voor de inrichting van de politiek, economie en cultuur.¹⁴⁰ Reisverslagen waren in deze meer speculatieve variant van historisch onderzoek een belangrijke bron.

Op de prijsvraag over geschiedenis uit 1790 ontvingen de genootschapsleden een teleurstellend aantal inzendingen: één. Van Marum had de prijsvraag bedacht. 'Hoe zal men de Kerkelyke geschiedenissen, welke ons een verslag geeven van dusdanige Godsdienstige begrippen en derzelve invloed op de Maatschappy, best in zulk een oogpunt plaatsen, dat dezelve door het ophelderen van goede en kwaade gevolgen van zekere begrippen, onze menschenkennis bevorderen?' Van Marum zocht met de formulering van deze prijsvraag uit 1790 dus naar een wijsgerige analyse van de kerkgeschiedenis. De anonieme inzender (ook hier werd het naambriefje verbrand) stuurde echter een klassiek verhaal over de erfzonde in. Hij omschreef de kerkelijke geschiedenis vanaf de verdrijving uit het paradijs als een grote neergang. De leden stemden unaniem dat deze inzending geen bekroning waard was. De prijsvraag werd niet herhaald.¹⁴¹

139 Carhart, *The science of culture*, 277-298; Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, passim; O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, passim; Bourgault en Sparling, *Companion*, passim; Jean Dagen, *L'histoire de l'esprit humain dans la pensée française: de Fontenelle à Condorcet* (1977); Antoine Lilti, 'La civilisation est-elle européenne? Ecrire l'histoire de l'Europe au XVIIIe siècle' in: Lilti en Spector eds., *Penser l'Europe*, 139-166.

140 Meek, *Social science*, 1-4.

141 Het onbekroonde manuscript ligt in Teylers archief. TSA: inv.nr. 1429.

Voor de prijsvraag van 1795 werd aanzienlijk meer moeite gedaan. In dat jaar besloten de leden om met de prijsvraag over geschiedenis aan te sluiten bij de actuele politieke gebeurtenissen: de stichting van de Bataafse Republiek. Zij wilden weten welke invloed de republikeinse regeringsvorm had op het geluk of ongeluk van de ingezetenen aan de hand van de geschiedenis van de Griekse gemenebesten. Deze vraag was al in 1785 bedacht door Van Oosten de Bruyn, maar zijn andere vraag over de geloofwaardigheid van Herodotus kreeg toen de voorkeur. In 1795 had Van Oosten de Bruyn als enige genootschapslid een voorstel ingediend voor de prijsvraag over geschiedenis en wel over Floris de V, maar gezamenlijk besloten de genootschapsleden om de eerdere vraag over de Griekse republieken uit het archief te halen vanwege de geschiktheid voor de tijd.¹⁴² De inleverdatum werd gesteld op 1 april 1797.¹⁴³ Op 28 oktober van dat jaar constateerden de genootschapsleden teleurgesteld dat zij geen inzendingen hadden ontvangen. Van Oosten de Bruyn was inmiddels overleden; het vervangend lid Johannes Enschedé zou onderzoeken of de vraag veranderd, uitgebreid of aangepast zou kunnen worden om de beantwoording gemakkelijker te maken.¹⁴⁴ Twee weken later presenteerde hij de aanpassing: een versimpelde formulering en de mogelijkheid om zowel Griekse als Romeinse republieken als vergelijkingsmateriaal te gebruiken.¹⁴⁵ Daarop besloten de leden in samenspraak met Directeuren om de prijsvraag te herhalen.¹⁴⁶ Op 29 april 1800 kwamen de leden van Teylers Tweede Genootschap opnieuw samen in het kader van deze prijsvraag. Naar gewoonte waren ook Directeuren en een aantal leden van Teylers Eerste Genootschap aanwezig. De genootschapsleden hadden inmiddels vijf inzendingen ontvangen: drie Franse, één Duitse en een Latijns manuscript. De aanwezigen waren echter unaniem in hun oordeel dat geen van de verhandelingen de gouden ereprijs verdiende, of zelfs maar een bekroning.

De leden van Teylers Tweede Genootschap waren echter vastbesloten om door te gaan. Zij verzochten de aanwezigen om de prijsvraag voor de tweede maal te continueren. Zij waren zich ervan bewust dat deze praktijk nog nooit was voorgekomen, maar de uitzonderlijke 'nuttigheid' van de vraag rechtvaardigde volgens hen het verzoek. Directeuren gingen akkoord en de inleverdatum werd verlengd tot 1 november 1801. In de notulen stond verder nog expliciet vermeld dat de naambriefjes van de vijf manuscripten in de tussentijd bewaard zouden worden. In dezelfde vergadering besloten de genootschapsleden over de ongekend succesvolle prijsvraag in de penningkunde, met in totaal zestien inzendingen.¹⁴⁷

142 TSA: inv. nr. 1382 (11 december 1795).

143 TSA: Notulen Directeuren (18 december 1795) 290.

144 TSA: inv. nr. 1382 (28 oktober 1797).

145 Ibidem (10 november 1797).

146 TSA: Notulen Directeuren (17 november 1797) 317.

147 Ibidem (29 april 1800) 358-360.

Op 29 april 1802 werd een speciale bijeenkomst belegd voor de beoordeling van de inzendingen op de prijsvraag over de Griekse republieken. Opnieuw was een aantal Directeuren aanwezig, evenals één lid van Teylers Eerste Genootschap en meerdere leden van Teylers Tweede Genootschap. Er waren inmiddels zeven jaar verstreken. Op de tweede herhaling hadden de genootschapsleden slechts één aanvullende inzending ontvangen, een Duits manuscript. De Notulen Directeuren waren, zoals gebruikelijk, uiterst summier. Zonder verdere toelichting werd 'eenparig besloten' dat geen van de inzendingen het 'waardig' was om bekroond te worden. Tot slot noteerde de secretaris dat alle biljetten waren verbrand. De uitslag zou via de kranten bekend worden gemaakt.¹⁴⁸

De genootschapsleden hadden meer succes met hun prijsvraag van 1800. Inhoudelijk kozen de genootschapsleden opnieuw voor een verlichte benadering van het verleden. Ditmaal werd dit zeer expliciet gemaakt. Negen dagen na de eeuwwende besloten de leden van het Tweede Genootschap om de prijsvraag over geschiedenis te wijden aan de Verlichting. Zij wensten een overzicht van de opbrengsten die de Verlichting Europa had gebracht.¹⁴⁹ De leden waren precies in de formulering. Zij wilden weten welke vooruitgang had plaatsgevonden in 'zedelijkheid en verlichting'. De respondenten dienden de vraag te beantwoorden met een vergelijkend historisch onderzoek naar de zeventiende en de achttiende eeuw en naar de 'meest bekende Europese volken'. De genootschapsleden hadden in het programma bovendien de definitie van Verlichting al meegegeven. Ze kozen voor de omschrijving van Meiners uit diens werk *Historische Vergleichung der Sitten*: 'Verlichting is eene zoodanige kennis van de Natuur en haren Schepper, van den Mensch en zyne betrekkingen, waar door die geenen, welke dezelve bezitten, zoo wel van hunne ware bestemming en gelukzaligheid als van hunne pligten en rechten volkomen onderricht worden.'¹⁵⁰

De genootschapsleden ontvingen twee inzendingen en dit keer was er wel een bekroning. De doopsgezinde leraar Jan Brouwer, die al verschillende prijzen in de wacht had gesleept bij Teylers Godgeleerd Genootschap, won de gouden ereprijs. Opnieuw ging er veel moeite aan vooraf. Het kostte Brouwer uiteindelijk twee aparte verhandelingen en de verwerking van meerdere opmerkingen per brief om zijn inzending bekroond en gepubliceerd te krijgen – na vijf jaar. Brouwer, wiens verhandeling ik heb besproken in de algemene inleiding, had moeite met de formulering van Teylers Tweede Genootschap. Het was lastig om vooruitgang waar te nemen over een periode van honderd jaar. Liever had hij, zoals Meiners, een vergelijking gemaakt tussen achttiende-eeuws Europa en de middeleeuwen.¹⁵¹

148 Ibidem (29 april 1802) 20. Zie voor de onbekroonde manuscripten van deze prijsvraag: TSA: inv. nr. 1435-1440.

149 Ibidem (9 januari 1801) 2.

150 TSA: programma 1801, inv.nr. 1398.

151 Brouwer, 'Verhandeling', 9-10. Zie voor de twee inzendingen op deze prijsvraag: TSA: inv.nr. 1468-1469.

Ook vond Brouwer het lastig om vooruitgang waar te nemen in de zedelijkheid. In zijn eerste verhandeling had hij de nadruk gelegd op de vooruitgang in de kunsten en wetenschappen. Dat manuscript hadden de genootschapsleden afgekeurd, omdat hij de Verlichting te sterk had verbonden met een algemene Europese geschiedenis en de vooruitgang van wetenschappelijke kennis. In hun programma van 1803 riepen zij hem onder vermelding van zijn motto op om een nieuwe poging te wagen. Zij verzochten hem om het begrip Verlichting en de inhoudelijke analyse meer toe te spitsen op het onderwerp van zedelijkheid en religie.¹⁵² Dat was een tegenvaller voor Brouwer. Juist op het gebied van de godsdienst en de zeden was vooruitgang lastig waar te nemen. De zeventiende eeuw kampte met bijgeloof, getuige de religieoorlogen. De achttiende eeuw zat echter met het probleem van ongelooft.¹⁵³

Uiteindelijk concludeerde Brouwer toch dat achttiende-eeuws Europa zowel verlichter als zedelijker was dan de voorgaande eeuw. Net zoals de spectatorschrijvers bleef Brouwer positief over het belang van de kunsten en wetenschappen in de moderne samenleving. Immers, de geschiedenis had bewezen dat Verlichting en beschaving niet voorkwamen bij arme en wilde naties. Voordat volkeren konden bloeien en beschaven, hadden zij rust en vrede en inkomsten uit de handel nodig. Europa was hiervan het perfecte voorbeeld. Dankzij de reformatie, de handel en de druktechniek zuiverden de zeden zich vervolgens verder.¹⁵⁴ Deze beschavingsgeschiedenis van Europa bleef echter onderhevig aan de werking van de Voorzienigheid en de kans bestond dat de zeden opnieuw zouden verbasteren door de toegenomen rijkdommen.¹⁵⁵

De moeite die Brouwer had met het constateren van Europese vooruitgang tussen de zeventiende en de achttiende eeuw is begrijpelijk. De meeste achttiende-eeuwse geschiedwerken contrasteerden de beschaafde staat van Europa met de klassieke oudheid en de middeleeuwen. Een andere mogelijkheid was om de moderne handels-samenlevingen van Europa te vergelijken met eigentijdse, 'onbeschaafde' volkeren in andere delen van de wereld. Mogelijk kozen de genootschapsleden daarom in de daaropvolgende prijsvraag over geschiedenis voor een bredere opzet in de tijd. In 1807 vroegen de genootschapsleden, op voorstel van Van Marum, om 'eene beknopte opgave, zoo verre die uit de geschiedenissen en andere overblijfselen kan worden opgemaakt, van de levenswijze en de gewoonten onzer voorvaderen, hier te lande, van de vroegste tijden af, tot aan het einde der zestiende eeuw; en wel bijzonderlijk van de trapsgewijze verbeteringen hunner woningen, kleeding, voedsel en van het

¹⁵² TSA: programma 1803, inv.nr. 1398.

¹⁵³ Brouwer, 'Verhandeling', passim.

¹⁵⁴ Ibidem, 44-50 en 138-140.

¹⁵⁵ Ibidem, 141-142 en 165-171.

gene verder ter vermeerdering der gerijfelijkheden en der genoegens van het leven verstrekken kan.¹⁵⁶

Deze formulering was beduidend succesvoller. De prijsvraag moest eerst worden herhaald, maar leverde daarna twee bekroonde verhandelingen op. Een predikant uit Kampen, J.A. Streso, ontving de gouden erepenning. Jacob van Manen, vrederechter te Rhenen, schreef een verhandeling die als 'accessit' werd gepubliceerd. Beide auteurs waren ondernemende schrijvers. De patriot en autodidact Van Manen schreef meerdere cultuurhistorische verhandelingen, naast zijn politieke activiteiten. Zijn werk werd bekroond met zilveren en gouden medailles bij verscheidene genootschappen. Ook Streso publiceerde meerdere geschiedwerken, onder meer over de vier eerste eeuwen van de christelijke kerk en twee levensbeschrijvingen van Constantijn de Grote en Karel de Grote.¹⁵⁷

Bij de prijsvraag van 1807 moest er, net als bij de prijsvraag van 1795, heel wat gebeuren voordat er een winnaar werd aangewezen. Op de eerste uitschrijving van de prijsvraag kwam maar één reactie binnen. Tijdens de vergadering op 31 oktober 1809 werd besloten dat de auteur onvoldoende verwijzingen had 'ter staving der Historische Waarheid'. Ook had de verhandeling een 'te zeer Chronologischen en te weinig wysgerigen vorm'.¹⁵⁸ De genootschapsleden besloten de prijsvraag te herhalen. Op 31 oktober 1811 werden de drie binnengekomen verhandelingen besproken. Eén verhandeling kwam in het geheel niet in aanmerking. De tweede was volgens de genootschapsleden duidelijk in haast geschreven. De auteur beantwoordde de vraag niet volledig en had onvoldoende voetnoten gebruikt. De verhandeling van wat later Van Manen bleek te zijn, werd geprezen om zijn grote verdienste, maar hij was nog steeds onvoldoende opgesteld in wijsgerige vorm. Van Manen neigde naar een politieke en chronologische geschiedenis van Nederland. Aan het eind van de vergadering besloten de gegadigden tot een tweede herhaling.¹⁵⁹ Twee jaar later beoordeelden de leden de in de tussentijd

156 TSA: programma 1808, inv.nr. 1398. In het programma van 1810 werd de prijsvraag herhaald. Deze aanvullende prijsvraag over geschiedenis zo kort na die van 1805 was mogelijk, omdat de genootschapsleden, in overleg met Directeuren, hadden besloten om, vanwege de ontbrekende expertise, de penningkundevraag te vervangen door ofwel geschiedenis ofwel natuurkunde. TSA: inv. nr. 1382 (28 december 1807).

157 Willem H. Strous, 'Jacob van Manen Adriaanszn (Utrecht 1752 – Rhenen 1822): patriot en schrijver, opvoedkundige en bestuurder' *Oud Rhenen* 17 (1998) 5-11; P.A.J. van den Berg, 'Vaderlandsliefde, vrijheid en mensenrechten aan het eind van de achttiende eeuw: Jacob van Manen Adrz. (1752-1822) en de Staatsregeling van 1798' *working paper Universiteit Groningen* (2005) 1-15; M. Siegenbeek, 'Levensbericht van Johannes Albertus Streso' *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1842) 35-39.

158 TSA: Notulen Directeuren (31 oktober 1809) 186-187. Deze verhandeling werd in de herhaling van de prijsvraag niet meer meegenomen in de beoordeling, omdat de verhandeling inmiddels elders was gepubliceerd. *Ibidem* (31 oktober 1811) 257-258.

159 *Ibidem* (31 oktober 1811) 257-258.

Een gouden medaille van Teylers Tweede Genootschap (1846)

binnengekomen verhandelingen, waarbij de inzending van Streso de gouden ereprijs kreeg toegekend.¹⁶⁰

Zowel Streso als Van Manen kozen ervoor om de omvangrijke periode uit de vraag op te delen in kleinere tijdperken. Streso verdeelde zijn verhandeling in vier tijdperken. Zijn eerste hoofdstuk begon met de komst van de Romeinen in Nederland en eindigde bij het begin van de vijfde eeuw. Het tweede hoofdstuk liep van het vertrek van de Romeinen tot de kruistochten. Het derde hoofdstuk begon met een bespreking van de kruistochten. Daarna besprak hij de uitvinding van de boekdrukkunst en de daarbij behorende uitbreiding van de wetenschappen. In het laatste hoofdstuk behandelde hij de vijftiende en de zestiende eeuw, het tijdperk

¹⁶⁰ Ibidem (29 oktober 1813) 300-301.

‘sedert de uitbreiding der wetenschappen’.¹⁶¹ Van Manen koos voor een indeling van zijn verhandeling in drie tijdperken. Het eerste hoofdstuk behandelde de Romeinse periode in de Nederlandse geschiedenis. Het tweede hoofdstuk liep van de regering van Karel de Grote tot de kruistochten. In het laatste hoofdstuk behandelde van Manen een lange periode, van de kruistochten tot en met de zestiende eeuw.¹⁶²

De periodisering van beide auteurs stemt overeen met de hoofdlijnen van het verlichte verhaal. Ook in een wijsgerige beschouwing waren chronologische grenzen nuttig, als ‘rustpunten voor de geest’.¹⁶³ De gekozen periodisering oversteeg echter een simpele chronologie. De tijdvakken verwezen naar belangrijke gebeurtenissen die het beschavingsproces van Nederland hadden gevormd. De door Van Manen en Streso geselecteerde gebeurtenissen in de Nederlandse geschiedenis liepen haast volledig parallel aan de periodisering van het verlichte verhaal over Europa. Van Manen benadrukte ook dat zijn intentie verder reikte dan ‘enkel (...) eene beknopte opgave [geven] van de levenswijze en de gewoonten onzer voorouderen, buiten verbanden der omstandigheden en gebeurtenissen, die dezelve of de veranderingen daar in, veroorzaakten of bevorderden’. Hij streefde naar ‘eene beredeneerde of wijsgeerig-geschiedkundige beoordeeling’ en wilde laten zien ‘hoe het eene uit het andere is voortgevloeid, en de uitkomst, als een noodwendig gevolg, aangevoerd hebbe’.¹⁶⁴

De auteurs sloten met deze periodisering dus duidelijk aan bij de verlichte omgang met het verleden. Streso onderscheidde in zijn openingsalinea twee soorten geschiedschrijving. De eerste vertelde de geschiedenis van de mens als verwickeld in een eindeloze reeks van oorlogen, een bedroevend onderwerp. De tweede variant van geschiedschrijving was even nuttig als de eerste variant en zeker aangener. Zij toont ‘ons den mensch (...), in de ontwikkeling, in de trapsgewijze beschaving en veredeling van zijnen geest; in zijne dagelijksche zeden en gewoonten, in zijn maatschappelijk en huisselijk leven’.¹⁶⁵ Vandaar dat Streso in zijn chronologie heel bewust niet koos voor politieke machtswisselingen en niet voor eeuwen. De zeden en bestaanswijze ontwikkelden zich dankzij sleutelgebeurtenissen die in politiek, cultureel en economisch opzicht de Nederlandse samenleving veranderden, bijvoorbeeld door de kruistochten.

161 J.A. Streso, ‘Verhandeling over de levenswijze en de gewoonten onzer voorvaderen, hier te lande, van de vroegste tijden af, tot aan het einde der zestiende eeuw’ in: *Verhandelingen, uitgegeven door Teyler's Tweede Genootschap. Negentiende stuk* (Haarlem 1814) 1-98, aldaar 4.

162 Jacob van Manen, ‘Verhandeling over de levenswijze en gewoonten der Nederlanders, van de vroegste tijden af, tot aan het einde der zestiende eeuw’ in: *Verhandelingen, uitgegeven door Teyler's Tweede Genootschap. Negentiende stuk* (Haarlem 1814) 101-240, aldaar 102.

163 Streso, ‘Verhandeling’, 4. Zie ook: hoofdstuk drie van dit boek.

164 Van Manen, ‘Verhandeling’, 103.

165 Streso, ‘Verhandeling’, 3.

De verhandelingen van de auteurs volgden inhoudelijk grotendeels dezelfde structuur. Zij koppelden het beschavingsproces, dat zij vooral begrepen als de ontwikkeling van kunsten en wetenschappen, in eerste instantie aan het bestaansonderhoud van de Nederlandse voorvaderen. De vroegste Nederlandse voorvaderen, de Bataven, werden, zoals elk barbaars volk, nog grotendeels gedreven door primaire behoeften en verlangens. Zij hadden nog geen vast thuis, maar waren een nomadisch volk.¹⁶⁶ De vroegste Nederlandse voorvaderen leefden dus als jagers-verzamelaars. Zij kenden nog geen landbouw, zij hadden nog geen besef van eigendom en nog geen wetten. Pas met de ontwikkeling van de landbouw, eindigde het 'eeuwige jagen, roven en vechten'. Dankzij de landbouw ontstond een samenhangende samenleving. De families werden verenigd en de zeden verzacht. De Nederlandse voorouders ontwikkelden wetten die het persoonlijk eigendom beschermden en de onderlinge dienstbaarheid werd bevorderd. Vanwege het groeiende gemak en de veiligheid kreeg 'de geest tijd en lust (...) om zich bij andere, dan bij de dringendste behoeften van het leven, te bepalen'.¹⁶⁷ De auteurs zagen echter pas na de kruistochten de zeden bloeien en de kunsten en wetenschappen waarlijk vooruitgaan.¹⁶⁸

De auteurs bespraken beiden de moeilijkheden in het bestuderen van de antieke en middeleeuwse perioden uit de Nederlandse geschiedenis. Er waren minder bronnen overgeleverd dan voor de latere perioden en het materiaal dat er was, was sterk gekleurd door verdraaiing en onzekerheid.¹⁶⁹ Het oordeel over de middeleeuwse periode was negatief. Toch onderscheidden zij in deze periode, in overeenstemming met het verlichte verhaal, de lichtpuntjes die de latere bloei en beschaving van Europa aankondigden. Zo legden de monniken onbedoeld de fundamenten voor de latere Verlichting doordat zij de werken van de klassieken behielden.¹⁷⁰ Ook noemde Van Manen de positieve rol van Karel de Grote, 'een licht in de duisternis dier tijden'. Hij consolideerde niet alleen zijn rijk, maar beschaafde het ook door geleerde genootschappen op te richten en het christendom te bevorderen. Onder zijn toezicht ontstond echter het leenstelsel. De kloof tussen verschillende bevolkingsgroepen, tussen vrijen en onvrijen, groeide.¹⁷¹ Deze tegenstelling tussen de vrije en onvrije staat speelde ook al een rol in de eerste hoofdstukken van beide verhandelingen.

Een cruciaal keerpunt in het Nederlandse en Europese beschavingsproces waren de kruistochten. De paradox van de kruistochten speelde een belangrijke

166 Van Manen, 'Verhandeling', 107.

167 Streso, 'Verhandeling', 20.

168 Ibidem, 22. Zie ook bijvoorbeeld: Van Manen, 'Verhandeling', 102, 121 en 151-154.

169 Zie bijvoorbeeld: Van Manen, 'Verhandeling', 127.

170 Streso, 'Verhandeling', 21-44; Van Manen, 'Verhandeling', 127-153. Streso ziet ook de akkerbouw opbloeien in de middeleeuwen door toedoen van de monniken. (62-63) Zie ook: O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 48.

171 Van Manen, 'Verhandeling', 127-134. Citaat op: 127.

rol in het verlichte verhaal. Terwijl de kruistochten in principe een bewijs waren voor het heersende fanatisme en bijgeloof in de middeleeuwse periode, legden zij uiteindelijk de grondslagen van de latere bloei in Europa. Streso en Van Manen waren geen uitzonderingen in het benadrukken van het belang van de kruistochten. De leden van het Provinciaal Utrechts Genootschap wijdden in 1807 bijvoorbeeld een aparte prijsvraag aan de geschiedenis van de kruistochten en hun invloed op het beschavingsproces van Europa.¹⁷²

Dankzij de kruistochten verdween uiteindelijk het feodale stelsel. Het aantal edelen kromp, omdat een aanzienlijk deel van de adel niet meer terugkeerde na de kruistochten. In het vacuüm dat deze edelen achterlieten, konden de 'onvrijen' hun vrijheid kopen. Sommige onvrijen kochten zich vrij door deelname aan de kruistochten. Tijdens hun reizen kwamen de kruisvaarders in aanraking met de bloeiende handel in Italië en Constantinopel. Ook maakten zij kennis met de alternatieve politieke en sociale inrichting van de Italiaanse stadstaten. Vanaf dit punt lopen de verhandelingen licht uit elkaar. Streso hechtte uiteindelijk minder waarde aan de invloed van de kruistochten op de Nederlandse beschaving dan Van Manen. Hij concludeerde dat de kruistochten vooral 'eene betere wereld voorbereide[n]' in plaats van dat zij deze bewerkstelligden.¹⁷³ Voor Van Manen waren de kruistochten de schok die in heel Europa een stap voorwaarts mogelijk maakte, een stap die anders nog eeuwen op zich had laten wachten.¹⁷⁴ Met de kruistochten kreeg het feodale stelsel de doodsteek. De handel groeide, de steden bloeiden en er ontstond een nieuwe stand van burgers. Zij namen in de steden het voortouw in het verdere beschavingsproces van Nederland. Zij stimuleerden deze vooruitgang door hun nijverheid, hun handelsonderneming en wetenschappelijke kennis. Volgens Van Manen bevonden de Nederlandse voorvaders zich in deze eeuw in een toestand 'die even na was aan de barbaarschheid als aan verlichte beschaafdheid'.¹⁷⁵

Na de kruistochten versnelde het beschavingsproces van Nederland. De auteurs noemden voor de eeuwen daarna dezelfde gebeurtenissen die het Nederlandse beschavingsproces bespoedigden: de uitvinding van het buskruit, de uitvinding van de boekdrukkunst, de heilzame gevolgen van de reformatie en de ontdekking van Amerika. Streso en Van Manen verschilden echter in hun wegging van deze factoren. Voor Van Manen was de reformatie slechts een aspect van een breder samenspel van oorzaken dat de leefwijze van de Nederlanders had beschaafd. In zijn conclusie benadrukte hij bijvoorbeeld de vergaande gevolgen van de producten uit

172 Miltenburg, *Naar de gesteldheid dier tyden*, 223.

173 Streso, 'Verhandeling', 45-47.

174 Van Manen, 'Verhandeling', 152-153. 'Hoe dwaas dan ook de geheele onderneming op zich zelve ware, (...) er waren toch vele honderden en duizenden terug gekeerd, verrijkt met kundigheden en denkbeelden, die hun, in hun vaderland, nog in verscheidene eeuwen niet zouden aangewaaid zijn.'

175 *Ibidem*, 194.

de ‘nieuwe wereld’ voor de Nederlandse leefwijze.¹⁷⁶ Voor de predikant Streso was de reformatie van doorslaggevende betekenis in het Nederlandse beschavingsproces. Zo was de uitvinding van de boekdrukkunst voor hem vooral belangrijk, omdat zij de verbreiding van de hervorming in godsdienst en zeden in Europa mogelijk had gemaakt.¹⁷⁷

Streso en Van Manen zagen dat het beschavingsproces in Nederland en Europa ook een schaduwzijde had. Hoewel de internationale handel de zeden beschaafde en de kunsten en wetenschappen stimuleerde, bracht de nieuwe rijkdom weer de verwoestende ondeugd van de weelde met zich mee.¹⁷⁸ Zo konden de Nederlandse zeden lijden onder de Verlichting in wetenschappelijke kennis, kunsten en wetenschappen. Tijdens het beschavingsproces verminderde bovendien de fysieke gezondheid van de Nederlandse bevolking.¹⁷⁹ Uiteindelijk oordeelden beide auteurs echter grotendeels positief over het beschavingsproces dat de Nederlandse samenleving en bevolking hadden doorgemaakt. Van Manen omschreef aan het slot van zijn verhandeling de volledige geschiedenis nog eens in één alinea:

Wij hebben dus onze Voorvaderen hier te lande, van de vroegste tijden, tot aan het einde der zestiende eeuw, in derzelver levenswijze en gewoonten, (...) op den voet gevolgd; van dat zij, slechts met een dierenhuid omhangen, in een houten of leemen hut leefden, en van de vruchten en dieren des velds, (...) en buiten den krijg, het dobbel- en wapenspel, geene wetenschap achtende, tot dat zij, bedreven in alle kunsten en wetenschappen, die door menschen uitgevonden en gekend zijn, zich met hunne wijsgeerige bespiegelingen tot boven de wolken konden verheffen, en geen stervelingen, op de loopbaan der wijsheid, voor zich behoeften te laten.¹⁸⁰

Daarna schetste hij de besproken geschiedenis nog kernachtig in de thematiek van Nederlandse vrijheid en onvrijheid. De zestiende-eeuwse Nederlanders waren na een periode van middeleeuwse slavernij beland in een vrij gemenebest waarin de kunsten en wetenschappen bloeiden en alle schatten uit Oost en West toegankelijk waren vanwege de internationale handel.¹⁸¹ Streso eindigde in mineur. Het was zijn

176 Van Manen, ‘Verhandeling’, 236-238. De prijsvraag over geschiedenis van 1819 wijdden de leden van Teylers Tweede Genootschap volledig aan de voordelen die voortvloeiden uit de ontdekkingsreizen.

177 Streso, ‘Verhandeling’, 93-94. Wel erkende Streso dat door de plotse opleving van het licht de mensen in de vijftiende en de zestiende eeuw soms doorsloegen in hun godsdienstige overtuigingen en de stap namen tot geweld.

178 Ibidem, 60-62 en 83.

179 Ibidem, 16.

180 Van Manen, ‘Verhandeling’, 239.

181 Ibidem, 239-240.

hoop, schreef hij aan het slot van zijn verhandeling, dat de hedendaagse Nederlanders zouden terugkeren naar de grootsheid en beschaafdheid van de dappere en deugdzame zestiende-eeuwse vaderlanders.¹⁸²

De twee daaropvolgende prijsvragen over geschiedenis leidden niet tot een bekroning. In 1810 herstelden de genootschapsleden het voorgeschreven ritme van vijf jaar. Waarschijnlijk moe van alle politieke omwentelingen vroegen zij welke oorzaken konden verklaren dat het Chinese Rijk zoveel eeuwen stabiel had kunnen bestaan. Tijdens de vergadering in 1812 werd besloten dat geen van de binnengekomen zes verhandelingen goed genoeg was voor een bekroning.¹⁸³ Daarna volgde pas negen jaar later opnieuw een prijsvraag over geschiedenis. De leden wilden weten wat de 'voordeelen en nuttigheden' waren geweest van de ontdekkingsreizen die de laatste vijftig jaar waren ondernomen. Ze ontvingen één inzending, maar deze vonden ze niet goed genoeg voor publicatie.¹⁸⁴

Geschiedenis en religie

De interesse in geschiedenis, in het bijzonder de verlichte variant daarvan, bij Teylers Tweede Genootschap manifesteerde zich ook buiten de prijsvragen over geschiedenis. De leden van het Tweede Genootschap kozen bij de vier andere onderwerpen geregeld voor een historische invalshoek en waren daarbij vooral geïnteresseerd in het beschavingsproces van mens en samenleving. Zo vroegen ze in een prijsvraag over de dichtkunde welke rol de dichtkunst had gespeeld in het beschaven van het menselijke verstand in vroegere eeuwen. In 1804 vroegen ze om een 'geschiedkundig onderzoek omtrent de lotgevallen der dichtkonst onder de meestbekende zoo oude als hedendaagsche beschaafde volkeren'.¹⁸⁵ Bij de natuurkunde bedachten de leden in 1783 een prijsvraag over de ouderdom van de aarde.¹⁸⁶ In de penningkunde vroegen ze naar de oorsprong van wapenschilden

182 Streso, 'Verhandeling', 97-98.

183 TSA: Notulen Directeuren (30 oktober 1812) 284-285. Zie voor de onbekroonde inzendingen: TSA: inv. nr. 1537-1542.

184 TSA: Notulen Directeuren (2 november 1823) 197. Zie voor de onbekroonde inzending: TSA: inv. nr. 1549-1550.

185 De genootschapsleden ontvingen drie inzendingen. TSA: inv.nr. 1508-1510.

186 François Xavier de Burtin won deze prijsvraag. TSA: inv.nr. 1416-1417. Zie voor deze prijsvraag: Martin J.S. Rudwick, *Bursting the limits of time: the reconstruction of geohistory in the age of revolution* (Chicago 2005) 194-202; Van Hoorn, 'De prijsvragen en verhandelingen van Teylers Tweede Genootschap 1779-1866 (II): natuurwetenschappen' *Teylers Magazijn* 26 (Haarlem 1990) 9-13, aldaar 10. Zie voor de nauwe verbintenis tussen aardwetenschappen en geschiedenis in de achttiende eeuw: Eric Jorink, *Het 'Boeck der Natuere'. Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods schepping, 1575-1715* (Leiden 2006); Paolo Rossi, *The dark abyss of time. The history of the earth and the history of nation from Hooke to Vico* (Chicago en Londen 1984) passim.

van families, vorsten en landen, naar de Nederlandse munten die waren geslagen sinds 1579 en naar de redenen waarom de meeste volkeren goud en zilver als tekenen van waarde of rijkdom hadden gekozen.¹⁸⁷ In de tekenkunde vroegen de leden naar de werktuigen en verfstoffen die de Grieken en Romeinen hadden gebruikt in de schilderkunst. Ook wilden ze een verklaring voor het ontbreken van vooraanstaande historieschilders in de Nederlandse school in de afgelopen eeuwen.¹⁸⁸

Ook de prijsvragen van Teylers Godgeleerd Genootschap hadden geregeld een historische inslag. Zo vroegen de genootschapsleden in 1789 of Christus en de apostelen zich in het prediken naar de toen heersende volksbegrippen hadden geschikt. In voorgaande prijsvragen hadden ze al gevraagd welke denkbeelden heidense wijsgeren hadden van het leven in het hiernamaals en in welke staat het christendom verkeerde ten tijde van de 'zoogenaamden Propheet Mohammed'.¹⁸⁹ Twee thema's die bij Teylers Tweede Genootschap waren behandeld, keerden terug in het Eerste Genootschap: de verhouding tot de klassieken en de gevaren van het scepticisme. Nadat de prijsvraag over scepticisme bij Teylers Tweede Genootschap in 1780 geen prijswinnaar had opgeleverd, vroeg Teylers Godgeleerd Genootschap in 1784 om een reflectie op de dwaasheid van scepticisme en twijfel in godsdienstige onderwerpen.¹⁹⁰ De leden van het Godgeleerd Genootschap waren daarbij een stuk kritischer op varianten van het verlichte verhaal. Naarmate de achttiende eeuw vorderde, kregen hun prijsvragen ook een meer apologetisch karakter. Waar de genootschapsleden eerder nog godsdienstige opvattingen publiceerden waarover ze van mening verschilden met de auteur, daar kozen ze nu voor een verdediging van de Bijbelse tekst.¹⁹¹ Geregeld dienden dezelfde auteurs prijsvragen in bij beide genootschappen, onder wie Jan Brouwer, Jacob van Manen en Nicolaas Godfried van Kampen.

Een prijsvraag van Teylers Godgeleerd Genootschap waaruit hun kritische houding ten opzichte van het verlichte verhaal bleek, kwam uit 1808. De genootschapsleden wilden weten of de veelgehoorde lof op de deugd en het geluk van de oude volkeren terecht was. Nicolaas Godfried van Kampen, die door de leden van het Tweede Genootschap in 1807 al met de gouden erepenning was beloond voor zijn vergelijking tussen klassieke en tegenwoordige dichters, won in 1810 de

187 Zie voor de manuscripten van deze prijsvragen: TSA: inv.nr. 1413-1415, 1424 en 1443-1459.

188 Zie voor de manuscripten van deze prijsvragen: TSA: inv.nr. 1423 en 1511-1525.

189 Deze prijsvraag leverde vier bekroonde inzendingen op. Zie voor de manuscripten: TSA: inv.nr. 925-928.

190 Zie voor de manuscripten van de inzendingen: TSA: inv.nr. 945-957. Zie ook: J.G. de Bruijn, 'De prijsvragen van Teylers Genootschappen in de 18e eeuw' *Documentatieblad Werkgroep Achttiende eeuw* (1971) 20-27, aldaar 23.

191 Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdom*, 351-353; Simon Vuyk, 'Heeft de Bijbel toch gelijk? Johannes Pareau in debat met Jan Konijnenburg (1807-1814)' in: Jan Wim Buisman ed., *Verlichting in Nederland 1650-1850: vrede tussen rede en religie?* (Nijmegen 2013) 85-98, aldaar 85.

hoogste prijs voor dezelfde vergelijking op het gebied van deugd en geluk.¹⁹² Twee jaar later schreef Van Kampen nog een vergelijkende tekst over de klassieke en moderne geschiedschrijvers.¹⁹³

Van Kampen concludeerde in zijn bekroonde prijsverhandeling dat de Grieken en Romeinen minder deugdzaam en minder gelukkig waren dan de eigentijdse Europese volkeren.¹⁹⁴ Hij bewonderde de artistieke prestaties en klassieke deugden van de Grieken en Romeinen, maar zij hadden duidelijk nog geen profijt gehad van de heilzame gevolgen van de reformatie. Pas na de tussenkomst van God overstegen de moderne volken hun klassieke voorgangers. In zijn conclusie weerlegde Van Kampen de oorzaken die Streso, Van Manen en andere verlichte auteurs onderscheidden in het Europese beschavingsproces. Hij spitste daarbij zijn betoog toe op het werk van Voltaire.

Ten eerste betoogde Van Kampen dat er geen verband bestond tussen Verlichting en zedenverbetering, tussen vooruitgang in de kunsten en wetenschappen en vooruitgang in de deugdzaamheid.¹⁹⁵ Ten tweede bekritiseerde hij het argument dat de wijsbegeerte zowel bij de klassieke als bij de moderne volkeren vooruitgang had bewerkstelligd. Van Kampen erkende dat wijsbegeerte een belangrijke rol speelde in het Europese beschavingsproces. Zo hielden onder de Romeinse keizers de stoïcijnen de eer van de mensheid hoog. Uiteindelijk was de christelijke religie – en de wijsbegeerte die was verlicht door het christendom – echter belangrijker voor de zeden en beschaving.¹⁹⁶ Pythagoras, Socrates en Confucius hadden de samenleving zo goed mogelijk geholpen, maar alleen wijsbegeerte was ontoereikend voor ware volksverbetering. De christelijke godsdienst was de reden voor de ‘talryke verbeteringen in zeden, begrippen, en maatschappelyke inrigtingen, welke wy boven de Romeinen vooruit hebben’.¹⁹⁷ Dat Voltaire in de achttiende eeuw de christelijke godsdienst had uitgedaagd, diende volgens Van Kampen een hoger doel. Voltaire had in de zaak Jean Calas gediend als ‘een nuttig werktuig in de hand der Voorzienigheid’, zoals ook de Assyrische en Griekse vorsten of de Romeinen als Gods werktuigen

192 Nicolaas Godfried van Kampen, ‘Prys-verhandeling over de deugd en het geluk der oude, meest beschaafde, natiën; vergeleken met die der volken van den tegenwoordigen tyd’ in: *Verhandelingen, raakende den natuurlyken en geopenbaarden godsdienst, uitgegeeven door Teyler’s godgeleerd genootschap. XXIV deel.* (Haarlem 1810) 3-438, aldaar de voorrede.

193 Van Kampen publiceerde nog een tweede verhandeling waarin de vergelijking tussen de klassieken en het heden centraal stond. Zie: N.G. Van Kampen, ‘Vertoog over de vraag, of en in hoe verre de oude geschiedschrijvers door de nieuwere zijn geëvenaard’ *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1812) 529-545.

194 Van Kampen, ‘Prys-verhandeling’, 1-7.

195 Ibidem, 388-392.

196 Ibidem, 394-395.

197 Ibidem, 394-404. Citaat: 404. Zie voor een vergelijkbaar debat in achttiende-eeuws Nederland over de deugdzaamheid van Socrates: Ernestine van der Wall, *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk* (Hilversum 2000).

hadden gefunctioneerd.¹⁹⁸ Ten derde weerlegde Van Kampen nog de verlichte visie op de voornaamste keerpunten in de geschiedenis van Europese vooruitgang. Hij vond de ontdekking van Amerika en de uitvinding van het buskruit slechts 'toevallige gebeurtenissen'. Het Chinese Rijk kende ook de boekdrukkunst, maar niemand zou daar toch van beschaving willen spreken. Dat de hedendaagse Europese volken waren gevorderd in deugdzaamheid en geluk, was dus te danken 'alléén aan den Christenlyken Godsdienst, door de Hervorming gereinigd, en door gezonde Wysbegeerte toegepast'. 'Dat wy zo ver boven ze [de Grieken en Romeinen] staan is geen verdienste van onze kant, maar vrije genade van God.'¹⁹⁹

De waardering van Teylers Godgeleerd Genootschap voor het verlichte verhaal verschilde dus sterk van Teylers Tweede Genootschap. Terwijl het laatstgenoemde genootschap de verhandelingen van Streso en Van Manen, met een relatief geringe rol voor het christendom in het beschavingsproces van Nederland en Europa, bekroonden, publiceerden de genootschapsleden van Teylers Godgeleerd Genootschap verhandelingen waarin de autoriteit van de Bijbel en God werden ingezet om kritiek te uiten op het verlichte verhaal, in het bijzonder de variant van Voltaire.

Conclusie

De prijsvragen over geschiedenis van Teylers Tweede Genootschap werpen nieuw licht op de aanwezigheid van het verlichte verhaal in de Nederlandse Republiek. Hoewel de Nederlandse genootschappen zich, evenals de spectator-schrijvers, bezighielden met het probleem van verval, leidde dit vraagstuk in de prijsvragen van Teylers tot een andere omgang met het verleden. Terwijl de Nederlandse spectator-schrijvers zich concentreerden op morele hervorming en vanuit zedenkundig perspectief het verleden bestudeerden, waren de genootschapsleden op zoek naar wetenschappelijke kennisvergaring en zij bestudeerden vanuit dat perspectief de geschiedenis en geschiedschrijving. Het belangrijkste middel voor de genootschapsleden om wetenschappelijke kennis te vergroten en te verspreiden was het uitschrijven van prijsvragen.

Teylers Tweede Genootschap was een van de vele genootschappen die aan deze activiteit deelnam, maar valt om verschillende redenen op. De leden voerden, dankzij de jaarlijkse roulatie van onderwerpen, een consistent en doordacht beleid in de prijsvragen over geschiedenis. Zij kozen daarbij consequent voor de verlichte benadering van het verleden en bouwden voort op bestaande achttiende-eeuwse debatten over de waarde van geschiedenis. In de openingsvragen over geschiedenis

¹⁹⁸ Van Kampen, 'Prys-verhandeling', 394-395.

¹⁹⁹ Ibidem, 437.

vroegen de genootschapsleden naar een reflectie op de waarde van historische kennis. Daarbij keerden ze terug naar het probleem van historisch pyrronisme. Dit vraagstuk over de betrouwbaarheid van historische kennis was rond 1700 al uitgebreid bediscussieerd, maar in de late achttiende eeuw zetten de genootschapsleden het onderwerp opnieuw op de kaart. De Rhoer won in 1785 de gouden penning voor zijn verhandeling over Herodotus, maar in 1780 kwam een andere auteur al dichtbij een bekroning. Hij schreef een handleiding voor een gezond scepticisme in het schrijven van geschiedenis. Beide auteurs waren van mening dat historisch onderzoek betrouwbare kennis kon opleveren. Hoewel scepticisme aanwezig bleef, was er ook sprake van optimisme, zeker in de verhandeling van De Rhoer. Volgens hem hadden de verlichte geschiedschrijvers de middelen om tot betrouwbare historische kennis te komen sterk verbeterd en uitgebreid.

Nadat de betrouwbaarheid van historische kennis was vastgesteld, vroegen de genootschapsleden in de daaropvolgende prijsvragen om de behandeling van concrete historische onderwerpen. Zij gaven daarbij consistent de voorkeur aan het verlichte perspectief op het verleden: zowel in de formulering van de prijsvragen als in de beoordeling van de inzendingen. Op deze momenten probeerden de genootschapsleden ook de inzendingen naar het gewenste verlichte antwoord te sturen. In de formulering van hun prijsvragen gaven zij duidelijk aan in welke richting ze het antwoord zochten; niet-verlichte inzendingen werden afgewezen terwijl wijsgerige verhandelingen werden bekroond; en als een inzending werd bekroond, vond een correspondentie plaats over de inhoud. Toch werden de genootschapsleden alsnog soms teleurgesteld in hun streven. Ze kregen weinig inzendingen of ze waren kritisch over de kwaliteit. Het belang dat de genootschapsleden hechtten aan de prijsvragen blijkt echter uit hun volharding. Sommige prijsvragen herhaalden ze tot tweemaal toe.

De bekroonde prijsverhandelingen waren verlicht van aard. Het idee van Europese vooruitgang stond centraal in de verhandelingen van Brouwer, De Rhoer, Streso en Van Manen. De twee laatstgenoemde auteurs schreven de geschiedenis van Nederlandse vooruitgang met behulp van het verlichte verhaal. Beiden noemden de inmiddels bekende keerpunten: de kruistochten, de ontdekking van Amerika, de uitvinding van de boekdrukkunst en de reformatie. In eerdere genootschappelijke prijsverhandelingen behandelden auteurs de geschiedenis van de geschiedschrijving. Daarin gaven eveneens de parameters van het verlichte verhaal richting aan de analyse.

De prijsvragen over geschiedenis van Teylers Tweede Genootschap werden zo een bron van verlichte verhalen in Nederland. In de laatste paragraaf maakte ik een korte uitstap naar de prijsvragen van Teylers Godgeleerd Genootschap waarin juist kritiek werd geuit op de verlichte geschiedvisie. In het volgende hoofdstuk bespreek ik het spanningsveld tussen het Europese vooruitgangdenken, de geschiedenis van de samenleving en de Bijbelse geschiedenis in drie Nederlandstalige wereldgeschiedenissen.

3. Bijbel en beschaving. De geschiedenis van Europa in Nederlandse wereldgeschiedenissen

Inleiding

Het is niet voldoende om alleen de geschiedenis van je vaderland te kennen, schreef Johannes Martinet in zijn laat achttiende-eeuwse *Historie der Waereld* (1780-1788). Voor goed Nederlands burgerschap was een breed perspectief op het verleden vereist. Daarom schreef Martinet een negendelige wereldgeschiedenis die hij, evenals zijn eerdere werken, opstelde in dialoogvorm. In het eerste gesprek onderwees de fictieve leraar de enthousiaste leerling in het nut van wereldgeschiedenis. In de *Historie der Waereld* zag de leerling de ontwikkeling van de beschaving van de mensheid. De mens en de samenleving hadden zich vanuit een kindse staat ontwikkeld tot een verlichte toestand, gekenmerkt door beschaafdheid, handel en wetenschappen. Deze verlichte leefwijze was in de achttiende eeuw tot bloei gekomen in Europa. Dat werelddeel was dankzij Gods sturing vanaf de vijftiende eeuw Azië, Afrika en Amerika snel voorbijgegaan. 'EUROPA, het derde deel der Waereld, lang woest gebleeven, laater bevolkt, kleiner en kouder dan de twee eerstgemelden, heeft zich egter door eene zonderlinge Voorzienigheid weeten te verheffen in den Godsdienst, Weetenschappen, Konsten en Beschaafdheid, zo dat het thans, byzonder zints de laatste driehonderd jaaren, alle andere Waerelddeelen de loef afsteekt.'¹

Marinet sloot met de publicatie van zijn wereldgeschiedenis aan bij een bredere wereldhistorische interesse in Europa na 1750. Het verlichte verhaal werd zowel in tijd als in ruimte gesitueerd. Meerdere verlichte geschiedschrijvers besteedden aandacht aan de wereld buiten Europa. Voltaires *Essai sur les Moeurs* staat in de hedendaagse historiografie al decennialang symbool voor het verlichte wereldbeeld. De historicus Paul Hazard schetst in *La crise de la conscience européenne* uit 1935 de intellectuele breuk die de Europese Verlichting teweegbracht aan de hand van twee wereldgeschiedenissen, namelijk bisschop Jacques-Bénigne Bossuets universele geschiedenis *Discours sur l'Histoire Universelle* (1681) en Voltaires *Essai sur les Moeurs* (1756). Bossuet schetste een wereldgeschiedenis die paste binnen de Bijbelse kaders. De hand van de Voorzienigheid school achter elke historische gebeurtenis. Hij legde in zijn onderricht van de *dauphin* Lodewijk XV bovendien de nadruk op politieke en militaire gebeurtenissen. Voltaire doorbrak deze kaders. Voor hem

1 J.F. Martinet, *Historie der Waereld. Eerste deel* (Amsterdam 1780) 33.

toonde de wereldgeschiedenis de vooruitgang van de menselijke geest. Hij begon zijn boek met de beschaving van China en eindigde met Frankrijk onder het bewind van Lodewijk XIV. Hazard spreekt van een abrupte omslag in achttiende-eeuws Frankrijk: 'La majorité des Français pensait comme Bossuet; tout d'un coup, les Français pensent comme Voltaire: c'est une révolution.'²

Inmiddels is Hazards these door verschillende historici genuanceerd. Peter Burke heeft een inventarisatie gemaakt van de reisverslagen, historische werken, chronologieën en memoires over buiten-Europese landen die zijn gepubliceerd tussen 1500 en 1700. Zo toont hij de lange aanloop naar Voltaires *Essai*.³ Anthony Grafton betoogt dat de zestiende- en zeventiende-eeuwse ontwikkelingen in de chronologie en Bijbelkritiek ervoor zorgden dat het genre van de wereldgeschiedenis ingrijpend veranderde.⁴ Ook Dmitri Levitin is van mening dat de zeventiende-eeuwse Bijbelkritiek en alle daarbij behorende hulpwetenschappen het wereldbeeld al grondig wijzigden; de Verlichting had hieraan volgens hem weinig toe te voegen.⁵ Tamara Griggs zoekt eveneens de verklaring voor de intellectuele veranderingen in het genre van de wereldgeschiedenis buiten de verlichte filosofie. Volgens haar waren deze ontwikkelingen vaak de onverwachte uitkomst van historiografische praktijken.⁶

Toch veranderden wereldgeschiedenissen in laat achttiende-eeuws Europa wel degelijk van karakter. Johann Christoph Gatterer en August Ludwig Schlözer schreven aan de Universiteit van Göttingen respectievelijk *Vom historischen Plan* (1767) en *Vorstellung seiner Universal-Historie* (1772). Zij pleitten voor een nieuwe benadering van wereldgeschiedenis, vanuit één overkoepelend perspectief. Adam Smith en Turgot ontwikkelden de stadialeer om de geschiedenis van de mensheid te ordenen. In deze wereldhistorische werken gebruikten auteurs geografische vergelijkingen, meestal op basis van reisverslagen, om de historische ontwikkeling van mens en samenleving te duiden.⁷ Zoals Edmund Burke schreef naar aanleiding van William Robertsons publicatie van de *History of America*, '[w]e no longer need

2 Paul Hazard, *La crise de la conscience européenne: 1680-1715* (Parijs 1935) I. Zie voor een weerlegging van deze tegenstelling tussen Bossuet en Voltaire: Pierre Force, 'Voltaire and the necessity of modern history' *Modern Intellectual History* 6 (2009) 457-484, aldaar 477-478.

3 Peter Burke, 'European views of world history from Giovo to Voltaire' *History of European Ideas* 6 (1985) 237-251.

4 Grafton, *What was history?*, passim; Idem, *New worlds, ancient texts. The power of tradition and the shock of discovery* (Cambridge en Londen 1992).

5 Levitin, 'From sacred history', passim.

6 Griggs, 'Universal history', 219-247.

7 Johan van der Zande, 'De universele geschiedenis. Een onbehaaglijke omgang met de wereld' in: Jo Tollebeek, Tom Verschaffel en Leonard H.M. Wessels eds., *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000* (Hilversum 2002) 105-122, aldaar 120.

to go to History to trace [human nature] in all its stages and periods.’⁸ Achttiende-eeuwse geschiedschrijvers hadden steeds meer informatie tot hun beschikking over andere delen van de wereld. Captain Cook en zijn bemanningsleden deden bijvoorbeeld uitgebreid verslag van hun wereldreizen. Hun reisverslagen over de inheemse bevolking en de lokale gebruiken in andere werelddelen waren een belangrijke bron voor wereldgeschiedenissen.⁹

De aandacht voor de buiten-Europese wereld lijkt in achttiende-eeuws Nederland nauwelijks te hebben bestaan. Verschillende hedendaagse historici spreken van een dalende interesse in de rest van de wereld in de Nederlandse Republiek, zeker na 1750. Het kosmopolitisme kreeg maar weinig navolging in achttiende-eeuws Nederland.¹⁰ De opvatting dat de Nederlandse samenleving zich naar binnen keerde, krijgt extra nadruk door het omschrijven van de Verlichting in nationale termen. De Nederlandse Verlichting was een nationale onderneming om het probleem van het nationale verval te bestrijden. Alle debatten werden gevoerd in de Nederlandse taal.¹¹ Deze naar binnen gekeerde houding staat, zo betogen veel historici, in schril contrast met de open blik van de inwoners van de zeventiende-eeuwse Republiek. In die periode leverden onder meer Joseph Scaliger en Georgius Hornius vanuit hun positie aan de Universiteit Leiden belangrijke bijdragen aan de internationale kennisuitwisseling over chronologie en wereldgeschiedenis.¹²

De bestaande historiografische nadruk op de nationale oriëntatie van de Nederlandse Verlichting verhuult echter een meer kosmopolitische tendens die ook aanwezig was in de achttiende-eeuwse Nederlandse Republiek. Er verschenen in de achttiende eeuw drie Nederlandse bijdragen aan het genre van de wereldgeschiedenis, die in dit hoofdstuk in chronologische volgorde zullen worden geanalyseerd. Na mijn analyse van Geerlof Suikers en Isaak Verburgs vijfdelige *Algemene kerkelyke en wereldlyke Geschiedenissen des bekenden Aardkloofs* (1721-1728), bestudeer ik Johannes Florentius Martinets negendelige *Historie der Waereld* (1780-1788) om te

8 Geciteerd in: László Kontler, ‘Mankind and its histories: William Robertson, Georg Forster, and a late eighteenth-century German debate’ *Intellectual History Review* 23 (2013) 411-429, aldaar 413.

9 Carhart, *The science of culture*, 222-233 en 248-258. Zie ook: paragraaf vier over Stuart in dit hoofdstuk.

10 Zie voor sporadische voorbeelden van kosmopolitisch denken in Nederland: Eveline Koolhaas-Grosfeld, ‘Wereldburgerschap in Nederland. Een verkenning’ *De Negentiende Eeuw* 35 (2011) 1-9; O.C.F. Hoffham (vermoedelijke auteur), *De kosmopoliet, of waereldburger* (Amsterdam 1776-1777). Zie voor een recente analyse van het kosmopolitische denken in vroegmodern Nederland: Van Bunge, *From Bayle to the Batavian Revolution*, 242-259.

11 Wijnand Mijnhardt, ‘De Nederlandse Verlichting’ in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas eds., *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987) 53-81, aldaar 60-70; Van Sas, *De metamorfose*, 53-56.

12 Van der Zande, ‘De universele geschiedenis’, 118.

eindigen met Martinus Stuarts zesdelige *De mensch, zoo als hij voorkomt op den bekenden Aardbol* (1802-1807).

Bij de selectie van het bronmateriaal heb ik drie criteria gehanteerd. Allereerst zijn letterlijke vertalingen van buitenlandse reeksen buiten beschouwing gelaten. Hoewel het in de achttiende eeuw geregeld voorkwam dat een werk werd samengesteld uit citaten en parafrasen van andere auteurs, tonen deze drie wereldgeschiedenissen een duidelijk eigen visie van de auteur. Ten tweede dienden de werken in het Nederlands te zijn geschreven, in overeenstemming met mijn zoektocht naar de Nederlandse varianten van het verlichte verhaal. Hierdoor vielen meerdere achttiende-eeuwse Latijnse wereldgeschiedenissen buiten het bestek van dit hoofdstuk. Ten derde dienden de werken nadrukkelijk een wereldlijke component te bevatten en niet uitsluitend te handelen over kerkelijke geschiedenis.¹³ Door de nadruk op het genre wereldgeschiedenis komen reisverslagen en historische werken over specifieke buiten-Europese landen niet in aanmerking voor bespreking, maar we vinden deze werken gedeeltelijk terug in de hier besproken wereldgeschiedenissen.

De Nederlandse wereldgeschiedenissen zijn een unieke bron voor het analyseren van varianten van het verlichte verhaal in de Nederlandse Republiek, in het bijzonder met betrekking tot het vraagstuk van religie. De Nederlandse auteurs stonden voor lastige keuzes tijdens het schrijven. Ze moesten kiezen welke historische informatie ze zouden opnemen en hoe ze die informatie zouden ordenen. Dat lag vooral ingewikkeld bij de oorsprong en vroegste geschiedenis van de wereld, omdat tot diep in de achttiende eeuw de Bijbel leidend was voor de behandeling van dit vroege verleden. Zeker Martinet en Stuart hadden in de periode rond 1800 alternatieve kaders tot hun beschikking waarin ze de wereldgeschiedenis konden ordenen. Het plot van het verlichte verhaal was inmiddels wijdverbreid, evenals de stadialeer. De twee dominees zagen zichzelf voor de uitdaging gesteld om de Bijbelse geschiedenis, die volgens hen de waarheid vertegenwoordigde, in overeenstemming te brengen met meer recente beschavingstheorieën over de ontwikkeling van samenleving en mensheid. Geen van de vier Nederlandse auteurs had gebieden buiten de Nederlandse Republiek bezocht, dus hun informatie voor de geschiedenis van onder meer de Azteken en de Amerikaanse Indianen moesten ze halen uit contemporaine literatuur en reisverslagen. Bovendien moesten de auteurs omgaan met de geschiedenissen van Europese vooruitgang in het gelijktijdige debat over nationaal verval, al was dit vraagstuk in dit genre meestal ondergeschikt aan het religieuze vraagstuk: alleen Martinet refereerde expliciet aan het probleem van nationaal verval in

13 Zie voor een overzicht van wereldgeschiedenissen in vroegmodern Nederland het kopje 'wereldgeschiedenis' in het register van Haitsma Muliers en Van der Lems *Repertorium*.

zijn wereldgeschiedenis. Het idee van Europese vooruitgang was in deze bronnen dominant.

Aangezien deze wereldgeschiedenissen nauwelijks aandacht hebben gekregen in het historisch onderzoek, bespreek ik de werken in dit hoofdstuk afzonderlijk. Zo kan ik voldoende aandacht geven aan de auteurs en de periode waarin ze schreven.¹⁴ In de eerste paragraaf schets ik een korte intellectuele geschiedenis van het genre van de wereldgeschiedenis in Europa om de achttiende-eeuwse ontwikkelingen daarin te kunnen duiden. In de drie daaropvolgende paragrafen bestudeer ik de drie Nederlandse wereldgeschiedenissen in chronologische volgorde. Het vroeg achttiende-eeuwse werk van Suikers en Verburg staat centraal in de tweede paragraaf. Zij schreven de eerste Nederlandstalige wereldgeschiedenis in achttiende-eeuws Nederland. Hoewel de wereldgeschiedenis buiten de in dit onderzoek gehanteerde definitie van ‘verlicht’ valt, kan het werk fungeren als een toetssteen voor de latere wereldgeschiedenissen van Martinet en Stuart. Suikers en Verburg behandelden verlichte onderwerpen, maar zij integreerden deze elementen nog niet in een overkoepelende beschavingsgeschiedenis van Europa. In de derde paragraaf analyseer ik de wereldgeschiedenis van Martinet uit de late achttiende eeuw. Hij combineerde in zijn *Historie der Waereld* op geheel eigen wijze de Bijbelse geschiedenis, de rol van de Voorzienigheid in de menselijke geschiedenis en de geschiedenis van Europese vooruitgang. In de vierde paragraaf bespreek ik tot slot het werk van Stuart. Hij probeerde, evenals Martinet, de autoriteit van de Bijbel te beschermen, maar hij schreef daarvoor een verlichte geschiedenis van de mensheid. Hij wilde met behulp van de stadialeer bewijzen dat de mensheid een eenheid was, zoals gesteld in de Bijbel.

Bij elke auteur bespreek ik de inhoudelijke keuzes, de ordening van het materiaal in de wereldgeschiedenis en besteed ik bijzondere aandacht aan hun omgang met de Bijbelse geschiedenis. In de hoofdstukken over de oorsprong van de mensheid liggen de meest precaire kwesties rondom de Bijbelse autoriteit besloten: de afwijkende Chinese en Chaldeeuwse chronologieën die begonnen voor de zondvloed of zelfs de schepping, de conflicterende klassieke fabelen, het bestaan van het vierde continent Amerika, het ontstaan van Europa en de verlichte beschavingstheorieën die een alternatief konden bieden voor de Bijbelse chronologie. Ook analyseer ik in hoeverre de Nederlandse auteurs varianten van het verlichte verhaal betrokken in de daaropvolgende tijdvakken van de wereldgeschiedenis en in welke mate God een rol speelde in het Europese beschavingsproces. De drie auteurs verschilden duidelijk in hun opvattingen over de verhouding tussen Bijbel en beschaving.

¹⁴ Zie voor een eerdere analyse van deze wereldgeschiedenissen: E.J. de la Porte, ‘History beyond the nation. World histories in the Dutch Enlightenment’, *De Achttiende Eeuw* 46 (2014) 50-78.

Een verlichte wereld

Tijd en ruimte in vroege wereldgeschiedenissen

Toen Suikers, Martinet en Stuart zich in de achttiende-eeuwse Nederlandse Republiek waagden aan het schrijven van een wereldgeschiedenis, had het genre al ruim twintig eeuwen geschiedenis achter de rug.¹⁵ Anders dan bijvoorbeeld de Nederlandse spectatoren die rond 1700 opkwamen in navolging van de Engelse *The Tatler* en *The Spectator*, betraden Suikers, Martinet en Stuart een historisch terrein dat al bestond sinds de klassieke oudheid.¹⁶ Een systematische geschiedenis van het genre van de wereldgeschiedenis is nog niet geschreven. Uit afzonderlijke studies over specifieke landen, perioden of auteurs is een gefragmenteerd beeld samen te stellen van de ontwikkelingen in het genre in Europa. In deze paragraaf leg ik de nadruk op de organisatie van de wereldgeschiedenissen, in het bijzonder de chronologische ordening van het materiaal. De rangschikking van het materiaal en de verschuivende kaders van tijd en ruimte waren telkens terugkerende problemen voor schrijvers van wereldgeschiedenissen.

De term wereldgeschiedenis, die ook momenteel nog wordt gebruikt, is afkomstig uit de achttiende eeuw. In de middeleeuwen sprak men van een wereldkroniek en in de vroegmoderne tijd van een universele geschiedenis.¹⁷ Wereldgeschiedenissen konden uiteenlopende vormen aannemen, van erudiete verzamelwerken tot didactische almanakken, van grootschalige publicitaire ondernemingen tot filosofische reflecties van individuele auteurs.¹⁸ Twee elementen zorgden echter voor samenhang binnen het genre. Ten eerste bestreek een wereldgeschiedenis de volledige wereld zoals de auteur deze kende. Ten tweede vertelde de auteur de geschiedenis van deze wereld vanaf de vroegste tijden.

De invulling van de wereldgeschiedenis was in hoge mate afhankelijk van wat de auteur zelf onder 'wereld' en onder 'geschiedenis' verstond.¹⁹ In de klassieke oudheid was het wereldbeeld nog beperkt tot Europa, Noord-Afrika en West-Azië.²⁰ Volgens historica Marnie Hughes-Warrington schreef de Griekse historicus Ephorus

15 De Schryver, *Historiografie*, 48-49, 119-122, 129-143, 210-214 en 249-253; Marnie Hughes-Warrington ed., *Palgrave advances in world histories* (New York 2005) 5.

16 In de onderstaande bespreking beperk ik me tot de West-Europese geschiedenis van het genre, al zijn er ook langlopende islamitische en Chinese tradities van universele geschiedschrijving. Zie: Hughes-Warrington, *Palgrave*, 6-7.

17 De Schryver, *Historiografie*, 249. Ik gebruik in deze paragraaf de term 'wereldgeschiedenis' ook voor eerdere perioden, zodra de geschiedwerken voldoen aan de twee criteria die ik in deze alinea noem.

18 Griggs, 'Universal history', 220.

19 Van der Zande, 'De universele geschiedenis', 105.

20 Siep Stuurman, 'Tijd en ruimte in de Verlichting' in: Maria Grever en Harry Jansen eds., *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001) 79-96, aldaar 82.

(405-330 v. Chr.) de vroegst bekende universele geschiedenis.²¹ Van Diodorus de Siciliër uit de eerste eeuw voor Christus is bijna vijftig procent van zijn *Bibliothèque* overgeleverd. Deze wereldgeschiedenis begon bij 'de scheiding der elementen', ofwel de schepping van de wereld, en reikte tot en met de expeditie van Julius Caesar naar Brittannië in 54 voor Christus. Het doel van de klassieke wereldgeschiedenissen was om aan de lezer morele en politieke lessen te leren.²²

De wereldhistorische interesse kreeg een nieuwe vorm en structuur in het antieke en vroegmiddeleeuwse christendom. Auteurs als Eusebius van Caesarea en Beda schreven christelijke wereldkronieken, ook wel *series temporum* genoemd. Het universele karakter van deze werken lag in het streven om alle bekende volkeren en tijden te omvatten. De auteurs gaven daarmee gehoor aan Augustinus' adagium dat 'times and events must be considered not from the standpoint of one place only, but by taking the whole world into account'.²³ Zij volgden in hun wereldkronieken de chronologie van de Bijbelse boeken. Een auteur begon de wereldkroniek met de schepping en eindigde in het heden. De geschiedenis van de mensheid begon met Gods schepping in het paradijs. Daarna kwam de zondeval. Vervolgens bestudeerden de geschiedschrijvers hoe de nakomelingen van Noach, na de verwoestende zondvloed, de wereld hadden bevolkt. In de wereldkronieken was de geschiedenis van alle volkeren en tijden een eenheid, een heilsgeschiedenis. De Bijbelse boeken toonden Gods plan voor de mensheid. De geschiedenis van de mensheid begon in het paradijs en zou eindigen in het jongste gericht. De wereldkroniek was in de vroege geschiedenis meer verhalend van aard, naar de inhoud van de Bijbel, maar daarna overheerste een encyclopedisch en opsommend karakter.²⁴

Zowel de wereldkronieken als de latere universele geschiedenissen hadden globaal dezelfde structuur. De geschiedenis van de wereld werd opgedeeld in gewijde geschiedenis (*historia sacra*) en ongewijde of profane geschiedenis. De gewijde geschiedenis was afkomstig uit de Bijbel en berustte op de zekerheid van de goddelijke openbaring. De profane geschiedenis was gebaseerd op bronnen van menselijke overlevering en leverde hooguit waarschijnlijke kennis. Een veelvoorkomende organisatievorm van de wereldgeschiedenis was de opeenvolging van vier wereldrijken.²⁵ Deze indeling was afkomstig uit het Bijbelboek Daniël. Daarin droomde koning Nebukadnezar de voorspelling dat vier rijken elkaar zouden opvolgen: het Babylonische Rijk, het rijk van de Meden en Perzen, het rijk

21 Hughes-Warrington, *Palgrave*, 5.

22 De Schryver, *Historiografie*, 48-49.

23 Geciteerd in: Griggs, 'Universal history', 221.

24 Van der Zande, 'De universele geschiedenis', 105-106; De Schryver, *Historiografie*, 130-138.

25 Grafton, *What was history?*, 167-168; Van der Zande, 'De universele geschiedenis', 105. De geschiedenis van de vier rijken werd gekenmerkt door groeiend verval. Volgens de Bijbelse geschiedenis was elke stap vanaf het eerste gouden tijdperk een achteruitgang; inmiddels zat de geschiedenis in haar laatste fase.

van Alexander de Grote en tot slot het Romeinse Rijk. Aangezien het laatste oordeel nog niet was aangebroken, concludeerden middeleeuwse geschiedschrijvers dat het Romeinse Rijk nog voortduurde. Een belangrijk vraagstuk in de historiografie was dan ook dat van de *translatio imperii*. Christelijke geschiedschrijvers streden over de vraag welke heerser en welk land de macht van het Romeinse Rijk hadden geërfd.²⁶ Ook in andere opzichten lagen de wereldkroniek en de universele geschiedenis soms dichtbij elkaar. Een wereldkroniek bevatte verhalende elementen; een universele geschiedenis had het encyclopedische en chronologische karakter van de wereldkroniek.²⁷

De Amerikaanse historicus Edwin J. Van Kley heeft laten zien dat in de zeventiende eeuw de meeste universele geschiedenissen nog steeds een dergelijke structuur hadden. De auteurs van deze werken accepteerden de Bijbelse chronologie en stelden dat de aarde 6.000 jaar oud was. Zij deelden deze 6.000-jarige wereldgeschiedenis op in een gewijde en een profane geschiedenis. De gewijde geschiedenis volgde het Oude en Nieuwe Testament. Deze geschiedenis zette zich daarna voort in de geschiedenis van de kerk tot op het heden. De meeste geschiedschrijvers maakten in de gewijde geschiedenis een onderverdeling naar de drie overleveringen van Gods levenswet. Ten eerste was er de wet van het geweten, die liep van Adam tot Mozes. Daarop volgde de geschreven wet, die liep van Mozes tot Christus. Tot slot kwam de nieuwtestamentische wet. Deze periode van genade begon met de geboorte van Christus en zou reiken tot de tweede komst van Jezus, te verwachten in de (nabije) toekomst.²⁸

De profane geschiedenis werd door de geschiedschrijvers eveneens in kleinere perioden opgedeeld. Sommige geschiedschrijvers kozen voor de indeling van de vier wereldrijken. Anderen kozen voor drie tijdvakken die ze typeerden aan de hand van de betrouwbaarheid van het historische bronmateriaal. De eerste periode was de onzekere tijd, die liep van de schepping tot de vroegste Griekse fabelen. De tweede periode was de fabelachtige of heroïsche tijd. Deze periode liep van de vroegste Griekse geschiedenis tot de Olympische Spelen. De derde periode was de historische tijd. Vaak werd de profane geschiedenis nog verder opgedeeld in kleine tijdperken. Deze tijdperken werden verbonden aan belangrijke historische gebeurtenissen, zoals de zondvloed, de val van Troje of de stichting van Rome.²⁹

Tot ver in de achttiende eeuw zou de Bijbel de organisatie van wereldgeschiedenissen bepalen en zeker de vroegste geschiedenis van de mensheid. In de zestiende en de zeventiende eeuw werd het Bijbelse wereldbeeld echter steeds meer uitgedaagd.

26 De Schryver, *Historiografie*, 130, 136; Van der Zande, 'De universele geschiedenis', 105-106.

27 Van der Zande, 'De universele geschiedenis', 106-107.

28 Edwin J. van Kley, 'Europe's "discovery" of China and the writing of world history' *The American Historical Review* 76 (April 1971) 358-385, aldaar 359-360.

29 Ibidem.

Allereerst versplinterde de reformatie het christelijk eenheidsperspectief. Zowel protestantse als katholieke geschiedschrijvers moesten het heden opnieuw duiden en plaatsen in wereldhistorisch perspectief. Aan protestantse zijde schreven Philipp Melanchthon (1497-1560) en Sleidanus (1507-1556) bekende en tot ver in de achttiende eeuw herdrukte handboeken voor de wereldgeschiedenis. Aan de katholieke zijde was Bossuet een belangrijke vertegenwoordiger van de contrareformatorische visie op de geschiedenis van de wereld.³⁰

Nieuwe vragen en inzichten

Vanaf de vijftiende eeuw veranderde het Europese wereldbeeld in een hoog tempo. Europese denkers zagen de wereld groter worden. Zo bleek er een vierde werelddeel te bestaan: Amerika. De Bijbel en klassieke teksten boden nauwelijks aanknopingspunten voor het begrijpen van de geschiedenis van dat werelddeel. De werelddelen Azië, Europa en Afrika waren bevolkt door de drie zonen van Noach, maar waar kwamen de inwoners van Amerika vandaan? Daarnaast kregen geschiedschrijvers te maken met een groeiende hoeveelheid conflicterende historische bronnen, onder meer uit China en Egypte.³¹ Deze nieuwe chronologische en geografische informatie kwam niet overeen met de Bijbelse en klassieke teksten. Grafton heeft laten zien hoe in vroegmodern Europa zeer langzaam de Bijbelse en klassieke kaders onder druk kwamen te staan. Als gevolg hiervan floreerde de beoefening van de chronologie in vroegmodern Europa. Joseph Scaliger en anderen probeerden alle conflicterende informatie over de Bijbelse tijdrekening met elkaar te verzoenen. Er bestond al eeuwenlang een conflict tussen de tijdrekening van de Griekse en de Hebreeuwse Bijbel, maar nu moesten zij ook nog de nieuwe informatie met elkaar in overeenstemming brengen. Uiteindelijk werden chronologen het nooit volledig eens over de juiste tijdrekening.³²

Hoewel de Europese denkers relatief snel het geografische wereldbeeld bijstelden, hielden ze nog lang vast aan de tijdrekening volgens de Bijbel.³³ De vroegmoderne universele geschiedenissen volgden nog steeds dezelfde Bijbelse structuur. In de renaissance stelden verschillende auteurs een meer humanistische indeling voor van de wereldgeschiedenis, als alternatief voor de christelijke wereldkroniek. Jean Bodin

30 De Schryver, *Historiografie*, 210-212 en 221-222.

31 Anthony Grafton, 'Dating history: the Renaissance & the Reformation of chronology' *Daedalus* 132 (2003) 74-85; Van Kley, 'Europe's "discovery" of China', *passim*.

32 Anthony T. Grafton, 'Joseph Scaliger and historical chronology: the rise and fall of a discipline' *History and Theory* 14 (1975) 156-185; Idem, *New worlds, ancient texts*, *passim*; Henk Nellen en Piet Steenbakkers, 'Biblical philology in the long seventeenth century' in: Dirk van Miert e.a. eds., *Scriptural authority and biblical criticism in the Dutch Golden Age. God's Word questioned* (Oxford 2017) 16-57.

33 Grafton, 'Dating History', 75.

betoogde in zijn handboek *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* uit 1566 dat de mens het centrale onderwerp was van de universele geschiedenis. Hij wees de theorie van de vier wereldrijken van de hand. Toch hield ook hij uiteindelijk vast aan de Bijbelse tijdrekening. Nicolas Vignier gebruikte een alternatieve tijdsindeling in zijn *Bibliothèque historique* uit 1588, namelijk een oudheid, middeleeuwen en nieuwe tijd.³⁴

Deze theoretische reflecties op het schrijven van wereldgeschiedenis leidden niet direct tot concrete aanpassingen in de geschiedwerken zelf. Terwijl de kennis over andere werelddelen toenam, bleef de Bijbelse tijdrekening intact. Pas in 1666 trok de historicus en geograaf Georgius Hornius, geboren in Duitsland maar werkzaam in de Nederlandse Republiek, de consequenties uit deze nieuwe kennis in zijn *Arca Noae*. In dit Latijnse leerboek presenteerde hij een alternatieve indeling van de wereldgeschiedenis. Hij introduceerde als eerste in de Nederlandse Republiek de jaartelling voor en na Christus. De verdeling in vier wereldrijken werd ingewisseld voor een geschiedenis die na de zondvloed bestond uit twee tijdvakken, de oude geschiedenis en de nieuwe geschiedenis. In de moderne geschiedenis, die ging over de middeleeuwen en de nieuwe tijd, koos Hornius voor een geografisch-etnografische indeling. Hij besprak ook de geschiedenis van China en Amerika, al beperkte hij zijn analyse van Amerika tot Mexico en Peru. Hornius zorgde ervoor dat de oudste geschiedenis van deze volkeren overeenstemde met de Bijbelse chronologie.³⁵

In de zeventiende-eeuwse universele geschiedenis kreeg het concept 'wereld' dus geleidelijk een andere betekenis. Dat had weinig gevolgen voor de invulling van het concept 'geschiedenis'. Hornius' doel was bijvoorbeeld nog steeds om te laten zien dat de mensheid een eenheid was. Deze eenheid bestond voor hem uit het optekenen van de afzonderlijke geschiedenissen van alle naties en volkeren. Wel nam hij met zijn geografisch-etnografische indeling in de nieuwe geschiedenis meer afstand van de encyclopedische en christelijke heilsgeschiedenis.³⁶

De aspiraties van de universele geschiedenis bereikten hun hoogtepunt in de publicatie van de *Universal History*. De redacteurs van de *Universal History* hadden als doel om alle bekende landen en volkeren uit de hele wereld in één wereldgeschiedenis samen te brengen. De eenheid van de mensheid zou blijken uit de verzameling van de afzonderlijke geschiedenissen. Net als in het werk van

34 De Schryver, *Historiografie*, 212-213 en 249. Zie voor het ontstaan van deze periodisering in drie tijdvakken in de renaissance onder meer: Kelley, *Faces of history*, 130-161.

35 Van der Zande, 'De universele geschiedenis', 107; Grafton, *What was history?*, 178-179; Grafton, *New worlds, ancient texts*, 233-237; Adelbart Klempt, *Die Säkularisierung der universalhistorischen Auffassung: zum Wandel des Geschichtsdenkens im 16. und 17. Jahrhundert* (Göttingen 1960) passim. Klempt noemt het verdwijnen van de primair chronologische indeling en de keuze voor de etnografische opzet al 'seculier'.

36 Van der Zande, 'De universele geschiedenis', 108-115.

Hornius werden de afzonderlijke geschiedenissen in de reeks uitsluitend verbonden door chronologie of menselijk intentioneel handelen. Van grotere verbanden of historische processen was nog geen sprake. Deze universele geschiedenis begon als een Engelse onderneming, maar groeide uit tot een project op Europese schaal. Uiteindelijk overtrof de *Universal History* met zijn omvang van 65 delen zelfs Diderot en d'Alemberts *Encyclopédie*.³⁷ Vanwege de geografische expansie van het genre worstelden ook de Engelse redacteuren in deze periode met het kerndilemma in de universele geschiedenis: hoe de buiten-Europese geschiedenissen ingepast konden worden in de christelijke chronologie. Een heldere tijdlijn was nodig, omdat zij als 'Ariadnes kluwen' de lezer door het doolhof zou leiden; chronologie verbond alle afzonderlijke geschiedenissen.³⁸ De Nederlandse uitgevers brachten als eersten een vertaling op de markt.³⁹

In de tweede helft van de achttiende eeuw veranderde de geschiedopvatting en dus ook de universele geschiedenis. Het verleden werd een historisch proces in plaats van een optelsom van afzonderlijke geschiedenissen. Tijd en ruimte kregen een nieuwe betekenis, zoals onder meer Siep Stuurman heeft betoogd. Alle landen en volkeren bevonden zich in een samenhangend historisch proces, dat de geschiedschrijvers duiden in termen van beschaving. Elk volk bevond zich op dezelfde tijdschaal, maar verschilde in welk stadium van beschaving het had bereikt. Zo waren volkeren in Amerika meer 'ruw' en 'primitief' dan de 'beschaafde' Europese volkeren.⁴⁰ Deze geschiedopvatting had gevolgen voor het schrijven van wereldgeschiedenis. De universele geschiedschrijver, die streefde naar geografische en chronologische volledigheid, maakte plaats voor de schrijver van een wereldgeschiedenis. Deze schrijver analyseerde de wereldgeschiedenis als een samenhangend proces, dat was verbonden in oorzaak en gevolg. In deze wereldhistorische werken ging de aandacht van de geschiedschrijvers bovenal uit naar de bijzondere positie van Europa in de wereldgeschiedenis.⁴¹

Schrijvers van wereldgeschiedenissen, zoals Gatterer en Schlözer, konden putten uit de verschillende ontwikkelingstheorieën die inmiddels circuleerden in achttiende-eeuws Europa. Een variant daarvan was het verlichte verhaal waarin Voltaire en anderen de geschiedenis van Europese vooruitgang in wereldhistorisch perspectief hadden geplaatst. Zij toonden hoe het beschavingsproces het werelddeel

37 Ibidem.

38 Van der Zande, 'De universele geschiedenis', 113. Zie voor meer informatie over de verschillende varianten van chronologie in wereldgeschiedenissen: Van Kley, 'Europe's "Discovery" of China', 358-360.

39 Guido Abbattista, 'The English *Universal History*: Publishing, Authorship and Historiography in a European Project (1736-1790)' *Storia della Storiografia* 39 (2001) 103-108. De Nederlandse uitgevers brachten als eerste een Nederlandse vertaling op de markt: Van der Zande, 'De universele geschiedenis', 108-109.

40 Stuurman, 'Tijd en ruimte', passim.

41 Van der Zande, 'De universele geschiedenis', 116-121.

Europa van barbarij tot de ‘moderne’ en ‘verlichte’ leefwijze had gebracht. Misschien wel het summum van deze geschiedenis van Europese vooruitgang was de inleiding van de Schotse historicus Robertson op zijn geschiedwerk *The History of the Reign of the Emperor Charles V*. Robertson liet zien hoe Europa na de val van het Romeinse Rijk vanuit de barbarij en via de middeleeuwse kruistochten in de moderne handelssamenleving was aanbeland.⁴² In zijn inleiding *A View of the Progress of Society in Europe from the Subversion of the Roman Empire to the Beginning of the Sixteenth Century* verklaarde Robertson de geschiedenis van Europese vooruitgang met behulp van zowel de stadialeer als meer intentionele modellen.⁴³

Robertson kon tijdens het schrijven van zijn inleiding zowel putten uit het verlichte verhaal van zijn collega-geschiedschrijvers als uit het werk van Franse en Schotse denkers over de stadiale ontwikkeling van de samenleving. De stadialeer werd rond 1750, tegelijkertijd en afzonderlijk van elkaar, bedacht door de Franse schrijver Turgot en de Schotse denker Smith. Zij creëerden een volwaardige theorie over de historische ontwikkeling van de samenleving. In deze economische stadialeer bepaalde de bestaanswijze van een volk – de manier waarop een volk in zijn onderhoud voorzag – ook de inrichting van de samenleving en de mate van beschaafdheid. Elke samenleving ontwikkelde zich in vier opeenvolgende fasen van bestaanswijze: van jagers-verzamelaars, naar herders, naar boeren tot moderne handelaren.⁴⁴ De stadialeer zag een wisselwerking tussen mens en samenleving. De mens ‘not only *made himself* and his institutions; he and his institutions in an important sense *were themselves made* by the circumstances in which from time to time and from place to place he happened to find himself.’⁴⁵

Met de stadialeer verdween chronologie – in de zin van tijdrekening – uit de geschiedenis. Het beschavingsproces van de mensheid liet zich niet vangen in jaartallen; wel hielpen geografische vergelijkingen om te bepalen in welke fase van de historische ontwikkeling een samenleving zich bevond. De primitieve Amerikanen vormden nu naast Genesis een belangrijke bron voor de vroege geschiedenis van de mensheid. Stuurman omschrijft de achttiende-eeuwse denkwijze als volgt: ‘Logisch gesproken berustte het geheel op een cirkelredenering: Waarom zijn de Amerikanen primitief? – omdat ze leven zoals onze verre voorouders. Hoe weten we hoe onze verre voorouders leefden? – door de levenswijze van de Amerikanen te

42 Zie voor de enthousiaste ontvangst van Robertsons inleiding in Nederland ook hoofdstuk vier van dit boek.

43 Kontler ‘William Robertson’s history’, 133.

44 Meek, *Social science*, 1-2 en 68; Johnson Kent Wright, ‘Historical thought in the era of the Enlightenment’ in: Lloyd Kramer en Sarah Maza eds., *A companion to Western historical thought* (Oxford 2006) 123-142, aldaar 130.

45 Meek, *Social science*, 1.

observeren.⁴⁶ De ‘geschiedenis’ werd losgekoppeld van de chronologie en verheven tot een theorie van vooruitgang die kon worden gebruikt om te bepalen in welke ‘fase’ een volk zich bevond. Deze stadiatheorie werd veelvuldig gebruikt door achttiende-eeuwse geschiedschrijvers om de wereldgeschiedenis te duiden. Meiners gebruikte het alsmaar groeiende corpus aan reisverslagen voor uitspraken over de geschiedenis van de mensheid en ook Robertsons *History of America* paste in deze geschiedvisie.⁴⁷

In de late achttiende eeuw hadden schrijvers van wereldgeschiedenissen dus meerdere ontwikkelingstheorieën tot hun beschikking om het wereldhistorische materiaal te ordenen. Onder meer Johann Christoph Gatterer en August Ludwig Schlözer, beiden werkzaam aan de Universiteit van Göttingen, gebruikten deze nieuwe ideeën. Zij leverden kritiek op de compilatiemethode die werd gebruikt in de *Universal History*. Volgens hen was het doel van een wereldgeschiedenis om een coherent beeld te geven in plaats van een opsomming van afzonderlijke geschiedenissen. Gatterer werkte zijn voorstel voor het schrijven van een nieuwe soort wereldgeschiedenis uit in *Vom historischen Plan* in 1767 en Schlözer in zijn *Vorstellung seiner Universal-Historie* in 1772. Beiden beschouwden de geschiedenis als een collectief enkelvoudig begrip (*Kollektivsingular*). Het gebruik van de meervoudige vorm ‘geschiedenissen’ werd vervangen door het enkelvoudige begrip ‘geschiedenis’. Deze geschiedenis diende integraal te worden bestudeerd als een samenhangend proces. Om deze samenhang te bereiken, was het noodzakelijk om één perspectief toe te passen. Beiden waren van mening dat de historicus een verklarende vraag moest stellen. Zo konden de bronnen worden geselecteerd en de verbanden gelegd. Voor Gatterer en Schlözer waren de bijzondere positie van het eigentijdse Europa en de ondergang van het Romeinse Rijk de belangrijkste vraagstukken, in overeenstemming met het verlichte verhaal. Het gevolg van deze geschiedopvatting was dat de Europese geschiedenis centraal kwam te staan. De kleinere, buiten-Europese naties en volkeren die in de *Universal History* nog een volwaardige plaats hadden ingenomen, verdwenen naar de periferie van de wereldgeschiedenis.⁴⁸

46 Stuurman, ‘Tijd en ruimte’, 89.

47 Michael C. Carhart, ‘Polynesia and polygenism: the scientific use of travel literature in the early 19th century’ *History of the Human Sciences* 22 (2009) 58-86; Kontler, ‘Mankind and its histories’, 411-429.

48 Van der Zande, ‘De universele geschiedenis’, 119-121; Johan van der Zande, ‘De cultuur van de geschiedenis van Gatterer tot Adelung’ in: Eco Haitsma Mulier, Loe Maas and Jaap Vogel eds., *Het beeld in de spiegel: historiografische verkenningen. Liber amicorum voor Piet Blaas* (Hilversum 2000) 275-292, aldaar 278-282. Zie voor het ontstaan van een enkelvoudig begrip van geschiedenis: Koselleck, *Zeitschichten*, 39-50; Zachary Schiffmann, *The birth of the past* (Baltimore 2011) passim. Zie voor de groeiende aandacht voor de geschiedenis van Europa in de achttiende eeuw: Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, passim; Lilti en Spector eds., *Penser l’Europe*, passim.

De blijvende autoriteit van de Bijbel

Deze nieuwe ideeën over de ontwikkeling van de mensheid betekenden geenszins dat de Bijbel zijn autoriteit verloor. De afgelopen jaren hebben historici steeds meer aandacht gevraagd voor de rol van de Bijbel in Verlichtingsdebatten. In eerste instantie bestudeerden ze daarvoor de laat zeventiende-eeuwse debatten over de Bijbel. John Robertson en anderen hebben onderzocht hoe de opvatting dat de Bijbel de directe neerslag was van Gods Woord in toenemende mate ter discussie stond. Thomas Hobbes, Isaac la Peyrère, Benedictus Spinoza en anderen bekritiseerden het idee dat de Bijbel het Woord van God was. Een belangrijke vraag was die naar het auteurschap van de eerste vijf Bijbelboeken. Had Mozes daadwerkelijk de Pentateuch geschreven en was hij daarbij goddelijk geïnspireerd geweest?⁴⁹ Richard Simon en Le Clerc concludeerden dat de Bijbel bestudeerd moest worden als een historische bron in plaats van als een Openbaring. Voor het goed begrijpen van de Bijbel was de bestudering van aanvullende bronnen noodzakelijk, zoals de gedichten van Homerus of archeologische kennis uit het Midden-Oosten. Vanwege de uitgebreide discussie over de autoriteit van de Bijbel wonnen ook de hulpwetenschappen in de Bijbelkritiek, zoals chronologie en filologie, aan belang.⁵⁰

Robertson heeft betoogd dat de Italiaanse denkers Pietro Giannone en Giambattista Vico in de vroege achttiende eeuw het Oude Testament inzetten voor contemporaine debatten over het probleem van sociabiliteit. Zeventiende-eeuwse en achttiende-eeuwse denkers wilden begrijpen hoe mensen ertoe waren gekomen om langdurige en stabiele samenlevingen te vormen – en de Bijbel kon daarin een rol spelen.⁵¹ De katholieke Giannone en Vico gebruikten bijvoorbeeld de Pentateuch voor het beantwoorden van deze vraag. Het doel van de auteurs in *Tirregno* en *Scienza nuova* was om te doorgronden welke voorwaarden ervoor hadden gezorgd dat de mensen het woeste leven, gelijk aan dat van dieren, inruilden voor de civiele maatschappij. De Bijbel gaf als de oudste en betrouwbaarste historische bron inzicht in het vroege beschavingsproces van de mens en de vorming van een maatschappij.⁵² Deze werken verschilden sterk van Voltaires *Essai sur les Moeurs* uit 1756. Hij begon zijn geschiedenis van de menselijke beschaving buiten de gewijde geschiedenis, namelijk in China.⁵³

49 John Robertson, 'Sacred history and political thought: Neapolitan responses to the problem of sociability after Hobbes' *The Historical Journal* 56 (2013) 1-29, aldaar 9-10.

50 Ibidem, 9-12. Zie ook: Carhart, *The science of culture*, passim; Dmitri Levitin, *Ancient wisdom in the age of the new science: histories of philosophy in England, c. 1640-1700* (Cambridge 2015). Zie voor filologie in de Nederlandse Republiek: Jan Rock, *Papieren monumenten. Filologie en nationalisme in de Lage Landen, 1591-1863* (Nijmegen 2012).

51 Ibidem, 1-2.

52 Ibidem, 16-28.

53 Brumfitt, *Voltaire*, 76-84.

Inmiddels hebben historici overtuigend aangetoond dat voor Verlichtingsdenkers de Bijbel op verschillende manieren een cruciale rol bleef vervullen. Het beeld van de seculiere en antikerkelijke inslag van de Franse Verlichting is slechts onderdeel van een veel bredere variatie.⁵⁴ Vanaf de jaren 1740 luwden de debatten over Bijbelkritiek. Op belangrijke vraagstukken, zoals de Bijbelse chronologie en het auteurschap van Mozes, hadden tijdgenoten geen sluitend antwoord geformuleerd, maar '[b]y the end of the 18th century (...) a historical understanding of the Bible had taken a firm hold.'⁵⁵ Jonathan Sheehan betoogt in zijn boek *The Enlightenment Bible* dat de Bijbel steeds meer betekenis kreeg binnen cultuurhistorische debatten in plaats van als belichaming van theologische waarheid. De Bijbelboeken bevatten de vroegste geschiedenis van de westerse cultuur en ze waren een belangrijk fundament daarvan.⁵⁶

In de Nederlandse Republiek bleef de theologische opvatting van de Bijbel een belangrijke rol spelen. Verschillende Nederlandse auteurs probeerden de theologische waarheid van de Bijbel te beschermen in de tweede helft van de achttiende eeuw.⁵⁷ Hieronder bestudeer ik welke keuzes de schrijvers van de drie Nederlandstalige wereldgeschiedenissen maakten in hun omgang met de Bijbel. Alle drie de auteurs hadden nog nooit buiten de Nederlandse Republiek gereisd, dus zij baseerden hun wereldgeschiedenissen volledig op de teksten van andere auteurs. Twee van de drie waren bovendien dominee. Mijn analyse toont hoe deze auteurs omgingen met verlichte beschavingstheorieën enerzijds en het Bijbelse scheppingsverhaal anderzijds. Deze ideeën konden zowel convergeren als botsen. Om dit spanningsveld inzichtelijk te maken bespreek ik hoe de auteurs hun wereldgeschiedenissen structureerden. Ook bestudeer ik hoe zij de vroegste geschiedenis van de mensheid behandelden en op welke manier ze de Europese geschiedenis in hun werk beschreven.

Eruditie en deugd: de *Algemene Geschiedenissen* (1721-1728) van Geerlof Suikers en Isaak Verburg

De eerste Nederlandstalige wereldgeschiedenis

In 1804, bijna een eeuw na zijn overlijden, kreeg Geerlof Suikers nog een klein compliment in de inboedelinventaris van de heer van Braekel. De catalogus van

54 Jonathan Sheehan, 'Enlightenment, religion, and the enigma of secularization: a review essay' *The American Historical Review* 108 (2003) 1061-1080; Robertson, 'Sacred history', 27.

55 John Robertson, *The Enlightenment. A very short introduction* (Oxford 2015) 29-30.

56 Jonathan Sheehan, *The Enlightenment Bible: translation, scholarship, culture* (Princeton 2005) passim.

57 Zie voor voorbeelden: Buisman ed., *Verlichting in Nederland*, passim.

boeken bevatte ook de *Algemene Geschiedenissen*, geschreven door Suikers en Isaac Verburg. De reeks was in uitstekende staat bewaard, noteerde de beschrijver van de inventaris. Verder stond er vermeld dat Bernard Picart en andere beroemde graveurs de afbeeldingen hadden verzorgd. Na deze fysieke omschrijving voegde de beheerder nog in kleine letters toe: 'Dit is de alderbeste algemeene historie die 'er in het nederduytsch is uytgegeven.'⁵⁸

Daarmee had Geerlof Suikers een belangrijk doel bereikt. Met het schrijven van zijn geschiedwerk wilde hij het lezerspubliek voorzien in de eerste wereldgeschiedenis in de Nederlandse taal. Een eeuw later, in 1804, was er overigens nog weinig concurrentie waar het Nederlandstalige wereldgeschiedenissen betrof. De meeste Nederlandse auteurs publiceerden ze in het Latijn of beperkten hun wereldgeschiedenissen tot de geschiedenis van de kerk. Wel verschenen er in de achttiende-eeuwse Republiek Nederlandse vertalingen van buitenlandse wereldgeschiedenissen, bijvoorbeeld van de *Universal History*. Alleen Martinet publiceerde nog zijn *Historie der Waereld* in de late achttiende eeuw.

De bemiddelde en erudiete advocaat Geerlof Suikers heeft zelf de publicatie van zijn wereldgeschiedenis nooit meegemaakt. Op 28 maart 1717 overleed hij onverwacht tijdens een bezoek aan zijn schoonfamilie in Leiden. In de jaren daarvoor had hij gewerkt aan het manuscript in de vrije uren die hij overhield naast zijn advocatenpraktijk. Suikers had in zijn geboorteplaats Helmond de Latijnse school doorlopen. Daarna ging hij studeren aan de Universiteit van Leiden, waar hij op 11 mei 1690 promoveerde tot doctor in de rechten. Vervolgens ging hij aan de slag als advocaat, eerst in 's-Hertogenbosch, later in Den Haag. Hij trouwde met Anna Hermana Schuyl, dochter van de Leidse hoogleraar genees- en plantkunde Florentius Schuyl.⁵⁹

Isaak Verburg (1684-1745), rector van de Latijnse school in Amsterdam en werkzaam als vertaler, had het manuscript bij eerdere gelegenheden ingezien. Hij besloot tot het afronden en publiceren van Suikers' levenswerk bij de uitgevers R. en J. Wetstein in Amsterdam. Deze publicatie verliep niet zonder problemen. Suikers was met zijn onderzoek aanbeland in de zestiende eeuw, maar had zowel het onderzoek als de tekst nooit afgemaakt. Verburg moest dus voor de laatste delen zelf het onderzoek doen en de hoofdstukken schrijven. Dit leidde tot een vertraagde publicatie van de laatste delen. Bovendien werd Verburg, uiteindelijk onsuccesvol,

58 C.J. Fernand, *Catalogue de trois riches et superbes collection de livres: 23 Novembre 1812*, 47. Dank aan Trudélien van 't Hof voor de vondst. Zie voor meer informatie over Picart: Lynn Hunt, Margaret C. Jacob en Wijnand Mijnhardt, *The book that changed Europe. Picart & Bernard's Religious ceremonies of the world* (Cambridge en Londen 2010).

59 H. Th. Roosenboom, 'Geerlof Suikers (1669-1717). Advocaat en historicus' in: J. van Oudheusden e.a. eds., *Brabantse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders. Deel 4* (Amsterdam en Meppel 1996) 113-115.

Geerlof Suikers (1669-1717)

bij de Staten van Holland aangeklaagd door de weduwe van Suikers. Zij verzette zich tegen de vermelding van Verburgs co-auteurschap op de titelpagina van de laatste drie delen.⁶⁰ In deze paragraaf maak ik in mijn analyse een onderscheid tussen Suikers' en Verburgs bijdragen aan de wereldgeschiedenis. Als het gaat om het ontwerp van de reeks en de inhoud van de eerste twee delen verwijs ik naar Suikers als de hoofdauteur. Bij de laatste drie delen van de wereldgeschiedenis verwijs ik naar Verburg.

Het moeizaam bereikte eindresultaat werd uiteindelijk gepubliceerd tussen 1721 en 1728. De reeks bestond uit vijf foliodelen die tezamen meer dan 4.500 pagina's besloegen. De volledige titel luidde: *Algemene kerkelyke en wereldlyke Geschiedenissen des bekenden Aardkloots of een Verhaal van al het gene gedenkwaardig in verscheide Ryken en Staten dezer Wereldt is voorgevallen, van de Schepping der Wereldt tot de doodt van Willem III, koning van Engelandt. Mitsgaders de Levens van Mannen en Vrouwen, die zich gedurende dien tydt door geleerdheit of door eenige andere aanmerkens-waardige hoedanigheid vermaard gemaakt hebben. Op eene welgeschikte order in het Neder-Duitsch beschreven, door Geerlof Suikers, Rechtsgeleerde. En in het licht gegeven door Isaak Verburg.* De wereldgeschiedenis werd kostbaar uitgegeven, met mooie kaarten en kopergravures. Ook stonden er portretten in van de auteurs.⁶¹

Suikers gaf, naast zijn wens om de eerste Nederlandstalige wereldgeschiedenis te schrijven, nog andere redenen voor het samenstellen van zijn geschiedwerk. Een helder overzicht van de wereldgeschiedenis was nuttig voor zowel staatslieden als andere burgers. Het verleden bood wijze lessen voor het leiden van de staat en voor de dagelijkse 'burgerlyken ommegang'. Suikers positioneerde de bijdrage van zijn wereldgeschiedenis ten opzichte van voorgaande wereldgeschiedenissen. Eerder gepubliceerde verkorte wereldgeschiedenissen boden volgens hem onvoldoende houvast en kennis. Suikers bekritiseerde ook twee omvangrijke wereldgeschiedenissen die rond 1700 waren verschenen: de Nederlandse vertaling van Johann Ludwig Gottfrieds *Historische Kronyck* door Simon de Vries uit 1702 en een anonieme Franstalige wereldgeschiedenis. Ook deze werken schoten tekort. Ze hadden een 'slechte schikking' en de auteurs hadden belangrijke onderwerpen, zoals de geschiedenis van de Saracenen of Chinezen, te bondig behandeld. Sommige landen werden niet eens genoemd. Tevens besteedden de auteurs weinig aandacht aan het rechtzetten van de 'verdichtselen' in de oude geschiedenissen van de Grieken, Egyptenaren en Chinezen.⁶²

60 Ibidem.

61 Ibidem.

62 Geerlof Suikers en Isaak Verburg, *Algemene kerkelyke en wereldlyke Geschiedenissen*, Deel I (Amsterdam 1721) voorreden van den schryver. Met 'Deel I' en 'Deel III' verwijs ik naar het eerste en derde boek uit de vijfdelige reeks (NB: dit wijkt af van het gebruik van 'deel' door Suikers en Verburg die daarmee verwijzen naar hun opdeling van de wereldgeschiedenis in twee delen).

Verder bleef de staatkundige vorming van Europa na de val van het West-Romeinse Keizerrijk onderbelicht, terwijl de meeste Europese staten en vorstendommen toch in deze periode hun oorsprong vonden. Daarnaast waren ook de levens van beroemde mannen en vrouwen uit de geleerde wereld verwaarloosd. Bovendien hadden de auteurs de meeste zaken ‘met zeer weinige omstandigheden verhaald’. Hoe kon een lezer iets leren van een Romeinse veldslag zonder dat de auteur toelichtte ‘door wat toeval of beleidt’ deze overwinning was behaald? Hetzelfde gold voor politieke geschiedenis. Een lezer kon pas leren van politieke handelingen als ook de redenen voor een bepaald besluit werden toegelicht. Suikers wilde met zijn publicatie deze lacunes opvullen. Hij wilde een ‘volkome kennis van al het gebeurde’ geven, geordend in een helder overzicht. Daartoe behoorde de geschiedenis van alle landen en volkeren, omdat ‘de zelve mede [behoren] tot een zo algemeen ligchaam, van het geen in deze wereldt is voorgevallen’.⁶³

De *Algemene Geschiedenissen* kan worden beschouwd als een laat humanistisch werk. De humanistische geschiedschrijving ontstond in de renaissance, deels als kritiek op de droge opsomming van de middeleeuwse kroniek. De humanisten volgden het antieke model van geschiedschrijving. Geschiedenis was een literair genre en zij schreven hun werken in fraaie zinnen, vaak in het Latijn, maar ook in de eigen taal. Het doel was om hun lezers tot nut te zijn. Zij bereikten dat door wijze lessen te halen uit het verleden, meestal over politieke of militaire onderwerpen. De basis van hun geschiedschrijving was, in de woorden van Cicero, het achterhalen van het meest waarschijnlijke (*verisimilitudo*). In hun geschiedwerken konden de humanisten met behulp van retorische elementen, waaronder het opnemen van redevoeringen, het verhaal over het verleden stileren. Zo kon de ‘moraal’, de les, het best worden overgebracht; vorm en inhoud vielen samen. Het resultaat was ‘a narrative of worthy deeds, polite and dignified, written to instruct the political elite with moral and political lessons’.⁶⁴

De humanistische opzet van de *Algemene Geschiedenissen* blijkt uit zowel de voorredes van de auteurs als de opzet van het werk. Voor Suikers en Verburg lag de waarde van geschiedenis zowel in het achterhalen van de waarheid als in het aanleren van deugd. Suikers lichtte zijn werkwijze toe in zijn voorrede. De belangrijkste taak van de geschiedschrijver was het achterhalen van de waarheid. De geschiedschrijver moest deze waarheid zelf ontsluiten uit de ‘verdichtselen’ van vroeger; feit en fictie moesten worden gescheiden. Daarom had Suikers vooral literatuur van ooggetuigen gelezen. Ook verwees hij naar de

63 Ibidem.

64 E.O.G. Haitsma Mulier, ‘De humanistische vorm. Over de stiling van de politiek’ in: Jo Tollebeek, Tom Verschaffel en Leo H.M. Wessels eds., *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden, 1500-2000* (Hilversum 2002) 27-44; Idem, ‘Between humanism and Enlightenment’, passim; Philip Hicks, *Neoclassical history and English culture. From Clarendon to Hume* (Basingstoke enz. 1996) 1-45, citaat op 10.

gebruikte bronnen, zodat de lezer deze kennis kon controleren.⁶⁵ De stijl van het werk paste eveneens in de laat humanistische traditie. Hoewel auteurs in de zestiende eeuw al kritiek leverden op het gebruik van redevoeringen in de directe rede in geschiedschrijving vanwege hun onbetrouwbaarheid, besloot Suikers toch tot het opnemen van toespraken.⁶⁶ Zij combineerden vermaak met onderricht. Redevoeringen bevatten namelijk belangrijke staatkundige en zedenkundige lessen. Suikers liet ze echter in cursief afdrucken, zodat de lezer die daar geen behoefte aan had, de toespraken kon overslaan zonder de draad kwijt te raken.⁶⁷

Isaak Verburg gebruikte zijn eigen voorrede om de ongeoefende lezer een handleiding te geven voor het doorwerken van de *Algemene Geschiedenissen*. Hij benadrukte dat het nut van geschiedenis lag in het onderwijzen van de lezer, maar dat de lezer zelf actief de lessen uit de wereldgeschiedenis diende te halen. Daarom gaf Verburg in zijn voorrede een leeswijzer. Daarmee kon de ongeoefende lezer relevante informatie halen uit de *Algemene Geschiedenissen*. Hij raadde de lezer aan om een onderwerp of een deugd te kiezen, zoals de volksverhuizingen of historische voorbeelden van krijgslisten en dapperheid. Vervolgens diende de lezer alle behulpzame opmerkingen en voorbeelden die hij tegenkwam over het onderwerp te noteren. 'Door dat middel zou hy zelf naderhandt met verwondering zien, hoe vele en hoe nutte zaken op deze wyze tot zyne kennise gekomen waren.'⁶⁸ Op deze wijze kon de lezer profiteren van de ondervinding van eeuwen en kennis opdoen van de christelijke waarheid, de zedenkunde, de staatkunde en de geleerdheid.⁶⁹ De leeswijzer van Verburg staat nog sterk in de traditie van de humanistische leespraktijken in de eeuwen daarvoor.⁷⁰

Het centrale onderwerp van de *Algemene Geschiedenissen* was de politieke en militaire geschiedenis. Dat was eveneens in overeenstemming met de humanistische opvatting. Suikers doel was om morele en staatkundige *exempla* te bieden. Sinds de klassieke oudheid lag de nadruk daarbij op individuele daden en handelingen.⁷¹ Voor Suikers was de geschiedenis de leerschool van het leven, *historia magistra vitae*. Deze denkwijze was niet alleen verwerkt in de titel en de onderwerpkeuze,

65 Suikers, *Algemene Geschiedenissen*, voorreden van den schryver.

66 Zie voor de vroegmoderne discussies over redevoeringen in de directe rede in geschiedschrijving: Haitsma Mulier, 'Erflaters', 133-150; Grafton, *What was history?*, 34-39.

67 Suikers, *Algemene Geschiedenissen*, Deel I, voorreden.

68 Suikers, *Algemene Geschiedenissen*, Deel I, inleiding tot gebruik van den lezer van Isaak Verburg.

69 Suikers, *Algemene Geschiedenissen*, Deel I, inleiding.

70 Schiffmann, *The birth of the past*, 143-144, 150-151 en 210-212.

71 Pocock noemt deze traditie 'narrative history'. Zie: Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, 7-10.

maar blijkt ook uit de aparte sectie met levensbeschrijvingen en de redevoeringen in de directe rede.⁷²

In de inleiding benadrukte Suikers dat hij in zijn wereldgeschiedenis in het bijzonder de 'omstandigheden' van een historische gebeurtenis wilde uitleggen en achterhalen welke 'redenen' de aanleiding hadden gegeven tot een bepaald besluit. Op geen enkel moment dacht Suikers op de verlichte wijze over oorzaak en gevolg in het verleden.⁷³ Zijn opvattingen passen daarmee in hoe Pocock de wijze van verklaren in humanistische of (neo-)klassieke geschiedschrijving typeert: '[the ancients] could confront remote with later moments for the rhetorical and instructive value of doing so, and their sense for the relation between them might approach the causal; but "a perpetual series of causes and effects", operating continuously over long periods of time, required a species of narrative hard to combine with the narrative of selected human actions'.⁷⁴ Zijn doel was het toelichten van politieke en militaire keuzes en handelingen, zodat de lezer het meeste nut kon halen uit de historische lessen. Zo leerde de lezer dat Mithridates' beslissing om een alliantie met Sertorius te sluiten voortkwam uit zowel zijn militaire moed als hun gedeelde wens de Romeinen te verslaan.⁷⁵ Naast zulke bewuste politieke keuzes belichtte Suikers ook de rol van toeval in de uitkomst van historische gebeurtenissen. De Romeinen wonnen bijvoorbeeld de veldslag tegen de Cimbren in 101 voor Christus vanwege de stand van de zon.⁷⁶

Vanwege de humanistische denkwijze lag de samenhang van de wereldgeschiedenis niet in causale verbanden en een geïntegreerd historisch proces. Voor Suikers en Verburg was chronologie de ruggengraat van de wereldgeschiedenis.⁷⁷ In zijn inleiding stelde Suikers 'dat 'er onmogelyk een algemeen ligchaam der geschiedenissen kon gemaakt worden, voor dat men verzekerd was ten opzichte van den regten tyd'.⁷⁸ Verburg herhaalde in een latere voorrede deze visie op de geschiedenis. 'Men moet de Algemene Geschiedenisse aanzien als een ligchaam, het welk niet alleen alle zyne delen dient te hebben; maar waar in alle de delen in eene evenredigheid en betrekkinge op malkander staan, en elk zo veel uitgestrektheid en grootheit moet hebben, als nodig is om geen misstandt aan het gansche ligchaam te maken.'⁷⁹

72 Suikers en Verburg, *Algemene Geschiedenissen*, passim.

73 Zoals Roosenboom suggereert in zijn artikel: Roosenboom, 'Geerlof Suikers', 113-115.

74 Pocock, *Barbarism and religion: the first decline and fall*, 58.

75 Suikers, *Algemene Geschiedenissen*, Deel I, Tijdbestek IX, Hoofdstuk XI, 351.

76 Ibidem, Hoofdstuk X, 340-341. Suikers wijst ook op de afkomst van de Cimbren uit een koud land waardoor ze niet gewend waren aan het felle licht. Ibidem, 344.

77 In dit opzicht stond Suikers nog sterk in de traditie van de universele geschiedenis zoals geïnspireerd op de christelijke wereldkroniek, waarin chronologie als het ordenend principe gold. De Schryver, *Historiografie*, 416.

78 Suikers, *Algemene Geschiedenissen*, Deel I, aanmerking over de tyd-rekening. Voor het belang van chronologie in de vroegmoderne periode: Grafton, 'Dating history', passim.

79 Verburg, *Algemene Geschiedenissen*, Deel III, voorreden van Isaak Verburg.

Titelpagina *Algemene kerkelyke en wereldlyke Geschiedenissen des bekenden Aardkloots* (1721)

In het ontwerp van de reeks koos Suikers voor de chronologie van de Hebreeuwse Bijbel in plaats van de Griekse Septuagint.⁸⁰ Hij toonde zich op de hoogte van de debatten op het terrein van de chronologie. Zo volgde hij in zijn bespreking van de vroegste en ‘zeer duistere’ geschiedenis van de mensheid de tijdrekening van de Duitse chronoloog Seth Calvisius. Bij de oude Egyptische geschiedenissen gebruikte hij het werk van de Engelse chronoloog John Marsham en bij de Chaldeeuwse geschiedenis de jaarboeken van de anglicaanse aartsbisschop James Ussher.⁸¹ De chronologie was als lichaam van de wereldgeschiedenis overal in het werk aanwezig. Naast de reflectie op het veld in de inleiding bevatte het een-na-laatste deel van de wereldgeschiedenis een tijdstabel. Dat chronologische overzicht zat ineengevouwen in het werk. In het tijdschema zag de lezer in één oogopslag zowel het verloop van de wereldgeschiedenis als het hoofdstuk waarin een specifieke historische periode in de *Algemene Geschiedenissen* werd besproken.

Suikers volgde in zijn tijdstabel meerdere conventies van de zeventiende-eeuwse universele geschiedenissen.⁸² Hij combineerde twee bestaande indelingen van de wereldgeschiedenis. Hij verdeelde, evenals Hornius, de wereldgeschiedenis in een oude en nieuwe geschiedenis. Er was een periode voor de geboorte van Christus en een periode na de geboorte van Christus. Tegelijkertijd bevatte het schema ook de klassieke organisatie van de wereldgeschiedenis in drie tijdsperioden, namelijk de onzekere tijd, de fabeltijd en de historische tijd. Deze brede tijdschema’s werden verder verdeeld in kleinere tijdvakken. De kleine tijdvakken koppelde Suikers aan belangrijke historische gebeurtenissen. Zo liep het eerste ‘tydbestek’ van de schepping tot de zondvloed. Het zesde tydbestek liep van de bouw van Rome tot de verlossing van de joden uit de Babylonische gevangenschap. Uiteindelijk kwam Suikers tot negen tijdvakken voor Christus en acht tijdvakken na Christus.⁸³ De lezer zag in het tijdschema de wereldgeschiedenis steeds verder uitwaaieren. De wereldgeschiedenis begon linksboven smal met Genesis als de enige betrouwbare bron voor de geschiedenis van de schepping tot de zondvloed. De gewijde en profane

80 Suikers herhaalt zijn motivatie voor deze keuze verderop in het werk. Hij erkent de problemen met de Hebreeuwse overlevering, maar deze chronologie blijft voor hem het meest overtuigend. Suikers, *Algemene geschiedenissen*, Deel I, Tijdbestek II, Hoofdstuk I, 6-7.

81 Suikers, *Algemene Geschiedenissen*, Deel I, voorreden en aanmerking over de tyd-rekening. Zie voor Marsham en Ussher: Scott Mandelbrote, ‘“The doors shall fly open”: chronology and biblical interpretation in England, c.1630–c.1730’ in: Kevin Killeen, Helen Smith en Rachel Willie eds., *The Oxford handbook of the Bible in early modern England, c. 1530-1700* (Oxford 2015) 176-195. Zie voor Seth Calvisius: Thomas Christensen, *The work of music theory. Selected essays* (Londen en New York 2014) 207-224; Anthony Grafton, *Worlds made by words: scholarship and community in the modern West* (Cambridge en Londen 2009) 122-133.

82 Zie voor de conventies: Van Kley, ‘Europe’s “Discovery” of China’, 359-360.

83 Verburg, *Algemene Geschiedenissen*, Deel V, ingevoegde tyd-tafel. Zie ook: Van Kley, ‘Europe’s “Discovery” of China’, 359-360.

geschiedenis vielen hier samen. Daarna kwamen ook de geschiedenis van China, Egypte en de 'beuzelachtige' oudheden van de Chaldeeërs erbij. Na de opkomst en ondergang van verschillende rijken eindigde het tijdschema zeer breed. Suikers behandelde de afzonderlijke geschiedenissen van alle landen, zoals de geschiedenis van Zweden en Genua.⁸⁴

De chronologie was verder aanwezig op elke pagina van de wereldgeschiedenis. Suikers noteerde het jaartal van de historische gebeurtenis die hij besprak in de marge. Hij nummerde deze jaartallen naar conventie op dubbele wijze. Een reeks jaartallen telde voortdurend omhoog vanaf de schepping. De andere reeks jaartallen volgde de heden ten dage nog gehanteerde nummering in een periode voor en na Christus. Laten we als voorbeeld het derde tijdvak na Christus nemen dat liep van de oprichting van het Longobardische Rijk tot Karel de Grote. Dit tijdvak vond plaats in 568-800 na Christus en, volgens de tweede tijdrekening, in de jaren 4517-4749 na de schepping. Verder begon Suikers zijn hoofdstuk over de Jugurthijnse oorlog bijvoorbeeld met de zin dat 'de order des tyds vereischt, dat wy nu moeten spreken van den Jugurthynschen oorlog'.⁸⁵ De precieze chronologie werkte ook door in de hoofdstukindeling. Zo behandelde Suikers de geschiedenis van Venetië niet in één hoofdstuk, zoals Martinet dat decennia later zou doen. Suikers onderbrak steeds zijn relaas om dit later weer te vervolgen, in overeenstemming met de chronologische indeling van de wereldgeschiedenis in tijdvakken. De lezer die geïnteresseerd was in de complete geschiedenis van Venetië moest dus na elk hoofdstuk vooruit bladeren naar het volgende gedeelte. Deze onhandigheid werd na de publicatie van de *Algemene Geschiedenissen* gedeeltelijk ondervangen met de verschijning van een geografisch geordende leeswijzer voor het werk.⁸⁶

Bijbels verleden en de geschiedenis van Europa

Aangezien de *Algemene Geschiedenissen* begon bij de schepping van de wereld, betrad Suikers meteen het meest precaire terrein in de chronologie: de autoriteit van de Bijbel voor de oorsprong van de wereld en de mensheid. Deze vraag stond centraal in de meeste zeventiende-eeuwse debatten over chronologie. De auteurs dienden de tijdrekening van de Pentateuch, de vijf boeken waarin Mozes de goddelijke

84 Verburg, *Algemene Geschiedenissen*, Deel IV, ingevoegde tyd-tafel. Verburg benadrukte zelf ook het belang van chronologie: 'De geschiedenissen zyn een verhaal van het geen in een en het zelve landt op verscheide tyden, en in verscheide landen op een en de zelve tydt gebeurd is.' Zie: Suikers, *Algemene Geschiedenissen*, Deel I, voorrede Verburg.

85 Suikers, *Algemene Geschiedenissen*, Deel I, Tydbestek IX, Hoofdstuk IX, 326.

86 *Aanwyzing, waar de geschiedenissen van ieder landt in de Algemeene kerkeleyke en wereldlyke geschiedenissen, beschreven door Geerlof Suikers en Isaac Verburg, in haar verbandt van het begin tot het einde vervolgd worden* (z.p. z.j.).

openbaring over de schepping had opgetekend, in overeenstemming te brengen met de nieuwe kennis die Europa binnenkwam. Ze moesten zich onder meer verhouden tot het onverwachte bestaan van Amerika en de conflicterende Chinese tijdrekening die via de jezuïeten Europa binnenkwam.⁸⁷ Suikers behandelde de vroegste geschiedenis bondig en erudiet. Op het geheel van 4.500 pagina's omvatte de vroegste geschiedenis, van de schepping tot het overlijden van Mozes, slechts 30 pagina's.

Voor Suikers was de enige betrouwbare bron voor de vroegste geschiedenis van de mensheid het Oude Testament. Mozes was de auteur van de Pentateuch en hij had met zijn boeken de goddelijke openbaring overgebracht. Omdat sommige volkeren een chronologie aanhielden die concurreerde met de Bijbelse chronologie, vond Suikers het belangrijk om de fabelen van oude volkeren als de Grieken en Chinezen grondig te bespreken. 'Het is altyd een gemene gewoonte by alle volkeren geweest, een grote eer te stellen in de oudheit van hun oorsprong, en de zelve daarom hoger op te halen, dan de waarheit kon toelaten.'⁸⁸ Hij betoogde voortdurend dat de Bijbelse boeken de waarheid bevatten. Suikers paste conflicterende chronologieën onder het mom van 'verdichtselen' allemaal weer binnen het Bijbelse kader. Zo verkortte hij de Chaldeeuwse geschiedenis van Diodorus van Sicilië die oorspronkelijk 1360 jaar omvatte tot 520 jaar. Ook volgde hij Marshams *Chronicus Canon* in het verkorten van de Egyptische chronologie. Verder stelde hij dat de Chinese geschriften pas betrouwbaar werden vanaf de regering van Fohi, die begon in 2.952 voor Christus.⁸⁹ Volgens Suikers waren de klassieke teksten vaak een verbastering van de Bijbelse waarheid. De god Janus was een verbastering van Noach; de twee gezichten duiden op de eerste wereld voor de zondvloed en de tweede erna. De goden Apollo en Vulcanus waren een verbastering van de Bijbelse figuren Tubal en Tubal-Kaïn. De watervloed van Deukalion was een verdraaide geschiedenis van de waargebeurde zondvloed.⁹⁰ In een voetnoot lichtte Suikers verder toe dat de meeste heidense goden en de mythologie waren ontstaan uit een historische voorouderverering, verbasterd in de overlevering.⁹¹

Suikers erkende dat de vroegste geschiedenis in nevelen was gehuld. Hij nam daarom, zeker in de voetnoten, vaak meerdere perspectieven op. Hij liet de uiteindelijke interpretatie daarmee over aan de lezer. In de marge had Suikers een precies

87 Grafton, 'Dating history', 75; Van Kley, 'Europe's "Discovery" of China', passim.

88 Suikers, *Algemene Geschiedenissen*, Deel I, Tijdbestek II, Hoofdstuk II, 8.

89 Ibidem, Hoofdstuk II, III en V, 8-11.

90 Zie voor de vergelijking Janus en Noach: Ibidem, Tijdbestek I, Hoofdstuk II, 5. Zie voor de vergelijking tussen de zondvloed en de watervloed van Deucalion: Ibidem, Tijdbestek III, Hoofdstuk VIII, 19. Suikers betrok in zijn beschrijving van het allereerste begin van de wereld ook een parallel met de heidense terminologie: 'Op den eersten dag heeft God allereerst de ruwe stoffe, van den Heidenen *Chaos* genoemd, waar uit hy naderhandt al de lichamelijke schepselen voortbragt, geschapen, en daar na het licht van de duisternissen gescheiden.' Ibidem, Tijdbestek I, Hoofdstuk I, 1.

91 Ibidem, Tijdbestek III, Hoofdstuk XI, 21.

jaartal voor het ontstaan van de wereld, 3.948 jaar voor Christus. In de allereerste voetnoot verwees hij echter meteen naar een controversiële interpretatie van de Engelse theoloog Thomas Burnet. Die had in zijn werk *Archaeologiae philosophicae: sive Doctrina Antiqua de Rerum Originibus* (1692) beargumenteerd dat Mozes de Pentateuch had aangepast aan de denkwijze van het joodse volk. Daarna schreef Suikers: 'Het is niet onwaarschynlyk, dat Godt vele eeuwen voor de making van onzen Aardkloot dit Heel-al heeft geschapen, en daar in de zaden van al het geen hy naderhandt wilde voorbrengen gelegd, zo dat de schepping, waar van Mozes spreekt, niet anders is geweest als een verciering en schikking van zaken, die reeds geschapen waren.'⁹²

In de lopende tekst bleef Suikers trouw aan de letterlijke interpretatie van Genesis. Een paar pagina's later weerlegde hij een in die tijd controversiële opvatting uit Burnets boek, namelijk dat de val van de mens in overdrachtelijke zin moest worden begrepen. Suikers volgde de Bijbel, ook in de kwestie van de zondeval, naar de letter. Hij ondersteunde deze interpretatie met de autoriteit van Mozes en de ratio. Suikers benadrukte dat de ratio leerde dat de mens uit een volmaakt wezen voortkwam. De bestaande gebreken in de mensheid waren daardoor alleen te verklaren door de val uit een eerdere gelukkige staat. Mozes had opgetekend hoe de mens weer met God verzoend kon worden en had deze boodschap naar waarheid opgeschreven in de Bijbel. Suikers benadrukte dat hij zich slechts bij hoge uitzondering over de godgeleerdheid uitliet, omdat deze discussie in principe buiten 'het bestek van een geschiedschryver' viel.⁹³ Later omschreef hij nog de geschiedenis van Abraham en Isaak als prefiguratie van Christus' zoenoffer. Hij eindigde de zin echter met: '[D]och hier van zullen wy op deze plaats, vermids zulx beter een Godsgeleerde dan een Geschiedschryver past, niet breder spreken.'⁹⁴

Over het vraagstuk van de bevolking van Amerika was volgens Suikers ook 'niets met zekerheit te zeggen'.⁹⁵ Zelfs over de bevolking van de aarde door Noachs zonen is Suikers voorzichtig, omdat de precieze woonplaats van de zonen 'onzeker' was. Hij stelde dat Japhet en zijn nakomelingen Europa en West-Azië bevolkten, Sem Oost-Azië en Cham Afrika met Syrië en Arabië. Over de bevolking van Amerika bestond geen zekere kennis, maar hij achtte de breed geaccepteerde verklaring van de Spaanse monnik José de Acosta uit 1590 waarschijnlijk. De Amerikanen zouden afstammen van een kleine groep Tartaren uit Azië die via een nauwe zee-engte

92 Ibidem, Tijdbestek I, Hoofdstuk I, 1. Zie voor Burnets *Archaeologiae philosophicae*: John Sandys-Wunsch, *What have they done to the Bible? A history of modern biblical interpretation* (Collegeville 2005) 140-146.

93 Ibidem, 3.

94 Ibidem, Tijdbestek III, Hoofdstuk I, 13.

95 Suikers was een uitzondering in het opnemen van de Amerikanen in de oude geschiedenis. In latere wereldgeschiedenissen kregen de Amerikanen soms een volwaardige geschiedenis, maar daar losten de auteurs het conflict met het Bijbelse narratief meestal op door Amerika pas bij de nieuwe geschiedenis te behandelen. Zo kon de oude geschiedenis zonder problemen de Bijbelse kaders blijven volgen.

of landbrug naar Noord-Amerika was overgestoken. Deze stelling onderbouwde Suikers met De Acosta's argument dat beide volkeren overeenkwamen in 'gestalte en manieren'.⁹⁶ Na deze korte bespreking komt Amerika nauwelijks meer aan bod. De Amerikaanse indianen worden slechts sporadisch genoemd bij de Europese verovering van hun gebied. Daarin fungeren ze als 'tegenstander' of 'bondgenoot' in de politiek-militaire geschiedenis van de Europees-Amerikaanse contacten.⁹⁷

In de daaropvolgende delen van de wereldgeschiedenis hielden Suikers en Verburg vast aan de open en erudiete opzet. Op allerlei punten besprak Suikers in de voetnoten alternatieve ideeën die bestonden in de literatuur. Soms stuurde Suikers de lezer via korte, zijdelingse opmerkingen richting de verklaring die hij zelf het meest overtuigend vond. In de Romeinse geschiedenissen, bijvoorbeeld, volgde Suikers grotendeels de verklaring van de historicus Appianus van Alexandria voor de ondergang van de Romeinse Republiek in 27 voor Christus. Volgens Appianus kwam de ondergang door een aaneengesloten reeks burgeroorlogen die liep van de gebroeders Gracchus via Marius en Sulla, Pompejus en Caesar, tot Antonius en Augustus.⁹⁸ Suikers presenteerde de moord op de volkstribunen Tiberius en Cajus Gracchus als het beginpunt van de interne onrust die uiteindelijk zou uitgroeien tot de burgeroorlogen waaraan Romes vrijheid zou bezwijken.⁹⁹

Suikers noemde in latere hoofdstukken ook andere oorzaken voor de val van de Romeinse Republiek: de verbastering van de Romeinse deugdzaamheid door Aziatische en Griekse invloeden, de heerszucht van staatslieden en de concentratie van macht in één persoon, en de cruciale rol van soldaten in het vestigen van keizers in Rome vanuit de provincies. Geen van deze elementen werd gepresenteerd als doorslaggevend. De lezer diende zelf tijdens het lezen de informatie betekenisvol te categoriseren en zo de lessen van het verleden te begrijpen. Suikers bood vaak meerdere historiografische perspectieven, zodat de lezer daar zelf uit kon kiezen, zowel in de hoofdtekst als in de voetnoten. Zo noemde hij meerdere redenen voor Augustus' vertrek uit Rome in 14 na Christus en hij gaf twee verschillende versies van Marcus Brutus' laatste woorden.¹⁰⁰

Hoewel de Romeinse geschiedenis niet werd gepresenteerd als de aanzet tot de bloeiende cultuur van het latere Europa, besteedden Suikers en Verburg bijzondere aandacht aan historische onderwerpen die later een belangrijke rol gingen spelen in het plot van het verlichte verhaal. Zo benadrukte Suikers, zoals eerder opgemerkt, in zijn inleiding het grote belang van de barbaarse geschiedenissen na de val

96 Suikers, *Algemene Geschiedenissen*, Deel I, Tijdbestek II, Hoofdstuk I, 7.

97 Zie bijvoorbeeld: Verburg, *Algemene Geschiedenissen*, Deel III, Tijdbestek VI, Hoofdstuk XXII, 253-273.

98 Pocock noemt dit de 'Gracchan explanation'. Zie: Pocock, *Barbarism and religion: the first decline and fall*, 41.

99 Suikers, *Algemene Geschiedenissen*, Deel I, Tijdbestek IX, Hoofdstuk VIII, 321-325.

100 Ibidem, hoofdstuk XX en XXV, 461 en 514.

van het West-Romeinse Keizerrijk. Volgens hem ontstond daar de kenmerkende staatkundige structuur van Europa. De barbaarse oorsprong van het latere Europa werden door hem echter niet in samenhang behandeld en gepresenteerd, maar per land besproken.¹⁰¹ Twee opvallend ‘verlichte’ onderwerpen werden ook in aparte thematische hoofdstukken behandeld: de kruistochten en de ontdekkingsreizen van de Europeanen, inclusief de overzeese handel.¹⁰²

Vanwege de humanistische geschiedopvatting werden deze gebeurtenissen echter niet verbonden tot een samenhangende Europese geschiedenis; chronologie en politiek-militaire geschiedenis vormden het hart van het werk. Het hoofdstuk over de kruistochten behandelde bijvoorbeeld chronologisch de politieke en militaire gebeurtenissen die plaatsvonden in de verschillende gebieden. De lezer kreeg hierdoor inzicht in de beslissingen van staatslieden, generaals en kerkleiders, maar niet in een beschavingsproces van Europa. Hetzelfde gold voor de bespreking van de ontdekkingsreizen van de Europeanen. Verburg schreef het hoofdstuk ‘Ontdekkingen door de Portugezen en Spanjaarden gedaan’. Volgens hem rechtvaardigde de verwevenheid van de geschiedenissen van de Europese landen en de geschiedenissen van de overzeese bevolking een aparte behandeling. Hij noemde kort het belang van het kompas, maar ging al snel daarna over op een politiek-militair verslag van de ontdekkingsreizen. Hij zette deze werkwijze voort in de hoofdstukken over de Oost- en West-Indische geschiedenissen. Deze hoofdstukken behandelden nauwelijks de onderwerpen van cultuur en handel; ze bespraken vooral de oorlogen tussen de Europese grote mogendheden onderling en die met de inheemse bevolking.¹⁰³

Sporadisch bleken verrassende kruisverbanden mogelijk. Zo legde Verburg in de geschiedenis van Venetië opeens een verband met de eerder besproken kruistochten als een cruciaal moment voor de Europese handelssamenlevingen: ‘Na het verval der Roomsche mogendheit en de overstrominge van de Westersche delen van Europa door de Noordsche volkeren, was de koophandel tusschen dat werelds deel en Asië genoegzaam afgebroken, totdat de kruis-vaarten, om het Heilige Landt aan de ongelovigen te ontweldigen, in de elfde eeu begonnen zynde, aan de Europeërs weder het gezicht en de begeerte gaven tot de kostelykheden van Asië.’¹⁰⁴ Vervolgens werden echter zelfs in

101 De barbaarse beginselen van de Europese staatsstructuur werden niet in één hoofdstuk, maar per land behandeld. Echter, in de inleiding op de wereldgeschiedenis werd wel het grote belang van het onderwerp benadrukt. Zie voor de vroegste geschiedenis van Spanje, Frankrijk, Brittannië, Schotland en Italië: Suikers, *Algemene Geschiedenissen*, Deel II, Tijdbestek II, Hoofdstuk XVII ff, 171, 177-178, 187 en 193-194; Ibidem, Tijdbestek III, Hoofdstuk VII, 49-50. Zie vooral deze laatste pagina's voor een expliciet verband tussen de Europese staatsinrichting en de barbaarse rijken.

102 Zie bijvoorbeeld: Verburg, *Algemene Geschiedenissen*, Deel III, Tijdbestek V, Hoofdstuk XXXIX, 321-334; Ibidem, Tijdbestek VI, Hoofdstuk XXII, 253-273.

103 Zie voor voorbeelden: Suikers en Verburg, *Algemene Geschiedenissen*, Deel II en III, passim.

104 Verburg, *Algemene Geschiedenissen*, Deel III, Tijdbestek VI, Hoofdstuk XII, 133.

de hoofdstukken over de Europese aanwezigheid in Amerika de thema's vooruitgang, beschaving en cultuur niet meer genoemd. Verburg behandelde, in overeenstemming met de werkwijze van Suikers in eerdere hoofdstukken, uitsluitend de oorlogen met de inheemse bevolking en de strijd tussen de concurrerende Europese naties.¹⁰⁵

De politiek-militaire blik op de wereldgeschiedenis en de chronologische ordening bleven behouden tot het eind van de reeks. In de Oost- en West-Indische geschiedenissen was de informatie nog steeds geordend per jaar.¹⁰⁶ Vanuit hun humanistische opvatting verhaalden Suikers en Verburg de wereldgeschiedenis in de *Algemene Geschiedenissen* met een zakelijke eruditie waarin causale verbanden geen rol speelden en meerdere perspectieven werden opgenomen. Het doel van de auteurs was een volledige en gestructureerde weergave van alle 'geschiedenissen' en het bieden van heldere lessen over deugd en ondeugd. Het onderwerp en de stijl van het werk pasten in de humanistische traditie. De nadruk lag op politieke en militaire geschiedenis en daarbinnen op individuele handelingen. Een geïntegreerd perspectief op het verleden als samenhangend en causaal historisch proces was daardoor niet mogelijk. De Europese geschiedenis bleef opgedeeld in de politieke geschiedenissen van afzonderlijke landen, hoofdzakelijk verbonden door chronologische gelijktijdigheid. Suikers en Verburg schreven geen Europese geschiedenis van handel, cultuur en zeden; een volk of een land was de som van zijn individuele 'grote mannen' die de lessen van het verleden het best vertegenwoordigden. Toch was de geschiedenis van Europa op bepaalde momenten zichtbaar, onder meer in het belang dat de auteurs hechtten aan de geschiedenis van de kruistochten en de barbaarse rijken na de val van het Romeinse Rijk. Het was echter pas zestig jaar later dat het plot van het verlichte verhaal volop aanwezig was in de wereldgeschiedenis van Martinet.

Voorbestemde vooruitgang: *Historie der Waereld* (1780-1788) van Johannes Martinet

De geschiedenis van Europese vooruitgang

Martinet was weinig bescheiden in het aanprijzen van zijn wereldgeschiedenis. Voor wie Gods Woord, Werken en Daden wilde begrijpen, raadde hij drie boeken aan: zijn eerste boek *Katechismus der Natuur* (1777-1779), zijn tweede boek *Historie der*

¹⁰⁵ Zie bijvoorbeeld: Ibidem, Hoofdstuk XXII, 253-273; Ibidem, Deel V, Tijdvak VII, Hoofdstuk LXCII ff, 217-319; Ibidem, Tijdvak VIII, Hoofdstuk XXXIV ff, 388-430. Dat komt overeen met de behandeling van de overzeese geschiedenis van Europese landen in andere wereldgeschiedenissen. Zie: Van der Zande, 'De universele geschiedenis', 116-121.

¹⁰⁶ Zie bijvoorbeeld: Verburg, *Algemene Geschiedenissen*, Deel V, Tijdbestek VIII, Hoofdstuk XXXV, 388-430.

Waereld en de Bijbel. Deze drie werken samen zouden de lezer inzicht geven in de goddelijke almacht.¹⁰⁷ De Bijbelse boeken toonden Gods barmhartigheid voor de verdorven mens. In de *Katechismus* betoogde Martinet dat de aarde, Gods schepping, ook een volmaakt bewijs was voor zijn almacht en goedheid. De negendelige *Historie der Waereld* volgde direct op de publicatie van zijn *Katechismus*. Hierin beschreef Martinet 'het grote toneel' waarop Gods Voorzienigheid zich afspeelde. Ook uit de wereldgeschiedenis bleek Gods goedheid voor de mensheid. Het werk verscheen bij Johannes Allart in Amsterdam tussen 1780 en 1788. De wereldgeschiedenis werd, evenals de *Katechismus*, geschreven als dialoog tussen een leraar en een leerling.

Voordat Martinet de wereldgeschiedenis schreef, was hij, vanwege zijn populaire *Katechismus der Natuur*, al een bekend auteur in de achttiende-eeuwse Nederlandse Republiek. In dat werk betoogde Martinet dat er een nauwe band bestond tussen natuurwetenschappelijk onderzoek en het Godsbewijs. Dat onderwerp sloot gedeeltelijk aan op zijn promotieonderzoek. Hij promoveerde in 1753 aan de Universiteit van Leiden op een natuurwetenschappelijke studie over de ademhaling van insecten en verdedigde al in zijn proefschrift de stelling dat wetenschappelijk onderzoek kon worden verricht door een gelovig christen. De natuur was Gods werk en gaf dus inzicht in Gods plan. Vervolgens werkte Martinet als gereformeerd predikant en was hij actief als onderzoeker en schrijver. Verder was hij lid van verschillende genootschappen en onderhield hij een uitgebreid correspondentienetwerk.¹⁰⁸

De belangrijkste reden voor Martinet om een wereldgeschiedenis te schrijven, was het duiden van Gods plan voor de mensheid. Er waren echter ook andere en meer specifieke redenen. Zo wilde Martinet het protestantse geloof in het bijzonder verdedigen tegen de uitspraken van Voltaire. Hij beschouwde diens boeken als het hoogtepunt van gevaarlijke 'vrijdenkerij'.¹⁰⁹ Daarnaast had Martinets wereldgeschiedenis een educatief doel. Martinet droeg zijn werk op aan de kinderen van stadhouder Willem V. In bijna elk hoofdstuk besprak hij belangrijke lessen voor vorsten uit de geschiedenis. Hierdoor functioneerde zijn wereldgeschiedenis ook als een vorstenspiegel, met een aanzienlijk aantal *exempla* voor toekomstige staatslieden. Daarbij schuwde Martinet het niet om zijn persoonlijke mening te

107 Martinet, *Historie der Waereld. Eerste deel*, 14-15.

108 Bert Paasman, 'Verloren in een zee van wonderen. Over J.F. Martinet' in: Kees Fens ed., *Verlichte geesten. Een portretgalerij voor Piet Buijnsters* (Amsterdam 1996) 97-105; Bert Paasman, *J.F. Martinet. Een Zutphens filosoof in de achttiende eeuw* (Zutphen 1971) 24-28 en 45-65; Frieda de Haas en Bert Paasman, *J.F. Martinet en de achttiende eeuw. In ijver en onverzadelijken lust om te leeren* (Zutphen 1987) 57-75; Janna Coomans, 'Genesis en geschiedenis. Fysicotheologie en de historisering van de natuur, 1778-1790' *Skript Historisch Tijdschrift* 33 (2011) 29-41. Zie voor het nauwe verband tussen theologie en natuur in vroegmodern Nederland verder: Jorink, *Het 'Boeck der Natuere'*, passim.

109 Martinet viel Voltaire passend aan in zijn hoofdstuk over de geschiedenis van China. Martinet, *Historie der Waereld. Vyfde deel* (Amsterdam 1784) 376-425.

Johannes Martinet (1729-1795)

geven over de volgens hem meest geschikte politieke koers voor de Nederlandse Republiek. Met behulp van het verleden onderbouwde hij zijn visie dat Frankrijk de 'natuurlijke bondgenoot' was van de Republiek, niet Engeland. Frankrijk was ook het enige land dat volgens Martinet in de achttiende eeuw niet in verval verkeerde; in tegenstelling tot Spanje, Engeland en de Nederlandse Republiek.¹¹⁰

Martinet schreef zijn wereldgeschiedenis zestig jaar na de publicatie van Suikers en Verburgs *Algemene Geschiedenissen*. Terwijl Suikers nog streefde naar volledigheid, koos Martinet voor het toepassen van één perspectief. De geschiedenis, zo schreef Martinet, bestond uit duizenden en duizenden gebeurtenissen. De meeste hadden echter nauwelijks gevolgen gehad voor de toestand in de wereld. Daarom besprak Martinet alleen de 'beroemde' volkeren. De voornaamste reden om een volk op te nemen in de wereldgeschiedenis was zijn bijdrage aan de vooruitgang van de menselijke geest. Martinet besprak hoe verschillende volkeren op verschillende momenten de godsdienst, zeden, wetten, kunsten en wetenschappen volmaakter hadden gemaakt.¹¹¹ Bijna elk hoofdstuk eindigde met een thematische bespreking van de zeden, handel en culturele prestaties van het betreffende volk. Martinet corrigeerde dan ook zijn leerling toen deze vroeg of de opkomst en ondergang van rijken de 'waare Historiekunde' was. 'Neen voorzeker!', riep Martinet uit. Zulke 'dorre Historiekunde' was belangrijk, maar onvoldoende. Martinet raadde aan om de taal, de regering, de zeden, de godsdienst en de kunsten en wetenschappen van volkeren te bestuderen. Deze elementen beïnvloedden niet alleen de loop van hun geschiedenis, maar waren ook leerzaam voor de lezer.¹¹²

De keuze voor één perspectief had grote gevolgen voor de inhoud van de wereldgeschiedenis. De aandacht verschoof naar Europa. In de antieke geschiedenis kwamen nog verschillende volkeren uit Azië aan bod. In Afrika en Amerika vond Martinet slechts twee volken 'deze aandacht waardig'. Het belang van de Europese geschiedenis overvleugelde voor hem de geschiedenis van elk ander werelddeel.¹¹³ Martinets opvatting lag in het verlengde van de heroriëntatie die even daarvoor had plaatsgevonden in Duitse wereldgeschiedenissen van Gatterer en Schlözer. Bovendien sloot zijn nadruk op de Europese geschiedenis aan bij de groeiende

110 Zie bijvoorbeeld: Martinet, *Historie der Waereld. Zesde deel* (Amsterdam 1785) 481. Zie voor Martinets analyse van verval in achttiende-eeuwse Europese landen bijvoorbeeld: Martinet, *Historie der Waereld. Zesde deel*, 157-158, 186, 194, 408; Ibidem, *Zevende deel*, 120-121; Ibidem, *Achtste deel*, passim. Aangezien *Historie der Waereld* verscheen tijdens en kort na de Vierde Engels-Nederlandse Oorlog zou deze keus voor Frankrijk een reflectie kunnen zijn van de toenmalige politieke situatie.

111 Martinet, *Historie der Waereld. Eerste deel*, 42-43. De keuze voor één perspectief komt overeen met de wereldgeschiedenissen in Duitsland. Zie: Van der Zande, 'De universele geschiedenis', 119-121.

112 Martinet, *Historie der Waereld. Eerste deel*, 208.

113 Ibidem, 43-44.

aandacht voor het Europese perspectief in de achttiende-eeuwse en verlichte geschiedschrijving.¹¹⁴

Martinet volgde de verlichte geschiedschrijving in zowel de verbreding van het onderwerp als van de historische methode. Hij legde aan de leerling uit dat het belang van de geschiedenis lag in het doorgronden van causaliteit. De leerling moest begrijpen 'hoe het eene Bedryf uit het andere is gevolgd'.¹¹⁵ Martinet bestudeerde vervolgens de samenleving in al haar facetten. Zijn belangrijkste vraag was hoe een beschaafde, geregelde handelssamenleving tot stand was gekomen en hoe die beschaafde samenleving vervolgens de hele mensheid ten goede kwam. Voor Martinet was geschiedenis dus één samenhangend proces geworden. Deze opvatting werd ook gereflecteerd in de titel van zijn wereldgeschiedenis, de 'historie' van de wereld.¹¹⁶

Martinet's geschiedopvatting had ook consequenties voor de organisatie van zijn wereldgeschiedenis. In bepaalde opzichten leken de werken van van Martinet en Suikers nog op elkaar, hoewel er zestig jaar was verstreken tussen de verschijning van beide reeksen. Ook voor de dominee Martinet was de Pentateuch de enige betrouwbare bron voor de vroegste geschiedenis van de mensheid. Daarbij koos hij, evenals Suikers, voor de chronologie van de Hebreeuwse Bijbel. Hij was wel minder precies in het aanduiden van de jaartallen dan Suikers. De 1.656 jaar tussen de schepping en de zondvloed rondde Martinet bijvoorbeeld af naar 1.650 jaar.¹¹⁷ In de oude geschiedenis hield Martinet vast aan de Bijbel. In het begin van zijn wereldgeschiedenis vielen de gewijde en profane geschiedenis daarom samen. Martinet besprak de schepping, de eerste mensen en de oproerige engelen. Hij zette zijn gewijde geschiedenis vervolgens voort in de geschiedenis van de kerk, maar hij beperkte de reikwijdte van de kerkelijke geschiedenis tot Nederland. In de overkoepelende chronologie koos Martinet voor de tweedeling tussen oude

114 Van der Zande, 'De universele geschiedenis', 119-121; O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, passim; Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, passim; Edelstein, *The Enlightenment*, passim. Zie voor het groeiende belang van Europa in de achttiende-eeuwse omgang met het verleden onder meer: Matthijs Lok, 'A revolutionary narrative of European history: Bonneville's *History of modern Europe* (1789-1792)' *History* 103 (2018) 343-450; J. van der Dussen en K. Wilson eds., *The history of the idea of Europe* (Londen 1995); Antoine Lilti en Céline Spector, 'Introduction: L'Europe des Lumières, généalogie d'un concept' in: Lilti en Spector eds., *Penser l'Europe*, 1-9. Zie ook 'Narrating Europe: conceptions of European history and identity in historiography and intellectual thought', een themanummer onder redactie van Matthew D'Auria en Jan Vermeiren in het tijdschrift *History* 103 (2018) 385-519.

115 Martinet, *Historie der Waereld. Eerste deel*, 44-45.

116 Ibidem, 41-45. Zie voor het ontstaan van het enkelvoudige begrip 'geschiedenis' onder meer: Reinhart Koselleck, '*Historia Magistra Vitae*. Über die Auflösung des Topos im Horizont neuzeitlich bewegter Geschichte' in: Idem, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main 1989) 38-66.

117 Martinet noemde eenmaal het jaartal 1656, maar de overkoepelende indeling van zijn wereldgeschiedenis in tijdvakken is gebaseerd op een meer globale periodisering. Ibidem, 45-52 en 56.

en nieuwe geschiedenis, met Christus' geboorte als waterscheiding. Tot slot hield Martinet in de oude geschiedenis nog de onderverdeling in kleinere tijdvakken in stand. Hij koppelde deze tijdvakken aan belangrijke historische gebeurtenissen, zoals de zondvloed en de stichting van Rome.¹¹⁸

Martinet koos bij de nieuwe geschiedenis echter voor een alternatieve organisatie van het materiaal. Terwijl Suikers ook daar vasthield aan de indeling in tijdvakken, ging Martinet over op een meer neutrale verdeling in eeuwen. Hij verdeelde de nieuwe geschiedenis in zes perioden, die hij verder niet verbond aan historische gebeurtenissen. De laatste twee tijdvakken vielen globaal samen met de overgang van de middeleeuwen naar de nieuwe tijd rond 1500.¹¹⁹ Chronologie was ook niet langer de bepalende factor in deze hoofdstukken. Martinet koos in de nieuwe geschiedenis voor een geografische in plaats van chronologische indeling. De geschiedenis van een land, bijvoorbeeld de geschiedenis van Spanje, werd van begin tot eind verteld in één hoofdstuk.¹²⁰ Chronologie verdween als 'het lichaam' van de geschiedenis. Martinet mengde zich niet in debatten over chronologie en hij nam geen jaartallen op in de marge.

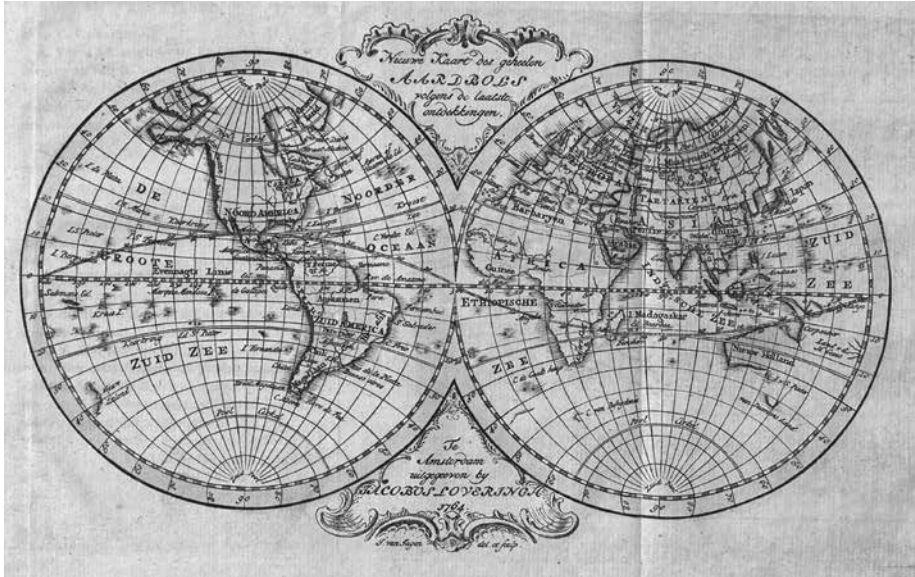
Voor Martinet lag de samenhang van de geschiedenis in Gods plan voor de mensheid. Het verleden was een proces dat was verbonden in oorzaak en gevolg. Dat historisch proces vertoonde bovendien een duidelijke richting: de wereldgeschiedenis toonde de voortschrijdende beschaving van mens en samenleving. Het moderne en beschaafde Europa was volgens Martinet het summum van dat beschavingsproces. Zo combineerde Martinet twee perspectieven in zijn wereldgeschiedenis. Enerzijds bleef hij schatplichtig aan de zeventiende-eeuwse universele geschiedenis. Hij zag achter elke gebeurtenis in het verleden de hand van God, zowel in de gewijde als in de profane geschiedenis. Anderzijds toonde zijn wereldgeschiedenis bovenal de bijzondere geschiedenis van Europa. Het werelddeel was, onder Gods sturing, van een barbaars stadium opgeklommen tot de hoogste trap van beschaving. Martinets visie op de wereldgeschiedenis kan dan ook het best worden omschreven als een combinatie van vooruitgang en voorzienigheid, of: voorbeschikte vooruitgang.

De geschiedenis van Europese vooruitgang vormde het slotstuk van *Historie der Waereld*. In Martinets wereldgeschiedenis komen dezelfde elementen uit het verlichte verhaal voor die Suikers en Verburg hadden genoemd, maar Martinet verbond

118 Ibidem, 45-54.

119 Zie voor de chronologie van de Oude Historie, ofwel de periode voor Christus: Ibidem, 47-53. Zie voor de chronologie van de Nieuwe Historie, ofwel de periode na Christus: Martinet, *Historie der Waereld. Derde deel* (Amsterdam 1782) 1-12.

120 Zie voor een bondig overzicht: 'Lyst der zamenspraaken in de verkorte historie der waereld' aan het begin van het negende deel van *Historie der Waereld*.

Wereldkaart uit de verkorte versie van Martinets *Historie der Waereld* voor de jeugd (1795)

deze elementen ook in een betekenisvol verhaal over Europese vooruitgang.¹²¹ Zo besprak hij bijvoorbeeld in detail hoe de ‘barbaarse’ kruistochten onverwacht leidden tot de wederopbloei van Europa. De Europese kruisvaarders kwamen tijdens de kruistochten in aanraking met de Italiaanse handel en scheepvaart, met de kennis in Azië en Griekenland en met de rijkdom van Constantinopel. Vervolgens stelde de uitvinding van het kompas de Europeanen in staat om de internationale handel te doen herleven.¹²²

Deze internationale handelsuitwisseling beschaafde de Europese zeden en leidde tot ‘welgeregelde’ handelssamenlevingen. De Europese handel met China, Japan of de Caribische eilanden was namelijk afhankelijk van het aanbod van goederen en dat stimuleerde de ontwikkeling van gespecialiseerde arbeid. Deze arbeid en nijverheid zorgden op hun beurt weer voor de ontwikkeling van de kunsten en wetenschappen. Europese overheden realiseerden zich vervolgens dat ze de arbeid, de kunsten en wetenschappen moesten aanmoedigen om macht en rijkdom te bereiken – een proces dat uitmondde in het uiteenvallen van het oude

121 Op nationaal niveau onderscheidde Martinet bij de Europese volkeren ook een algemene ontwikkeling van ‘ruw’ naar ‘beschaafd’. Zie bijvoorbeeld de vroegste geschiedenis van de Grieken: Martinet, *Historie der Waereld. Tweede deel* (Amsterdam 1781) 4-18. Hoewel Martinet verval in afzonderlijke Europese landen zag (bijvoorbeeld in Spanje en Venetië), was volgens hem de geschiedenis van Europa als geheel een proces van vooruitgang en beschaving.

122 Martinet, *Historie der Waereld. Zesde deel*, 125-127; *Ibidem, Vierde deel* (Amsterdam 1783) 334-343.

feodale systeem van Europa. Immers, handel en kennis konden alleen bloeien zonder politieke repressie en willekeur.¹²³ Zoals Martinet het Europa van handel en beschaving in zijn tijd bondig samenvatte: 'Dus is de Handel thans de ziel van alles.'¹²⁴

Martinets omschrijving van het Europese beschavingsproces doet denken aan het werk van William Robertson, vooral aan diens inleiding in *The History of the Reign of the Emperor Charles V*. Hoewel Martinet geen voetnoten gebruikte, preees hij in de lopende tekst ook het geschiedwerk van William Robertson.¹²⁵ In de wereldgeschiedenis van Martinet was God echter een sterkere aanwezigheid dan in het werk van Robertson.¹²⁶ Volgens Martinet was God actief betrokken bij elk klein detail. Gods plan kwam zowel tot uiting in grote processen zoals de ontwikkeling van de koophandel als in het gedrag van individuen. Martinet onderwees de leerling dat 'de geringste zaak, zo wel als de grootste Gebeurtenis, door dezelfde hand geregeerd is geworden'.¹²⁷ Hij paste consistent deze zienswijze toe. Waarom was iets gebeurd? Omdat God wilde dat het zou gebeuren. Elke goddelijk ingreep werd daarna door Martinet gedefinieerd als rechtvaardig, ongeacht of het ging om de gewelddadige dood van een tiran of de bloei van klassieke kennis in West-Europa na de val van Constantinopel.¹²⁸ Hetzelfde gold zelfs voor de opdracht aan de Israëlieten om de Kanaänieten te verdelgen. 'En al wisten wy deeze reden [hiervoor] niet; het is ons genoeg te weeten, dat het een bevel van God ware, die altoos naar de regels der uiterste Regtvaardigheid handelt; en verre is van alle Wreedheid.'¹²⁹

Hoewel God de primaire verklaring was voor het historisch proces, had Hij meerdere middelen tot zijn beschikking om zijn doelen te bereiken. Martinets verklaringen omvatten daarom zowel goddelijke als wereldlijke oorzaken.¹³⁰ Zo ontstaat er een dubbele redenering in het duiden van historische processen. Een goed voorbeeld is Martinets verklaring voor de ondergang van het Romeinse Rijk. Martinet noemde, evenals Suikers, verschillende wereldlijke oorzaken: de moord op de gebroeders Gracchus waarmee een reeks burgeroorlogen begon, de *imperial overstretch* waardoor de loyaliteit van soldaten meer lag bij hun generaal dan bij

123 Ibidem, *Eerste deel*, 25-26 en 33; Ibidem, *Vyfte deel*, 447-449.

124 Ibidem, *Vyfte deel*, 449.

125 Ibidem, *Vierde deel*, 276, 292.

126 Zie voor de aanwezigheid van de Voorzienigheid in Robertsons werk onder meer: Phillipson, 'Providence and progress', passim; Smitten, 'William Robertson: the minister as historian', passim.

127 Ibidem, *Eerste deel*, 15.

128 Ibidem, *Negende deel*, 9-10; Ibidem, *Tweede deel*, 116-117; Ibidem, *Eerste deel*, 272-273.

129 Ibidem, *Eerste deel*, 135-136. Zie ook pagina 20 voor een algemene uitspraak over de volmaaktheid van Gods regering. 'Gods regeering is volmaakt, zonder eenig gebrek, en gelyk alle zyne Werken in de Schepping; en dit zy U genoeg.'

130 Vergelijk: Van Deursen, 'Wijsgerige geschiedschrijving', passim.

hun thuisland, de machtswellust van individuen, de statische wetten die niet meer geschikt waren voor de omvang van het Rijk, de externe druk van de barbaren op de Romeinse grenzen en de verbastering van de deugd.¹³¹ Uiteindelijk was het echter de Voorzienigheid die de opkomst, bloei en val van het Romeinse Rijk daadwerkelijk bepaalde. God liet eerst de Romeinen opkomen als onderdeel van zijn plan om de mensheid bijeen te brengen. Hij wenste een snelle verspreiding van het evangelie en hij gebruikte de Romeinen ook als een gesel voor de in zonde vervallen volkeren. Nadat de Romeinen hun functie in het goddelijk ontwerp hadden vervuld en zelf in zonde waren vervallen, zorgde God voor de interne onrust en strijd in hun rijk die uiteindelijk zouden leiden tot de ondergang van het Romeinse Rijk.¹³² De opkomst, bloei en neergang van het Romeinse Rijk waren onderdeel van Gods plan voor de mensheid. De ondergang van het Rijk kwam tot stand door een opeenvolging van secundaire wereldlijke oorzaken waaronder burgeroorlogen, gecorrumpeerde deugd en barbaarse invallen.¹³³

Het conflict tussen Bijbel en beschaving

Martinet had, in tegenstelling tot Robertson, een extra dilemma in het schrijven van zijn wereldgeschiedenis: de omgang met de vroegste geschiedenis van de mensheid. Hij stond voor de taak om enerzijds het scheppingsverhaal uit Genesis te behouden en anderzijds de achttiende-eeuwse ideeën over beschaving en vooruitgang te incorporeren. Robertson begon zijn werken inhoudelijk allemaal pas na de vroegste geschiedenis van de mensheid, ook zijn preek *The Situation of the World at the Time of Christ's Appearance* (1755). In dat werk sprak Robertson over Gods barmhartige plan voor de wereld en de uitwerking daarvan in de wereldlijke geschiedenis. Hij behandelde onder meer het belang van het Romeinse Rijk en de koophandel in het verbinden van de mensheid ter voorbereiding op het evangelie.¹³⁴ In geen enkel werk besprak hij echter de inhoud van Genesis, terwijl voor Martinet de wereldgeschiedenis begon bij de schepping van de wereld.

Voor Martinet lag het conflict tussen Bijbel en beschaving in zijn overtuiging dat de Pentateuch de enige betrouwbare bron was voor de vroegste wereldgeschiedenis. Zijn omgang met de Bijbel leek in bepaalde opzichten nog op Suikers' verhouding tot de Bijbel. Zo erkende Martinet ook dat historische kennis over vroegere perioden onzeker was. De kennis over de vroege geschiedenis was 'duister', 'onvolkomen' of 'in nevelen gehuld' wegens een gebrek aan bronnen. Daarom was het schrijven

¹³¹ Martinet, *Historie der Waereld. Tweede deel*, 424-431.

¹³² Ibidem, *Derde deel*, 17. Voor Rome had Egypte dezelfde taak verricht: Ibidem, *Eerste deel*, 117.

¹³³ Ibidem, *Tweede deel*, 305-311 en 423-428.

¹³⁴ William Robertson, *The Situation of the World at the Time of Christ's Appearance* (1755) passim.

van een betrouwbare en volledige wereldgeschiedenis onmogelijk.¹³⁵ De mens zou pas na het Laatste Oordeel Gods soms ondoorgrondelijke wegen volledig kunnen begrijpen. Gelukkig kon Mozes als betrouwbare gids dienen voor het verloop van de eerste anderhalf duizend jaar van de wereldgeschiedenis. Hij had de goddelijke en geschiedkundige waarheid opgetekend in heldere en eenvoudige bewoordingen.¹³⁶ Martinet betoogde daarom, in overeenstemming met Suikers, dat de fabelen uit de oudheid konden worden gecorrigeerd met behulp van de Bijbel. De mythologie was in de meeste gevallen een verbasterde overlevering van de Bijbelse waarheid.¹³⁷

In de eerste hoofdstukken van zijn wereldgeschiedenis volgde Martinet in detail het verloop van Genesis. Hierdoor begon de geschiedenis van de mensheid met de verdrijving uit het paradijs. Door de zondeval was de mens in essentie een verderfelijk wezen. Martinet legde in zijn wereldgeschiedenis echter voortdurend de nadruk op het pad van vooruitgang dat God voor de mensheid creëerde. Zelfs de zondeval was een stap naar de toekomstige verlossing. Hoewel de mens was gevallen door de zonde, hadden de resulterende 'gebrek[en] en ellende' ook positieve gevolgen. De ellendige toestand 'noodzaakte hen by elkanderen te blyven wonen, om in de onderlinge nooden te voorzien.' Het samenwonen groeide uit van huisgezin, tot familiegeslacht, tot stammen en uiteindelijk tot maatschappijen en volkeren. In deze samenlevingen kon de aangeboren verdorvenheid worden gecorrigeerd met behulp van goede wetten, een rechtvaardig bestuur en bovenal de zuivere godsdienst, de belangrijkste steunpilaar van de maatschappij. Binnen deze samenleving konden de inwoners vervolgens werken aan de beschaving en ontwikkeling van de menselijke geest.¹³⁸

God hielp de mensheid op verschillende manieren het juiste pad op. Tijdens de schepping had God al het toekomstig contact tussen volkeren gewaarborgd door de grondstoffen ongelijkmatig te verdelen. Martinet bouwde in dit hoofdstuk voort op zijn *Katechismus der Natuur*. De aarde was een 'onbeschryfelyk ryk en wél opgevuld Voorraadhuis'.¹³⁹ Elke regio had verschillende soorten grondstoffen. Zo creëerde God de noodzaak voor internationale koophandel. Daarmee garandeerde Hij de latere verspreiding van het evangelie.¹⁴⁰ God had de mens bovendien het fysieke vermogen

135 Martinet, *Historie der Waereld. Eerste deel*, 13. Martinet was vaak optimistischer over de behaalde kennis dan Suikers. Zo riep hij uit na de vraag van de leerling of de mensen zich vanuit Azië verder hadden verspreid: 'Niets is zekerer'. Ibidem, 31-32.

136 Ibidem, 57-58. Genesis mocht dan bondig zijn, maar, vraagt Martinet aan zijn leerling: 'is een weinig Waarheids ons niet beter dan een groot Boek met veele verdigtselen?' Bovendien was de soms gebrekkige informatie over het vroege verleden door God bedoeld, want '[h]adden wy er een zeer groot belang in gehad, de Voorzienigheid zou gewis alles voor ons wel bewaard hebben.' Zie: Ibidem, 197.

137 Ibidem, 59-60.

138 Ibidem, 35-41.

139 Ibidem, 25.

140 Ibidem, 23-45.

en het verstand gegeven om deze grondstoffen ook te gebruiken. Ook de aangeboren neigingen van individuen droegen bij aan de beschaving van de mensheid. Ieder volgt 'zyne neiging, zynen eigen zin, doch geregeld, welken God, gelyk gy weet, in alle Menschen zeer verschillend gelegd hadt tot het geluk eens geheelen Volks'.¹⁴¹

Nadat God deze voorwaarden had gesteld, stuurde hij ook de verdere loop van de geschiedenis. Volgens Martinet toonde de wereldgeschiedenis dat het Gods doel was om de mens steeds verder te verzachten en beschaven. Hij onderscheidde ook een trapsgewijze ontwikkeling van woestheid, naar uitwendige beschaafdheid, naar het hogere, ofwel protestantse, geluk.¹⁴² Martinet definieerde deze vooruitgang vooral in termen van beschaving, handel en cultuur. De Bijbelse geschiedenis werd door Martinet ook geregeld vanuit dat perspectief geïnterpreteerd. Zo had God volgens hem bijvoorbeeld zeer bewust voor Noach gekozen. Laatstgenoemde was niet alleen geschikt voor zijn rol vanwege zijn vroomheid, maar ook vanwege zijn kennis van de kunsten en wetenschappen. 'Nog meer, hy [Noach] moest lang in de oude Waereld geleefd hebben, om de kennis van Konsten en Weetenschappen met zyne Ondervindingen, uit die eerste in de tweede Waereld over te brengen. God wilde, dat deeze tweede, die blyven moest, niet vervallen zou in de nu heerschende onkunde en onbeschaafdheid.'¹⁴³ Martinet ondersteunde deze interpretatie opnieuw met kennis uit zijn *Katechismus der Natuur*. Naast de Bijbel bewezen verscheidene natuurwetenschappelijke vondsten de zondvloed. Zo had Martinet persoonlijk een van de fossielen met restanten van menselijke botten vastgehouden. Ook bewees de specifieke vorm van de continenten dat de zondvloed vanuit het zuiden over de wereld was geraasd.¹⁴⁴

Terwijl Suikers de Bijbelse geschiedenis beknopt en zakelijk behandelde in zijn *Algemene Geschiedenissen*, koos Martinet in zijn *Historie der Waereld* voor een empathische en persoonlijke stijl.¹⁴⁵ Martinets beschrijving van de zondvloed was uitgebreid en geëmotioneerd in vergelijking met de oorspronkelijke tekst. In zijn bespreking appelleerde hij aan de gevoelens van de lezer. Hij vroeg de lezer om zich het gegil en de blinde paniek in te beelden, terwijl het water steeg. Hij vroeg de lezer om zich Noach voor te stellen, die nog vijf maanden dobberend op het water moest doorbrengen. 'Wat aantal van Lyken, van ontzielde Menschen, Dieren en Vogelen

141 Ibidem, 40-41. Sommige mensen handelden daarbij uit eigenbelang of eerzucht. Dat was volgens Martinet geen probleem, want 'God, die zo dikwerf het kwaad, om zo te spreken, verschikken wil, op dat het ten goede gedye, louter tot behoudenis der Menschen, laat dat toe, terwyl Hy ten zelfden tyde zulke onwyzen door Reden en Godsdienst vermaant, uit edeler beginselen te werken.' (41)

142 Ibidem, *Tweede deel*, 12-13. Zie ook: David Spadafora, *The idea of progress in eighteenth-century Britain* (New Haven en Londen 1990) 145.

143 Martinet, *Historie des Waereld. Eerste deel*, 79.

144 Ibidem, 81-82.

145 Zie bijvoorbeeld: Ibidem, 68-70.

dreef er op de Wateren'.¹⁴⁶ Deze toon paste bij de achttiende-eeuwse interesse in sentiment, in het gevoelsleven van tijdgenoten. Daarmee wilden geschiedschrijvers het verbeeldingsvermogen van de lezer stimuleren. Robertson en Hume gaven bijvoorbeeld in hun verlichte geschiedwerken een emotionele beschrijving van de executie van koningin Maria Stuart.¹⁴⁷ Martinet hanteerde een vergelijkbare toon bij zijn bespreking van de executie van Van Oldenbarnevelt. Laatstgenoemde betrad op 13 mei 1619 steunend op zijn stok en met een voor het publiek verbazingwekkende moed het schavot. Nadat hij in weinig woorden zijn onschuld aan het volk had verkondigd, trok hij 'met beevende handen' de fluwelen muts over zijn oogen.¹⁴⁸ Zowel de zondvloed als de terechtstelling van Van Oldenbarnevelt gingen vergezeld van een illustratie die de dramatiek van de gebeurtenissen onderstreepte.¹⁴⁹

De Bijbelvaste Martinet incorporeerde dus de achttiende-eeuwse interesse voor samenleving en cultuur in de Bijbelse geschiedenis, maar stuitte wel op een discrepantie tussen de Bijbelse geschiedenis en ontwikkelingstheorieën over beschaving, zoals de stadialeer. In principe ontwikkelde een samenleving zich in de stadialeer in vier fasen: van jagers-verzamelaars, naar veehouders, naar boeren, naar moderne handelaren. Aangezien de Pentateuch voor Martinet gold als de waarheid, was een exacte ontwikkeling in deze vorm niet mogelijk. Uit Genesis bleek immers dat in de vroegste geschiedenis van de mensheid de samenlevingen al redelijk ver ontwikkeld waren. Martinet stelde dat '[i]n den vroegen ochtend der Waereld (...) Landbouw en Veehoederij de eerste en voornaamste Bedryven [waren]'.¹⁵⁰ Martinet noemde tevens de vergevorderde staat van de kunsten in deze vroegste samenlevingen. De vroege volkeren hadden allerlei nuttige gereedschappen die de samenleving vooruit hielpen. Ze hadden ijzeren en koperen werktuigen waarmee ze de landbouw verlichtten, huizen en schepen bouwden en later uitvindingen, zoals het kompas, vervaardigden. Deze hulpmiddelen bevorderden weer de internationale handel. Trouw aan Genesis zocht Martinet het ontstaan van deze uitvindingen in Tubalkains bewerking van ijzer en koper voor de akkerbouw.¹⁵¹

Deze Bijbelse geschiedenis stond op gespannen voet met Martinets latere beschrijving van de Europese geschiedenis. In deze hoofdstukken beschreef Martinet de ontwikkeling van de Europese volkeren van ruw naar beschaafd. De Grieken waren het eerste Europese volk dat Martinet op die wijze besprak. In zijn beschrijving van de vroegste staat van de Grieken typeerde Martinet hun leefstijl als ruw. 't Geeft toch geene vrolyke Beschouwing, NOACHS Nakomelingen in de *Grieksche*

¹⁴⁶ Ibidem, 84.

¹⁴⁷ O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 115-118. Zie ook: hoofdstuk vier van dit boek.

¹⁴⁸ Martinet, *Historie der Waereld. Achtste deel*, 276-279.

¹⁴⁹ Zie voor de illustraties: Ibidem, *Eerste deel*, tussen 82 en 83; Ibidem, *Achtste deel*, tussen 276 en 277.

¹⁵⁰ Ibidem, *Eerste deel*, 41.

¹⁵¹ Ibidem, 41-42.

Oorden te zien omzwerven, ruuw, wild en woest, meer in hunne bedoelingen door noodwendigheid, dan door redelyke oogmerken aangezet.¹⁵² De daaropvolgende beschrijving van hun leefwijze riep bij veel achttiende-eeuwse lezers waarschijnlijk de associatie op met de Amerikaanse indianen. De allereerste Grieken, stelde Martinet, leidden een nomadisch bestaan. Zonder vaste woningen verscholen zij zich in bossen en holen. Ze liepen naakt of slechts gehuld in dierenvachten. Aangezien ze het gebruik van vuur nog niet kenden, leefden zij als verzamelaars uitsluitend van wat het land hen bood: wortelen en kruiden. Pas later zouden zij de kunst van de akkerbouw en het verbouwen van granen ontdekken.¹⁵³

Het is een grote sprong van de Bijbelse versie van de vroegste geschiedenis van de mensheid naar deze beschrijving van de vroegste Griekse geschiedenis. Martinet erkende deze inconsistentie en stipte haar in de rol van ijverige 'leerling' zelfs aan.

Hoe vreemd komt my de Beschryving van deezen ruuwen Staat der *Grieken* voor, daar men, reeds vóór den Zondvloed, Beschaafdheid, geregelde Zamenleving, Akkerbouw en het bloeien der Konsten gezien heeft; daar men in NOACHS, in JAPHETS, in JAVANS Huisgezinnen geene zulke woestheid vernoomen heeft!¹⁵⁴

Martinet bleef de leerling het antwoord grotendeels schuldig. Hij stelde dat gebrekkige bronnen uit deze periode het antwoord lastig maakten. Misschien, opperde hij, had een groep mensen zich om onbekende redenen vierhonderd jaar na de zondvloed afgescheiden van de overige mensen in Azië. Vervolgens waren deze mensen naar het Griekse gebied getrokken. Aangezien ze geen werktuigen en middelen van onderhoud hadden meegenomen, moesten zij zich aanpassen aan de tijd en plaats waarin ze leefden. Daardoor was de vroegere kennis van de kunsten en wetenschappen na enkele generaties verloren gegaan. Om elke verdere tegenwerping van 'de leerling' voor te zijn, sloot Martinet zijn verklaring af met een onweerlegbaar christelijk argument. '[En] voegt men vooral het vergeeten en verlaaten van den zuiveren Godsdienst 'er by; dan valt alles ligtlyk te begrypen.'¹⁵⁵

Opmerkelijk in Martinets omschrijving van de vroege Grieken is hoe dicht hij de stadialeer naderde. Hij noemde niet alleen het historische beschavingsproces van ruw naar beschaafd, maar betoogde in zijn analyse van de Grieken – en later de Amerikaanse indianen – dat de bestaanswijze de bepalende factor is voor de inrichting van de samenleving. Bij de Grieken beperkte hij deze analyse nog tot de algemene opmerking dat een 'woeste aarde woeste mensen maakt'. Hierdoor

152 Ibidem, *Tweede deel*, 10-11.

153 Ibidem, 15-16.

154 Ibidem, 16.

155 Ibidem, 16-17.

verbasterde ook hun godsdienstige begrip. God beschaafde vervolgens het volk door een paar grote mannen op te laten staan, die het voortouw namen in het beschavingsproces.¹⁵⁶ Bij de Amerikaanse indianen legde Martinet een meer directe relatie tussen de mens en zijn omgeving. De indianen in Zuid-Amerika onderhielden zich met de jacht. Daarom hadden zij een samenleving met een groot grondgebied, waarin ruimte was voor hun nomadische leefwijze. Ook hadden ze geen individueel eigendom. De opbrengst van het jagen en verzamelen was vanwege de relatief onzekere bestaanswijze gemeenschapsbezit en alleen in specifieke situaties zoals de jacht en oorlog werd tijdelijk een leider verkozen.¹⁵⁷

Toch was er een duidelijk verschil tussen Martinets studie van de eigentijdse Amerikanen en de vroege Grieken. Martinet zag een historisch verloop van ruw naar beschaafd in de geschiedenissen van alle Europese landen, maar voor de Amerikaanse indianen of de Chinezen leek hij dit niet mogelijk te achten. Hij beschreef de Amerikaanse primitieve staat bijvoorbeeld als maar nauwelijks uitgestegen boven die van de dieren, met de ratio als een formeel verschil, maar met weinig uitzicht op toekomstig verbetering.¹⁵⁸ Het zou dan ook misleidend zijn om Martinets visie op de geschiedenis als fundamenteel progressief te definiëren. De Voorzienigheid was het hart van zijn wereldgeschiedenis. Aangezien de Voorzienigheid de opkomst en ondergang van naties en rijken bepaalde, was het ook de Voorzienigheid die de uitzonderlijke vooruitgang van Europa had bewerkstelligd. Daardoor werd Martinets verhaal van vooruitgang uiteindelijk vooral een Europese aangelegenheid in plaats van een universele mogelijkheid.

Het christelijke perspectief van Martinet leidde dus tot de uitsluiting van niet-christelijke volkeren. Martinet zag maar weinig mogelijkheden voor de spontane beschaving van de Amerikanen en Chinezen. De Amerikanen waren erg woest en Martinet achtte de Chinezen weinig ontvankelijk voor het evangelie.¹⁵⁹ De ontplooiing van hun capaciteiten en het bewerkstelligen van vooruitgang was bovendien afhankelijk van hun religieuze opvattingen. Vooruitgang was gegrond in goddelijke bereidheid – en hoe bereid zou Hij zijn om mensen te verkiezen die het evangelie niet accepteerden? Voor Martinet was vooruitgang dan ook niet universeel, maar voorbestemd; niet bewerkstelligd door de mens, maar bepaald door God. In Martinets wereldgeschiedenis kristalliseerde het idee van vooruitgang zich hierdoor uit in een eurocentrisch wereldbeeld waarin buiten-Europese, niet-christelijke delen van de wereld denigrerend of met medelijden werden benaderd. Hun potentieel

156 Ibidem, 18 en 26-27. Martinet legde hier opnieuw een verband met de herkomst van de Griekse fabelen. Hij stelde dat Hercules een van die grote mannen was geweest. Vervolgens was hij door generaties van voorouderverering, zoals Suikers ook al had verkondigd, verbasterd tot halfgod.

157 Ibidem, *Negende deel*, 38-39.

158 Ibidem, 5-6, 35-36, 123-124, 155-157 en 176-177.

159 Ibidem, *Vijfde deel*, 425.

voor vooruitgang was afhankelijk van de mogelijkheid of ze ooit zouden worden aangeraakt door het evangelische licht.¹⁶⁰ Deze visie op vooruitgang had uiteraard ook een keerzijde voor Europa. De toekomst van het werelddeel was onzeker. Slechts het volgen van het juiste pad en het eren van God zou het werelddeel kunnen helpen in het behouden en uitbreiden van zijn huidige, superieure status.¹⁶¹

Martinet's analyse van de herkomst van de Amerikaanse bevolking benadrukte zijn uiteenlopende opvattingen over de verschillende werelddelen. Overduidelijk, zo stelde Martinet, waren de eerste Amerikanen geen afstammelingen van een beschaafd volk uit de oude wereld. De Amerikaanse indianen hadden immers geen kennis van de kunsten. Dat voor de Amerikaanse situatie ook zijn eerdere verklaring voor de Griekse woestheid kon gelden – het geleidelijk verlies van zulke kennis over enkele generaties na migratie – werd door Martinet niet geopperd. Ook kon het werelddeel niet zijn bevolkt vanuit Afrika, beargumenteerde Martinet, omdat niemand daar 'moeds, verstands of magts' genoeg zou hebben gehad om een dergelijke verre reis te ondernemen. Uiteindelijk keerde Martinet alsnog terug naar een verbinding tussen de oude en de nieuwe wereld. De flora en de fauna kwamen voldoende overeen om het verband te bewijzen. Zo eindigde Martinet, net als Suikers, bij de bekende verklaring van José de Acosta uit 1590. Enige rondzwervende Aziatische Tartaren hadden hun 'rusteloze' geest gevolgd en waren overgestoken naar het Amerikaanse continent. Martinet past deze visie wel aan. De overtocht naar Amerika was hoogstwaarschijnlijk gebeurd via het (minder beschaafde) noordoosten, niet het noordwesten.¹⁶²

Martinet schreef in *Historie der Waereld* bovenal de geschiedenis van de Europese vooruitgang. Toch is het essentieel dat we niet de alomtegenwoordige politieke en humanistische inhoud van Martinet's wereldgeschiedenis over het hoofd zien. Vooruitgang werd niet alleen bereikt door grote processen zoals handel, maar ook door individuele acties van welwillende en rechtvaardige heersers. Deze vorsten vervulden in Martinet's werk een dubbelfunctie. Zij waren zowel de uitvoerders

160 Zie bijvoorbeeld: Ibidem. Zie over de plaats van de Amerikaanse indianen binnen het historisch denken van de Europese Verlichting onder meer: J.G.A. Pocock, *Barbarism and religion, volume 4. Barbarians, savages and empires* (Cambridge 2005) 157-226; Silvia Sebastiani, 'Enlightenment America and the hierarchy of races. Disputes over the writing of history in the *Encyclopaedia Britannica* (1768-1788)' *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 67 (2012) 217-251.

161 Zie voor dank aan Gods hulp in de Nederlandse geschiedenis bijvoorbeeld: Ibidem, *Achtste deel*, 303 en 491-492. Zie voor het belang van het evangelie voor het bredere beschavingsproces: Ibidem, *Derde deel*, passim en bijvoorbeeld 458-459; *Vierde deel*, passim.

162 Ibidem, *Negende deel*, 7-8. Zie voor het debat over de herkomst van de Amerikaanse indianen en beeldvorming over hen in Europa ook: Devin J. Vartija, *The colour of equality. Racial classification and natural equality in Enlightenment encyclopaedias*, ongepubliceerde dissertatie Universiteit Utrecht (2018) 40-48; Siep Stuurman, *De uitvinding van de mensheid. Korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil* (Amsterdam 2009) 232-239.

van Gods wil als voorbeelden voor de kinderen van de stadhouder.¹⁶³ Zo leerden de toekomstige staatslieden dat zij geen bloedvergieten moesten veroorzaken onder hun burgers en dat vrede essentieel was voor een bloeiende samenleving. Terwijl alle hoofdstukken in zijn wereldgeschiedenis eindigden met een overzicht van de zeden, handel en de kunsten en wetenschappen van een land, bestond zijn wereldgeschiedenis voor een groot deel uit chronologische overzichten van politieke en militaire geschiedenis. Martinet kon bijvoorbeeld eerst stellen dat een 'droog' overzicht van de opeenvolging van politieke heersers minder nuttig was in het begrijpen van een natie dan een analyse van de cultuur of het nationale karakter, om vervolgens een 109 pagina's lange opsomming te geven van alle graven in de Nederlandse geschiedenis.¹⁶⁴

In zijn *Historie der Waereld* schipperde Martinet tussen het verlichte verhaal, Schotse en Franse ontwikkelingstheorieën en de Bijbelse geschiedenis. De waarheid van de Bijbel vormde de basis voor de wereldgeschiedenis van deze gereformeerde predikant. Hij verdedigde zijn zienswijze met verve. In de vroege geschiedenis van de mensheid loste Martinet eventuele conflicten met de Bijbel op door ofwel de Bijbelse waarheid te beamen ofwel door problemen pas in latere delen te bespreken. Zo werd de geschiedenis van Amerika bijvoorbeeld pas behandeld bij de nieuwe geschiedenis. Ook de beschavingsgeschiedenissen van de Europese volkeren begonnen allemaal pas ruim na de zondvloed. Verder wees Martinet afwijkende tijdrekeningen, zoals die van China, van de hand. Hij bleek met die afwijzing over een minder open blik te beschikken dan de erudiete Suikers. Tegelijkertijd veroorloofde Martinet zich meer ruimte. Hij vertelde de Bijbelse geschiedenis niet alleen op een dramatische en aansprekende toon, maar verweefde ook de thema's van samenleving, cultuur en beschaving in het Bijbelse verleden. In zijn wereldgeschiedenis van vooruitgang verklaarde hij vervolgens elke historische gebeurtenis, klein of groot, vanuit Gods ontwerp.

Deze werkwijze stelde Martinet in staat om contemporaine ideeën over historische vooruitgang en beschaving uit Duitsland, Frankrijk en Schotland te incorporeren in zijn werk. Hij stond met zijn wereldgeschiedenis duidelijk in de traditie van het verlichte verhaal. Volgens hem was de geschiedenis van Europese vooruitgang het belangrijkste onderwerp en hij besteedde aandacht aan cultuur, handel en gewoonten. Tegelijkertijd bleef hij vasthouden aan de autoriteit van de Bijbel, de waarheid van het verhaal in Genesis en de sturende hand van God. Op deze wijze beschermde Martinet het protestantse geloof en de Bijbelse autoriteit tegen naar zijn mening 'gevaarlijke' denkwijzen, zoals die van Voltaire. Zo kon Martinet

¹⁶³ Zie voor een van de vele voorbeelden van het grote belang van staatslieden en andere individuen in de geschiedenis: Martinet, *Historie der Waereld. Eerste deel*, 398-399.

¹⁶⁴ *Ibidem, Achtste deel*, 35-144.

uiteindelijk in *Historie der Waereld* de geschiedenis van Europa beschrijven als een historisch proces van handel, vooruitgang en beschaving – maar alles bedekt met de mantel der Voorzienigheid.

Universele vooruitgang: *De Mensch* (1802-1807) van Martinus Stuart

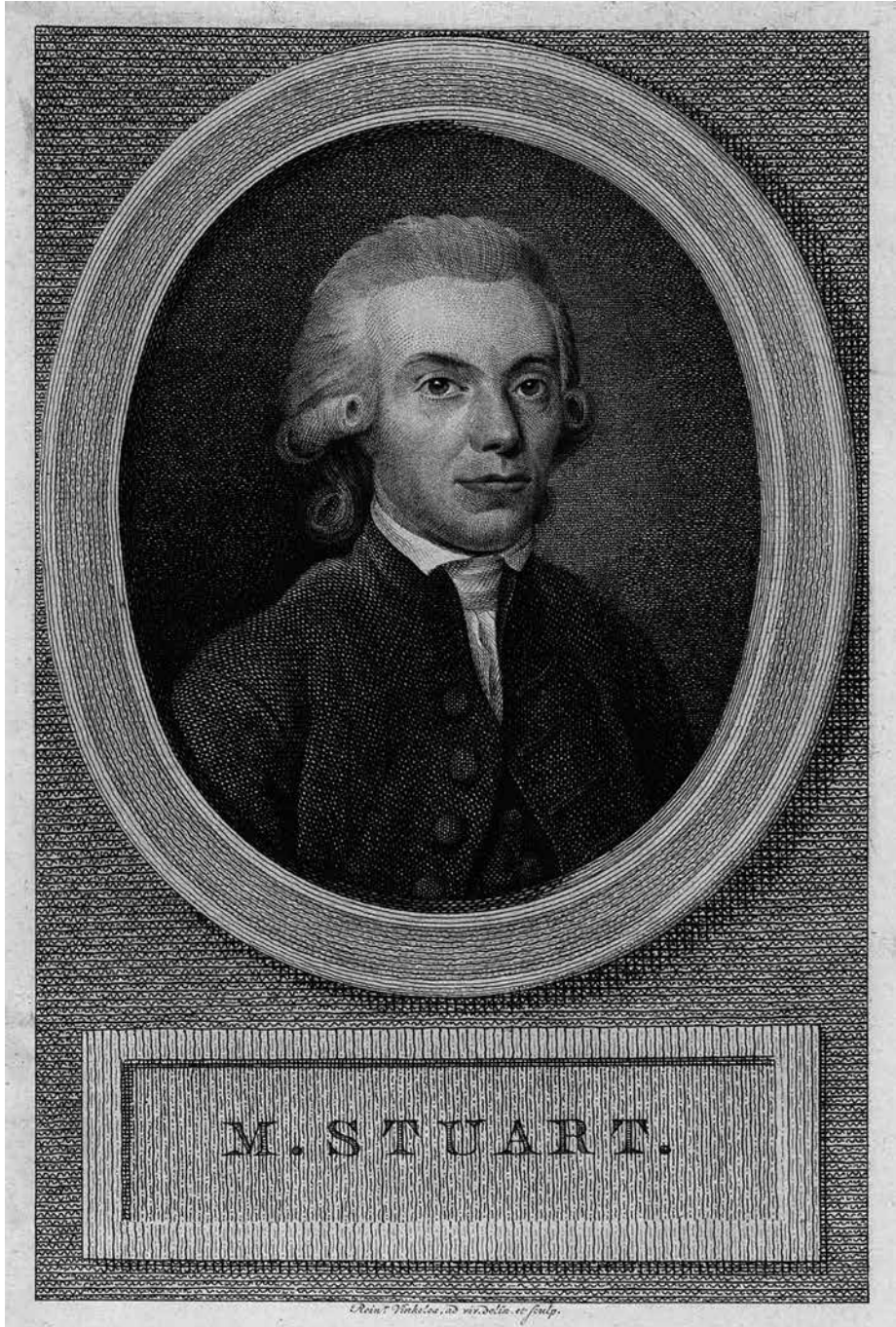
De beschaving van mens en samenleving

Martinus Stuart was, net zoals Martinet, een relatief bekende figuur in de Nederlandse Republiek. Hij werd gewaardeerd voor zijn preken als remonstrantse dominee. Hij was actief betrokken bij de – uiteindelijk onsuccesvolle – pogingen om een geünificeerde protestantse kerk in te stellen kort na de Bataafse Revolutie in 1795. Verder publiceerde Stuart verschillende historische werken. Hij schreef de goed ontvangen dertigdelige *Romeinsche Geschiedenissen* (1793-1810) en twee boeken van de *Tafereelen van de Staats-omwenteling in Frankrijk*. Laatstgenoemde, eveneens dertigdelige serie werd vervolgens afgemaakt door zijn goede vriend en collega, de remonstrantse theoloog Jan Konijnenburg. In 1815 werd Stuart benoemd tot Rijkshistoriograaf in het koninkrijk van Willem I. In die functie schreef hij de *Jaarboeken van het Koninkrijk der Nederlanden* (1818-1826). Stuarts belangstelling omvatte naast geschiedenis ook de zedenkunde en etnografie. Hij verbond al zijn interessegebieden in de zesdelige serie *De Mensch, zoo als hij voorkomt op den bekenden Aardbol*. Remco Ensel omschrijft Stuart als een verlichte, geïnteresseerde leek: hij verenigde als ‘ontwikkelde liefhebber’ uiteenlopende interesses en kennis uit verschillende vakgebieden.¹⁶⁵ De reeks werd gepubliceerd in Amsterdam tussen 1802 en 1807 bij Johannes Allart. Deze uitgever had ook de wereldgeschiedenis van Martinet gepubliceerd en had een uitgebreid fonds met werken over buiten-Europese landen.¹⁶⁶

Stuarts werk was geen wereldgeschiedenis zoals die van Suikers en Martinet. In *De Mensch* vinden we geen jaartallen, geen chronologie, geen historische gebeurtenissen. Op het eerste gezicht lijkt Stuarts boekenreeks een etnografische

165 Simon Vuyk, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als deftige vaderlanders (1800-1860)* (Amsterdam 1998) 68-89. Zie voor een eerder onderzoek naar Stuarts *De Mensch*: Remco Ensel, “De mensch zoo als hij voorkomt op den bekenden aardbol”: Martinus Stuart (1765-1826) als zedekundige & verlicht etnograaf’ masterscriptie (Amsterdam 1992); Remco Ensel, ‘Schedellezen. Een Verlicht beschavingsdebat over de belichaamde natuur van de mens’ *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 24 (1997) 438-463; Remco Ensel, ‘Tussen woestheid en beschaving. Martinus Stuart als zedekundige en verlicht etnoloog’ *Antropologische Verkenningen* 13 (1994) 34-52.

166 A.J.M. Broos, *Lijst van boek- en plaatswerken uitgegeven door of in samenwerking met Johannes Allart* (Amsterdam 1979) passim.

Martinus Stuart (1765-1826)

serie. De boeken geven een inventariserende beschrijving van volkeren over de gehele wereld. Stuart behandelde per hoofdstuk de gewoonten van een volk, het fysieke uiterlijk en de economische, politieke en religieuze gebruiken.¹⁶⁷ In zijn inleiding op het tweede deel van de reeks benadrukte Stuart dat zijn werk geen 'kostuumboek' was, zoals sommige recensenten hadden geschreven – een suggestie die waarschijnlijk was gewekt door de bijgevoegde kleurenplaten van Jacques Kuipers. Hij verwees lezers opnieuw naar zijn lange inleiding op het eerste boek waarin hij de doelstellingen van de serie voldoende uiteen had gezet. Eenieder die meer had gedaan dan alleen de afbeeldingen bekijken, zou weten dat 'kostuumboek' geen afdoende beschrijving was.¹⁶⁸

Het doel van Stuarts inventarisatie in *De Mensch* oversteeg uiteindelijk de typering als etnografische serie: hij wilde de historische ontwikkeling van mens en samenleving bestuderen.¹⁶⁹ Hij sloot met zijn werk aan bij de achttiende-eeuwse Duitse en Schotse menswetenschappen. Het centrale studieobject van deze wetenschappen was de mens en bovenal de ontwikkeling van de mens in zijn sociale omgeving. De auteurs bestudeerden enerzijds de natuurlijke aanleg van de mens in biologische en psychologische zin, anderzijds hoe de menselijke vermogens zich ontwikkelden. In het bijzonder onderzochten ze de ontwikkeling van de mens binnen de context van de maatschappij. Naarmate de menselijke vermogens werden ontwikkeld, veranderde het aanzien van de maatschappij. Andersom gold hetzelfde. Naarmate de maatschappij veranderde, konden de menselijke vermogens zich vaak beter en verder ontplooien.¹⁷⁰

Van der Zande noemt deze benadering ook wel de geschiedenis van de mensheid. Waar de universele geschiedenis alle mensen besprak en de wereldgeschiedenis uitsluitend diegenen die hen representeerden, daar was het onderwerp van de geschiedenis van de mensheid de materiële en intellectuele verschijningsvormen van mensen. Volgens hem kwamen hierin twee intellectuele tradities samen. Enerzijds putten deze auteurs, onder wie Ferguson en Meiners, uit eigentijdse reisverslagen en etnografische werken. Ze formuleerden op basis van deze volksbeschrijvingen een theorie over de ontwikkeling van de mensheid. Anderzijds stonden ze in de traditie van het zeventiende-eeuwse natuurrecht en de latere stadialeer waarin de vorming van de maatschappij centraal stond. Ze wilden weten hoe de vroegste samenlevingen eruit zagen en hoe deze samenlevingen evolueerden – daarbij waren hypothetische

167 Stuart, *De Mensch*, passim; Van Ensel, 'Schedellezen', 450-452; Koolhaas-Grosfeld, *De ontdekking van de Nederlander*, 164-165.

168 Martinus Stuart, *De Mensch, zoo als hij voorkomt op den bekenden Aardbol. Tweede deel* (Amsterdam 1803) III-VI.

169 Stuart, *De Mensch. Eerste deel* (Amsterdam 1802) 96-98.

170 Stuart, *De Mensch*, passim.

uitspraken over de vroegste geschiedenis van de mens toegestaan.¹⁷¹ Robertson combineerde in de *History of America* (1777) beide benaderingen. Hij schetste in zijn werk de historische ontwikkeling van de mens vanuit het perspectief van beschaafdheid. Hij ondersteunde zijn filosofische bespiegelingen echter met empirisch materiaal, ontleend aan reisverslagen en andere werken over de landen en volkeren buiten Europa.¹⁷²

In Stuarts werk was de historische ontwikkeling van de mensheid losgekoppeld van jaartallen en chronologie. Hij redeneerde binnen een universele theorie over de ontwikkeling van de samenleving, los van de verstrijkende tijd. Deze theorie was op elk moment toepasbaar op alle volkeren. De kern van Stuarts werk was het idee van vooruitgang. De mens en de samenleving ontwikkelden zich van ruw naar beschaafd. Stuarts visie verschilde echter fundamenteel van Martinets opvatting. Martinet verbond zijn idee van vooruitgang aan de Europese geschiedenis. Ook maakte Martinet het historische proces van vooruitgang – en de potentie daarvan voor de toekomst – afhankelijk van Gods voorbeschikking. Bij Stuart was Europa ook het meest beschaafde werelddeel, maar hij besteedde alsnog uitgebreid aandacht aan andere volkeren. Stuart had bovendien een meer inclusieve benadering. Voor hem was de mogelijkheid tot vooruitgang een universeel potentieel dat in principe aanwezig was in ieder mens en in elke samenleving op aarde – ook al gingen volkeren niet gelijk op in de ontplooiing daarvan.

De structuur van Stuarts *De Mensch* verschilde dan ook sterk van de organisatie van Suikers' en Martinets werken. In Stuarts benadering doorliep elke natie of elk volk in theorie dezelfde vier fasen van levensonderhoud: van jagers-verzamelaars, naar herders, naar boeren en tot slot moderne handelaren. De fase waarin een volk zich bevond, bepaalde de zeden, gewoonten, gebruiken en sociale verhoudingen. Deze fasen gaven tezamen inzicht in de ontwikkeling van de mens van ruw naar beschaafd. Op de wereld konden verschillende volkeren zich op hetzelfde moment in de tijd in een verschillende fase bevinden. Stuart gebruikte de stadialeer om in zijn bespreking van volkeren vast te stellen waar een specifiek volk zich bevond op de schaal van ruw naar beschaafd. In Stuarts werk was chronologie, het hart van Suikers' wereldgeschiedenis, irrelevant geworden. Het universele, maar ongelijktijdige beschavingsproces van de mens liet zich niet in jaartallen vatten.¹⁷³

Stuart verlegde het ordenend principe naar de geografie. Hij besprak elk volk synchroon, op een moment in de tijd. Per hoofdstuk behandelde hij een volk en beschreef hij de leefwijze en de inrichting van de samenleving. De overkoepelende structuur van het werk gaf uiteindelijk een breed perspectief op de historische

171 Van der Zande, 'De universele geschiedenis', 119-121. Zie ook de inleiding en hoofdstuk twee van dit boek.

172 Kontler, 'Mankind and its histories', 413-414.

173 Stuart, *De Mensch*, passim.

ontwikkeling van mens en samenleving. De statische beschrijvingen waren namelijk bewust georganiseerd rondom de verschillende stadia van beschaving, van 'ruw' naar 'beschaafd'. Deze zienswijze lag ingebed in de geografische structuur van het werk. De reeks begon met de laagste staat van beschaving in Nieuw-Zeeland en Australië. Vervolgens besprak Stuart de al hoger ontwikkelde zeden in Amerika en Afrika. Hij was voornemens te eindigen met de gepolijste zeden van Azië en de hoogste staat van beschaving in Europa.¹⁷⁴ De plannen van Stuart en Kuipers om met *De Mensch* de hele wereld te bespreken werden echter vanwege het overlijden van illustrator Kuipers niet voltooid. De gepubliceerde delen bespreken Australië, Nieuw-Zeeland, Amerika en Afrika; Azië en Europa ontbreken.¹⁷⁵

Stuart was zelf nooit buiten de Nederlandse Republiek geweest. Hij ontleende het empirisch materiaal voor zijn reeks aan verschillende etnografische beschrijvingen in achttiende-eeuwse reisverslagen. Het reisverslag had vanwege de groeiende achttiende-eeuwse interesse voor de menswetenschappen een nieuwe status als bron verworven. Volgens allerlei onderzoekers bevatten reisverslagen waardevolle antropologische en etnografische kennis over mens en maatschappij. Stuart had om twee redenen een uitdrukkelijke voorkeur voor de achttiende-eeuwse reisverslagen. Ten eerste stonden daarin de meest recente geografische ontdekkingen vermeld, zoals een beschrijving van Tasmanië en de eilanden in de Stille Zuidzee. Ten tweede waren de verslagen van de achttiende-eeuwse reizigers volgens hem betrouwbaarder dan reisverslagen uit voorgaande eeuwen. De achttiende-eeuwse wereldreizigers wilden kennis vergaren, terwijl hun voorgangers uit de zestiende eeuw alleen geldelijk gewin nastreefden. Stuart maakte vooral veel gebruik van het werk van de Engelse zeevaarder en cartograaf James Cook.¹⁷⁶

De tekst van Stuart bestond uit een compilatie van deze reisverslagen en andere literatuur, net zoals Martinet en Suikers rijkelijk uit secundaire literatuur hadden geput. Stuart koos, net als Suikers, voor een uitgebreide en nauwkeurige bronvermelding, terwijl Martinet het gebruik van voetnoten in zijn wereldgeschiedenis achterwege had gelaten. Omdat Stuart zijn omschrijving van volken baseerde op secundaire bronnen, was hij sterk afhankelijk van de auteurs die hij gebruikte. Stuart probeerde om bij elk volk dezelfde aspecten te bespreken en daarbij steeds dezelfde volgorde te hanteren: de ligging van het gebied, het fysieke uiterlijk, de woningen, de voedselbereiding en culturele gebruiken. De beschrijvingen konden echter per volk in inhoud nogal uiteenlopen. Zo incorporeerde hij in zijn bespreking

174 Stuart, *De Mensch. Eerste deel*, 1-100, vooral 96-98.

175 Koolhaas-Grosfeld, *De ontdekking van de Nederlander*, 165.

176 Stuart, *De Mensch. Eerste deel*, 1-12 en 98-100; Ibidem, *Derde deel* (Amsterdam 1804) 5-6; Kontler, 'Mankind and its histories', 429; Carhart, 'Polynesia and polygenism', passim. Zie ook: Van Iperen, 'Verhandeling', 34.

van een paar Zuid-Amerikaanse volken opeens een lange geschiedenis van onder meer Mexico.¹⁷⁷

Hoewel de compilatiemethode de inhoud stuurde, was Stuart als auteur nog steeds aanwezig in zijn tekst. Naast zijn selectie van de literatuur en zijn organisatie van de informatie in nieuwe kaders, liet hij bij tijd en wijle ook kritische geluiden horen over de door hem gebruikte bronnen. Hij concentreerde zich daarbij op het ontkrachten van volgens hem onterechte vooroordelen. Zo betoogde Stuart op basis van Christian Friedrich Dambergers beschrijving van het begrafenisritueel bij de Afrikaanse 'Monoemugi' dat '[h]et geen vroegere reizigers gezegd hebben van hunne onmenselijke beenbreking en begraving der vrouwen bij het overlijden der mans, (...) indien het ooit letterlijk waar is geweest, [voorzeker] nu niet meer bij hun plaats [kan] hebben.'¹⁷⁸

De compilatiemethode die Stuart gebruikte in de tekst werd ook toegepast op de kleurenplaten die Kuipers voor de reeks creëerde en waarvan elke etnografische beschrijving vergezeld ging. Stuart verantwoordde in detail de meerdere bronnen die waren gebruikt voor de illustraties. Zo werd in de afbeelding van de Hottentotten bijvoorbeeld de hut uit het reisverslag van de Duitse reiziger Peter Kolbe opgenomen, terwijl de werktuigen op de grond werden afgebeeld naar de platen van de Zweedse reiziger Anders Sparrman.¹⁷⁹ De compilatiemethode in de afbeeldingen streefde naar een zo getrouw mogelijke weergave van het volk, maar de tekst bleef daarin leidend voor Stuart. Meermaals werd de afbeelding dan ook op basis van de tekst aangepast. Voor de afbeelding van de vrouw van de Marquesaseilanden had Kuipers bijvoorbeeld alleen een voorbeeld uit Cooks reisverslag tot zijn beschikking, maar dat beantwoordde volgens Stuart: 'echter zoo weinig (...) aan den eenstemmigen lof der schoonheid van derzelver gelaat zoo wel, als gansche gestalte, dat de teekenpen zich veroorloofd heeft, haar, bij de naauwkeurigste oplettendheid op de gelijkheid der trekken, eenige verfraaijing toe te voegen.'¹⁸⁰

177 Zie bijvoorbeeld de bespreking van Mexico: Stuart, *De Mensch. Vierde deel* (Amsterdam 1805) 116-162.

178 Stuart, *De Mensch. Vijfde deel* (Amsterdam 1806) 275. Het werk van Damberger was tegen deze tijd al ontmaskerd als een fictief verslag: Damian Shaw, 'A fraudulent truth? Christian Damberger's vision of Africa (1801)' *English Studies in Africa* 60 (2017) 1-11.

179 Stuart, *De Mensch. Vijfde deel*, 78-79. Stuart schreef de naam als 'Sparman'. Zie voor de beschikbare kennis over Zuid-Afrika in de Nederlandse Republiek onder meer: Siegfried Huigen, *De weg naar Monomotapa: Nederlandstalige representaties van geografische, historische en sociale werkelijkheden in Zuid-Afrika* (Amsterdam 1996) hoofdstuk 2. Zie voor de representatie van de Hottentotten in achttiende-eeuws Europa bijvoorbeeld: David Lloyd, 'Francois le Vaillant and the myth of the noble savage: a Frenchman in eighteenth-century Southern Africa' *Scrutiny* 29 (2004) 53-62; Linda E. Merians, *Envisioning the worst: representations of "Hottentots" in early modern England* (Newark en Londen 2001).

180 Stuart, *De Mensch. Tweede deel*, 83.

De oorsprong van de mens

De precieze formulering van Stuart, de mens te beschouwen ‘zoo als hij voorkomt op den bekenden aardbol, en niet, zoo als hij is’ was gebaseerd op de theoretische grenzen die Stuart stelde aan de haalbare kennis over de mens. Alleen God kon de mens volledig begrijpen; de wijsgeer kon het onderwerp slechts ‘bij benadering’ doorgronden.¹⁸¹ Een belangrijke vraag in de geschiedenis van de mensheid was die van de eenheid van de mensheid. Waren alle volkeren op aarde, ondanks de fysieke en zedelijke verschillen, toch een eenheid? Veel auteurs volgden hierin nog het relaas van Genesis. Zij omarmden het idee van monogenese: de mensheid was een eenheid, omdat alle mensen van één mensenpaar (Adam en Eva) afstamden. Al in de zestiende eeuw werd ook het idee van de polygenese geformuleerd, maar dat idee werd pas bekend dankzij het werk van Isaac La Peyrère in de zeventiende eeuw. Deze theorie hield in dat de datum van de schepping slechts hypothetisch was en dat voor de komst van Adam en Eva al verschillende mensenparen – de pre-adamieten – verschillende delen van de wereld hadden bevolkt.¹⁸²

Stuart wilde met *De Mensch* betogen dat de mensheid een eenheid was en een enkelvoudige afstamming had, ondanks de diversiteit in zeden en samenlevingsvormen. De bewijzen voor deze eenheid zocht dominee Stuart echter niet in de Bijbel, want ‘wie zou het waagen een Natuurkundig onderzoek door Hemelgezag te beslissen in eenen tijd (...) waarin het beroep op zulk gezag voor een bewijs van onvermogen geacht kon worden?’¹⁸³ Op dit punt verschilde de remonstrantse Stuart hemelsbreed van de gereformeerde Martinet. Terwijl voor laatstgenoemde de Bijbelse waarheid onbetwistbaar was en aanvullend bewijs dus onnodig was, gebruikte Stuart juist nieuwe inzichten uit de biologie en etnografie om de waarheid van de Bijbel te onderbouwen.

Stuart vond de Bijbel een betrouwbare, historische bron vanwege de grote ouderdom ervan (om dezelfde reden achtte hij de stelling dat de volledige mensheid afstamde van Adam en Eva betrouwbaar), maar hij onderbouwde zijn stelling over de eenheid van de mensheid vooral met wetenschappelijke argumenten. Het belangrijkste argument in Stuarts betoog was het bestaan van de ratio. De ratio was het verbindend element van de mensheid, een argument waarmee Martinet ook de Amerikanen binnen de mensheid had gehouden. Hoewel er oneindige gradaties in

181 Ibidem, *Eerste deel*, 1-2.

182 Van Ensel, ‘Schedellezen’, 441-442; David N. Livingstone, *Adam's ancestors: race, religion, and the politics of human origins* (Baltimore 2008). Livingstone benadrukt dat deze theorie vaak leidde tot racistische uitlatingen. Tijdgenoten gebruikten de aanname dat verschillende rassen een verschillende oorsprong hadden, om te betogen dat er een rassenhiërarchie bestond.

183 Stuart, *De Mensch. Eerste deel*, 61-62. Zie ook: Koolhaas-Grosfeld, *De ontdekking van de Nederlander*, 165.

beschaving bestonden, was het vermogen om te denken en redeneren een universeel kenmerk van de mens. ‘Overall toch voert de Mensch, hoe onbeschaafd, onkundig, ja zelfs dierlijk hij ook zij, de heerschappij over de dieren, welken hem omringen, wien hij in beleid onvergelyklijk overtreft’. Wel erkende Stuart, net zoals Martinet, dat de beschaving per volk sterk kon verschillen. ‘[D]e verlicht en beschaafde mensch, die de afstanden der sterren meet, zich op den rug der golven een zeker spoor teekent, en de wetten der natuur, als eigen wetgever op aarde, ten eigene baate doet werken, [gaat] oneindig meer den ruwen natuurmensch te boven (...), dan deze de dieren, dien hij om zich heeft.’¹⁸⁴

Stuart gaf in zijn inleiding nog meer argumenten voor de stelling dat de mensheid een eenheid was. Zo bekritiseerde hij de zienswijze dat het bestaan van verschillende fasen van beschaving bewezen dat de mensheid geen eenheid was. Volgens Stuart was het oneerlijk om volledige landen of gebieden te scharen onder een specifiek beschavingsniveau. Als een onderzoeker de minst beschaafde en meest beschaafde persoon van elk volk zou vergelijken, dan zou blijken dat op elk moment in de tijd binnen één volk bijna alle gradaties van beschaafdheid bestonden. Ook was Stuart kritisch op argumentaties waarin de uitwendige, fysieke verschillen van mensen werden benadrukt. Inmiddels was immers voldoende aangetoond dat het innerlijk gestel van mensenlichamen identiek was. De mensheid deelde, naast globale uiterlijke en innerlijke kenmerken, tevens bepaalde universele ideeën. Het besef van een Opperwezen of van een leven na de dood – welke uiteenlopende vormen zulke ideeën ook konden aannemen – kon bij alle volkeren worden teruggevonden, meende Stuart. Tot slot leende Stuart het reproductie-argument van de Franse naturalist Georges-Louis Leclerc de Buffon, om de eenheid van de mensheid te betogen. Dat alle mensen zich onderling konden voortplanten, ongeacht herkomst, kon immers alleen verklaard worden vanuit de fundamentele eenheid van de mensheid.¹⁸⁵ De uiterlijke verschillen tussen volkeren verklaarde Stuart, in overeenstemming met De Buffon en de Duitse reiziger en auteur Georg Forster, vaak vanuit klimatologische en geografische omstandigheden.¹⁸⁶

Dit universalisme van Stuart leidde, in tegenstelling tot Martinets visie, tot een meer positieve kijk op de potentie van de mens. Stuart stelde dat elk volk, ieder mens de aanleg tot beschaving in zich had. Vooruitgang werd daarmee een

184 Ibidem, 9-10. Zie in hetzelfde deel: 96-97. Zie verder: Petsch, *De Opmerker*, nummer 158 (30 oktober 1775) 9-10; Van Manen, ‘Verhandeling’, 239.

185 Stuart, *De Mensch. Eerste deel*, 62-65.

186 Ibidem, 68-69. Zie bijvoorbeeld: Ibidem, *Derde deel*, 3-15. Zie voor meer informatie over Georg Forster en zijn visie op de eenheid van de mensheid: Carhart, *The science of culture*, 248-276. Zie voor meer informatie over Buffons visie op de eenheid van de mensheid: Ibidem, 229-233; Carl Niekerk, ‘Buffon, Blumenbach, Herder, Lichtenberg, and the origins of modern anthropology’ in: Nicolaas Rupke en Gerhard Lauer eds., *Johann Friedrich Blumenbach. Race and natural history, 1750-1850* (Abingdon en New York 2019) 27-52.

universele mogelijkheid in plaats van afhankelijk van God, al kwam de beschaving niet gelijktijdig tot stand onder alle volkeren. Elk volk vervulde zijn potentieel in verschillende snelheden en bereikte in de tussentijd verschillende gradaties van beschaving, alles bepaald door een complex samenspel van factoren.¹⁸⁷ Met zijn beschrijvende overzicht toonde Stuart waar, hoe en op welke terreinen mensen en samenlevingen verschillende niveaus van beschaving hadden bereikt. Zo kon Stuart betogen dat de mensheid zonder twijfel een eenheid was, maar ook laten zien wat de mens kon bereiken door het beschavingsproces. Dit doel verklaart ook de ordening van Stuarts reeks van 'woeste' (de natuurlijke aanleg) naar 'beschaafde' (het vervulde potentieel) volkeren.¹⁸⁸

Het proces van beschaving werd niet uitsluitend in positieve termen beoordeeld door Stuart. Mogelijk in navolging van Forster, een reisgenoot van Cook op diens wereldreis en auteur van een eigen reisverslag daarover, uitte Stuart een dubbelzinnig oordeel over het universele beschavingsproces. De Tasmaniërs verkeerden bijvoorbeeld in een ruwe staat van beschaving, zoals Stuart aantoonde met onder andere een verwijzing naar de oneerlijke arbeidsverdeling waarin het meeste werk werd verricht door vrouwen. Dit was een gebruikelijk criterium in de geschiedenis van de mensheid om de beschavingsgraad te bepalen, en kon ook worden gevonden in het werk van Robertson.¹⁸⁹ In dezelfde analyse kon Stuart echter de schaduwkanten van het beschavingsproces betreuren, omdat de 'eenvoudigheid [van de Tasmaniër] hem oneindig nader bij den staat eener zuivere onschuld houdt, dan de beschaafdheid en weelde haare kinders immer vergunnen tot denzelfen terug te keeren.'¹⁹⁰ De 'beschaafde samenleving' was vanuit dit perspectief ook niet simpelweg synoniem met Noordwest-Europa; beschaving vond Stuart, in navolging van Cook en Forster, ook in de deugden van de mooie en gastvrije inwoners van de Sandwich eilanden.¹⁹¹

Stuart bepaalde de trap van beschaving aan de hand van een aantal criteria. De selectie van de criteria varieerde licht, al naargelang de door Stuart gebruikte bronnen, maar in principe keerden steeds dezelfde graadmeters terug: de behandeling van vrouwen; de aanwezigheid of afwezigheid van kannibalisme; de manier van levensonderhoud; religieuze en politieke opvattingen en praktijken, zoals het concept van individueel eigendom, wetten en bijgeloof; het niveau van de kunsten en wetenschappen, zoals metallurgie en de bereikte complexiteit in de taal; en specifieke karaktereigenschappen, zoals luiheid of ijver, nieuwsgierigheid of

187 Stuart, *De Mensch. Alle delen*, passim.

188 Ibidem. *Eerste deel*, 1-10 en 97-98.

189 Kontler, 'Mankind', 421.

190 Stuart, *De Mensch. Tweede deel*, 210.

191 Ibidem. *Eerste deel*, 187-189; Kontler, 'Mankind', 422.

Bewoners van de Sandwicheilanden (Hawāi) uit *De Mensch*, zoo als hij voorkomt op den bekenden Aardbol, prent naar tekening van Jacques Kuipers (1802)

onverschilligheid.¹⁹² Vaak fungeerde de Europese beschaving expliciet of impliciet als de graadmeter voor de buiten-Europese naties. Stuart behandelde zelfs het kleinste detail in termen van beschaving en oneindige gradaties bleken mogelijk. Zo stelde hij in zijn beschrijving van Tahiti dat de gewoonte van het volk om mensen te offeren in de naam van zijn goden een afschuwelijke praktijk was. Deze praktijk was echter al minder 'woest' dan hun eerdere gewoonte om hun vijanden te 'verslinden' met hun tanden. Het offeren van mensen werd vanuit deze invalshoek dus een 'voortgang', omdat het al beschaafder was dan de praktijk van het kannibalisme.¹⁹³

Omdat de opzet van Stuarts geografische werk sterk verschilde van Suikers' en Martinets chronologische geschiedwerken, besprak hij op andere wijze de vroegste geschiedenis van de mens. Stuart gebruikte niet de Pentateuch als historische bron voor inzicht in de oorspronkelijke staat van de mens. Hij beantwoordde deze vraag naar de natuurstaat van de mens met een geografische vergelijking, in overeenstemming met de hechte verbintenis tussen tijd en ruimte in de stadialeer. Stuart presenteerde de inheemse bevolking van Australië en Tasmanië als het ultieme voorbeeld van de natuurstaat van de mens. Over Tasmanië schreef hij: 'Dit uitgestrekte Eiland (...) is alzins belangrijk voor ons oogmerk, daar het ons Menschen doet kennen, in welken wij, wat derzelve maatschappijken staat betreft, den Mensch wedervinden, zoo als hij oorspronkelijk en voor alle beschaving schijnt geweest te moeten zijn.'¹⁹⁴

Wat hield deze natuurstaat van de mens in? Stuarts antwoord op deze vraag kwam overeen met de stadialeer waarin de vroegste leefwijze van de mens werd omschreven als een jagers-verzamelaars-bestaan. Nadat hij had opgemerkt dat de Tasmaniërs en Australiërs 'gansch naakt' rondliepen, beschreef Stuart hun manier van onderhoud. Ze leefden als jagers-verzamelaars, kenden geen enkele vorm van landbouw en onderhielden zich met het voedsel dat de natuur hen bood.¹⁹⁵ Beide volkeren leefden als nomaden. Ze trokken rond op zoek naar voedsel en vonden beschutting en slaapplekken in de natuur. De Tasmaniërs, bijvoorbeeld, maakten een holte in een boom, creëerden een kleine beschutting van takken of sliepen onder de blote hemel.¹⁹⁶ De Australiërs brachten hun leven ook door als nomaden, maar naast het gebruik van uitgeholde bomen bouwden zij zeer simpele hutten. Stuart noteerde de opmerkingen van Europese reizigers over de vorm van deze verblijven:

192 Stuart, *De Mensch. Alle delen*, passim. Zie ook: Kontler, 'Mankind', 419-422.

193 Stuart, *De Mensch. Eerste deel*, 151-153. Zie voor andere voorbeelden van Europa als maatstaf: Ibidem, *Tweede deel*, 20-24; Ibidem, *Derde deel*, 131-132; Ibidem, *Vierde deel*, 218.

194 Ibidem, *Tweede deel*, 210.

195 Ibidem, *Derde deel*, 18-20, 24 en 32-33; Ibidem, *Tweede deel*, 218-220 en 226. Hoewel de Tasmaniërs af en toe jaagden, schreef Stuart, leefden ze vooral van het fruit, de groente en de schelpen die ze verzamelden (210).

196 Ibidem, *Tweede deel*, 222.

een soort omgekeerde mand of bijenkorf die was gemaakt van flexibele takken die in de grond werden gestoken en daarna werden bedekt met gras en bladeren. Deze hutten waren door Europese reizigers geregeld gegroepeerd gevonden, in een soort dorp. Dat de Australiërs de hutten achterlieten als ze weer verder trokken en deze op de volgende plek opnieuw bouwden, wees erop dat de hutten zeer weinig arbeid vereisten, passend bij de nomadische leefwijze.¹⁹⁷

Aangezien Stuart zijn reeks had beperkt tot een beschrijvende samenvatting van voornamelijk reisverslagen, is het moeilijk om achteraf te bepalen of hij de bestaanswijze ook als de primaire factor beschouwde voor de verdere inrichting van de samenleving. De kern van de stadialeer was dat de manier van levensonderhoud ook de sociale, politieke en religieuze inrichting van de samenleving bepaalde. Stuart maakte consistent een onderscheid tussen de bestaanswijze van jagers-verzamelaars, herders en boeren, maar hoe alle verschillende elementen in de samenleving precies samenhangen en zich onderling tot elkaar verhielden lichtte hij niet toe. Het doel van de stadialeer was om met behulp van empirische waarnemingen en speculatieve gevolgtrekkingen inzicht te geven in de ontwikkeling van mens en samenleving. De economische theorie bood echter weinig middelen voor het verklaren van de transitie van de ene fase naar de volgende fase. Het descriptieve karakter van Stuarts boeken ontnemt ons nog verder het zicht op zijn verklaringen voor het beschavingsproces. Hoe ontwikkelden 'woeste' volkeren zich volgens Stuart tot 'beschaafde' naties? Slechts kleine persoonlijke opmerkingen in de reeks wijzen ons naar Stuarts ideeën daarover. In zijn bespreking van de Tasmaniërs en Australiërs wees Stuart er in ieder geval op dat zonder externe invloeden het beschavingsproces buitengewoon langzaam verliep. Dat de Britse kapitein en reiziger George Vancouver een eeuw na het bezoek van de Engelse zeevaarder en piraat William Dampier de bewoners van Australië bijvoorbeeld nog steeds in dezelfde allerlaagste trap van beschaving had gevonden, bewees volgens Stuart 'hoe langzaam de mensheid, aan zich zelve overgelaten, zich zelve beschaafde, en, zonder hogere hulp, eeuwen behoeven, om zich van den allereersten trap tot den volgenden te verheffen.'¹⁹⁸

Voor Stuart lijkt dan ook de belangrijkste factor in het beschavingsproces van een volk het contact met andere, meer beschaafde naties te zijn. Dat contact kwam vooral tot stand in de internationale handel. De Europeanen waren dominant in deze uitwisseling: de buiten-Europese volkeren profiteerden volgens Stuart van de kennis van de Europeanen. Zo werd de lokale cultuur verrijkt met specialistische kennis en

¹⁹⁷ Ibidem, *Derde deel*, 21-22.

¹⁹⁸ Ibidem, 14-15. Zie voor Dampier bijvoorbeeld: Alex S. George, *William Dampier in New Holland: Australia's first natural historian* (z.p. 1999). Zie voor Vancouver onder meer: Charles W. J. Withers, *Placing the Enlightenment: thinking geographically about the Age of Reason* (Chicago en Londen 2007) 97-98.

producten. Stuart kon bijvoorbeeld het gebruik van ijzer bij de inheemse bevolking van de Sandwich eilanden alleen verklaren vanuit een eerder, onbekend contact met Europeanen.¹⁹⁹ Het tegenovergestelde was echter ook mogelijk; soms ging een volk juist achteruit in beschaving door contact met de Europeanen. De 'Houzouanas' in Afrika werden zelfs een volledige 'fase' teruggezet, van een bestaanswijze van herders naar een van jagers-verzamelaars, door een verstoorde relatie met de Europese planters.²⁰⁰ Net zoals in Martinets wereldgeschiedenis was vooruitgang voor Stuart dus geen deterministische, lineaire ontwikkeling; de geschiedenis had een grillig verloop en achteruitgang lag steeds op de loer.²⁰¹

Stuart reflecteerde nauwelijks op hoe een volk een hoger niveau van beschaving kon bewerkstelligen, maar hij besprak meermaals enkele noodzakelijke voorwaarden voor het bereiken en behouden van vooruitgang. Daarin was politieke vrijheid, in overeenstemming met Martinets visie, een belangrijk element. Zo hinderde het willekeurige en despotische bestuur in Egypte en Marokko, volgens Stuart een vorm van 'slaverny', het proces van vooruitgang in de samenleving.²⁰² De Egyptenaren leefden in een samenleving die een hoge staat van beschaving had bereikt, maar hun kunsten en wetenschappen, de essentiële graadmeter van beschaving, waren vervallen door de ondeugd van 'luiheid'. De Egyptenaren waren passief en onverschillig geworden vanwege de onderdrukking door de Egyptische regering. De apathie van de inwoners, stelde hij, zou verdwijnen als meer betrokken en motiverende staatslieden het land zouden leiden. Dan zouden inwoners de ruimte en tijd krijgen om hun natuurlijke, aangeboren talenten te ontwikkelen en zouden de kunsten en wetenschappen opbloeien.²⁰³

Bevolkingsgroepen uit Zuid-Afrika waren daarentegen in vele opzichten nog 'ruw' en 'onbeschaafd', een punt dat Stuart ondersteunde met opnieuw het argument van een oneerlijke arbeidsverdeling en summiere prestaties in de kunsten en wetenschappen. Deze volkeren overstegen echter andere onbeschaafde naties. Hun politieke organisatie garandeerde de vrijheid van de inwoners. Deze inwoners konden daardoor in principe hun aangeboren potentieel ten volle ontplooiën.²⁰⁴ Stuart beperkte dus de socio-economische lading van de stadialeer door het belang van politieke vrijheid – in negatieve termen geformuleerd, als de afwezigheid van oorlog en willekeur – voor het bewerkstelligen van vooruitgang en beschaving te benadrukken.

199 Stuart, *De Mensch. Eerste deel*, 181.

200 Ibidem, *Vijfde deel*, 128-133.

201 Zie ook: Vyverberg, *Historical pessimism*, passim.

202 Stuart, *De Mensch. Zesde deel* (Amsterdam 1807) 182-301, vooral 244-252 en 293-298.

203 Ibidem, 214-215.

204 Ibidem, *Vijfde deel*, 160-169.

Conclusie

In de Nederlandse Republiek verschenen in de achttiende eeuw drie wereldgeschiedenissen. In deze werken keken de auteurs ver voorbij het nationale kader en het probleem van nationaal verval: zij overzagen de geschiedenis van Europa en de wereld. De twee laat achttiende-eeuwse auteurs behandelden uitgebreid het beschavingsproces van Europese en andere culturen en volkeren. De varianten van het verlichte verhaal die centraal stonden in deze Nederlandse wereldgeschiedenissen verschilden in hun wegging van mogelijke verklaringsmodellen, zoals het belang van de stadialeer en de rol van religie in het Europese beschavingsproces.

Suikers en Verburg vormden de start van mijn analyse; zij schreven de eerste oorspronkelijk Nederlandstalige wereldgeschiedenis ooit. De *Algemene Geschiedenissen* werd gepubliceerd tussen 1720 en 1728 en de auteurs werkten duidelijk nog in de humanistische traditie. De politiek-militaire geschiedenis stond centraal en ze wilden toekomstige staatslieden en Nederlandse burgers onderwijzen en opvoeden met behulp van het verleden. Verder bouwden zij in hun wereldgeschiedenis voort op bestaande conventies in het genre, onder meer in het volgen van de Bijbelse chronologie bij het ordenen van de inhoud. Op bepaalde punten schemerden de thema's van het latere verlichte verhaal door, onder meer in de aparte hoofdstukken over de kruistochten en ontdekkingsreizen, maar op geen moment groeiden deze onderdelen uit tot een geïntegreerde geschiedenis van Europa of een beschavingsgeschiedenis van dat werelddeel.

Tegen de tijd dat de dominees Martinet en Stuart hun wereldgeschiedenissen publiceerden, was het genre sterk gewijzigd. De Bijbel behield tot na 1800 zijn autoriteit als theologische en historische tekst, maar er waren intussen ook alternatieve theorieën van historische ontwikkeling beschikbaar, verlichte verhalen die reikten van de vooruitgang van de menselijke geest tot de stadialeer. Ook konden de auteurs gebruikmaken van een groeiende hoeveelheid reisverslagen over volkeren en culturen buiten Europa. De aandacht verschoof daardoor naar de beschaving van de samenleving en de mensheid en de geschiedenis van Europa binnen dat wereldhistorische kader. Verlichte historici in Europa wilden begrijpen hoe uiteenlopende aspecten van de samenleving – politiek, leefwijze, arbeidsverdeling, zeden en culturele gebruiken – elkaar onderling beïnvloedden en het Europese beschavingsproces mogelijk hadden gemaakt.

Marinet en Stuart waren rond 1800 bekend met verschillende varianten van het verlichte verhaal. Zij ordenden de wereldgeschiedenis dan ook fundamenteel anders dan Suikers en Verburg en moesten zich, vanwege deze keuze, opnieuw verhouden tot de Bijbelse geschiedenis. Voor beide auteurs was de omgang met de vroegste geschiedenis van de mensheid een ingewikkeld punt, waarvoor in verlichte verhalen uit omliggende landen weinig voorbeelden bestonden. De meeste verlichte historici

begonnen hun varianten van het verlichte verhaal in de klassieke oudheid of de middeleeuwen. De verlichte beschavingstheorieën botsten echter met de Bijbel in de vroegste geschiedenis van de mensheid. De gereformeerde predikant Martinet probeerde dit conflict op te lossen door zijn wereldgeschiedenis in twee delen op te splitsen. In de oude geschiedenis volgde hij getrouw de Bijbelse chronologie. In de nieuwe geschiedenis koos Martinet echter voor een geografische ordening, waarin hij de geschiedenis van Europa per land besprak. In deze hoofdstukken beschreef hij de ontwikkeling van elk volk van 'ruw' naar 'beschaafd'. Hoewel Martinet veel aandacht besteedde aan politieke geschiedenis ter onderricht van de kinderen van de stadhouder, eindigde hij elk hoofdstuk met een bespreking van de handel, de zeden en de kunsten en wetenschappen. Dat was volgens hem de belangrijkste en meest relevante vorm van historische kennis. Zijn geschiedenis van Europese vooruitgang plaatste hij bovendien in de handen van God. Dat Europa het meest beschaafde werelddeel was geworden – met florerende internationale handel en kunsten en wetenschappen – was te danken aan de Voorzienigheid. Via het proces van internationale handel had Hij de verstrooide volkeren weer bij elkaar gebracht en via de barbaarse volkeren had Hij Europa verder verlicht. Martinet prees het werk van Robertson, wiens oeuvre ook een sterk protestantse invalshoek had, maar gaf in zijn wereldgeschiedenis Gods handelen meer ruimte en verklaringskracht dan zijn Schotse tegenhanger.

De remonstrantse dominee Stuart koos voor een andere oplossing dan Martinet in het conflict tussen Bijbel en beschaving. Hij nam in *De Mensch* juist volledig afstand van de Bijbelse geschiedenis en chronologie. Zijn doel was om de verschillende volkeren op de wereld te beschrijven en op die wijze de autoriteit van de Bijbel te beschermen: zo kon hij namelijk de waarheid van de Bijbelse uitspraak dat de mensheid afstamde van één mensenpaar bewijzen. Voor Stuart was niet chronologie, maar geografie het ordenend principe. Hij bestudeerde de verschillende variaties in de beschaving van de mensheid per volk met behulp van contemporaine reisverslagen. Hij besprak de eetgewoonten, leefwijze, arbeidsverdeling, de positie van vrouwen en gebruikte de zeden en gewoonten als graadmeters van beschaafdheid. Terwijl Martinet de geschiedenis van Europa centraal stelde en een centrale rol toebedeelde aan het protestantisme in het ontvouwen van het Europese beschavingsproces, had Stuart de intentie om alle werelddelen in gelijke mate te bespreken. Europa bleef daarbij de impliciete maatstaf, maar Stuart baseerde zijn vooruitgangsmodel, meer dan Martinet, op stadiale theorieën. Ook toonde hij in vergelijking meer waardering voor andere culturen en volkeren.

Deze drie wereldgeschiedenissen benadrukken de kosmopolitische interesse die aanwezig was in de Nederlandse Verlichting, in overeenstemming met het verlichte verhaal in Europa. Schrijvers in de Nederlandse Republiek keken voorbij hun nationale geschiedenis en het probleem van nationaal verval. Terwijl Suikers

en Verburg in hun wereldgeschiedenis nog vasthielden aan de laat humanistische traditie, was voor Martinet en Stuart het idee van vooruitgang het hart van hun wereldgeschiedenis, in het bijzonder het beschavingsproces van Europa. Dat deze Nederlandse geschiedschrijvers niet alleen stonden in hun interesse in het Europese verleden, blijkt uit het volgende en laatste hoofdstuk waarin ik de receptie van buitenlandse verlichte geschiedschrijving analyseer in een aantal Nederlandse recensietijdschriften.

4. Klassieken en modernen. De receptie van verlichte geschiedschrijving in Nederlandse recensietijdschriften

Inleiding

In 1810 verschenen de eerste delen van Edward Gibbons *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* in Nederlandse vertaling op de markt. Het was voor de recensent van deze vertaling in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* niet moeilijk om de kwaliteiten van de historicus Gibbon te duiden voor het Nederlandse lezerspubliek. Hij stond namelijk op gelijke voet met 'de vermaarde Engelsche Geschiedschrijvers Hume en Robertson'.¹ Alle drie de auteurs behandelden aansprekende, relevante onderwerpen en hun werk over vroegmodern Europa en het Romeinse Rijk bevatten waardevolle lessen voor het hedendaagse Europa. Niet voor niets omschreef de geleerde wereld Gibbon, Hume en Robertson als 'het edele Driemanschap' van Britse geschiedschrijvers.² De recensent was verheugd dat Gibbons werk nu eindelijk – ruim dertig jaar na de verschijning van het origineel – in vertaling beschikbaar was voor het Nederlandse publiek. De lezer die onbedreven was in het Engels kon hierdoor het werk van de Britse drie-eenheid voortaan in zijn geheel bestuderen.³

De kleine canon van Britse geschiedschrijvers die de recensent hier besprak, zal de hedendaagse lezer bekend voorkomen. Het ideeënhistorische onderzoek naar de Europese Verlichting werd lange tijd bepaald door de bestudering van individuele auteurs en Hume, Gibbon en Robertson vervullen hoofdrollen in het historiografische debat over verlichte geschiedschrijving. Al in de jaren zeventig bekritiseerde historicus Robert Darnton deze beperkte interesse voor een kleine canon van schrijvers en denkers als een elitair construct. '[W]e derive our notion of the classics from our professors, who took it from their professors, who got it from theirs, and so on, back to some disappearing point in the early nineteenth century.'⁴

1 Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1811) 270-274, aldaar 270.

2 Ibidem (1810) 497-506, aldaar 498.

3 Ibidem (1812) 347-354, aldaar 347-348.

4 Zie voor Darntons vroege kritiek: Robert Darnton, 'In search of the Enlightenment: recent attempts to create a social history of ideas', *Journal of Modern History* 43 (1971) 113-132. Zie voor het citaat: Robert Darnton, *The forbidden best-sellers of pre-revolutionary France* (New York en Londen 1995) XVII. De sociaalhistorische aanpak van Darnton en anderen heeft in de decennia daarna nieuwe bronnen ontsloten en de historiografie over de Verlichting verrijkt met informatie over boekgeschiedenis, lezers en

Hoewel het onderzoek naar de Verlichting sindsdien sterk is verbreed, spelen Voltaire, Hume, Gibbon en Robertson een sleutelrol in het debat over het verlichte verhaal.⁵ Anders dan Darnton stelt, blijkt de selectie van Hume, Robertson en Gibbon als voorbeeldige geschiedschrijvers al voor 1800 te hebben plaatsgevonden. In dit hoofdstuk bestudeer ik de vroege canonisering en receptie van deze verlichte geschiedschrijvers in de Nederlandse Republiek. Het onderwerp van dit hoofdstuk is dus niet de canonisering van deze auteurs achteraf, maar de constructie ervan door tijdgenoten. Waarom schaarde de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* Hume, Robertson en Gibbon bij elkaar als geschiedschrijvers? En hoe werden de verschillende varianten van het verlichte verhaal ontvangen en gewaardeerd in achttiende-eeuws Nederland?

Binnen de ideeëngeschiedenis is het onderzoek naar de ontvangst en vertaling van het werk van grote denkers in omliggende landen de laatste jaren steeds belangrijker geworden. Peter Burke, László Kontler en anderen hebben onderzocht hoe transnationale, culturele uitwisseling plaatsvond via vertalingen en hebben als eersten de vertaling van verlichte geschiedschrijving onderzocht. De onderzoekers benadrukken dat de receptie van een buitenlands werk uiteindelijk meer zegt over de ontvangers van het werk dan over het werk zelf.⁶ Een mooi voorbeeld van de toepassing van dit perspectief op de Nederlandse Republiek is de studie van Eric Jorink en Ad Maas over 'Newtonianism' in Nederland. Zij laten zien hoe het succes van Newtons ideeën in de Republiek alleen begrepen kan worden door de context waarin het werk terecht kwam te bestuderen. Newtons werk sloot aan bij bestaande intellectuele en empirische tradities, maar kon ook worden aangepast aan lokale omstandigheden en worden ingezet voor religieuze debatten. Zo construeerden Nederlandse tijdgenoten zelf hun Newton.⁷ Een vergelijkbare toe-eigening vond

leescultuur. Zie voor actuele publicaties onder meer de reeks *Library of the Written Word* bij Brill. Zie voor Nederlandse voorbeelden onder meer het tijdschrift *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis*; Leemans en Johannes, *Worm en donder*, passim; H. van Goinga, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800* (Amsterdam 1999).

5 Ik heb deze vier auteurs geselecteerd op basis van de secundaire literatuur over het concept van het verlichte verhaal. Zowel O'Brien als Pocock achten deze vier geschiedschrijvers essentieel in de ontwikkeling van het verlichte verhaal in achttiende-eeuws Europa.

6 Peter Burke en R. Po-Chia Hsia eds., 'Introduction', in: idem, *Cultural translation in early modern Europe* (Cambridge 2007) 1-4; Burke, 'Cultures of translation in early modern Europe' in: Burke en Po-Chia Hsia eds., *Cultural translation*, 7-38; László Kontler, 'Translation and comparison: early-modern and current perspectives' *Contributions to the History of Concepts* 3 (2007) 71-102. Zie ook: Willem Prins, 'Hume, genoemd. Een inventarisatie van Nederlandstalige reacties op David Hume, 1739-1800' masterscriptie (Amsterdam 2011).

7 Eric Jorink en Ad Maas eds., *Newton and the Netherlands. How Isaac Newton was fashioned in the Dutch Republic* (Amsterdam 2012) 7-50.

plaats in de Nederlandse receptie van Montesquieus *De l'Esprit des Lois*, Humes *Philosophical Essays* en Voltaires toneelstukken.⁸

In dit hoofdstuk analyseer ik de Nederlandse receptie van de geschiedschrijving van Voltaire, Hume, Gibbon en Robertson in vier recensietijdschriften. Het eerste tijdschrift is de *Maendelykse uittreksels, of Boekzael der geleerde werelt* (1715-1811), een voorzetting van het oorspronkelijk door Pieter Rabus opgerichte tijdschrift. Het tweede en waarschijnlijk bekendste tijdschrift is de *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1761-1837), opgericht door de doopsgezinde Cornelis en Petrus Loosjes. Het derde en vierde tijdschrift zijn de *Algemeene Bibliotheek* (1777-1786) en *De Recensent, of bydragen tot de letterkundige geschiedenis van onzen tyd* (1787-1793).⁹ De recensietijdschriften hadden een kosmopolitisch karakter: kennis uit binnen- en buitenland werd besproken en toegankelijk gemaakt voor een Nederlands publiek. De recensenten fungeerden daarbij als poortwachters. Viktoria Franke noemt verlichtingstijdschriften daarom ook wel de 'spiegel en motor' van de Verlichting: '[Z]e gaven niet alleen de stand van de Verlichting weer, maar waren ook de belangrijkste voortstuwende kracht ervan.'¹⁰ Ook voor de geschiedwetenschap en de verschillende varianten van het verlichte verhaal in achttiende-eeuws Europa waren recensenten en hun tijdschriften mogelijk de eerste of zelfs enige kennismaking met deze verlichte historici en hun verhalen.

Voor een goed begrip van het bronmateriaal is het van belang om rekening te houden met een paar punten. Zo verschilden de achttiende-eeuwse recensieopvattingen van de hedendaagse. Het geven van een kritisch oordeel werd pas laat in de achttiende eeuw het voornaamste doel. Daarvoor streefden Nederlandse recensenten eerder naar een zo volledig mogelijk overzicht van relevante, uitgekomen werken en het informeren van de lezer, zodat die een zelfstandig oordeel kon vellen. De recensie was zo een hulpmiddel bij waarheidsvinding.¹¹ Elk van de hier bestudeerde tijdschriften had bovendien zijn eigen signatuur. Het geleerde tijdschrift *Boekzael*

8 Velema, *Republicans*, 93-114; Lina Weber, 'Die Niederlande und die Schottische Aufklärung. Die Übersetzung von David Humes *Political Discourses* für die Republik' masterscriptie (Heidelberg 2011); Anna de Haas, 'Vrijheid, geloof en liefde. Nederlandse treurspeldichters en Voltaire' *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 25 (2002) 153-164.

9 Zie voor *Vaderlandsche Letteroefeningen* en de *Boekzael*: Gert-Jan Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830* (Den Haag 1995) 117-139; Leemans en Johannes, *Worm en Donder*, 163-168 en 198-202. Zie voor de theoretische problemen in het onderzoeken van de invloed van een boek of de verspreiding van ideeën: Franke, *Een gedeelde wereld?*, 11-17; Prins, 'Hume, genoemd', 27-31; J.J. Kloek, "'Vielen de juffrouwen van 'erzelve? Of: is receptiegeschiedenis mogelijk?'" in: R.T. Segers ed., *Receptie-esthetika. Grondslagen, theorie en toepassing* (Amsterdam 1980) 87-107.

10 Franke, *Een gedeelde wereld?*, 11.

11 Ibidem, 68-98. Zie ook: Franke, 'De grenzen van Europa', 129. 'De impliciete veronderstelling was dat er in principe maar één juist oordeel over een wetenschappelijke studie (...) bestond en dat de uitwisseling van gedachten ertoe bijdroeg om die in een collectief proces van oordeelsvinding te formuleren.'

besprak boeken uit zowel binnen- als buitenland. Naarmate de tijd vorderde, groeide het lezerspubliek van predikanten bij de *Boekzael* en betrof de inhoud vaker de godgeleerdheid. De *Boekzael* was van meer orthodoxe aard dan de verlichte en vrijzinnige *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Het laatstgenoemde literair-culturele tijdschrift bevatte recensies van boeken uit binnen- en buitenland, beschouwingen over uiteenlopende onderwerpen en een 'mengelwerk' met gedichten en korte prozateksten.¹² Ik heb gekozen voor de *Boekzael* en de *Vaderlandsche Letteroefeningen* omdat de lange looptijd van deze tijdschriften het mogelijk maakt om vast te stellen of de oordelen over de afzonderlijke geschiedschrijvers binnen een tijdschrift verschilden. De *Algemeene Bibliotheek* is toegevoegd, omdat het ook Robertsons originele werken besprak en *De Recensent* is opgenomen als het meest kritische en polemische Nederlandstalige recensietijdschrift. Voor het merendeel van deze tijdschriften gold dat de auteurs anoniem bleven en dat ze voor hun recensies putten uit buitenlandse tijdschriften en soms woordelijk passages overnamen. Het zwaartepunt ligt bij de Nederlandse vertalingen, omdat de Franse vertalingen of originele werken nauwelijks werden besproken in de recensietijdschriften. Dit corpus van recensietijdschriften wordt, naarmate het hoofdstuk vordert, aangevuld met de paratekst van de Nederlandse vertalingen, een belangrijke bron van informatie voor de Nederlandse recensenten.¹³

In dit hoofdstuk laat ik zien dat de verlichte verhalen en de vroege canonisering van verlichte historici hun weg vonden naar Nederlandse recensietijdschriften, maar dat de Nederlandse receptie van de verschillende auteurs sterk wisselde. Thema's en onderwerpen die in voorgaande hoofdstukken aan bod zijn gekomen, keren in deze studie naar Nederlandse tijdschriften terug: het verhaal van Europese vooruitgang, het optimisme van tijdgenoten over de waarde van historische kennis, het belang van de klassieken voor het heden en de rol van het christendom in het Europese beschavingsproces. In de eerste paragraaf bespreek ik waarom Nederlandse recensenten de geschiedschrijving van Gibbon, Hume en Robertson bij elkaar schaarden. Ze spraken van een herkenbare en samenhangende 'moderne' manier van geschiedschrijving en grepen terug op klassieke geschiedschrijvers om het werk van deze moderne historici te duiden. Voltaire blijft, in overeenstemming met

12 Leemans en Johannes, *Worm en Donder*, 163-168 en 198-202.

13 De paratekst is tekstueel materiaal buiten de hoofdtekst dat de lezer stuurt bij de interpretatie van de hoofdtekst. Denk aan het voorwoord en de proloog, maar ook aan voetnoten of het colofon. Bij onderzoek naar de receptie van auteurs blijft een kloof bestaan tussen de contemporaine constructie van een canon en wat tijdgenoten daadwerkelijk lasen. Zie bijvoorbeeld: Joost Kloek, 'Reconsidering the reading revolution: The thesis of the "reading revolution" and a Dutch bookseller's clientele around 1800' *Poetics* 26 (1999) 289-307; Jan Daalder, 'Slim businessplan Robertson werpt vruchten af – Het werk van de Schotse historicus William Robertson in een achttiende-eeuwse Leidse boekhandel' *Skript Historisch Tijdschrift* 38.3 (2016) 163-167.

het bestudeerde bronmateriaal, in deze paragraaf grotendeels buiten beeld en ook Gibbon speelt hier slechts een marginale rol. In de tweede paragraaf bespreek ik de wisselende waardering voor de auteurs en hun verschillende varianten van het verlichte verhaal. Om deze wisselende waardering te verklaren, betrek ik in deze paragraaf, naast de recensies in de tijdschriften, ook relevante informatie uit de Nederlandse vertalingen van hun geschiedschrijving.

De klassieke geschiedschrijvers van het moderne Europa

De recensent van Gibbons *Decline and Fall* stemde in met het gunstige oordeel dat het geleterde publiek in het buitenland had geveld over de geschiedschrijving van Hume, Gibbon en Robertson. Zij waren de 'klassieke geschiedschrijvers der nieuwere tijden'.¹⁴ De recensent zag belangrijke overeenkomsten in de geschiedwerken van Hume, Robertson en Gibbon in inhoud en methode. Alle drie de auteurs behandelden grote historische onderwerpen. Hume onderzocht in zijn *Historie van Engeland* de geschiedenis van een van de bekendste en machtigste volken van Europa. Robertson belichtte drie sleutelperioden in de vooruitgang van de mensheid met zijn boeken over de regering van Karel V, de ontdekking van Amerika en de omwentelingen in Schotland. Gibbon behandelde een ruimer tijdperk. Hij begon bij het bloeiende Romeinse Rijk onder de Antonijnen en eindigde met de ondergang van het Oost-Romeinse Keizerrijk in 1453. Ook zijn onderzoeksperiode was echter van fundamenteel belang om de geschiedenis van de mensheid – en in het bijzonder die van Europa – te begrijpen. Gibbon verenigde bovendien, zoals Hume en Robertson voor hem hadden gedaan, de kwaliteiten van wijsgeer, mensenkenner en bronnen-criticus in zijn benadering van het verleden. De recensent noemde de *Decline and Fall* een 'meesterstuk' dat met een soepele stijl en een grondige historische kritiek de oorzaken van het verval in de Romeinse geschiedenis inzichtelijk maakte.¹⁵

De verwijzing naar Hume, Gibbon en Robertson als 'de klassieke geschiedschrijvers der nieuwere tijden' stond niet op zichzelf. In een eerdere recensie had de anonieme recensent Hume, Gibbon en Robertson al 'het Edele driemanschap' van de Britse geschiedschrijving genoemd, hoogstwaarschijnlijk een woordspeling op het Triumviraat tijdens de Romeinse Republiek.¹⁶ Geregeld gebruikten recensenten ook klassieke geschiedschrijvers als maatstaf in de beoordeling van de Britse

14 Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1812) 347. Hoewel de *Vaderlandsche Letteroefeningen* kleine naamswijzigingen doormaakte, bijvoorbeeld 'Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen' of 'Nieuwe Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen', heb ik voor de leesbaarheid besloten om uitsluitend de aanduiding *Vaderlandsche Letteroefeningen* te gebruiken.

15 Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1812) 348-350.

16 *Ibidem* (1810) 497-506, aldaar 498.

geschiedschrijving. Zo prees een recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* Robertsons werk door een parallel te trekken met de aansprekende schrijfstijl van Livius. Tegelijkertijd betreurde hij het dat Robertson in sommige tekstgedeeltes stilistisch te sterk leunde op Sallustius.¹⁷

Ook om het doel van de geschiedschrijving vast te stellen, keken de Nederlandse recensenten naar de klassieken: ze gebruikten nog steeds Cicero's adagium *historia magistra vitae* als beoordelingscriterium. Wel kreeg het in de toepassing op de verlichte geschiedschrijving een andere betekenis dan voorheen.¹⁸ Interessant in dit opzicht is de recensent die in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* Robertsons 'uitmuntenden' tweede boek van de *Geschiedenis van Schotland* prees met behulp van Cicero's *historia magistra vitae*.¹⁹ De recensent wilde eigenlijk de inhoud van het tweede deel van de *Geschiedenis van Schotland* bespreken, maar een verkorte weergave bleek lastig te zijn. Robertson legde in zijn werk de nadruk op causale verbanden en deze ketens van oorzaak en gevolg lieten zich niet gemakkelijk vertalen naar de korte lengte van de recensie. Daarom concentreerde de recensent zich op de paragrafen waarin Robertson reflecteerde op historische gebeurtenissen. De lezer kreeg hierdoor geen inhoudelijk overzicht van Robertsons werk, maar dat hinderde niet. Juist Robertsons 'oordeelkundige' opmerkingen over belangrijke historische episodes maakten zijn geschiedwerk naar Cicero's uitspraak tot 'een Fakkel der waarheid en de Leermeestresse des Leevens'.²⁰ Zo besprak de recensent achtereenvolgens Robertsons reflecties over het bijgeloof onder katholieken en over de verwerpelijke praktijk van het duelleren. Hij behandelde de verklaringen die Robertson gaf voor het voortbestaan van deze twee praktijken in een Europa dat zich vanaf de vijftiende eeuw toch steeds verder beschaafde.²¹ De waarde van Robertsons uitspraken lag dus niet in het verschaffen van morele *exempla* of het chronologisch bespreken van politiek-militaire geschiedenis, maar in de inzichten die hij gaf in het Europese beschavingsproces.

17 Ibidem (1796) 2^e stuk, 266-275, aldaar 268, 272. De vergelijking met Livius die de recensent citeerde, was afkomstig uit het buitenland, namelijk van de schrijver en later literair executeur van Gibbon, Lord Chesterfield.

18 Zie voor een begripsgeschiedenis van *historia magistra vitae*: Koselleck, *Historia Magistra Vitae*, 38-66.

19 Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1779) 1^e deel, 1^e stuk, 535-543, aldaar 535.

20 Ibidem.

21 Ibidem, 535-540. De praktijk van duelleren verdween volgens Robertson dankzij twee verschuivingen. Aan het eind van de zeventiende eeuw kregen Europese overheden vanwege hun groeiende macht meer controle over deze praktijk. Toch leefde het duelleren nog voort, wat duidde op de reikwijdte van gewoonte. Het tweegevecht kon pas waarlijk verdwijnen met de geleidelijke beschaving van de zeden. De Nederlandse auteur Brouwer noemde in zijn prijsverhandeling ook de afname van duelleren als voorbeeld van voortschrijdende beschaving in Europa: Brouwer, *Verhandeling*, 159-165.

Het gevoel dat de Europese geschiedenis relevant was voor het begrijpen van het heden, was duidelijk aanwezig in de recensietijdschriften. Zo schreef een recensent in 1778 over het eerste deel van Robertsons *Geschiedenis van America* dat een geschiedenis over dit onderwerp niet 'gunstiger ontvangen [kon] worden dan in de tegenwoordigen tyd, daar de oogten van 't Algemeen, wegens de onlusten tussen Engeland en deszelfs Colonien, op dat Waerelddeel geslagen zyn'.²² Boekverkoper I. de Jongh uit Amsterdam prees in een advertentie van 1793 de *Geschiedenis van de Dertigjarige Oorlog* van Friedrich von Schiller aan met een vergelijkbaar argument. De oorlog met bijna geheel Europa waarin de Republiek in de late achttiende eeuw was verwickeld, had hem doen besluiten tot het uitgeven van dit werk. De geschiedenis van de Dertigjarige Oorlog bood bijzonder goede aanknopingspunten voor het duiden van de huidige situatie.²³ De Jongh maakte daarbij weer gebruik van de reputatie van de Britse geschiedschrijvers om het vertaalde werk van Schiller aan te prijzen. Schiller kon in het 'vak der Historiën, naast Hume, Robertson en Gibbon [worden] geplaatst'.²⁴

De laat achttiende-eeuwse politieke en revolutionaire situatie leidde ook tot een hernieuwde interesse in de opkomst, bloei en het verval van het Romeinse Rijk in Europa. Daarbij hanteerden de recensenten naast de nieuwe, verlichte invulling van het *historia magistra vitae*-adagium ook de klassieke variant van 'voorbeeldige lessen'. Het uitgestrekte koloniale rijk van achttiende-eeuws Europa deed tijdgenoten denken aan het Romeinse Rijk en de gevaren van *imperial overstretch*. Daarom zou de Romeinse geschiedenis waardevolle lering bevatten voor de contemporaine, Europese situatie.²⁵ De recensent vond dat Gibbon in *Verval en den Ondergang* goed de deugden en ondeugden besprak die tot de ondergang van het Romeinse Rijk hadden geleid.²⁶ Hoewel Gibbon niet de geschiedenis van vroegmodern Europa behandelde, was zijn geschiedwerk toch nuttig voor achttiende-eeuwse lezers, want '[w]elke lessen van Staat- en Regeer-kunde vinden wij hier verspreid!'²⁷

Toch had de moderne, verlichte invulling van *historia magistra vitae* de overhand in de recensies en de besproken geschiedwerken. De lessen van het verleden lagen hierin minder besloten in politiek-militaire gebeurtenissen en meer in bredere reflecties op het beschavingsproces van Europa. De achttiende-eeuwse lezers in Nederland en daarbuiten hadden volgens de recensenten in het bijzonder behoefte

22 Anoniem, *Maendelykse uittreksels, of Boekzael der geleerde werelt* (1778) 586-597, aldaar 586. In de hieropvolgende noten verwijs ik naar het tijdschrift met de verkorte titel *Boekzael*.

23 Anoniem, *Boekzael* (1793) 'Bericht' en 1-2.

24 Ibidem. De Jongh citeerde hier de Duitse schrijver Christoph Martin Wieland en noemde hem ook in zijn advertentie.

25 Zie bijvoorbeeld: Carhart en Robertson, 'The Enlightenments of J.G.A. Pocock', 132-139.

26 Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1772) 1^e deel, 1^e stuk, 253-257, aldaar 254-255.

27 Ibidem (1810) 1^e stuk, 497-506, aldaar 502.

aan een geschiedenis van Europa en de geschiedwerken van Gibbon, Hume en Robertson voorzagen in deze behoefte. Zeker Hume en Robertson werden gewaardeerd voor hun geschiedenis van vroegmodern Europa, omdat zij aandacht besteedden aan de belangrijkste thema's van deze periode: godsdienst, staatkunde, handel en cultuur. Alleen met deze informatie kon de Nederlandse lezer de totstandkoming van het eigentijdse Europa daadwerkelijk begrijpen.²⁸

Het belangrijkste onderdeel van de moderne geschiedschrijving was de aandacht voor de gedeelde, Europese geschiedenis, in het bijzonder die van de vroegmoderne tijd. Zo citeerde een recensent aan het slot van zijn recensie Humes opmerking dat historische belangstelling voor vroege perioden weliswaar een functie had, maar dat de achttiende-eeuwse lezer toch vooral de geschiedenis van vroegmodern Europa diende te kennen. Welke voorvallen de geschiedschrijver ook bestudeerde uit die periode, ze hadden allemaal betrekking op de 'tegenwoordige zeden en omstandigheden'.²⁹ Vanaf de zestiende eeuw begon de geschiedenis van Europa herkenbaar te worden en werd zij bij uitstek relevant voor het begrijpen van de politieke, culturele en religieuze situatie in de achttiende eeuw. De recensent sloot daarom zijn stuk af met een citaat van Hume waarin die betoogde dat aan het eind van de vijftiende eeuw 'in dit waerelddeel, een gantsche ommekeer in de menschelyke zaken te weeg [werd] gebragt, en de menschen raekten, trapswyze, in dien toestand, met opzicht tot den koophandel, de konsten, wetenschappen, regeringswys, staetkunde, en aenkweeking in welke zy sedert gebleven zyn'.³⁰

Dit brede Europese perspectief maakte volgens de recensenten ook Robertsons *Geschiedenis van Schotland* of Humes *Historie van Engeland* relevant voor de Nederlandse lezer. Vanaf de vijftiende eeuw was de geschiedenis van de afzonderlijke naties in Europa zo sterk vervlochten dat een nationaal perspectief op het verleden ontoereikend was. Nederlandse recensenten gaven in hun besprekingen veel ruimte aan deze gemeenschappelijke Europese geschiedenis. Ze bespraken het Europese beschavingsproces en benadrukten het belang van dit Europese perspectief door relevante citaten aan te halen. Zo citeerden ze in de bespreking van de *Geschiedenis van Schotland* Robertsons redenen om het laatste tijdvak van de Schotse geschiedenis te laten beginnen in de zestiende eeuw. In deze periode, schreef Robertson, 'werden de zaaken van Schotland dermaate vermengd met die van andere Volken, en is deszelfs gesteltenisse, in den Staatkundigen toestand van Europa, van zo veel belangs, en de invloed op de verrigtingen van de nabuurige Koningryken zo zichtbaar, dat de Geschiedenis deezes Koningryks ten voorwerpe strekt van de aandagt der

28 Zie voor deze thema's in de bespreking van Humes *Historie van Engeland*: Ibidem (1770) 3^e deel, 1^e stuk, 414-420, aldaar 414; ibidem 525-532, aldaar 531-532.

29 Ibidem (1770) 3^e deel, 1^e stuk, 525-532, aldaar 531-532.

30 Ibidem.

Buitenlanderen'.³¹ Ook bij de bespreking van het vijfde deel van Humes *Historie* citeerden de recensenten diens argumenten om de zestiende eeuw als keerpunt te hanteren in de geschiedenis van Engeland. Hier begon de verwevenheid van de Engelse geschiedenis 'met het voorgevallene in andere Gewesten, in byzonder in Spanje, Frankryk, Duitschland en de Nederlanden'.³² Zo werden de op het eerste gezicht nationale geschiedenissen nuttig voor lezers in de buurlanden.

Het summum van de verlichte geschiedschrijving over Europa vonden de recensenten in de inleiding van Robertsons *Historie der Regeering van Keizer Karel den Vyfden*, het 'Tafereel behelzende de Vorderingen der Maatschappye in Europa'. In deze introductie leidde Robertson de lezer langs de fundamenten voor de latere verwevenheid van de Europese staten. De geschiedenis van Europa begon met de val van het West-Romeinse Keizerrijk. Robertson schetste daarna hoe in de middeleeuwen dankzij de kruistochten de eerste stappen werden gezet naar de latere, beschaafde handelssamenlevingen. De schrijvers van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* waren vol lof over Robertsons beschouwing. De tekst vormde niet alleen de sleutel tot de rest van het werk, maar stond ook op zichzelf als 'eene algemeene Inleiding tot de Beoefening der Geschiedenis in dit tydperk'. Na het lezen van de verhandeling begreep de lezer hoe 'de onderscheide Magten van Europa zich vormden tot een groot Staatkundig stelzel, waarin elk zynen stand nam, in welken zy zints dient tyd geleeven zyn'.³³ De recensenten schreven deze beoordeling in 1796, naar aanleiding van het overlijden van Robertson. Ze erkenden dat de balans in het Europese statensysteem de laatste jaren in een rap tempo was veranderd vanwege de politieke revoluties, maar toch behield Robertsons analyse van de geschiedenis van Europa zijn waarde voor het heden.

Het belang dat de recensenten hechtten aan de geschiedenis van Europese vooruitgang bleek ook uit de besprekingen van Humes *Historie van Engeland* in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. De recensent van dit werk had al vroeg besloten om zich in zijn recensies te beperken tot de karakterschetsen van de Britse vorsten.³⁴ Deze keus bracht hem echter in de problemen toen hij met zijn besprekingen aanbeldde in de Britse geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw. Hier besprak Hume namelijk uitgebreid het beschavingsproces van Europa. In de derde bespreking besloot de recensent daarom af te wijken van zijn keuze. Na een bespreking van de karakters van de vroegmoderne Engelse koningen besteedde hij, in navolging

31 Ibidem (1779) 1^e deel, 1^e stuk, 398-406, aldaar 406.

32 Ibidem (1772) 1^e deel, 1^e stuk, 216-220, aldaar 216.

33 Ibidem (1796) 2^e stuk, 266-275, aldaar 269.

34 Ibidem (1770) 3^e deel, 1^e stuk, 414-420, aldaar 415-416. Hoewel Hume zelf de chronologie van zijn geschiedwerken ordende van heden naar verleden, begon de recensent zijn bespreking van de karakterschetsen met Willem de Veroveraar.

van Hume, aandacht aan de samenloop van omstandigheden aan het eind van de vijftiende eeuw die de weg had vrijgemaakt voor 'zeer groote veranderingen'.³⁵

Alle bekende thema's uit het verlichte verhaal werden daarop besproken, verbonden in ketens van oorzaak en gevolg. De ontdekking van Amerika en de zeevaart richting Oost-Indië stimuleerden de internationale handel en de artistieke ontwikkeling in Europa. De daaropvolgende bloei van de kunsten en wetenschappen beschaafde de bestaanswijze van de Europeanen, van zeden tot handel. Nadat de Turken Constantinopel in 1453 hadden veroverd, vluchtte een aanzienlijk aantal Grieken naar Europa. Daar droegen zij bij aan de verdere ontwikkeling van de geleerdheid en letterkunde. De kennis die hieruit voortvloeide werd verspreid door de boekdrukkunst, slechts een van de vele uitvindingen die de Europese samenlevingen ingrijpend veranderde. De ontdekking van het buskruit had vergaande gevolgen voor de oorlogsvoering door Europese landen en dan had de recensent nog niet eens gesproken over de 'oproerselen' in de godsdienst en de grote consequenties daarvan voor de Europese samenleving.³⁶

De recensenten waardeerden niet alleen de inhoud van de verlichte geschiedschrijving, de verlichte verhalen over Europa, maar ook de benadering die deze inhoud mogelijk maakte. Ze prezen de aandacht die Hume, Gibbon en Robertson besteedden aan de staat waarin de handel, kunst, oorlogsvoering en zeden zich per tijdvak bevonden. Een recensent van Robertsons *Historie der Regeering van Keizer Karel den Vyfden* was onder de indruk van diens brede perspectief op de ontstaansgeschiedenis van het moderne Europa.³⁷ Een goed geschiedschrijver, zo stelde een andere, Nederlandse recensent, ontwikkelt het verstand van de lezer door hem inzicht te geven in het beschavingsproces van de samenleving en in de drijfveren achter menselijk handelen.³⁸ In het Europese beschavingsproces van Hume, Gibbon en Robertson vervulden historische personen ook een belangrijke rol, in overeenstemming met de klassieke en humanistische geschiedschrijving.³⁹ De Nederlandse recensenten bespraken de politieke – of in hun termen 'staetkundige' – lessen die besloten lagen in deze historische karakters. Een goed voorbeeld

35 Ibidem, 525-532, aldaar 531-532.

36 Ibidem.

37 Ibidem (1772) 1^e deel, 1^e stuk, 253-257, aldaar 253-254. De verlichte historici combineerden de humanistische geschiedschrijving van politiek-militaire *exempla* met een bredere beschavingsgeschiedenis en een kritische omgang met bronmateriaal. Zie onder meer: Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, 1-25; Hicks, *Neoclassical history*, 1-45 en 210-216; O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 1-20.

38 Ibidem (1789) 4e deel, 1e stuk, 407-416, aldaar 408. Deze geschiedvisie van het recensietijdschrift heb ik mede gebaseerd op een algemene reflectie in een eerdere recensie op wat een goede geschiedschrijver moet doen. Die recensie ging over de Nederlandse vertaling van het werk *De la Manière d'Écrire l'Histoire* van Gabriel Bonnot De Mably.

39 Ibidem.

van het belang van historische individuen was de bespreking van Hume in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. De recensent concentreerde zich daarin op Humes karakterschetsen en zijn 'staetkundige opmerkingen'. Zo ontlokte de moord op Edward II de opmerking aan de 'staetkundige' Hume dat volkeren soms in opstand komen terwijl hun vrijheid niet wordt ingeperkt en dat ongelukkige voorvallen niet altijd worden veroorzaakt door tiranniek gedrag.⁴⁰ Ook andere recensies van Humes *Historie van Engeland* namen dergelijke inzichten over. Steeds werd de voorbeeldfunctie van historische personen wel bestudeerd en geduid in de context van de historische periode waarin zij leefden. Zo verklaarde de recensent in navolging van Hume het beleid van Edward VI op godsdienstig gebied vanuit diens opvoeding en de eeuw van bijgeloof waarin hij leefde, en Hendrik VIII had de pech dat 'de toevalligheden van zyn tyd zyn gebreken in een helder daglicht zetten'.⁴¹

Dergelijke 'oordeelkundige' opmerkingen gaven inzicht in het Europese beschavingsproces en tilden de narratieve geschiedwerken naar een hoger niveau. Daarbij gaven de recensenten de voorkeur aan een heldere stijl. Zij waren bijvoorbeeld onder de indruk van Robertsons 'zuiveren en overheerlyken schryftrant', Humes 'welbesneden' of 'zeer oordeelkundige en meesterlyke Penne' en Gibbons 'bevalligheid van (...) styl'.⁴² De klassieke geschiedschrijvers legden hun historische actoren nog emotionele toespraken in de mond in de directe rede. Deze praktijk werd al in de zestiende-eeuwse *artes historicae* afgeraden. Ook de achttiende-eeuwse historicus werd opgeroepen om het verleden zo getrouw mogelijk weer te geven. Omdat ze vaak niet waren opgetekend en overgeleverd, pasten redevoeringen niet in een modern geschiedwerk.⁴³ Het emotioneel betrekken van de lezer bij het verleden bleef echter belangrijk in de moderne, Europese geschiedschrijving. De recensenten van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* en de *Boekzael* volgden hun buitenlandse collega's in het uitgebreid bespreken van de dramatische schets van de executie van Maria, koningin der Schotten, in het laatste deel van de *Geschiedenis van Schotland* door Robertson.⁴⁴ Vooral de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* genoot van dit stilistische hoogstandje. Normaliter was de geschiedschrijver gebonden aan de geschiedkundige waarheid en kon hij dus niet 'de regelen des Treurspels

40 Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1770) 4^e deel, 122-128, aldaar 127.

41 Ibidem (1771) 5^e deel, 1^e stuk, 224-227, aldaar 224-225. De recensent betreurde zijn eerdere keuze om zich tot de karakterschetsen te beperken, omdat hij daardoor niet Humes reflecties op de reformatie kon bespreken.

42 Ibidem (1780) 2^e deel, 1^e stuk, 343-352, aldaar 344; Ibidem (1770) 4^e deel, 1^e stuk, 122-128, aldaar 122; Anoniem, *Boekzael* (1767) 697-709, aldaar 698; Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1796) 2^e stuk, 355-365, aldaar 358.

43 Grafton, *What was history?*, 12-19 en 34-39. De enige *ars historica* in de achttiende-eeuwse Republiek, die van Frans van Mieris, verkondigde deze opvatting eveneens. Zie: Van Mieris, *Verhandeling*, 41-74.

44 O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 115-118; Phillips, *Society and sentiment*, 3-25.

tot de Geschiedkunde (...) overbrengen', ook al zou die aanpak de lezer sterk raken en doen meevoelen. Robertson had echter het geluk dat in de slotscène van zijn *Geschiedenis van Schotland* de regels van het treurspel en de geschiedkundige waarheid samenvielen. 'In de daad, het gedeelte dat Maria betreft, is een groot Treurspel', zo treurig zelfs dat de gevoelige lezer weleens 'een traan van mededoogen' zou kunnen plengen.⁴⁵ De recensenten van beide recensietijdschriften namen het dramatische relaas tot in de kleinste details over. De schrijvers van de *Boekzael* concludeerden dat zij bereid waren, zelfs al ging het hier om een katholieke vorstin, om haar zwakheden te vergeten en '[wij] keuren de traan, die ons oog ontrolt, goed'.⁴⁶

De Nederlandse recensenten reflecteerden dus expliciet op de plaats van Hume, Gibbon en Robertson in de geschiedenis van de geschiedschrijving en de verhouding tussen de klassieken en de moderneren. De band met de klassieken werd daarbij niet verbroken, maar de Griekse en Romeinse voorgangers kwamen wel op grotere afstand te staan. De recensenten duiden de eigentijdse geschiedschrijving aan als 'wysgeerig'.⁴⁷ Deze wijsgerige geschiedschrijving was volgens schrijvers in allerlei Europese landen, zoals O'Brien heeft laten zien, de uitkomst van een historische ontwikkeling van vooruitgang in de letteren. Omdat de klassieke en moderne samenlevingen verschilden in beschaving, verschilde ook hun geschiedschrijving. Het werk van de achttiende-eeuwse geschiedschrijving paste bij de meer beschaafde staat van de periode.⁴⁸ Een vergelijkbare geschiedenis van vooruitgang in de geschiedschrijving is te vinden in de Nederlandse recensietijdschriften.

Volgens de recensenten overtroffen de 'hedendaegsche' geschiedschrijvers hun klassieke voorgangers. De voornaamste verklaring hiervoor was dat Hume, Gibbon en Robertson konden voortbouwen op het werk dat eerdere historici hadden gedaan. Bij de bespreking van Robertsons *Geschiedenis van America* plaatste de recensent de prestaties van Robertson in dit kader. Elke wetenschap kende verschillende fasen van ontwikkeling. In de beginperiode vergaarden allerlei schrijvers slechts het bronmateriaal dat hun visie ondersteunde. Hierdoor bleef kennis van uiteenlopende aard bewaard. Vervolgens hield een kritisch lezerspubliek meermaals de bestaande visies tegen het licht. Nadat elke schrijver op waarde was geschat, brak de tijd aan voor 'een bekwaam Bouwkunstenaar die bouwstoffen bezigt, en het geheele gebouw oprigt'.⁴⁹ In deze laatste fase verkeerde de achttiende-eeuwse geschiedkunde, zo

45 Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1789) 2^e deel, 1^e stuk, 343-352, aldaar 343-344.

46 Anoniem, *Boekzael* (1781) 32-39, aldaar 39.

47 Zie voor de term wijsgerig bijvoorbeeld: Anoniem, *De recensent, ook der recensenten* (1790) 91-106, aldaar 92; Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1780) 2^e deel, 1^e stuk, 628.

48 O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 7.

49 Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1778) 7^e deel, 1^e stuk, 250-259, aldaar 255. Dit citaat komt oorspronkelijk uit een eerdere verhandeling 'Over de menigvuldigheid der boeken': *Ibidem* (1776) 5^e deel, 2^e stuk, 239-248, aldaar 245.

stelde de recensent, en vooral Robertsons werk was daarvan een goed voorbeeld. Hij verkondigde geen twijfelachtige ideeën en herhaalde geen oude gedachten. In plaats daarvan was hij in staat om de rode draad te ontdekken in het vergaarde bronmateriaal. In zijn *Geschiedenis van America* onderscheidde hij zich van een simpele kroniekschrijver door zijn sierlijke schrijfstijl, gezonde wijsbegeerte en staatkundige bespiegelingen.⁵⁰ Enkele jaren later stelde een recensent dat Robertson in de *Geschiedenis van Schotland* met zijn nauwkeurige bronnenonderzoek de geschiedenis 'tot een hooger trap van volkomenheid [wist] te brengen'.⁵¹

Volgens de Nederlandse recensenten was goed en kritisch bronnenonderzoek van wezenlijk belang.⁵² De achttiende-eeuwse, Nederlandse recensenten waardeerden de bronkritiek van Hume, Gibbon en Robertson. In 1781 verscheen na de publicatie van de volledige *Geschiedenis van Schotland* een extra deel waarin de 'authentieke stukken' waren opgenomen die Robertson had gebruikt. De vertaler had uit zijn omgeving kritiek gekregen dat de Nederlandse vertaling tekortschoot in vergelijking met het oorspronkelijke werk, omdat het belangrijkste deel ontbrak: de bijlage met de bronnen. In 'deee Eeuw van Geschiedkundige Waarheid' stelden lezers immers prijs op 'egte Bewysstukken'.⁵³ De recensent prees uitgebreid het offer dat de vertaler had gebracht in het vertalen van oude brieven en documenten. In plaats van op Robertsons vloeiende stijl had deze moeten zwoegen op duistere en verouderde woorden, maar het was de moeite waard geweest. Hierdoor kon de lezer zien waarom 'de alles onderzoekende en nauwikkende Robertson' gebeurtenissen en personen in een ander daglicht kon plaatsen dan zijn voorgangers.⁵⁴ Pas met de authentieke stukken was de *Geschiedenis van Schotland* daadwerkelijk voltooid.⁵⁵ Hetzelfde enthousiasme over een goede bronkritiek toonden de recensenten bij Gibbon. Een recensent was onder de indruk van Gibbons grondige en nauwkeurige kennis van de bronnen, een 'onvoorwaardelijke vereischte eens goeden Geschiedschrijvers'.⁵⁶

Nederlandse lezers kregen het belang van bronnenonderzoek voor de geschiedschrijving niet alleen mee door de waardering die recensenten uitspraken. De recensenten citeerden ook de toelichting van Hume, Gibbon en Robertson zelf op hun methode. Zo werd Robertsons omgang met het bronmateriaal al besproken in

50 Ibidem (1778) 7^e deel, 1^e stuk, 250-259, aldaar 256-258.

51 Ibidem (1781) 3^e deel, 1^e stuk, 151-152, aldaar 152-153.

52 In de hedendaagse historiografie worden nauwkeurig bronnenonderzoek en verlichte geschiedschrijving soms als antoniemen voorgesteld, vooral wanneer het gaat over Voltaire. Bourgault en Sparling, *Companion*, 1-22.

53 Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1781) 3^e deel, 1^e stuk, 151-153, aldaar 152. Soms doelden de recensenten met bronkritiek op tijdsdocumenten, soms op het werk van andere geschiedschrijvers.

54 Ibidem, 152-153.

55 Ibidem (1780) 2^e deel, 1^e stuk, 343-352, aldaar 352.

56 Ibidem (1812) 347-354, aldaar 350.

de recensie over het eerste deel van de *Geschiedenis van Schotland*. De recensent citeerde uit de voorrede waarin Robertson beschreef hoe de geschiedschrijving over Schotland lange tijd was beheerst door twee partijen die elk hun eigen overtuigingen en ideeën verkondigden. De waarheid moest worden gezocht in de oorspronkelijke documenten en Robertson besprak via welke personen hij de benodigde papieren in handen had gekregen. Hij had zijn best gedaan in de kritische beoordeling ervan, maar de definitieve beoordeling van zijn arbeid lag bij het lezerspubliek. De recensent onderbrak op dit punt het citaat om te benadrukken dat Robertson de bronnen met een ‘welwikkend oordeel’ had bestudeerd, zoals hij ook al had laten zien in zijn andere geschiedwerken.⁵⁷ Zelf benadrukte Robertson – en de Nederlandse recensent nam deze opmerking over – dat de achttiende-eeuwse geschiedschrijver een aanvullend voordeel had in de omgang met het bronmateriaal. In de achttiende eeuw waren niet alleen meer bronnen beschikbaar, maar bestonden er ook betere methodes om gevarieerde informatie uit deze bronnen te halen vanwege de toegenomen kennis over de zeden uit eerdere tijdvakken.⁵⁸

In de evaluatie van het bronnenonderzoek van de verlichte geschiedschrijvers speelde de betrouwbaarheid van historische kennis een rol, evenals in de prijsvragen van Teylers Tweede Genootschap. De recensenten waardeerden dat Robertson in zijn onderzoek ruimte hield voor onzekerheid. Vooral de recensies over de *Geschiedenis van America* loofden zijn bescheidenheid. Bij twijfel schortte Robertson zijn oordeel op en sprak hij alleen in gradaties van waarschijnlijkheid.⁵⁹ Ook controleerde Robertson vaak nauwkeurig de bronnen van andere auteurs, onder wie Gibbon en diens verwijzingen bleken altijd keurig in orde.⁶⁰

De geschiedschrijvers Hume, Gibbon en Robertson werden vaker in elkaars recensies aangehaald. Zoals we hierboven zagen, werd hun reputatie door boekverkoper De Jongh gebruikt om de Duitse historicus Schiller in de Nederlandse markt te zetten. Ook in *De Recensent* werden Hume en Robertson, ditmaal samen met Voltaire, tot maatstaf verheven. In zijn bespreking van de vervolgdelen van Wagenaars *Vaderlandsche Historie* betreurde de anonieme recensent het dat de boeken bleven steken op het niveau van simpele jaarboeken. Aan het eind van zijn recensie sprak hij dan ook de wens uit dat ‘er vroeg of laat iemand gevonden mooge worden, die, na de waare vereischten van eenen geschiedschryver uit de schriften van eenen *Hume*, *Voltaire* en *Robertson* (...) eene wezenlyke geschiedenis

57 Ibidem (1779) 1^e deel, 1^e stuk, 398-406, aldaar 401-405. De *Geschiedenis van Schotland* was Robertsons eerste werk, maar tegen de tijd dat de Nederlandse vertaling daarvan op de markt kwam, was zijn latere geschiedwerk *The History of the Reign of Charles V* al vertaald en beschikbaar voor de Nederlandse lezer.

58 Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1779) 1^e deel, 1^e stuk, 398-406, aldaar 405-406.

59 Ibidem (1778) 7^e deel, 1^e stuk, 465-475, aldaar 467 en 475.

60 Ibidem (1810) 497-506, aldaar 498.

der lotgevallen van dit gemeenebest, geduurende deze laatste jaaren, op het papier (...) [zou] stellen'.⁶¹

Al stonden Hume, Gibbon en Robertson gezamenlijk symbool voor een 'heden-daagse' variant van geschiedschrijving, hun individuele reputaties verschilden sterk. Alle drie de geschiedschrijvers zagen hoe nauw de geschiedenis van kerk, staat en samenleving waren verbonden, maar zij verschilden in hun behandeling van dat verband. Op dit punt liep de waardering van de recensenten voor de verschillende auteurs dan ook sterk uiteen. Het oordeel dat ze velden, was niet alleen afhankelijk van de opvattingen die de auteur verkondigde in het geschiedwerk zelf, maar had ook veel te maken met de reputatie die de auteur in de tussentijd al met ander werk of via andere wegen had opgebouwd in de Nederlandse Republiek. Hieronder bestudeer ik hoe de Duitse, Franse, Engelse en Schotse varianten van het verlichte verhaal in de Nederlandse recensietijdschriften werden ontvangen. Daarbij betrek ik ook de Nederlandse vertaling van de desbetreffende geschiedkundige werken.

Wisselende reputaties

Het belang van taal

Er bestond een hechte band tussen Robertson en de Republiek, concludeerde een anonieme auteur in het tijdschrift de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1796. Hij schreef, naar aanleiding van Robertsons overlijden, een verslag van diens leven, werk en karakter. Het aanzien van de Schotse historicus in de Republiek kon nauwelijks worden overschat. 'Zo zeer is William Robertson, door de Vertaaling zyner Schriften, en derzelve sterk vertier, in ons Vaderland bekend, dat hy, als Schryver, als 't ware een Inbooreling mag geagt worden'.⁶² De recensent beschouwde Robertson, de enige van de hier bestudeerde geschiedschrijvers die nooit een voet in de Republiek had gezet, het meest als landgenoot.

Waarom was juist Robertson zo geliefd? Tot nu toe heb ik de geschiedschrijvers Hume, Robertson en Gibbon bestudeerd als eenheid, als een groep geschiedschrijvers die werkte met dezelfde benadering en hetzelfde onderwerp. Dat was een opvatting die deze historici zelf uitdroegen en die de Nederlandse recensenten overnamen, maar als ik de ontvangst van de afzonderlijke auteurs in de recensietijdschriften bestudeer, komt er een gevarieerder beeld naar voren. Ten eerste komt Voltaire

61 Anoniem, *De Recensent, of bydragen tot de letterkundige geschiedenis van onzen tyd* (1790) 91-106, aldaar 106. De recensent was zeer kritisch over de vervolgdelen van Wagenaars *Vaderlandsche Historie* die volgens hem te zeer bleven hangen in details.

62 Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1796) 2^e stuk, 266-275, aldaar 266.

meer in beeld. De recensenten schaarden de Britse geschiedschrijvers bij elkaar, maar lieten het werk van Voltaire buiten beschouwing – in tegenstelling tot de hedendaagse historiografie waar Voltaire een centrale rol speelt in de ontwikkeling van het verlichte verhaal. Ten tweede blijkt dat de beoordeling van de individuele geschiedwerken verre van gelijk was, zelfs al schaarden recensenten de werken onder de noemer van ‘wijsgerige geschiedschrijving’. De Nederlandse lezer kreeg verschillende beelden gepresenteerd van de vier auteurs in de recensietijdschriften. Deze beelden werden gevormd door de beschikbare Nederlandse vertalingen, economische belangen van uitgevers, het oeuvre van de auteurs en andere informatie over hen, en achttiende-eeuwse debatten over religie en politiek.

Taal was een belangrijke factor in de receptie van de afzonderlijke geschiedschrijvers. De Nederlandse recensenten gaven de voorkeur aan het bespreken van Nederlandstalige werken; slechts sporadisch bespraken ze een origineel Engels- of Franstalig werk. Deze keus had mogelijk te maken met hun doelstelling om de Nederlandse taal te bevorderen, maar lag waarschijnlijk ook in het verlengde van de talenkennis van hun lezerspubliek. Een aanzienlijk gedeelte van het lezerspubliek was de Franse taal machtig, maar het lezen van Engels was op het Europese continent en in de Republiek minder gangbaar.⁶³ Een recensietijdschrift als de *Algemeene Bibliotheek* fungeerde als eerste bemiddelaar voor de Nederlandse lezer die de Engelse taal niet machtig was. De schrijvers gaven bijvoorbeeld van meerdere Engelstalige geschiedwerken van Robertson Nederlandstalige uittreksels voordat de Nederlandse vertaling verschenen.⁶⁴ In de Nederlandse Republiek werden ook veel volledige vertalingen van Britse geschiedschrijving geproduceerd. In Europa behoorden Gibbon en Robertson tot de meest vertaalde geschiedschrijvers van de Verlichting. Van de geschiedwerken van Gibbon, Hume en Robertson werden de meeste ook vertaald in het Nederlands, al duurde dat soms enige tijd.⁶⁵ In tegenstelling tot het hoge aantal Britse geschiedwerken dat werd vertaald, verschenen van Voltaire maar twee geschiedwerken in het Nederlands op de markt. Omdat de recensenten zich concentreerden op het bespreken van Nederlandstalige werken, zowel oorspronkelijk als vertaald, kregen Voltaires geschiedwerken in de recensietijdschriften weinig aandacht.⁶⁶

63 Peter Burke, ‘Translating histories’ in: Burke en Po-Chia Hsia eds., *Cultural translation*, 125-141, aldaar 128-129; Leemans en Johannes, *Worm en donder*, 61-69. Er werden Engelstalige werken aangekondigd in de Nederlandse recensietijdschriften, dus mogelijk las een gedeelte van de Nederlandse kopers de originele, Engelstalige publicaties.

64 Zie bijvoorbeeld de aankondiging van Gibbons *Decline and Fall* in: Anoniem, *Algemeene Bibliotheek*, 1^e deel (1777) 131. Zie voor een uit de hand gelopen bespreking van Robertsons *Geschiedenis van America*: Anoniem, *Algemeene Bibliotheek*, 1^e deel (1777) 344-375, 483-496; Ibidem (1778) 68-96, 228-245, 370-378 en 465-477. Deze samenvattingen waren hoogstwaarschijnlijk grotendeels afkomstig uit buitenlandse tijdschriften.

65 Burke, ‘Translating histories’, 128-129.

66 Dat zegt weinig over de mate waarin Voltaire werd gelezen. Zie: Daalder, ‘Slim businessplan’, 163-167.

De geschiedwerken van Voltaire, Hume, Robertson en Gibbon werden op uiteenlopende momenten vertaald.⁶⁷ De nadruk op geschiedschrijving in mijn analyse vertekent het onderstaande beeld. Van Voltaire werden bijvoorbeeld geregeld toneelstukken, open en andere verhandelingen in het Nederlands gepubliceerd.⁶⁸ Zijn geschiedwerken bleven echter achter; alleen de *Historie van Karel den XII* en *De Eeuw van Lodewyk den XIV* werden vertaald. Opvallend is het ontbreken van een Nederlandse vertaling van *Essai sur les Moeurs*, het boek waaraan in de historiografie over het verlichte verhaal zoveel belang wordt gehecht.⁶⁹ Bij Robertson is een tegengesteld patroon zichtbaar. Hij schreef uitsluitend geschiedwerken en die werden ook allemaal vertaald. Een uitzondering op zijn geschiedschrijving was zijn (overigens historisch getinte) preek *The Situation of the World at the Time of Christ's Appearance* uit 1755, maar zelfs deze werd uiteindelijk vertaald in het Nederlands.⁷⁰

Hume was even succesvol als het aankwam op vertalingen. Na zijn *Essays* werd ook zijn *History of England* vertaald. De uitgever had wel moeite met het rondkrijgen van deze onderneming, omdat hij concurrentie had van de eerder verschenen Franse vertaling. De kosten voor de vertaling en uitgave werden dan ook verspreid over acht uitgevers en de publicatie gebeurde op basis van intekening.⁷¹ Opmerkelijk is

67 Op basis van de databases van Short-Title Catalogue Netherlands en Picarta heb ik een chronologisch overzicht gemaakt van de Nederlandse vertalingen van de geschiedwerken van de in dit hoofdstuk bestudeerde vier geschiedschrijvers.

68 Zie bijvoorbeeld: Anna de Haas, 'Een onvergelijklijk vernuft met manco's. Voltaires toneel in de Nederlanden' in: *Voltaire en de Republiek. Teksten van Voltaire over Holland en Hollanders* (Amsterdam en Antwerpen 2006) 476-482.

69 Twee van Voltaires geschiedwerken werden vertaald in het Nederlands: *Historie van Karel den XII. Koning van Zweden*. Twee delen (Amsterdam 1733, 1734, 1765) en *De Eeuw van Lodewyk den XIV*. Eerste deel (Amsterdam 1754). De *Historie van Karel den XII* volgde snel op het origineel *L'Histoire de Charles XII* uit 1731. Ook *De Eeuw van Lodewyk XIV* volgde relatief snel; drie jaar na het origineel *Le Siècle de Louis XIV* uit 1751. Meerdere Franstalige geschiedwerken, waaronder *Essai sur les Moeurs*, werden uitgegeven in Amsterdam en Den Haag. Veel van zijn niet-historische werken werden ook vertaald in het Nederlands, waaronder *Hendrik de Vierde* (1766) en *Verhandeling over de Verdraagzaamheit* (Leeuwarden 1764).

70 Robertson publiceerde in chronologische volgorde de volgende originele werken: *The Situation of the World at the Time of Christ's Appearance* (1755), *History of Scotland*. Drie delen (1759), *The History of the Reign of the Emperor Charles V*. Vier delen (1769), *The History of America*. Twee delen (1777) en *Historical Disquisition Concerning the Knowledge the Ancients had of India* (1791). De Nederlandse vertalingen verschenen in deze volgorde: *Historie der Regeering van Keizer Karel den Vyfden*. Zes delen (Rotterdam 1772-1774; de eerste drie delen herdrukt in 1778); *Geschiedenis van America*. Vier delen (Amsterdam 1778); *Geschiedenis van Schotland*. Drie delen (Amsterdam 1779); *Redenvoering over de Gesteldheid der Waereld ten Tyde van de Verschyning Christus* (Amsterdam 1781) en *Geschiedkundig onderzoek wegens de kennis, die de ouden hadden van Indie* (Amsterdam 1793).

71 Humes *History of England* bestond uit zes delen (1754-1762). Zie voor de Franse vertaling: *Histoire d'Angleterre* (Amsterdam 1765, 1769). Zie voor de Nederlandse vertaling: *Historie van Engeland*. Acht delen (1769-1774). Vanaf deel zes krijgt het werk de titel *Historie van Groot Brittannie*. Zie ook: Prins, 'Hume, genoemd', passim.

de late vertaling van Gibbon. De recensenten klaagden geregeld over het ontbreken van een goede Nederlandse vertaling, zeker nadat de rechten hiervoor eerder waren opgeëist via een openbare aankondiging. Hoe kon de Nederlandse lezer kennis krijgen van zijn werk zonder adequate vertaling? Ook het voornemen van de *Algemeene Bibliotheek* in 1777 om het originele werk te bespreken liep op niets uit. Pas in 1810 zag een eerste vertaling van Gibbons *Decline and Fall* het licht en deze Nederlandstalige uitgave bleef steken op de eerste twee delen.⁷²

De receptie van Voltaire

Voltaire was een van de bekendste auteurs van de Franse Verlichting en speelde een toonaangevende rol in zowel de geschiedenis van de verlichte geschiedschrijving als in de totstandkoming van het concept van het verlichte verhaal.⁷³ Omdat onvertaalde auteurs weinig tot niet werden gerecenseerd, was het beeld van Voltaire als verlicht geschiedschrijver in de Nederlandse recensietijdschriften weinig ontwikkeld. Van *Essai sur les Moeurs* ontbrak niet alleen een Nederlandse vertaling, maar het werk werd ook niet besproken in de door mij bestudeerde tijdschriften. De recensenten hadden ervoor kunnen kiezen om dit wel te doen. De *Boekzael* recenseerde in 1762 bijvoorbeeld het eerste boek van het Franstalige geschiedwerk *L'Histoire de l'Empire de Russie sous Pierre le Grand*.⁷⁴ Dat was echter een uitzondering. Van de twee Nederlandse vertalingen die van Voltaires geschiedschrijving verschenen, werd er maar één gerecenseerd: de *Historie van Karel den XII*.⁷⁵ Het beeld dat de Nederlandse lezer kreeg van Voltaire als geschiedschrijver bleef hierdoor beperkt, al kan het summiere aantal recensies ook liggen aan de selectie van de hier bestudeerde recensietijdschriften.⁷⁶

Dit betekende niet dat de lezer van de recensietijdschriften de naam Voltaire niet tegenkwam. Integendeel, hij was van de vier auteurs het meest aanwezig in de tijdschriften, alleen niet als geschiedschrijver. De recensenten bespraken vooral zijn kritiek op de katholieke kerk en het christendom. Geregeld kwam hij ook voor in recensies van andere boeken, vaak als vertegenwoordiger van de 'valse

72 Gibbons (1737-1794) geschiedwerk *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* verscheen oorspronkelijk in zes delen tussen 1776-1788. Zie voor de Nederlandse vertaling: *Geschiedenis van het Verval en den Ondergang des Romeinschen Rijks*. Twee delen (Amsterdam 1810-1811).

73 O'Brien, *Narratives of Enlightenment*, 21-55; Pocock, *Barbarism and religion: narratives of civil government*, 72-159.

74 Anoniem, *Boekzael* (1762) 146-158.

75 Ibidem (1733) 284-303, 529-553, 704-724; Ibidem (1734) 290-311.

76 Alleen het recensietijdschrift de *Boekzael* uit mijn selectie verscheen tijdens de publicatieperiode van Voltaire. Mogelijk speelt hier ook een rol dat het aantal recensietijdschriften dat op de markt was tijdens de productieve jaren van Voltaire nog gering was. Na 1750 nam het aantal recensietijdschriften snel toe.

wysbegeerte'.⁷⁷ Zeker de controverse rondom de zaak Jean Calas en de Nederlandse vertaling van Voltaires *Verhandeling over de Verdraagzaamheit* genereerden veel aandacht.⁷⁸ De auteurs van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* balanceerden daarbij tussen bewondering voor en kritiek op de auteur. Voltaire had zich prijzenswaardig opgesteld in de zaak Calas, maar de Nederlandse recensent was tegelijkertijd ontevreden met de historische schets die Voltaire gaf van de vervolging van christenen in de antieke periode.⁷⁹

Hoewel Voltaire zich scherp uitliet over de Bijbelse geschiedenis en de Heilige Schrift, waardeerden recensenten zijn spot en vlotte stijl. Het was volgens de recensenten aan de lezer om te oordelen en de waardevolle opmerkingen van Voltaire eruit te halen.⁸⁰ De Nederlandse lezer leerde in de recensietijdschriften Voltaire vooral kennen als deïst, onder meer dankzij parodieën op zijn religieuze ideeën in het mengelwerk, een rubriek die allerlei soorten bijdragen bevatte, zoals gedichten, verhandelingen en anekdotes. Zo contrasteerden de auteurs van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* de doodsangsten die de stervende Voltaire zou hebben doorstaan met de vreedzame en rustige dood van de goede christen Joseph Addison.⁸¹ Ook in de levensbeschrijving van Voltaire uit 1777 – een belangrijk middel om geschiedschrijvers bij de lezers te introduceren – was geschiedschrijving slechts een van zijn vele bezigheden, naast poëzie en wijsbegeerte.⁸²

77 Anoniem, *Boekzael* (1808) 211-219, aldaar 216. Zie ook: Joris van Eijnatten, 'Van opruier tot icoon. Het Nederlandse Voltairebeeld in de achttiende en negentiende eeuw' in: *Voltaire en de Republiek. Teksten van Voltaire over Holland en Hollanders* (Amsterdam en Antwerpen 2006) 455-464. In mijn analyse van de recensietijdschriften heb ik mij beperkt tot expliciete referenties aan de geschiedschrijvers, getraceerd met behulp van de registers achterin. Vaak betroffen dat de recensies van hun werk, soms waren het levensbeschrijvingen of andere verwijzingen.

78 De zaak draaide om de vervolging van de protestantse Jean Calas die in 1762 werd veroordeeld tot radbraking vanwege de vermeende moord op zijn katholieke zoon. Calas hield zijn onschuld tot het einde vol. Voltaire kaartte diens onterechte veroordeling aan door middel van een publieke campagne. Uiteindelijk werd de uitspraak in 1764 herzien door koning Lodewijk XV waarna Calas' weduwe financiële compensatie ontving.

79 Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1765) 5^e deel, 1^e stuk, 187-190. Een jaar later plaatsten de auteurs een lange brief van Voltaire over dezelfde zaak, waarbij ze opmerkten dat ze de 'sneren' niet hadden vertaald. De lezer kon onmogelijk alle godsdienstige en andere geschillen bijhouden waarin Voltaire was verwikkeld. Zie: *Ibidem* (1766) 6^e deel, 2^e stuk, 226-232.

80 *Ibidem* (1769) 2^e deel, 1^e stuk, 545-559.

81 *Ibidem* (1787) 3^e deel, 2^e stuk, 93-94.

82 Het gaat hier om een vertaling van een stuk uit het Frans. De bespreking van Voltaires bezigheden reikte maar tot circa 1744. *Ibidem* (1777) 6^e deel, 2^e stuk, 162-167 en 207-211. De term 'deïst' werd in de achttiende eeuw niet nauwkeurig omschreven en ook in de hedendaagse historiografie is de term onderwerp van debat. Tijdgenoten gebruikten de term vaak weinig precies en eerder als bredere kritiek op 'afwijkende' meningen over het christendom. Zie: David A. Pailin, 'Should Herbert of Cherbury be regarded as a "deist"?' *The Journal of Theological Studies* 51 (2000) 113-149, aldaar 128-131. Zie voor recente kritiek op het gebruik van de term deïsme: S.J. Barnett, *The Enlightenment and religion: the myths of modernity*

Voltaire kreeg gedurende zijn leven uitgebreide kritiek te verduren op zijn geschiedwerken.⁸³ Deze kritiek was ook zichtbaar in de Nederlandse vertalingen, bijvoorbeeld in de *Historie van Karel den XII*. Johannes Haverkamp, die al enkele toneelstukken van Voltaire had vertaald, kreeg bij zijn vertaling van het geschiedwerk te maken met kritiek van de Franse reiziger Aubry de la Motraye. Laatstgenoemde had tijdens zijn reizen in het gezelschap rondom de Zweedse koning verkeer en weerlegde Voltaires relaas op meerdere punten. Voltaire had vervolgens een verweerschrift opgesteld, waarin hij de herkomst en betrouwbaarheid van zijn bronnen besprak. Haverkamp bepaalde per kritiekpunt welke versie hij het meest geloofwaardig vond. Hij wijzigde de tekst door ongeloofwaardige onderdelen weg te laten, opmerkingen van De la Motraye op te nemen, uitspraken van Voltaire die De la Motraye ‘verdacht’ vond toch te behouden of door hun beider opmerkingen naast elkaar te incorporeren in de tekst. Soms sloeg hij voor de volledigheid zelf de bronnen erop na.⁸⁴ Haverkamps opmerkingen over de totstandkoming van de Nederlandse vertaling werden uit de paratekst overgenomen in de recensie. Volgens de recensent leverde het geheel een ‘geloofwaardig, beknopt en aangenaam levensverhaal’ van Karel XII op.⁸⁵ De vertaler van de *Siècle de Louis XIV*, Pieter le Clerq, werkte tijdens zijn vertaling met meerdere edities van het werk. Hij combineerde in zijn Nederlandse vertaling een editie uit Dresden, de toegevoegde opmerkingen in de Frankfurtse druk en een bijvoegsel dat Voltaire apart had gepubliceerd. In het voetnotensysteem maakte hij voortdurend onderscheid tussen Voltaires aanvullingen, de kritische kanttekeningen van ‘den heer de la B**’ en zijn eigen, aanvullende opmerkingen.⁸⁶ Zijn vertaling werd helaas niet gerecenseerd in de hier bestudeerde recensietijdschriften.

De recensenten van de *Boekzael* gaven weinig duiding aan de werkwijze van Voltaire als geschiedschrijver in de twee geschiedwerken die ze wel bespraken. De vier lange uittreksels van de *Historie van Karel den XII* in 1733 waren weinig meer dan een samenvatting. Na een toelichting op de aanpassingen die Haverkamp had doorgevoerd, volgde de recensent de chronologie van het geschiedwerk. De lezer kreeg een overzicht van de veldslagen en bredere politiek-militaire verwickelingen,

(Manchester en New York 2003). Zie voor een inhoudelijke bespreking van het deïsme van Voltaire en Hume: Gianluca Mori, ‘Hume, Bolingbroke, and Voltaire: Dialogues concerning Natural Religion, Part XII’ *Etica & Politica* 20 (2018) 319-340. De Nederlandse recensenten noemden alleen Hume expliciet ‘deïst’, maar uitten vergelijkbare kritiek op Voltaire en Gibbon: de scherpe kritiek van deze drie auteurs op het christendom werd niet gewaardeerd.

83 O’Brien, *Narratives of Enlightenment*, hoofdstuk 1.

84 Johannes Haverkamp, ‘Voorbericht’ in: *Historie van Karel den XII. Koning van Zweden*. Twee delen (Amsterdam 1733).

85 Anoniem, *Boekzael* (1733) 286.

86 Voltaire, *De Eeuw van Lodewyk den XIV*. Twee delen (Amsterdam 1754) 4-5.

François-Marie Arouet de Voltaire (1694-1778)

ingedeeld per jaar. De geschiedenis van Europa was nauwelijks aanwezig; slechts sporadisch verwees de recensent, tussen de veldslagen van Karel XII door, naar de bondgenootschappen die werden gesloten tussen Europese landen.⁸⁷

Meer inzicht in de werkwijze van Voltaire gaf de recensent van *L'Histoire de l'Empire de Russie* in 1762. De recensent prees de 'bekwaame en vlugge pen' van de beroemde schrijver, die nieuwe informatie over Rusland en het hof van Peter de Grote wist te vermelden op basis van 'echte stukken', hem toegestuurd vanuit Sint-Petersburg. De satirische stijl van Voltaire werkte ook goed in de geschiedschrijving. De recensent citeerde met plezier een aantal voorbeelden uit de voorrede van Voltaire. Zo dreef Voltaire de spot met auteurs die de oorsprong van alle volkeren uit 'den stik donkeren der Oudheid' wilden opdelfen en daarbij gebruikmaakten van onwaarschijnlijke redeneringen. China zou bijvoorbeeld een Egyptische kolonie zijn geweest, want de Egyptenaren gebruikten een kandelaar voor licht en de Chinezen een lantaarn. De resterende ruimte vulde de recensent met historische feiten over het hof van Peter de Grote waarvan hij vermoedde dat de meeste lezers die nog niet zouden weten.⁸⁸

De receptie van David Hume

Humes geschiedschrijving kreeg aanzienlijk meer aandacht dan die van Voltaire. De receptie van zijn *History of England* (1754-1761) is goed te volgen vanwege de Nederlandse vertaling en de besprekingen daarvan in de recensietijdschriften. De Nederlandse vertaling van de *History of England* verscheen ruim tien jaar na het origineel. In de *Boekzael* van 1768 publiceerden de Rotterdamse boekverkopers Philippus en Andres Losel, Hendrik en Jan Daniel Beman, Jacobus Bosch, Nicolaas Smithof en Jacob Burgvliet voor het eerst hun intentie om de *History of England* te vertalen en te publiceren in acht delen. Aangezien de Rotterdamse uitgevers moesten concurreren met de reeds verschenen Franse vertaling, gaven ze drie argumenten voor hun onderneming. Zij publiceerden met *Historie van Engeland* de eerste Nederlandse vertaling van Humes geschiedwerk. Zij baseerden hun vertaling op de verbeterde en vermeerderde Londense druk van 1767. De Franse vertaling vonden zij onbetrouwbaar, omdat de katholieke vertaler onterechte inhoudelijke wijzigingen had aangebracht.⁸⁹ Vervolgens bespraken zij de opzet van hun Nederlandse uitgave, van het papier waarop de boeken werden gedrukt tot hun intentie om jaarlijks twee delen te laten verschijnen. Tot slot beschreven

87 Anoniem, *Boekzael* (1733) 284-303, 529-553, 704-724; *Ibidem* (1734) 290-311.

88 *Ibidem* (1762) 146-158, aldaar 146-148.

89 David Hume, *Historie van Engeland*. Eerste deel (Rotterdam 1769) 'Bericht van de drukkers', 3-5; Anoniem, *Boekzael* (1768) 'Letternieuws', 80-81. Reinier Arrenberg werd hier nog niet genoemd, maar deed wel mee aan de onderneming.

zij de procedure van intekening. Daaraan werkten de meeste boekverkopers in de grootste steden van de provincies mee.⁹⁰

De boekverkopers behaalden niet de gewenste vijfhonderd intekenaren, maar ze besloten toch de geschiedenis te vertalen en te drukken.⁹¹ Op de alfabetisch geordende intekenlijst stonden uiteindelijk 180 intekenaren, samen goed voor 256 exemplaren. Het merendeel van de werken werd aangekocht door boekhandelaars; de Rotterdamse uitgevers reserveerden zelf het grootste deel voor hun eigen boekwinkels. Verder werd Humes *Historie van Engeland* gekocht door mensen in bestuurlijke functies uit Rotterdam en omgeving. Losse exemplaren werden aangeschaft door mensen in militaire functies, kooplieden, hoogleraren, predikanten en artsen. Opname in de lijst van intekeningen was vaak een middel om status te verwerven. Wie de werken echt lazen of wat ze ervan vonden, is moeilijk te achterhalen. Wel vonden vier leesgezelschappen het de moeite waard om het vertaalde werk aan te schaffen.⁹²

De receptie van Humes historische *magnum opus* begon al voordat de Nederlandse vertaling tussen 1769 en 1774 werd gepubliceerd en de eerste recensies werden geschreven. Hume had namelijk een omstreden reputatie verworven in de Republiek vanwege zijn eerdere filosofische traktaten. De Engelstalige werken, waaronder zijn eerste werk *A Treatise of Human Nature*, werden nauwelijks besproken in de recensietijdschriften, maar met de Franse vertalingen van zijn *Essays* groeide Humes bekendheid. Zijn werk *Political Discourses* werd in 1764 vertaald in het Nederlands door Kornelis van Tongerlo. Het resultaat, de *Wysgeerige en Staatkundige Verhandelingen*, maakte Hume bekend onder een breder Nederlands publiek. Van Tongerlo speelde een grote rol in de beeldvorming over Hume, omdat hij in zijn vertaling voortdurend in discussie ging met Humes opvattingen. Veel van Van Tongerlo's opmerkingen vonden ook hun weg naar de recensies.⁹³ In de recensies over Humes essays stonden zijn vermeende deïstische opvattingen centraal. Hume liet zich tijdens zijn leven nooit expliciet uit over zijn religieuze overtuiging, maar volgens de Nederlandse recensenten bewezen zijn essays – en dan vooral het essay *Of Miracles*, over de onmogelijkheid van wonderen – zijn deïstische opvattingen.⁹⁴

Dit beeld van Hume als deïst werd uitgebouwd in het mengelwerk van de tijdschriften of in recensies van andere werken. Zo bespraken de schrijvers van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* de Nederlandse vertaling van John Lelands *A View of the Principal Deistical Writers that have Appeared in England during the*

90 Anoniem, *Boekzael* (1768) 'Letternieuws', 80-81.

91 Hume, *Historie van Engeland*. Eerste deel (Rotterdam 1769) 'Bericht van de drukkers', 3-5.

92 Hume, *Historie van Engeland*. Eerste deel ((Rotterdam 1769) 'Namen van de Heeren Intekenaren'. Zie ook: Prins, 'Hume, genoemd', 69-70.

93 Zie hiervoor: Weber, 'Die Niederlande', passim; Prins, 'Hume, genoemd', passim.

94 Prins, 'Hume, genoemd', 32-53.

Last and Present Century. Het tweede deel van zijn werk was volledig gewijd aan het weerleggen van de argumenten van de deïsten Hume en Bolingbroke.⁹⁵ In 1783 stonden Hume en Bolingbroke opnieuw centraal in het mengelwerk met een vergelijking tussen hun karakters en literaire ambities. De auteur betreurde dat Hume zijn gematigde en sociale karakter – waarvan de ‘zeden de eerste en zuiverste eeuwen der Christenen ten cieraad’ zouden hebben gestrekt – en zijn ontwikkelde denkvermogen had misbruikt ‘om den *Christelyken Godsdienst* het onderste boven te keeren’.⁹⁶ In het mengelwerk stond ook nog een uitgebreide reactie op Humes these dat de eerste godsdienst van mensen afgoderij of veelgoderij moest zijn geweest. De historische bewijzen die Hume hiervoor gaf, werden door de auteur weerlegd, omdat ze in tegenspraak waren met Genesis. Hume, zo concludeerde de auteur, verdiende meer lof als geschiedschrijver dan als wijsgeer.⁹⁷

Hoewel de Nederlandse recensenten de *Historie van Engeland* prezen, lazen zij de achtdelige reeks duidelijk met Humes reputatie als sceptisch filosoof in hun achterhoofd.⁹⁸ Ze waardeerden Humes brede perspectief op de geschiedenis van Europa, maar hadden soms moeite met zijn analyse van de godsdienstige veranderingen in vroegmodern Europa. In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* kwam dit godsdienstige aspect nauwelijks aan bod, omdat de recensenten zich beperkten tot de karakterschetsen van vorsten. De lezer kreeg daardoor alleen inzicht in hoe de religieuze opvattingen van vorsten pasten in de historische context. Zo verklaarde Hume het bijgeloof en religieuze dweperij van Edward VI en Maria Stuart vanuit de geest van de zestiende eeuw.⁹⁹ Ook citeerden de recensenten Humes reflecties op de manier waarop religieuze partijzucht bij voorgaande geschiedschrijvers de geschiedschrijving had vervormd.¹⁰⁰

De schrijvers van het meer orthodoxe recensietijdschrift *Boekzael* wezen echter in de openingszin van hun eerste recensies over de *Historie van Engeland* al meteen op Humes sceptische en deïstische opvattingen. ‘De *Geschiedschryver* hier voor ons, is als een *Scepticus* uit zyne andere Schriften genoeg bekend’.¹⁰¹ Deze sceptische houding had ook haar voordelen. Hume was in staat eerdere, partijdige geschiedschrijvers te corrigeren, al had hij soms ‘op wat al te lossen voet, het gezag

95 Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1766) 6^e deel, 1^e stuk, 339-350.

96 Ibidem (1783) 5^e deel, 2^e stuk, 504-507, aldaar 505.

97 Ibidem (1781) 3^e deel, 2^e stuk, 457-466, aldaar 457-458. Zie voor nog meer kritiek bijvoorbeeld een vertaald dodengesprek uit het Engels: Ibidem (1783) 5^e deel, 2^e stuk, 666-674. Zie ook: Ibidem (1793) 2^e stuk, 84.

98 Doordat de Nederlandse aandacht voor zijn filosofische traktaten zo laat op gang kwam, konden de recensenten in hun besprekingen van de vertaalde *Political Discourses* al verwijzen naar Hume als de ‘beroemden Geschiedschryver’. Zie: Prins, ‘Hume, genoemd’, 44.

99 Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1771) 5^e deel, 1^e stuk, 225; 1772, 1^e deel, 1^e stuk, 220.

100 Zie bijvoorbeeld: Ibidem (1770) 4^e deel, 1^e stuk, 122-128, aldaar 123-124.

101 Anoniem, *Boekzael* (december 1767) 697-709, aldaar 697.

David Hume (1711-1776)

van andere geloofwaardige Schryvers gewraakt'.¹⁰² De recensenten van de *Boekzael* genoten ook van Humes kritiek op de katholieke kerk, zoals hun aandacht voor de moord op de aartsbisschop van Canterbury, Thomas Becket, illustreert. Hoe was het mogelijk dat een aartsbisschop zoveel bedevaarten kreeg na zijn overlijden,

¹⁰² Ibidem.

terwijl wijze wetgevers die de wereld hadden verbeterd geen erkenning kregen?¹⁰³ Ook de schets van kardinaal Thomas Wolsey's vergaande invloed op het beleid van Hendrik VIII nam de recensent in zijn geheel op om te laten zien 'tot welk eene buitenspoorige hoogte van trotsheid en pracht een Geestelyke, in die tyden, gelegenheid hadt op te klimmen, en hoe bekwaam onze Historieschryver is, om ze naar het leven te schilderen'.¹⁰⁴

Zulke passages bij Hume werden gewaardeerd voor zijn kritiek op het katholicisme, maar zijn kritiek op het protestantisme werd minder hartelijk ontvangen. De recensent was dan ook uiterst kritisch over Humes bespreking van de reformatie. 'Nergens kykt de Deïst in deeze Historie sterker uit, dan in 't verhaal deezer gebeurtenis; want de Hervormers worden hier vry ruuw behandeld, en vry lomp beschuldigd van dwepery, als of die de eenige dryfveer geweest ware van alle hunne handelingen'.¹⁰⁵ Hume deed het voorkomen alsof de gereformeerden onredelijke mensen waren, die niet door waarheid en bewijzen waren overtuigd, maar handelden vanuit arrogantie. De recensent wees daarom maar zelf op de dank die de wereld was verschuldigd aan deze 'oordeelkundige Liederen'. Verder wilde hij hier weinig woorden aan vuilmaken. De verstandige en onpartijdige lezer die de geschiedenis van de reformatie kende, zou zelf de onjuistheid van Humes interpretatie kunnen herkennen en corrigeren.¹⁰⁶ Toch kon de recensent het niet laten om af en toe kritische kanttekeningen te plaatsen: 'In de XXXI. afdeeling redeneert de Historieschryver wederom op zyne gewoone wyze over de Godsdienstige Grondbeginselen van het Volk'.¹⁰⁷

De uitgevers van de Nederlandse vertaling hadden de kritiek op Humes vermeende deïsme waarschijnlijk al verwacht. In het achtste en laatste deel plaatsten ze een kort voorwoord van de inmiddels overleden vertaler Nicolaas Smithof. Die verdedigde Hume tegen de aantijgingen van zowel zijn vermeende politieke partijdigheid voor de Stuarts als tegen de 'besmettende Wysbegeerte' die in het werk zou heersen. Smithof vond deze kritiek ongegrond. 'Wie derhalven, in 's Mans *Historie van Engeland* dezelfde vlekken denkt te zullen vinden die men in zyne *Proeven van Wysbegeerte* meend te ontdekken, bedriegd zich merklyk'.¹⁰⁸ Hume stelde zich allereerst als historicus op, niet als wijsgeer. De sporadische filosofische

103 Ibidem, 705. De recensent gebruikte in dezelfde bespreking Humes anekdote over een conflict tussen monniken en koning Jan om ook contemporaine ordes te bekritisieren. Het was geen verrassing dat geestelijken in 'bygelovige dagen' simpele, schampere opmerkingen al bestempelden als 'Godverzaakend', want in 'deeze verlichte tyden' zijn er nog voldoende geestelijken die zonder schroom de godsdienst en de regels van hun orde vermengen. Ibidem, 708.

104 Anoniem, *Boekzael* (1773) 657-674, aldaar 660.

105 Ibidem, 666-667.

106 Ibidem.

107 Ibidem, 667. Om onbekende redenen stokten de besprekingen in de *Boekzael* na zes delen.

108 Hume, *Historie van Groot Britannie*. Achtste deel (Amsterdam 1762) 'De vertaler aen den lezer'. Smithof was zelf remonstrant.

opmerkingen die in het werk stonden getuigden bovendien van bescheidenheid en gematigdheid. Nergens keerde Hume zich tegen de godsdienst; hij behandelde slechts de gebreken en ondeugden in de geschiedenis van de kerk.¹⁰⁹ Al met al schetsten de Nederlandse recensenten een positief beeld van Humes *Historie van Engeland*, maar de gunstige ontvangst werd hier en daar getemperd door de deïstische reputatie die hij had verworven met zijn eerdere filosofische traktaten.

De receptie van William Robertson

Robertson, de tijd- en landgenoot van Hume, had in tegenstelling tot laatstgenoemde geen apologie nodig. Meer dan de andere hier besproken geschiedschrijvers werd hij door Nederlandse recensenten enthousiast ontvangen. Zij vonden in Robertsons oeuvre alle voordelen van de verlichte geschiedschrijving, maar dan met respect voor het protestantse wereldbeeld. Robertson was lid van de moderate partij in de Presbyteriaanse Kerk van Schotland en zijn opvattingen sloten goed aan bij die van veel uitgevers, recensenten en schrijvers in de Nederlandse Republiek.¹¹⁰ Robertson had bovendien geen reputatie in de Republiek voordat hij geschiedschrijver werd. Hij ontleende zijn bekendheid uitsluitend aan zijn geschiedwerken, die ook allemaal in het Nederlands werden vertaald. Met de weinige informatie die de recensenten over zijn leven kregen, konden ze het positieve beeld dat van hem bestond verder uitbouwen. Zijn reputatie sprak op een gegeven moment voor zichzelf. De recensent van de *Boekzael* verwoordde dat toen hij in 1778 de *Geschiedenis van America* aldus inleidde: 'De Bekwaamheid van ROBERTSON is te over bekend, en deze naam behoeft maar alleen boven een Boek te staan, om 'er de gunstigste gedagten van te maken.'¹¹¹

De geldigheid van deze uitspraak blijkt uit de vertalingen van Robertsons geschiedwerken. Robertson werd in eigen land in 1759 bekend met de *History of Scotland*. De eerste Nederlandse vertaling van werk van zijn hand kwam echter pas in 1772 en dat was de vertaling van Robertsons tweede geschiedwerk *The History of The Reign of Emperor Charles V* uit 1769. Net als Humes *Historie van Engeland* kwam deze uitgave waarschijnlijk tot stand in Rotterdam, onder leiding van Dirk Vis en Pieter Holsteyn. Ook hier geschiedde de publicatie op basis van intekening. De intekenlijst telde 220 intekenaars, samen goed voor 427 exemplaren. De samenstelling van de kopers kwam grotendeels overeen met de intekenlijst van Hume. De meeste exemplaren werden aangeschaft door boekverkopers in de grote steden. Losse

109 Ibidem. Zie ook: Prins, 'Hume, genoemd', 72-74.

110 Zie voor de nauwe relatie tussen Robertsons theologische en geschiedkundige opvattingen: Smitten, 'William Robertson: the minister as historian', passim.

111 Anoniem, *Boekzael* (november 1778) 586-597, aldaar 586.

exemplaren kwamen in het bezit van de bestuurlijke elite, kooplieden, militairen en predikanten. In totaal had Robertsons werk een wat lager aantal predikanten dat zich intekende dan Hume, maar meer leesgezelschappen. Zes leesgezelschappen kochten een exemplaar.¹¹² De eerste Nederlandse vertaling van Robertsons *Historie der Regeering van keizer Karel den Vyfden* oogstte veel succes. In 1778 kondigden Vis en Holsteyn een herdruk aan van het gehele werk.¹¹³

Rond 1780 kwam de machinerie echt goed op gang. De uitgevers Jacob Yntema en Jacob Tieboel in Amsterdam eigenden zich voor meerdere publicaties de rechten toe en brachten in korte tijd de resterende geschiedwerken van Robertson in vertaling op de markt. Ze publiceerden allereerst de Nederlandse vertaling van de *History of America*, een jaar na de verschijning van het origineel. Waarschijnlijk bracht het succes van Robertsons geschiedschrijving ze tot de beslissing om ook de *History of Scotland*, twintig jaar na de verschijning van het origineel, in het Nederlands uit te brengen. De vertaler van het werk, Petrus Loosjes Adriaanszoon, verdedigde in zijn voorrede de onderneming tegen potentieel cynische interpretaties. De uitgevers hadden het werk niet alleen vertaald vanwege de naam van Robertson. De geschiedenis van Schotland stond op zichzelf en droeg alle tekenen van Robertsons kwaliteiten als geschiedschrijver. Niet voor niets was hij dankzij dit werk 's Konings Geschiedschrijver van Schotland geworden.¹¹⁴ Na de vertaling van de *Geschiedenis van Schotland* was het wachten op een nieuw werk van Robertson. Dat was in 1791 met de *Historical Disquisition Concerning the Knowledge the Ancients had of India*. Het boek werd in 1793 in het Nederlands gepubliceerd. Op een ingevoegd achterblad adverteerden de drukker Yntema en de boekverkoper Adriaan Loosjes Pieterszoon ook Robertsons eerdere werken *Geschiedenis van America* en *Geschiedenis van Schotland*.¹¹⁵

In de piek van vertalingen en publicaties rond 1780 leken uitgevers elke snipper van het werk van Robertson te willen publiceren. Dat leidde tot enige verwarring rondom de verschijning van de *Geschiedenis van Oud Griekenland* van een andere William Robertson. In 1781 gaf Willem Holtrop in Amsterdam een Nederlandse vertaling uit van Robertsons preek *The Situation of the World at the Time of Christ's Appearance*. Bij de publicatie van dit werk voegden Holtrop, A. van Paddenburg uit Utrecht en Cornelis van der Aa uit Haarlem achterin een aankondiging van hun

112 Robertson, *Historie der Regeering van Keizer Karel den Vyfden* (Rotterdam 1772) 'Naamlyst der Heeren Intekenaren'. Ik vermoed dat Vis en Holsteyn de drukkers waren van het werk, omdat zij ook de herdruk verzorgden. Zie voetnoot hieronder. In *Boekzael* (mei 1771) staat op pagina 581-582 de oproep dat de voorwaarden voor inschrijving gratis zijn te bekomen bij Vis, Holsteyn en andere boekverkopers.

113 Anoniem, *Boekzael* (januari 1778) 45. In het tijdschrift staat vermeld dat het gaat om een tweede herdruk.

114 Robertson, *Geschiedenis van Schotland* (Amsterdam 1779) 'Berigt des vertaalers'.

115 Robertson, *Geschiedkundig Onderzoek wegens de Kennis, die de Ouden hadden van Indie* (Amsterdam en Haarlem 1793).

publicatie van Robertsons *Geschiedenis van Oud Griekenland*.¹¹⁶ De suggestie dat het hier om dezelfde Robertson ging was duidelijk. Het is moeilijk te achterhalen of Robertsons naam bewust of onbewust werd ingezet om de verkoop te stimuleren. In de recensies van de *Geschiedenis van Oud Griekenland* in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* werd de suggestie dat het hier om de 'echte' William Robertson ging noch bevestigd, noch tegengesproken.¹¹⁷ In 1796 benoemde het tijdschrift wel de onterechte toeschrijving van de *Geschiedenis van Oud Griekenland*. Nadat Petrus Loosjes zich in 1793 in *Geschiedkundig Onderzoek* bekend maakte als de vertaler van Robertsons geschiedwerken en al zijn boeken opsomde, bleek dat de *Geschiedenis van Oud Griekenland* 'van eenen anderen w. robertson is'.¹¹⁸ Met Robertsons overlijden droogde de bron van inkomsten op. Rond 1800 werd postuum wel nog een bijlage bij de *Geschiedenis van America* uitgegeven, gepubliceerd door Robertsons zoon in het Engels en vertaald in het Nederlands. De *Boekzael* raadde iedereen die Robertsons werk *Geschiedenis van America* bezat aan om de bijlage aan te schaffen 'en by dat uitmuntend werk, als een noodzaaklyk aanhangzel, [te] voegen'.¹¹⁹

In de recensietijdschriften ontstond een helder en consistent beeld van Robertson als geschiedschrijver. Robertson publiceerde uitsluitend geschiedwerken en die werden allemaal besproken, vaak in meerdere tijdschriften. Ook de *Algemeene Bibliotheek* recenseerde de vertaalde *Geschiedenis van Schotland*.¹²⁰ De recensenten bouwden hun positieve beeld van Robertson verder uit met citaten uit *The Monthly Review* of van tijdgenoten als Hume, Gibbon of Lord Chesterfield.¹²¹ Deze recensies presenteerden hem als een wijsgerig en modern geschiedschrijver. Hierbij keken de recensenten met een schuin oog naar elkaars besprekingen. Zo bespraken de *Vaderlandsche Letteroefeningen* en de *Boekzael* allebei in detail hoe Robertson de Mexicaanse kunst niet op haar esthetische waarde wilde beoordelen (hij noemde de kunstwerken ruw en gebrekkig), maar haar beschouwde als de eerste stap richting de schrijfkunst. De recensies bevatten informatie over hoe Robertson aan de afdrucken van de bronnen was gekomen, wat eerdere schrijvers daarover hadden verkondigd en zijn argumenten voor een herinterpretatie.¹²²

116 Robertson, *Redenvoering* (Amsterdam en Haarlem 1781). Volgens de *Vaderlandsche Letteroefeningen* is deze redevoering naar het Nederlands vertaald en uitgegeven in Dordrecht bij P. van Braam. Zie: *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1796) 266-275, aldaar 274.

117 Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1781) 228-232.

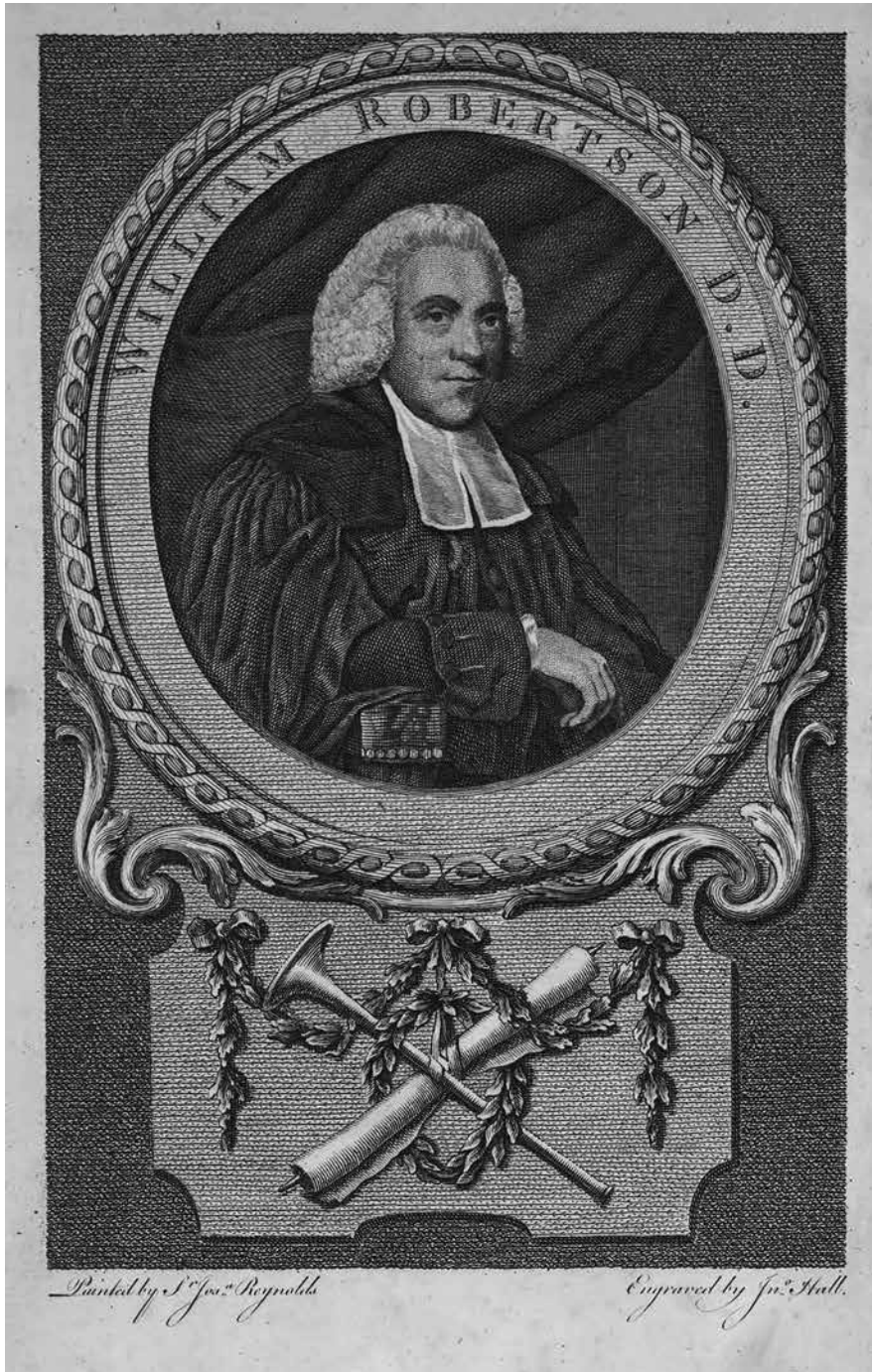
118 Ibidem (1796) 274.

119 Anoniem, *Boekzael* (mei 1801) 534-538, aldaar 538.

120 Anoniem, *Algemeene Bibliotheek* (1782) 297-333 en Ibidem (1784) 43-75 en 121-157.

121 Meermaals citeerden ze de opmerking van Lord Chesterfield. Zie bijvoorbeeld: Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1779) 1^e deel, 1^e stuk, 398-406, aldaar 401.

122 Anoniem, *Boekzael* (1779) 554-562; Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1779) 1^e deel, 1^e stuk, 320-328.

William Robertson (1721-1793)

Behalve in de vele recensies, was Robertsons werk ook nadrukkelijk aanwezig in het mengelwerk van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Dat Yntema en Tieboel, de belangrijkste uitgevers van Robertsons geschiedwerk, ook de *Vaderlandsche Letteroefeningen* drukten, speelde hier hoogstwaarschijnlijk een rol. Zonder schroom besteedden ze in hun tijdschrift uitgebreid aandacht aan het werk van Robertson. Van de 'boekverkoper' kregen ze een afbeelding van de Mexicaanse kunst om hun recensie te illustreren.¹²³ In het mengelwerk van 1792 stond een kort geschiedkundig verslag van Robertson over hoe de zijdewormen waren ingevoerd in Europa. De Nederlandse verhandeling was overgenomen uit het Engelstalige origineel dat, zo stond in een voetnoot, 'thans [wordt] vertaald, en staat uitgegeeven te worden by den Drukker deezes j. yntema en a. loosjes pz. Dezelfde hand, die ons de Geschiedenis van America en van Schotland, door dien beroemden Man opgesteld, in 't Nederduitsch leverde, zal ook die Vertaaling vervaardigen.'¹²⁴ Deze vertaler was Petrus Adriaanszoon Loosjes, ook actief in de redactie van *Vaderlandsche Letteroefeningen* en tevens vertaler van Engelse publicaties naast het werk van Robertson, onder meer van prijsverhandelingen bij Teylers Genootschappen.¹²⁵

Niet alles draaide om economische belangen; de inhoud van Robertsons werken was eveneens belangrijk. Voordat Yntema en Tieboel de uitgevers werden, was er al veel aandacht voor Robertson in het mengelwerk. Daarin verscheen bijvoorbeeld een verhandeling over de oorsprong en gevolgen van de kruistochten, overgenomen uit Robertsons *Historie der Regeering van Keizer Karel den Vyfden*. In acht pagina's kreeg de lezer inzicht in hoe uit een feodaal stelsel van onderdrukking een bloeiend Europees handelsrijk oprees.¹²⁶ In hetzelfde jaar publiceerden de schrijvers van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* opnieuw een fragment uit dat werk van Robertson, ditmaal een schets van het karakter van Karel V.¹²⁷ Deze karakterschets kwam twintig jaar later terug in de recensie van Petrus Loosjes *Characterkunde der Vaderlandsche Geschiedenissen*. Loosjes was de vaste vertaler van Robertsons geschiedwerken bij Yntema en Tieboel en hij had Robertsons werk gebruikt voor zijn eigen *Characterkunde*. De recensent noemde Loosjes' gebruik van Robertson, maar het stuk was te lang om over te nemen. De lezer moest daarom zelf beslissen

123 Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1779) 1^e deel, 1^e stuk, 322-326.

124 Ibidem (1792) 2^e stuk, 26-28, aldaar 26.

125 Petrus Loosjes vertaalde niet alleen Robertsons geschiedwerken in het Nederlands, maar ook Engeltalige prijsverhandelingen voor Teylers Genootschappen. Hij was lid van Teylers Godgeleerd Genootschap. Zie voor voorbeelden van uitbetalingen aan P. Loosjes voor zijn vertalingen bij Teylers, TSA: 622-097 en 624-050. Zie voor meer informatie over vertalingen in achttiende-eeuws Nederland: Dirk Schoenaers, Theo Hermans, Inger Leemans e.a., *Vertalen in de Nederlanden. Een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2021) part 3.

126 Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1770) 3^e deel, 2^e stuk, 433-440.

127 Ibidem (1770) 4^e deel, 2^e stuk, 74-77.

of Loosjes was geslaagd in het aanbrengen van 'eenige diepzels en hoogzels' in Robertsons schets en het duiden daarvan in de Nederlandse context.¹²⁸

Zeer vroeg publiceerden de schrijvers van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* ook over Robertsons leven en karakter. In 1774, kort na het verschijnen van de *Historie der Regeering van Keizer Karel den Vyfden*, verscheen een eerste biografische schets. Landgenoten, zo schreef de anonieme auteur, wilden graag meer informatie over buitenlandse auteurs wier vertaalde werken met zoveel genoegen en gretigheid gelezen werden. Vaak was er tijdens een leven onvoldoende informatie om een levensbeschrijving te verzorgen, dus de uitgevers waren blij dat ze deze verhandeling in handen hadden gekregen. In de korte biografie werden Robertsons leven en karakter nadrukkelijk verbonden met zijn geschiedschrijving. Op de Algemene Vergadering van de Kerk van Schotland viel de presbyteriaanse Robertson al op met de 'manlyke en overreedende Welsprekenheid' die ook zijn geschiedschrijving kenmerkte. Hij werd verkozen om zijn partij te vertegenwoordigen en die ervaring bereidde Robertson voor op de compositie van zijn geschiedwerken, waarin 'eene kennis van 't menschlyk hart, en de Wereld te vinden [is], welke wy by de meeste andere Geschiedschryvers te vergeefs zoeken'.¹²⁹ Robertsons ervaring in het regelen en sturen van driften van mensen maakte hem tot een beter geschiedschrijver dan een kamergeleerde kon zijn. Immers, 'die leevende voorbeelden zyn kragdaadiger onderwyzers, dan de doode Boeken'.¹³⁰ Daarna besprak de auteur in chronologische volgorde zijn werken.¹³¹ De biografie werd herdrukt in het 'Berigt des Vertaalers' in de Nederlandse vertaling van *Geschiedenis van America*.¹³²

Robertsons overlijden leidde tot een hernieuwde interesse in zijn leven en werk. Toen de Nederlandse vertaling van *Historical Disquisition* werd gepubliceerd, was Robertson net overleden. De *Boekzael* en de *Vaderlandsche Letteroefeningen* herdachten daarom in hun recensies van het werk alle prestaties van Robertson.¹³³ In 1796 eerden de *Vaderlandsche Letteroefeningen* hem nog met een lang verslag over zijn leven, karakter en werk. De nadruk lag hierin op zijn geschiedschrijving. Al zijn werken vertoonden 'dezelfde onvermoeide geduldigheid in het verzamelen der Bouwstoffen, hetzelfde keurig oordeel om ze te rangschikken, dezelfde klaarheid in 't verhaalen, en de eigenste toelichtende opheldering, welke (...) den roem van

128 Ibidem (1790) 5^e deel, 1^e stuk, 376.

129 Ibidem (1774) 3^e deel, 2^e stuk, 344-347, aldaar 346.

130 Ibidem.

131 Ibidem, 344-347. De chronologie liep van Robertsons preek tot de *Geschiedenis van America* die Robertson tijdens het verschijnen van deze biografische schets nog aan het schrijven was.

132 Robertson, *Geschiedenis van America* (Amsterdam 1778) 'Berigt des Vertaalers'. Hier staat ook vermeld dat deze drukker de preek vertaald wilde publiceren, maar ik heb daar geen exemplaren van gevonden.

133 Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1793) 1^e stuk, 576-586, aldaar 586; Anoniem, *Boekzael* (oktober 1793) 425-434.

deezen Schryvers buiten 's Lands hebben uitgebreid'.¹³⁴ Robertsons prestaties werden geprezen met zowel inhoudelijke als financiële argumenten. De recensent besprak de inkomsten en de onderscheidingen die Robertson voor zijn werk had ontvangen.¹³⁵

De ongekende waardering voor Robertsons geschiedschrijving had vooral te maken met zijn protestantse achtergrond. De visie van de protestantse predikant op de rol van God in de geschiedenis sloot goed aan bij de Nederlandse verlichte ideeën daarover in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* en andere Nederlandstalige recensietijdschriften.¹³⁶ De *Boekzael* citeerde, net als bij Hume, rijkelijk uit Robertsons antikatholieke opmerkingen.¹³⁷ Op beslissende momenten was God aanwezig in het verhaal als drijvende kracht achter de historische gebeurtenissen. De recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* besprak uitgebreid hoe Robertson in zijn verklaring voor de reformatie de wereldlijke oorzaken verenigde met de christelijke opvattingen over de Voorzienigheid. De zestiende-eeuwse wereld was rijp voor de reformatie. De onvrede over de katholieke kerk vanwege de praktijk van aflaten, de uitvinding van de boekdrukkunst, de komst van Luther en de groei van zijn aanhang werkten allemaal mee in het bezielende plan van God.¹³⁸

Hoewel in de paratekst van de Nederlandse vertaling van zijn geschiedschrijving vooral het beeld van Robertson als geschiedschrijver werd uitgebouwd, werd de vertaling van Robertsons preek in 1781 door Willem Holtrop in de voorrede vooral religieus gemotiveerd.¹³⁹ De Nederlandse vertaler begon zijn voorrede met het

134 Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1796) 2^e stuk, 266-275, aldaar 274.

135 Ibidem, 266-275.

136 Van Deursen, 'Wijsgerige geschiedschrijving', passim.

137 Anoniem, *Boekzael* (1779) 682-691. Zie voor een analyse van het antikatholicisme in Nederland: Edwina Hagen, *'Een meer of min doodlyken haat'. Antipapisme en cultureel natiebeseft in Nederland rond 1800* (Nijmegen 2008).

138 Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1773) 2^e deel, 1^e stuk, 207-210.

139 De vertaler van de *Historie der Regeering van Keizer Karel den Vyfden* heb ik niet kunnen achterhalen, maar Petrus Adriaanszoon Loosjes maakte zich bekend in 1793 als de vaste vertaler van Robertsons geschiedwerken. Zie: Robertson, *Geschiedkundig onderzoek* (Amsterdam en Haarlem 1793) 'Petrus Loosjes Adriaansz. aan den Nederlandschen lezer'. Zijn doel was om de oorspronkelijke tekst zo getrouw mogelijk te volgen, en 'dat duidelyke, dat eenvoudige, dat waarlyke verheevene' te behouden. Loosjes veroorloofde zich sporadisch een kleine aanpassing door de aantekeningen en ophelderingen op te nemen in voetnoten of de lopende tekst. Zie: Robertson, *Geschiedenis van America* (Amsterdam 1778) 'Berigt des Vertaalers'. Hier en daar maakt Loosjes in zijn vertaling gebruik van toelichtende citaten. Zie bijvoorbeeld: *Geschiedenis van America*. Derde deel (Amsterdam 1778) 'Voorberigt'. De vertaling van Loosjes werd in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* vanwege het opnemen van de aantekeningen in de tekst beter gevonden dan de vertaling van de *Historie der Regeering van Keizer Karel den Vyfden*. Zie: *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1793) 1^e stuk, 576-586, aldaar 578. Zie voor een andere voorrede van Loosjes: *Geschiedenis van Schotland*. Derde deel (Amsterdam 1779) 'Berigt van den uitgeevers'. Hier verdedigde hij zich tegen het verwijt dat de uitgever slechts geld probeerde te verdienen.

betreuren van het bestaan van de zogenaamde wijsbegeerte die het christelijke geloof voorstelde als voortkomend uit een 'zwakheid van geest' en 'bygeloof'. De 'verlichtste eeuw' liet duidelijk zien dat dit argument niet opging. De wetenschappen hadden een ongekende hoogte bereikt en de belangrijkste wetenschappers waren goede christenen en verdedigers van de godsdienst. Robertson werd hier geplaatst in het rijtje van Newton, Leibniz en Locke. De lezers, schreef de vertaler, kenden Robertson al van zijn geschiedschrijving, maar nu konden ze hem ook leren kennen als verlicht christenleeraar die met behulp van historische redeneringen de waarheid van het christelijk geloof aantoonde.¹⁴⁰ Voor de Nederlandse recensenten en uitgevers vielen in Robertsons geschiedschrijving de voordelen van de 'moderne' variant van geschiedschrijving samen met de gewenste protestantse opvatting.

De receptie van Edward Gibbon

Terwijl de namen Hume, Voltaire en Robertson geregeld terugkwamen in de recensietijdschriften, was Gibbon in eerste instantie slechts in de marge aanwezig. Pas in 1810 verscheen de eerste Nederlandse vertaling van *Decline and Fall* en de eerste recensie over zijn geschiedwerk. In de door mij bestudeerde recensietijdschriften werd het Engelstalige origineel niet gerecenseerd. Gibbon is hierdoor een interessante uitzondering. Omdat zijn werk zo laat werd vertaald, kreeg de lezer van de recensietijdschriften slechts op indirecte wijze informatie over Gibbons leven en werk. Zijn naam viel bijvoorbeeld meermaals bij de bespreking van de geschiedwerken van Hume en Robertson. Robertson citeerde hem in zijn inleiding op de *Geschiedenis van America* en de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* nam zijn waarderende opmerking over.¹⁴¹ Ook werd Gibbon genoemd in het rijtje 'wijsgerige' geschiedschrijvers dat *De Recensent* aanhaalde.¹⁴² Soms werd expliciet verwezen naar zijn geschiedwerk *Decline and Fall*. De publicatie van het Engelstalige origineel werd aangekondigd in onder meer de *Algemeene Bibliotheek*.¹⁴³ Enkele vertaalde fragmenten uit de *Decline and Fall* vonden hun weg naar Nederlandse recensietijdschriften.¹⁴⁴ Ook in de bespreking van Stuarts dertigdelige *Romeinsche*

140 Robertson, *Redenvoering over de Gesteldheid der Waereld* (Amsterdam 1781) 'Voorreden'. Na deze gloedvolle voorrede en de vertaalde redevoering maakte Holtrop op het achterblad reclame voor zijn gezamenlijke uitgave van *Geschiedenis van Oud Griekenland*.

141 Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1778) 7^e deel, 1^e stuk, 250-259, aldaar 255.

142 Anoniem, *De Recensent* (1790) 106.

143 Anoniem, *Algemeene Bibliotheek* (1777) 131.

144 Zie bijvoorbeeld: *Algemeen Magazyn van Wetenschap, Kunst en Smaak* (Amsterdam 1787) 2^e deel, 1^e stuk, 285-317; *Vaderlandsche Bibliotheek van Wetenschap, Kunst en Smaak*, (Amsterdam 1789) 1^e deel, 2^e stuk, 271-286; *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk*, 4^e deel (1797) 73-80. Met dank aan Wyger Velema voor de verwijzingen.

Geschiedenissen gebruikten de recensenten Gibbons geschiedwerk om de relevantie van het onderwerp aan te tonen. Stuart was een aanvulling op Gibbons werk, omdat hij in meer detail de verhouding tussen Rome en de Nederlanden in de laat-antieke periode besprak.¹⁴⁵

De Nederlandse lezer van recensietijdschriften raakte bekend met Gibbon als geschiedschrijver, maar leerde hem tegelijkertijd kennen als deïst. Dat beeld ligt in het verlengde van de receptie van Gibbons *Decline and Fall* in Engeland. Hoewel zijn geschiedwerk werd bewonderd, bekritiseerden meerdere auteurs uitgebreid hoofdstuk vijftien en zestien. Gibbon eindigde het eerste deel van de *Decline and Fall* met de neergang van het Romeinse Rijk en de regering van Constantijn. In de laatste hoofdstukken, vijftien en zestien, besprak Gibbon vervolgens de opkomst van het christendom, dat in korte tijd uitgroeide van kleine sekte tot wereldreligie. Eerdere historici verklaarden het verband tussen de neergang van het Romeinse Rijk en de opkomst van het christendom vanuit het kader van de Voorzienigheid. God had een sturende hand gehad in deze historische gebeurtenissen. In zijn hoofdstukken noemde Gibbon echter uitsluitend wereldlijke oorzaken voor de opkomst en vestiging van het christendom in het Romeinse Rijk. Ook weerlegde hij de opvatting van kerkelijke historici dat onder de vroege christenen een hoog aantal martelaren was gemaakt. Dat hoge aantal paste volgens hem niet in het tolerante heidense klimaat dat toen heerste. De Engelse clerus reageerde uiterst kritisch op deze hoofdstukken. De meeste auteurs waren van mening dat Gibbon de lezers verleidde met zijn ironische stijl, zodat hij hen vervolgens kon beïnvloeden met de gevaarlijke deïstische ideeën. Dat Gibbon weigerde de wonderen in de vroegste christelijke geschiedenis te bespreken, was olie op het vuur.¹⁴⁶

De echo's van het debat over Gibbons vermeende deïsme weerklonken nog jarenlang in de Nederlandse recensies. Het enthousiasme dat de recensenten uitten over Gibbons geschiedschrijving werd vaak getemperd door hun onvrede over zijn deïstische ideeën. Een goed voorbeeld hiervan was een levensschets van Gibbon. De schrijvers van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* wilden aandacht aan Gibbons leven en werk besteden, omdat zij zich bewust waren van de gebrekkige informatie over hem. Gelijktijdig met de herdenking van Robertsons leven en werk in 1796 wijdden ze ook een levensschets aan de overleden Gibbon. De auteur van het stuk begon met Gibbons relatieve onbekendheid. Waarschijnlijk hadden weinig lezers van zijn werk gehoord, omdat een Nederlandse vertaling van zijn werk ontbrak, maar ze hadden vast zijn naam horen vallen als eersterangs

¹⁴⁵ Anoniem, *Boekzael* (1794) 40.

¹⁴⁶ David Womersley, *Gibbon and the 'Watchmen of the Holy City': the historian and his reputation, 1776-1815* (Oxford 2002) 5-18. Zie voor Gibbons polemische stijl: 43-99.

geschiedschrijver. De recensenten spraken daarop hun hoop uit dat de Nederlandse vertaling, die al een tijd geleden was aangekondigd, ook daadwerkelijk zou verschijnen.¹⁴⁷ De korte levensschets verschaftte informatie over Gibbons vroege strubbelingen met zijn geloofsovertuiging en besprak zijn eerste werk *Essai sur l'Étude de la Littérature*. In 1776 toonde hij met de *Decline and Fall* zijn ware schrijfvermogen en hij werd in binnen- en buitenland daarvoor bewonderd. De kwaliteit van zijn werk werd vergeleken met Hume en Robertson en mogelijk oversteeg hij zelfs hun werk.¹⁴⁸

Deze lof werd daarna echter snel gematigd. Gibbons stijl was soms 'te heftig' en zijn visie op het christendom ongepast. Natuurlijk was kritiek op het christendom geoorloofd, aldus de recensent, maar Gibbons schets van de vroegste christenen was niet het resultaat van 'vry en opregt onderzoek'. Het was een oneerbiedig 'hoonen' van de christelijke godsdienst. De auteur besprak daarna het debat over de hoofdstukken vijftien en zestien, onder meer de discussie tussen Richard Watson en Gibbon. Hij opperde vervolgens dat de beruchte hoofdstukken misschien de reden waren voor het ontbreken van een Nederlandse vertaling. Dat zou volgens hem onterecht zijn, omdat Watsons *An Apology for Christianity, in a series of letters* al was vertaald in het Nederlands. 'Daar dit Tegengif reeds in onze Taale voorhanden is', waar bleef dan de vertaling van de *Decline and Fall*?¹⁴⁹

In 1810 verscheen eindelijk de langverwachte Nederlandse vertaling van Gibbons *Decline and Fall*. Johannes Allart verzorgde de uitgave in beperkte oplage. Om de financiële waarde van het werk te behouden, werden de vierhonderd exemplaren genummerd gepubliceerd.¹⁵⁰ De doopsgezinde Nicolaas Messchaert trad op als vertaler en de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* haalde uit diens voorrede de typering van Gibbon, Hume en Robertson als 'het edele Driemanschap' en 'de klassieke geschiedschrijveren der nieuwere tijden'. Messchaert besprak in zijn voorrede de biografie van Gibbon, ontleend aan zijn *Miscellaneous Works*, en lichtte de totstandkoming van zijn vertaling toe. Hij had vertaald uit het Engelse origineel, maar had zijn werk wel vergeleken met de Franse en Duitse vertalingen. De Italiaanse variant had hij niet kunnen raadplegen. Naar eigen zeggen had hij zo

147 Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1796) 355-365, aldaar 355.

148 Ibidem, 356-358.

149 Ibidem, 359. Yntema, de drukker van het tijdschrift, had zelf de Nederlandse vertaling van Watson al in 1779 uitgegeven. Zie ook voetnoot: 894. De auteurs noemden in het mengelwerk nog enkele feiten over William Chillingworth die ze hadden ontleend aan Gibbons *Miscellaneous Works* en in 1810 verscheen aanvullende informatie over Gibbons leven. Ibidem (1798) 2^e stuk, 430-432. De informatie over zijn leven was overgenomen uit Gibbons autobiografie. Zie: Ibidem (1810) 503-508, 546-550 en 610-616.

150 Edward Gibbon, *Geschiedenis van het Verval en den Ondergang des Romeinschen Rijks*. Eerste deel (Amsterdam 1810) voorblad achter titelpagina. In het tweede deel vermeldt het impressum J. Ruys als drukker: Gibbon, *Geschiedenis van het Verval en den Ondergang des Romeinschen Rijks*. Tweede deel (Amsterdam 1811) titelpagina.

Edward Gibbon (1737-1794)

getrouw mogelijk Gibbons tekst gevolgd, 'dewijl een vertaler, mijns ordeels, zijnen tekst vinden, niet maken moet'.¹⁵¹ Hij streefde naar een vertaling die in kwaliteit

¹⁵¹ Gibbon, *Geschiedenis van het Verval en den Ondergang des Romeinschen Rijks*. Eerste deel (Amsterdam 1810) 'Voorrede van den vertaler', aldaar IX-X.

overeenkwam met de Duitse versie van de historicus en hoogleraar Friedrich August Wilhelm Wenck. De meeste van diens aanmerkingen had Messchaert in rechte haken opgenomen in de tekst. Natuurlijk, beëindigde Messchaert zijn voorrede, kon hij niet stoppen 'zonder althans met een woord te gewagen van die vermaarde hoofdstukken in dit werk, waarin de heer GIBBON het belangrijke verschijnsel van de voorspoedige uitbreiding des Christendoms aan natuurlijke oorzaken toeschrijft'. Messchaert was kritisch op deze visie, want daarmee zou Gibbon 'den bijzondere invloed der Goddelijke Voorzienigheid, op deze gebeurtenis (...) overtollig maken'.¹⁵² Aangezien Messchaerts opvattingen 'hemelsbreed' van die van Gibbon verschilden, zou hij in het tweede deel van zijn vertaling Gibbons opvatting aankaarten.¹⁵³

De toon van Messchaert werd voortgezet in de recensies van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. De recensent prees Gibbons analyse van deugden en ondeugden in het Romeinse Rijk, maar ook kwamen zijn hoofdstukken vijftien en zestien weer aan bod. Opnieuw werd geopperd, zoals eerder in 1796 en 1798, dat de uitgever zich had laten weerhouden van het publiceren van een Nederlandse vertaling vanwege deze hoofdstukken – en werd dit besluit veroordeeld.¹⁵⁴ In 1811 veranderden de recensies echter van toon. De recensent publiceerde een nieuwe recensie van het eerste deel (zonder te verwijzen naar de vorige recensie over hetzelfde deel) waarin de verklaring voor de vertraagde vertaling was veranderd. De recensent kon zich in deze recensie 'niet verbeelden, dat [de reden voor de vertraging] (...) te zoeken zou zijn in de twee Hoofdstukken van hetzelfde, het vijftiende en zestiende'. De reden zou gezocht moeten worden in 'deze of gene mercantile betrekkingen'.¹⁵⁵ Mogelijk had de uitgever Allart een brief ter toelichting gestuurd.

De recensent opende zijn bespreking van het tweede deel opnieuw met een verwijzing naar de hoofdstukken. Hij had gehoopt Messchaerts opmerkingen over deze hoofdstukken te kunnen bespreken, maar de vertaler had helaas het slot van het werk nog niet bereikt.¹⁵⁶ De recensent van het tweede deel betreurde deze omissie, maar besloot om zelf alvast een inhoudelijke kritiek te geven op Gibbons schets van de vroege christenen. Gibbon gaf helder inzicht in de oorzaken en

¹⁵² Ibidem, XI.

¹⁵³ Ibidem, XI-XII.

¹⁵⁴ Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1810) 1^e stuk, 497-506, aldaar 502. Het werk *An Apology for Christianity* van Richard Watson werd opnieuw aangeprezen. Yntema herhaalde dat hij het werk had gedrukt in 1779. Het was volgens hem een 'meesterstuk' en er waren nog steeds exemplaren voor handen (in 1810!).

¹⁵⁵ Ibidem (1811) 1^e stuk, 270-274.

¹⁵⁶ Gibbon, *Geschiedenis van het Verval en den Ondergang des Romeinschen Rijks*. Tweede deel (Amsterdam 1811) 'Voorberigt van den vertaler'. In dit deel ontbreken de aantekeningen van Wenck, omdat hij zelf niet zo ver was gekomen met zijn vertaling. De voortzetting daarvan door Schreiter vond Messchaert minder goed dan die van zijn voorganger. Messchaert verklaarde het ontbreken van hoofdstuk vijftien en zestien uit het feit dat de Nederlandse vertaling van het tweede deel al zo lang was geworden.

trappen van het toenemende verval, maar veronachtzaamde daarbij ten onrechte de positieve rol die de christelijke godsdienst had gespeeld. De recensent vond het onbegrijpelijk dat Gibbons voorkeur lag bij 'den toestand der Romeinsche wereld onder de betere Keizer, ten nadeele van dien staat van zaken, welken het Christendom heeft daargesteld'.¹⁵⁷ Voortdurend onderschatte Gibbon de beschavende invloed van het christendom en overschatte hij de goedheid van de Romeinse wereld. Want, schreef de recensent, in welke 'min beschaafden Christen-staat heeft men ooit gehoord van eene reeks van zeventien Vorsten, achtervolgens door soldaten of mededingers vermoord?'¹⁵⁸ Na complimenten voor de vertaling van Messchaert, die vrij was van geleende buitenlandse woorden, sprak de recensent zijn verlangen uit dat het volgende deel, met de bespreking van de hoofdstukken vijftien en zestien, spoedig zou verschijnen – een wens die nooit zou worden vervuld.¹⁵⁹ Zo bleef, zelfs na de verschijning van een onafgemaakte Nederlandse vertaling, de deïstische reputatie van Gibbon de receptie van zijn geschiedschrijving bepalen.

Conclusie

De Schotse, Franse, Duitse en Engelse verlichte verhalen kwamen via publicaties in de oorspronkelijke taal, via Nederlandse vertalingen en via recensietijdschriften in Nederland terecht. Nederlandse recensenten fungeerden als poortwachters voor de verlichte geschiedschrijving: zij selecteerden, bespraken en waardeerden (gedeeltes van) deze geschiedwerken voor de Nederlandse lezer. In het hedendaagse historiografische debat over het concept van het verlichte verhaal spelen Voltaire, Gibbon, Hume en Robertson een sleutelrol. In dit hoofdstuk heb ik geanalyseerd hoe Nederlandse recensenten, vertalers en uitgevers deze historici en hun verlichte verhalen zelf omschreven. De schrijvers putten daarbij rijkelijk uit buitenlandse tijdschriften en voorredes, maar een vergelijkende analyse van de afzonderlijke auteurs toont een duidelijke voorkeur voor het werk van Robertson in Nederland.

Volgens de Nederlandse recensenten behoorden de geschiedwerken van Hume, Robertson en Gibbon tot dezelfde, 'moderne' variant van geschiedschrijving. Het belangrijkste inhoudelijke kenmerk van hun geschiedwerken was de uitgebreide aandacht voor de geschiedenis van Europa. Vooral Hume en Robertson brachten volgens de recensenten uitzonderlijk goed in kaart hoe de afzonderlijke Europese landen vanaf 1500 geleidelijk werden verbonden tot een staatkundig geheel. De

¹⁵⁷ Anoniem, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1812) 347-354, aldaar 351.

¹⁵⁸ *Ibidem*, 352.

¹⁵⁹ De reden hiervoor is mij nog onduidelijk. Messchaert leefde nog tot 1833. De uitgever Johannes Allart overleed in 1816.

politieke en religieuze veranderingen in deze vroegmoderne periode hadden Europa blijvend gevormd. Hun werk was daarom nuttig voor het Nederlandse lezerspubliek, ondanks titels als *History of England* en *History of Scotland*. De Nederlandse lezers die het volledige werk van de Britse geschiedschrijvers lazen, zouden vanwege het kosmopolitische perspectief begrijpen hoe het moderne Europa tot stand was gekomen, van de val van het West-Romeinse Keizerrijk tot het heden. De recensenten behandelden in hun teksten bovendien de belangrijkste componenten van het verlichte verhaal. Bijna alle historische keerpunten in het Europese beschavingsproces werden besproken: het belang van de reformatie, de uitvinding van de boekdrukkunst, de groeiende internationale handel en de steeds hogere beschavingsgraad van de Europese volkeren.

De geschiedschrijvers Gibbon, Hume en Robertson stonden met hun werk in de traditie van de beste klassieke geschiedschrijvers: zij maakten het verleden nuttig voor het heden. Meermaals gebruikten recensenten klassieke parallellen om de verlichte geschiedschrijving te duiden. Zo was de Britse geschiedschrijving een perfect voorbeeld van een moderne *historia magistra vitae*: de achttiende-eeuwse lezer leerde het beschavingsproces van Europa begrijpen. De auteurs reflecteerden volgens Nederlandse recensenten met 'oordeel' en 'kunde' op het eigentijdse Europa. Daarbovenop prezen de recensenten ook de historische methode: alle Britse auteurs baseerden hun kennis op grondig en kritisch bronnenonderzoek. Zij profiteerden daarbij van het werk van voorgaande geschiedschrijvers. Ook waren Gibbon, Hume en Robertson in staat om inhoud en methode te verenigen in een aansprekende, verhalende stijl. Hun nadruk op de causale verbanden in het verleden maakte de Europese geschiedenis inzichtelijk voor de Nederlandse lezers.

Terwijl de recensenten het werk van Gibbon, Hume en Robertson onder één noemer behandelden, schitterde Voltaire vooral door afwezigheid. Bovendien verschilde de waardering sterk per auteur. Deze wisselende waardering is grotendeels te verklaren vanuit de in voorgaande hoofdstukken omschreven Nederlandse varianten van het verlichte verhaal. Ook werden de uiteenlopende beelden van de individuele geschiedschrijvers gevormd door zowel praktische als religieuze overwegingen. De recensenten gaven veelal de voorkeur aan het bespreken van Nederlandstalige werken; hierdoor verdwenen de nauwelijks vertaalde Voltaire en Gibbon als geschiedschrijvers grotendeels uit beeld. Zeker Gibbons werk werd in eerste instantie amper besproken. Lange tijd keerde zijn naam vooral terug in recensies van andere werken en in het mengelwerk. Er verschenen meerdere vertaalde fragmenten, maar pas in 1810 kwam er volwaardige aandacht voor zijn werk dankzij een Nederlandse vertaling. Toen was zijn reputatie als deïst hem echter al vooruitgesnel. Zijn connectie met Hume en Robertson bracht hem in beeld als geschiedschrijver, onderdeel van de Britse 'klassieke geschiedschrijvers

der nieuwere tijden', maar de inhoudelijke bespreking van zijn vertaalde werk beperkte zich grotendeels tot zijn historische schets van de vroege christenen.

Ook in de beoordeling van Humes en Voltaires werk speelden de religieuze overtuigingen van de betreffende auteurs en van de Nederlandse recensenten een rol. Voltaire is opvallend aanwezig in de recensietijdschriften, maar zelden als geschiedschrijver. Zijn geschiedschrijving werd nauwelijks besproken in de hier bestudeerde Nederlandstalige recensietijdschriften en hij werd niet verbonden met de 'wijsgerige' of verlichte geschiedschrijving. Hoewel O'Brien en Pocock terecht een intellectuele samenhang zien tussen Voltaire en de Britse geschiedschrijvers, legden de Nederlandse recensenten de nadruk duidelijk anders. Ze bespraken maar twee van Voltaires geschiedwerken en kozen daarbij voor de werken die historici momenteel niet associëren met de verlichte geschiedschrijving. In de recensietijdschriften vielen Voltaires geschiedwerken weg binnen zijn bredere oeuvre van literair werk. Voltaire en zijn werk waren het middelpunt van achttiende-eeuwse, religieuze debatten in de Nederlandstalige recensietijdschriften. Hume ontleende zijn roem in binnen- en buitenland vooral aan zijn geschiedschrijving, maar de filosofische traktaten die hij daarvoor had geschreven, zetten in de Nederlandse recensies de toon voor de beoordeling ervan. Het stempel van deïst bleef hem achtervolgen in de beoordelingen, zeker in de *Boekzael*. De ontwikkeling die Hume doormaakte in zijn werk, van filosofische traktaten naar geschiedschrijving, stuurde zo de receptie van zijn werk in de recensietijdschriften.

Robertson werd als geschiedschrijver door de Nederlandse recensenten enthousiast ontvangen. Zij bespraken al zijn geschiedwerken uitsluitend in positieve termen. Ook werd zijn volledige oeuvre vertaald in het Nederlands en besproken in de recensietijdschriften. Uiteraard speelden economische belangen hierbij een rol, maar in de recensietijdschriften bestond ook een grote waardering voor zijn protestantse variant van het verlichte verhaal. Robertson combineerde de moderne geschiedvisie met de juiste protestantse opvatting. De recensenten prezen Robertsons verhaal over de Europese geschiedenis waarin de reformatie een belangrijke rol speelde en de Voorzienigheid zichtbaar was achter wereldlijke oorzaken. Dat hij zijn activiteiten als historicus combineerde met een kerkelijk ambt en een deugdzaam gezinsleven maakte hem bij uitstek geschikt voor de Nederlandse recensietijdschriften.

Conclusie

In *De Opmerker* van 1775 schreef Johannes Petsch dat de verlichte mens oneindig beschaafder was dan die in meer primitieve samenlevingen. Terwijl Newton de sterren telde en de werking van het heelal bestudeerde, hield de simpele boer zich bezig met zijn akker. In 1805 omschreef Stuart in *De Mensch* het beschavingsproces op dezelfde manier. De verlichte en beschaafde mens ging de ruwe natuurmens oneindig te boven. Terwijl de verlichte mens de afstand tot de sterren mat, wijdde zijn minder beschaafde medemens zich met eenvoudige werktuigen aan de landbouw. In zijn prijsverhandeling beschreef Van Manen enkele jaren later het beschavingsproces van de Nederlanders opnieuw in soortgelijke woorden: 'Wij hebben dus onze Voorvaderen hier te lande [gezien] (...); van dat zij, slechts met een dierenhuid omhangen, in een houten of leemen hut leefden (...) tot dat zij, bedreven in alle kunsten en wetenschappen, (...) zich met hunne wijsgeerige bespiegelingen tot boven de wolken konden verheffen, en geen stervelingen, op de loopbaan der wijsheid, voor zich behoeften te laten.'¹ Hoewel er een verschil in intellectuele capaciteiten bestond tussen individuen binnen samenlevingen, benadrukten Stuart en Petsch dat verschillen vooral zichtbaar werden tussen samenlevingen. Het werelddeel waar het hoogste niveau van beschaafdheid was bereikt, was zonder twijfel Europa. Daar leefden volkeren in beschaafde handels-samenlevingen en hadden zij een ontwikkelde kennis van kunsten en wetenschappen.

Petsch zocht de verklaring voor deze beschaafdheid in het verleden van Europa. De Grieken en Romeinen hadden het werelddeel voor het eerst het licht van de wetenschap gegeven. Daarna verzonk Europa in de duistere periode van de middeleeuwen. Dankzij de kruistochten herontdekte de Europese bevolking de klassieke kennis en teksten. Zonder de illustere voorgeschiedenis van de Grieken en Romeinen, zo betoogde Petsch, zouden de Europese volkeren nog in duisternis leven. Hoewel God uiteindelijk de bron was van alle kennis, kon alleen de unieke geschiedenis van de Europeanen de eigentijdse verlichte staat van het werelddeel verklaren.

De verklaring die Petsch gaf voor Europa's verlichte heden, sloot naadloos aan bij historische verhalen die in omliggende landen werden verteld. Tegenwoordig gebruiken historici het concept van het verlichte verhaal om dergelijke geschiedenissen over Europese vooruitgang te duiden. Tijdgenoten zoals Petsch schreven, vanuit het besef dat zij in een 'verlichte eeuw' leefden, een historisch verhaal om de bijzondere positie van het eigentijdse Europa te verklaren. Het verlichte verhaal begon met de Griekse en Romeinse beschavingen, onderscheidde een duistere middeleeuwse periode waarin kleine stappen naar de latere beschaving werden gezet

¹ Petsch, *De Opmerker*, nummer 158 (30 oktober 1775) 9-10; Stuart, *De Mensch. Eerste deel*, 9-10 en 96-97; Van Manen, 'Verhandeling', 239.

dankzij de kruistochten en de opkomst van de middenklasse, zag de wederopbloei van de menselijke geest in de veertiende eeuw, volgde hoe het beschavingsproces zich voortzette in de vroegmoderne tijd met een opbloei van de wetenschappelijke kennis in de zeventiende eeuw, om te eindigen in het verlichte heden, waarin deze kennis de maatschappij op allerlei terreinen verbeterde. Vanwege deze geschiedenis, zo stelden de schrijvers van het verlichte verhaal, was Europa de uitzondering in de wereld geworden. O'Brien, Pocock, Edelstein, Carhart en Golf-French bestudeerden Frankrijk, Engeland, Schotland, Italië, Amerika en Duitsland met behulp van het concept van het verlichte verhaal. Ik heb in dit boek betoogd dat auteurs in het achttiende-eeuwse Nederland hun eigen varianten van het verlichte verhaal schreven.

De aanwezigheid van het verlichte verhaal in Nederland wijzigt het bestaande beeld van de Nederlandse Verlichting. Aan de ene kant bevestigen de door mij bestudeerde bronnen de drie bekende thema's in het historisch denken in de Nederlandse Verlichting: het probleem van nationaal verval, het voortdurende belang van de klassieken en de debatten over het christendom. Aan de andere kant heeft mijn onderzoek aangetoond dat er ook een andere en ten onrechte verwaarloosde dimensie van het historisch denken in de Nederlandse Verlichting bestond: auteurs in de Nederlandse Verlichting hielden zich veelvuldig bezig met ideeën over vooruitgang, beschaving en Europa.

Vanuit het perspectief van het verlichte verhaal heb ik geanalyseerd hoe Nederlandse schrijvers in vier verschillende soorten bronnen – spectatoren, genootschappelijke prijsvragen, wereldgeschiedenissen en recensietijdschriften – omgingen met de geschiedenis van Europese vooruitgang. Mijn bevindingen zijn samen te vatten in drie punten. In de eerste plaats wordt uit mijn onderzoek duidelijk dat voor schrijvers in de Republiek het idee van vooruitgang ook belangrijk was, naast het idee van nationaal verval. In de tweede plaats pasten schrijvers in achttiende-eeuws Nederland ook een Europees perspectief toe in hun omgang met het verleden, in plaats van alleen een nationaal perspectief. In de derde plaats was Stijls verlichte geschiedwerk geen uitzondering. Zijn werk blijkt juist representatief te zijn voor de vele verlichte verhalen die werden geschreven in achttiende-eeuws Nederland. Deze bevindingen corrigeren het bestaande historiografische beeld van de Nederlandse Verlichting waarin vaak de nadruk wordt gelegd op het nationale vervalsdenken en op een naar binnen gekeerde intellectuele gemeenschap met nauwelijks tot geen waardering voor Europese of kosmopolitische perspectieven.

Vooruitgang en verval

De eerste conclusie van mijn onderzoek is dat tijdgenoten in de Nederlandse Republiek expliciet worstelden met de verhouding tussen de geschiedenis van

Europese vooruitgang en het probleem van nationaal verval. Ook schrijvers elders in Europa hielden zich bezig met de dreiging van verval. In de achttiende eeuw kreeg het probleem van verval een nieuwe lading. Tijdgenoten waren het erover eens dat Europa zich bevond in het verlichte eindstadium van de geschiedenis: een modern en beschaafd handelsimperium. De toenemende handel en rijkdom konden echter tevens leiden tot zedenverbastering, ondeugden en andere oorzaken van verval. De toekomst van Europa was hierdoor voor tijdgenoten uiterst onzeker: zou het werelddeel verder vooruitgaan of zou het ten onder gaan? In deze periode moesten schrijvers zich dus buigen over de vraag wat verval inhield in een, volgens hen, verlicht tijdperk.

De Nederlandse Republiek biedt een unieke mogelijkheid om het spanningsveld van verval en vooruitgang in detail te onderzoeken. Hier was het vervalsdenken urgent, actueel en alomtegenwoordig. Het Nederlands vervalsvertoog was niet alleen een retorische constructie, maar ook gebaseerd op de realiteit. Terwijl Engeland en Frankrijk zich op economisch en internationaal politiek terrein ontwikkelden, bleef de Nederlandse Republiek relatief gezien achter. Het vervalsvertoog was voor Nederlandse schrijvers bovendien verbonden met twee tijdvakken die een belangrijke rol speelden in het verlichte verhaal: de Griekse en Romeinse geschiedenis en de recente zeventiende eeuw. Terwijl de geschiedenis van de klassieken de Nederlandse schrijvers voorzag van zorgwekkende historische parallellen, was het zeventiende-eeuwse verleden een pijnlijke herinnering aan een voormalige, maar nu verloren grootheid.

De klassieken speelden al eeuwenlang een rol in het Europese debat over verval en dat duurde voort in de achttiende eeuw. De klassieke oudheid was overal aanwezig in achttiende-eeuws Europa: in de kunst en architectuur, in literatuur en historische studies, in het politieke denken. Voor de Europese schrijvers van het verlichte verhaal was de verhouding tot de klassieke oudheid ambivalent. Enerzijds was het moderne Europa duidelijk verder gevorderd dan de Griekse en Romeinse beschavingen. Volgens hen waren bij de Romeinen oorlogszucht en ambitie de voornaamste drijfveren van hun beschaving; bij de Europeanen waren dat handel, politieke verdragen en een gedeelde cultuur. Anderzijds bestonden er volgens tijdgenoten opvallende overeenkomsten tussen de tijdvakken. De Romeinen hadden een uitgestrekt rijk gevormd en het achttiende-eeuwse Europa was sinds de vijftiende eeuw steeds meer een vergelijkbaar imperium geworden. De oorzaken van verval waren volgens tijdgenoten bovendien universeel: rijkdom, weelde en decadentie waren Europa ingeslopen en zouden, net zoals in het Romeinse Rijk, kunnen leiden tot de ondergang van het werelddeel.

Om het dreigende verval te kunnen afwenden, moest eerst een grondige analyse van het verval worden gemaakt. De bestudering van de Griekse en Romeinse geschiedenis – van de Griekse republieken tot het West-Romeinse Keizerrijk – was daarom essentieel voor verlichte schrijvers en denkers. In achttiende-eeuwse

geschiedwerken werden het klassieke verleden en de oorzaken van verval uitgebreid geanalyseerd. De schrijvers bestudeerden zowel de politieke en militaire geschiedenis van de klassieke beschavingen, als de bredere economische, sociale en culturele processen.

Ook Nederlandse schrijvers van het verlichte verhaal trokken parallellen tussen het moderne Europa en het Romeinse Rijk en onderkenden de mogelijke gevaren van verval. Net zoals denkers in omliggende landen waren veel Nederlandse schrijvers opgegroeid en opgevoed met kennis over het klassieke verleden. De historische vergelijking met de klassieken was bijzonder relevant voor deze Nederlandse auteurs, omdat zij leefden in een republiek. De geschiedenis van Griekse en Romeinse republieken toonde een voortdurende cyclus van opkomst, bloei en verval. Aan de basis van een goede republiek stond de politiek actieve burger. In eerste instantie bestond een republiek uit deugdzaame, eenvoudige en dappere burgers die zich inzetten voor het algemeen belang. Door militaire overwinningen en bijbehorende rijkdommen werden de soldaten en burgers echter verleid door de weelde. De kunsten en wetenschappen bloeiden, maar de zeden van de burgers verbasterden. Al snel waren voorheen dappere en eenvoudige burgers te zwak om het vaderland te verdedigen en ruilden zij het algemeen belang in voor eigenbelang, met de ineenstorting van de republiek als gevolg. Nederlandse auteurs zagen opvallende overeenkomsten tussen de situatie in de achttiende-eeuwse Nederlandse Republiek en het patroon van verval in vroegere, klassieke republieken zoals de Atheense, Spartaanse of Romeinse Republiek.

Dat de Nederlandse schrijvers een groot belang stelden in kennis van de antieke republieken blijkt onder meer uit de prijsvraag die Teylers Tweede Genootschap uitschreef na het uitroepen van de Bataafse Republiek in 1795. Die vroeg om een beschouwing over de geschiedenis van Griekse republieken. In het decennium daarvoor presenteerde ook Martinet de opkomst en ondergang van de Griekse klassieke republieken als essentiële historische kennis voor het onderwijzen van de kinderen van de stadhouder. Hij vond verder – naast de geschiedenis van de klassieke republieken – de opkomst, bloei en het verval van het Romeinse Rijk eveneens een nuttig voorbeeld in zijn onderricht. Ook de schrijvers van de spectator *De Menschen-vriend* wijdden twee tijdschriftnummers aan een culturele analyse van de oorzaken die ten grondslag lagen aan de ondergang van het Romeinse Rijk: rijkdom, weelde en decadentie verbasterden de deugden en leidden tot zedelijk verval en ondergang. Met een grondige kennis van de culturele en sociale misstappen uit de Romeinse tijd zou een herhaling van verval in de toekomst voorkomen kunnen worden.²

Toch bestonden er duidelijke verschillen tussen de klassieke republieken en de moderne en commerciële Nederlandse Republiek. Zo citeerde *De Denker* in 1774

2 Bosch e.a., *De Menschen-vriend*, nummer 26 en 28 (1790).

uit de oratie van D.G. van der Keessel om het verschil tussen klassieke en moderne vaderlandsliefde uit te leggen. De klassieke vaderlandsliefde was nauw verbonden met oorlog. Het Romeinse Rijk was ‘in den kryg gebooren, opgetrokken, en tot volle grootte gebragt’. De moderne vaderlandsliefde vond haar oorsprong en einde in de koophandel. De Nederlandse Republiek zou alleen kunnen wederopbloeien in een toestand van vrede. Dan konden de koophandel en internationale contacten worden onderhouden, de economische mogelijkheden voor de lokale bevolking worden bevorderd en de kunsten en wetenschappen worden ontwikkeld.³

De klassieke geschiedenis was voor de Nederlandse auteurs die over het probleem van verval schreven zowel herkenbaar als verschillend. Uiteindelijk stelden zij daarom een meer recent historisch tijdvak op de voorgrond: de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek. Dit nationaal historische perspectief op het probleem van verval maakte de Nederlandse variant van het verlichte verhaal extra ingewikkeld. In de meeste Europese landen gold de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw als een moment van vooruitgang. De zeventiende-eeuwse kennis had de Verlichting van de achttiende-eeuwse maatschappij voorbereid. Voor de Nederlandse schrijvers van het verlichte verhaal bestond er eerder een negatief verband tussen de tijdvakken. Veel Nederlandse auteurs stelden dat er achteruitgang had plaatsgevonden ten opzichte van de voorgaande eeuw. De zeventiende-eeuwse voorvaders hadden een succesvol internationaal handelsimperium opgezet en wisten daarbij bloeiende kunsten en wetenschappen te combineren met eenvoudige en beschaafde zeden. Bovendien hadden deze voorvaders de belangrijkste vaderlandse deugden, waaronder dapperheid en vaderlandsliefde, in stand gehouden. Om het proces van verval in de eigen tijd te keren, dienden de verbasterde achttiende-eeuwse Nederlanders terug te keren naar de zeventiende-eeuwse deugden.

De spectator-schrijvers waren in Nederland de experts in de analyse van het nationaal verval en zij speelden een grote rol in de constructie van het concept van de Gouden Eeuw. In hun spectatoren streefden zij naar de morele hervorming van hun lezers. Daarvoor maakten zij veelvuldig gebruik van het nationale verleden. In het eerste hoofdstuk heb ik betoogd dat zowel de constructie van het concept van de Gouden Eeuw als de verminderde aandacht voor de Bataafse mythe verklaard kunnen worden vanuit het perspectief van het verlichte verhaal.

In hun streven naar morele hervorming maakten achttiende-eeuwse spectator-schrijvers nauwelijks gebruik van de Bataafse voorvader als rolmodel. Hoewel deze vroege Bataafse voorvaders al de deugden van vaderlandsliefde en kloekmoedigheid bezaten, bleken aan de voorbeeldfunctie van de Bataafse voorvaders nadelen te zitten voor de achttiende-eeuwse Nederlanders. De moderne, beschaafde en handeldrijvende Nederlander verschilde immers sterk van de oorlogszuchtige en

3 Bondt e.a., *De Denker*, nummer 591 (25 april 1774) 130-136.

vrijheidslievende Bataafse voorvader. De spectator-schrijvers hadden dan ook moeite om de barbaarse voorvaderen in te zetten voor de verdere beschaving van de meer ontwikkelde en beschaafde achttiende-eeuwse Nederlanders. Al rond 1730 stelde Van Effen dat de kloekmoedigheid van de Bataven weinig betekenis had zonder de latere beschaving van deze deugd. In het verhaal van vooruitgang en ontwikkeling in de nationale geschiedenis werd het voornaamste referentiepunt voor de spectator-schrijvers daarom de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek. Bij de zeventiende-eeuwse voorvaderen gingen beschaafdheid, handel en vaderlandsliefde immers hand in hand.

De korte heropleving van de Bataafse mythe in de late achttiende eeuw benadrukte de grote moeite die de spectator-schrijvers hadden met het inzetten van de Bataven in hun moralistische vertogen. In twee vertogen over Claudius Civilis in *De Menschenvriend* stelden de auteurs dat hij deugdzaam was geweest, maar dat zijn beschaafdheid duidelijk nog 'ruwe' trekjes had. Civilis' beschaafdheid was vooral opvallend en prijzenswaardig binnen de omstandigheden waarin hij leefde, namelijk de ruwe en barbaarse periode uit de nationale geschiedenis. Bovendien kleefde zelfs aan hem nog de smet van de voorvaderlijke ruwheid. In de spectatoriale omgang met het nationale verleden speelden de vrijheidslievende en oorlogszuchtige Bataven uiteindelijk een verwaarloosbare rol in de morele hervorming. Ook in de prijsverhandelingen van Streso en Van Manen over het beschavingsproces van Nederland werden de Bataafse voorvaderen zowel geprezen om hun vrijheidsliefde als bekritiseerd om hun soms barbaarse en ruwe gewoonten.

Hoewel de zeventiende-eeuwse voorvaderen beschaafd waren en beter aansloten bij het vooruitgangsnarratief van Nederland en Europa, waren zij niet 'verlicht'. Dat is een belangrijke constatering. Schrijvers in achttiende-eeuws Nederland baseerden hun vertrouwen dat zij het verval zouden kunnen keren voor een belangrijk deel op het besef dat ze in een verlichte eeuw leefden. In de twee bronsoorten die vaak centraal staan in de literatuur over het vervalsdenken in de Nederlandse Verlichting, de spectatoren en de prijsvragen van genootschappen, speelde ook het idee van vooruitgang een rol. Juist het Europese vooruitgangsnarratief gaf spectator-schrijvers en genootschapsleden het vertrouwen dat het nationale verval gekeerd kon worden.

De spectator-schrijvers baseerden hun vertrouwen op de vooruitgang in de zedenkunde. In het openingsnummer van *De Denker* schetste de auteur bondig de geschiedenis van de zedenkunde. De eerste lichtpuntjes waren al aanwezig onder de vroege beoefenaren van deze leer in de klassieke oudheid. Vervolgens bereikte de zedenleer een dieptepunt in de duistere middeleeuwen van Europa. Met het werk *De Lof der Zotheid* van Erasmus herstelde de zedenkunde zich echter. Vervolgens werd de zedenleer door meer mensen beoefend en verder ontwikkeld,

om een hoogtepunt te bereiken met de Nederlandse spectatoren.⁴ De achttiende-eeuwse spectator-schrijvers achtten zichzelf dan ook beter dan ooit in staat om de verbasterde burgers van de Nederlandse Republiek te beschaven.

De geschiedenis van de vooruitgang van de zedenkunde was ingebed in een bredere geschiedopvatting bij Nederlandse spectator-schrijvers over de vooruitgang van de menselijke geest. In verschillende vertogen bespraken zij de kenmerken van de beschaafde en verlichte samenleving waarin zij leefden. De meesten noemden internationale handel, beschaafdheid en ontwikkelde kunsten en wetenschappen als karakteristieken van de moderne samenleving in Europa en Nederland. De spectator-schrijvers concentreerden zich in hun typering op de culturele en wetenschappelijke prestaties van de menselijke geest. Van Effen sprak reeds in *De Hollandsche Spectator* over de 'bloeyende toestand' van '[a]lle takken van verligte wysheid'.⁵ De schrijvers van *De Menschenvriend* zagen een wederkerige verhouding tussen de bloei van de kunsten, de wetenschappen en de deugd – al lag verval altijd op de loer. Het is 'aan onze uitvindingen, aan de konsten en Wetenschappen, dat wy de ontwikkeling van onzen geest verschuldigd zyn, en deze ontwikkeling zelf is een voornaame bron van onze deugden'.⁶ De geschiedenis van de vooruitgang van de menselijke geest, zoals deze werd uitgetekend in de Nederlandse spectatoren, volgde de bekende patronen van het verlichte verhaal. Na de middeleeuwen, waarin de kennis was bedolven onder barbarij en religie, herleefden de kunsten en wetenschappen tijdens de renaissance. Deze bloei zette zich voort tijdens de reformatie en beschaafde geleidelijk de gehele Europese bevolking.

Net zoals de spectator-schrijvers trachtten de genootschapsleden het verval in de Nederlandse Republiek te keren, maar zij concentreerden zich minder op morele hervorming en meer op de bevordering van wetenschappelijke kennis. Een bekend voorbeeld is de Oeconomische Tak en zijn praktische prijsvragen over economie en nijverheid, maar ook dichtkunst en geschiedenis hadden een rol te spelen in het keren van verval. De genootschappen verwierven de gewenste wetenschappelijke kennis voor een belangrijk deel door het uitschrijven van prijsvragen. In 1770 prees Winkelman de werkzaamheden van de Nederlandse genootschappen: zij hadden allemaal bijgedragen aan een algehele vooruitgang in de wetenschappen.⁷

Uit de bekroonde prijsverhandelingen over geschiedenis van Teylers Tweede Genootschap blijkt dat de genootschapsleden en de auteurs van de inzendingen hun optimisme baseerden op de vooruitgang in de geschiedenis van de geschiedschrijving. Zij schetsten een proces van vooruitgang dat begon bij de klassieke

4 Bondt e.a., *De Denker*, nummer 1 (3 januari 1763); Bondt e.a., *De Denker*, nummer 4 (24 januari 1763).

5 Justus van Effen, *De Hollandsche Spectator*, nummer 13 (12 november 1731) 100.

6 Bosch e.a., *De Menschenvriend*, nummer 81 (1789) 231.

7 'Oratie Winkelman' in: *Verhandelingen, uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen. Tweede deel* (Middelburg 1771) I-XIV.

geschiedschrijving en eindigde bij de ‘verlichte’ of ‘moderne’ geschiedschrijving. Onder meer de anonieme auteur van de bijna bekroonde behandeling over historisch pyrronisme, Brouwer, De Rhoer (en buiten Teylers Tweede Genootschap Luzac, Van de Spiegel, Van Iperen en anderen) betoogden dat de moderne geschiedschrijving superieur was aan voorgaande varianten. De politiek-militaire geschiedenis van de klassieken was uitgegroeid tot een volwaardige geschiedenis van de samenleving in al haar politieke, sociale en culturele facetten. Bovendien gaven de verlichte geschiedschrijvers inzicht in de causale verbanden in de geschiedenis. De auteurs prezen niet alleen de methode van de verlichte geschiedschrijving, maar ook het inhoudelijke verhaal over Europese vooruitgang dat in deze werken werd verteld.

Na de openingsvragen van 1780 en 1785 over historisch pyrronisme stelden de genootschapsleden inhoudelijke prijsvragen die betrekking hadden op het beschavingsproces van Europa en de samenleving. Ze vroegen hoe het Chinese Rijk zo lang had kunnen bestaan, welke fasen van beschaving de Nederlandse samenleving had doorlopen van de Bataven tot de zestiende eeuw en of het achttiende-eeuwse Europa inderdaad ‘verlicht’ was ten opzichte van de zeventiende eeuw. Ze vroegen bewust om een verlicht of ‘wijsgerig’ perspectief op het verleden en betrokken de mate waarin inzendingen aan de verlichte methode voldeden bij hun beoordeling.

Verschillende auteurs van wie de prijsverhandelingen werden bekroond, schreven ook een geschiedenis van Europese vooruitgang. Zo betoogde Brouwer dat het proces van Verlichting het aanzien van Europa ten goede had veranderd. Streso en Van Manen beschreven de geschiedenis van Nederland, van de vroegste geschiedenis tot de zestiende eeuw, als een langdurig beschavingsproces. Ze behandelden, net zoals de spectator-schrijvers, de vooruitgang van de menselijke geest, maar incorporeerden in hun historische analyses ook de vooruitgang van de samenleving. Ze bestudeerden hoe de bestaanswijze zich had ontwikkeld van jagers-verzamelaars naar moderne handelaren en analyseerden daarbij ook hoe de kleding, woningen, gebruiken en zeden zich beschaafden. Hierin kregen ook de middeleeuwen als tijdvak een rol in het mogelijk maken van het Europese en Nederlandse beschavingsproces. Belangrijke historische gebeurtenissen die het beschavingsproces bevorderden, waren de kruistochten, de uitvinding van de boekdrukkunst en de internationale zeevaart en handel.

In de Nederlandse Republiek zorgde het probleem van nationaal verval in een verlichte eeuw er dus voor dat schrijvers soms opmerkelijke historische dwarsverbanden legden. Voor tijdgenoten, ook buiten Nederland, bleef het overigens moeilijk voor te stellen wat het verval úit het hoogste stadium van de commerciële en ontwikkelde samenlevingen in Europa precies zou inhouden. De geschiedenis van de klassieke beschavingen leerde aan achttiende-eeuwse lezers het patroon van verval, maar dat patroon gold mogelijk niet of minder voor de commerciële, ontwikkelde

samenleving. De internationale handel bracht immers mensen in contact met elkaar, waardoor de zeden zich beschaafden en de kunsten en wetenschappen bloeiden. Stuart besprak in zijn reeks *De Mensch* bij hoge uitzondering een volk dat vanwege de aanwezigheid van de Europeanen hun boerenbestaan weer moest inruilen voor een jagers-verzamelaars-bestaan.

Hoewel de Nederlandse spectator-schrijvers en genootschapsleden meenden dat ze in een verlichte eeuw leefden, hielden ze zich intensief bezig met het probleem van nationaal verval. De geschiedenis van klassieke beschavingen en republieken bleef een belangrijke bron van kennis, maar vaker zochten de schrijvers van het verlichte verhaal oplossingen in de recente geschiedenis van de zeventiende eeuw. Daar waren beschaafde, ontwikkelde én deugdzame burgers te vinden. De deugden van de zeventiende-eeuwse voorvaderen konden als direct voorbeeld dienen voor de achttiende-eeuwse Nederlander, ook al was de ‘verlichte’ Nederlander zijn voorouders in bepaalde opzichten voorbij gestreefd. Het verlichte verhaal werd in de Nederlandse situatie dus een bron van optimisme om het probleem van verval te bestrijden.

Europa en Nederland

De tweede conclusie is dat via de Nederlandse varianten van het verlichte verhaal het Europese perspectief onderdeel werd van het Nederlandse Verlichtingsdenken. Mijn analyse laat zien dat het idee van vooruitgang sterker aanwezig was in de bronsoorten waarin een Europees perspectief centraal stond. Terwijl de spectator-schrijvers en genootschapsleden zich concentreerden op het probleem van nationaal verval, bestudeerden Nederlandse en buitenlandse geschiedschrijvers de geschiedenis van Europa en de wereld. Het verlichte verhaal werd verteld in een nieuwe vorm van geschiedschrijving. Verlichte historici legden de nadruk op causale verbanden, gebruikten een Europees of mondiaal perspectief en bestudeerden de samenleving als geheel. Het idee van vooruitgang verbond de Europese geschiedenis van verleden tot heden.

Deze geschiedenis van Europese vooruitgang van Voltaire, Hume, Robertson en Gibbon vond haar weg naar de Nederlandse Republiek in de vorm van recensies en vertalingen. De Nederlandse recensenten van de door mij bestudeerde tijdschriften bespraken bovenal de vertaalde geschiedwerken. Ze parafraseerden, selecteerden en citeerden uit de bekende geschiedwerken van Voltaire, Hume, Robertson en Gibbon waarin de geschiedenis van Europese vooruitgang centraal stond. De recensies, het aantal vertalingen en de paratekst bij de vertalingen benadrukten dat de Nederlandse recensenten het verlichte verhaal opmerkten en belangrijk vonden. De drie Britse geschiedschrijvers – Hume, Robertson en Gibbon – werden in het

bijzonder geprezen als de klassieke geschiedschrijvers van de moderne tijd. Hun geschiedwerken boden nuttig inzicht in het verleden, het heden en de toekomst van het werelddeel Europa. De Nederlandse lezers die het volledige werk van de Britse geschiedschrijvers lazen, zouden begrijpen hoe het moderne Europa tot stand was gekomen, van de val van het West-Romeinse Keizerrijk tot het heden. De prestatie van de verlichte geschiedschrijvers overtrof die van de grootste klassieke historici. Dat zij hiertoe in staat waren, werd in de recensies verklaard vanuit de vooruitgang die had plaatsgevonden in de geschiedenis van de geschiedschrijving.

Robertson en Hume betitelden hun geschiedboeken *History of Scotland* en *History of England*, maar de recensenten benadrukten dat de Nederlandse lezers zich daardoor niet moesten laten afschrikken. Deze geschiedwerken waren bijzonder relevant voor Nederlandse burgers vanwege het Europese perspectief dat de auteurs hanteerden. Zo konden Nederlandse lezers begrijpen hoe het moderne Europa waarin zij leefden tot stand was gekomen. De recensenten behandelden in hun teksten de belangrijkste componenten van het verlichte verhaal. Ze bespraken de historische keerpunten in het Europese beschavingsproces, namelijk de kruistochten, de groeiende internationale handel, de uitvinding van de boekdrukkunst, de reformatie en de groeiende beschaving onder de Europese volkeren. Een recensent uit de *Vaderlandsche Letteroefeningen* noemde Robertsons inleiding op *The History of the Reign of the Emperor Charles V* het beste overzicht van de Europese geschiedenis dat er bestond. Zij was een leerzame beschouwing voor elke Nederlandse burger.

In de Nederlandse receptie van het verlichte verhaal bestond een duidelijke voorkeur voor Robertsons werk. Robertson bood in zijn geschiedenis van Europese vooruitgang namelijk de meeste ruimte aan de rol van de Voorzienigheid. De omgang met religie in de geschiedenis van Europese vooruitgang was een belangrijk aspect in de beoordeling van verlichte geschiedschrijving. Deze observatie wordt onderbouwd door de uiteenlopende receptie van de in heel Europa erkende schrijvers van het verlichte verhaal. Robertson kreeg uitsluitend positieve recensies, terwijl Voltaire, Hume en Gibbon vaak werden bekritiseerd vanwege hun opvattingen over religie. Deze voorkeur bleek zowel uit de recensies als uit de Nederlandstalige uitgaven van hun geschiedwerken. Robertsons werken werden allemaal vertaald, gepubliceerd en voorzien van lovende voorredes. Voltaires geschiedwerk werd nauwelijks besproken (waarschijnlijk speelde de Franse taal hierin een rol), maar in de recensietijdschriften werd hij uitgebreid besproken en bekritiseerd om zijn denkbeelden over religie. Gibbon werd pas laat vertaald, maar hij en Hume kregen allebei kritiek op hun opvattingen over de rol van het christendom in de Europese geschiedenis. Ook hun negatieve oordeel over de partijdigheid van protestantse geschiedschrijvers kon op weinig instemming rekenen van Nederlandse recensenten.

De Nederlandse receptie van het verlichte verhaal toont aan dat voor recensenten en vertalers het protestantisme en de reformatie belangrijke aspecten waren

in de geschiedenis van Europese vooruitgang. Deze observatie geldt ook voor de Nederlandse historici die over de geschiedenis van Europa en de wereld schreven. In de Nederlandse wereldgeschiedenissen moesten de auteurs beslissingen nemen over het incorporeren van het Europese en mondiale perspectief en over de mate waarin religie een rol speelde in de geschiedenis van Europese vooruitgang. Het Europese perspectief en de andere facetten van verlichte geschiedschrijving hadden ook gevolgen voor het genre van de wereldgeschiedenis. Het verlichte verhaal benadrukte de bijzondere positie van Europa. Dat had vergaande gevolgen voor de chronologische en geografische ordening van het materiaal, in het bijzonder vanwege de verhouding tot de Bijbelse geschiedenis. In het derde hoofdstuk heb ik drie Nederlandstalige wereldgeschiedenissen bestudeerd. De voornaamste vraag waarmee de Nederlandse geschiedschrijvers worstelden, net zoals historici in de rest van Europa, was de praktische en inhoudelijke ordening van het omvangrijke materiaal. De door mij bestudeerde wereldhistorici zochten alle drie naar een balans tussen de geschiedenis van de Bijbel en de geschiedenis van Europa.

Suikers en Verburg publiceerden in de jaren 1720-1728 de allereerste wereldgeschiedenis ooit in de Nederlandse taal. Ze wilden voorzien in de behoefte aan een goede Nederlandstalige wereldgeschiedenis. Volgens hen bleef in eerdere, buitenlandse wereldgeschiedenissen de staatkundige vorming van Europa na de val van het West-Romeinse Keizerrijk onderbelicht, terwijl de meeste Europese staten en vorstendommen toch in deze periode hun oorsprong vonden. Hun vijfdelige reeks stond nog duidelijk in de humanistische traditie. De chronologie was de leidraad in de ordening van het werk; causale verbanden of grotere historische processen werden nauwelijks besproken. Politieke en militaire geschiedenis was het voornaamste onderwerp. De Bijbelse geschiedenis werd bondig behandeld, al namen de auteurs de bestaande theologische discussies op in de voetnoten. Aandacht voor 'verlichte' onderwerpen was ook aanwezig. Suikers benadrukte het belang van de middeleeuwse geschiedenis met de barbaarse rijken als het begin van de staatkundige vorming van Europa, behandelde uitgebreid de kruistochten en noemde eenmalig het belang van koophandel. Op geen moment werden deze historische gebeurtenissen echter geïntegreerd in een geschiedenis van Europese vooruitgang of het beschavingsproces van de samenleving.

De twee laat achttiende-eeuwse historici Stuart en Martinet kozen voor een heel andere werkwijze bij het schrijven van hun wereldgeschiedenis. Beide auteurs hadden een nadrukkelijk Europees perspectief en beiden waren zich bewust van de inmiddels ruime hoeveelheid varianten van het verlichte verhaal over de vooruitgang van de samenleving en de menselijke geest. Zij hadden echter verschillende manieren om de verlichte zienswijze te verzoenen met de Bijbelse geschiedenis. Martinet maakte een strikt onderscheid tussen de 'oude' en 'nieuwe' geschiedenis.

Terwijl hij in zijn behandeling van de oude geschiedenis de Bijbelse chronologie en inhoud aanhield, ordende Martinet de nieuwe geschiedenis geografisch en volgens het beschavingsperspectief. In het verklaren van het beschavingsproces van Europa en de afzonderlijke landen daarbinnen combineerde hij bovendien twee soorten oorzaken. Achter de wereldlijke verklaringen voor politieke, sociale en culturele processen lag altijd de sturende hand van God verborgen. Zo bezweek het Romeinse Rijk onder de binnenvallende barbaren en de vergaande decadentie, maar ging het uiteindelijk ten onder, omdat de Romeinen hun taak voor God als gesel van de mensheid hadden vervuld. Hoewel de volledige wereldgeschiedenis een bewijs was van Gods plan, was ook de geschiedenis van Europese vooruitgang onmiddellijk herkenbaar in Martinets werk. Hij beschreef de beschaving van alle Europese landen, van Frankrijk tot Italië, en zag ze verbonden in een internationaal politiek en economisch imperium. Hij behandelde in aparte hoofdstukken de vooruitgang in handel, zeden, gebruiken en beschaving. Volgens Martinet was handel de ziel van het moderne Europa.

De dominee Stuart verzoende in zijn werk eveneens de geschiedenis van vooruitgang met de autoriteit van de Bijbel. Hij wilde met zijn zesdelige etnografische reeks aantonen dat de mensheid een eenheid was en dat iedereen afstamde van Adam en Eva. Stuart besloot echter om deze Bijbelse waarheid niet te bewijzen met behulp van de Bijbel, maar met behulp van de geschiedenis van de mensheid en de stadialeer. Ook bij hem stond het beschavingsproces van mens en samenleving centraal. Hij ordende zijn werk geografisch en rangschikte volkeren en culturen naar de behaalde trap van beschaving. Belangrijke graadmeters voor de behaalde beschaving waren onder meer de culturele prestaties en de behandeling van vrouwen. Hoewel Europa in de reeks uiteindelijk niet besproken werd – vermoedelijk vanwege het voortijdige overlijden van de illustrator – verwees Stuart meermaals zowel impliciet als expliciet naar Europa als het meest beschaafde werelddeel. Met het beschavingsproces van de mens veranderden de leefwijze, de inrichting van de samenleving en de culturele gebruiken – en Europa was daarin het verst gevorderd.

De verlichte verhalen van Robertson, en ook van Gibbon en Hume, konden op een enthousiaste ontvangst rekenen in de Nederlandse Republiek. De recensenten en vertalers herkenden hoe nuttig de gezamenlijke Europese geschiedenis was die in de geschiedwerken werd besproken. Suikers en Verburg bespraken al een geschiedenis van Europa, maar deze geschiedenis bleef nog beperkt tot politiek-militaire gebeurtenissen en werd nauwelijks verbonden in bredere, causale verbanden. Voor Martinet en Stuart was het achttiende-eeuwse Europa het toppunt van beschaving, vooral door de gedeelde cultuur en handel. Zij combineerden in hun wereldgeschiedenissen op eigen wijze een respect voor de Bijbelse autoriteit met het verlichte verhaal van vooruitgang en beschaving.

Verlichte verhalen in Nederland

Simon Stijl beschreef in 1774 in zijn *Opkomst en Bloei der Vereenigde Nederlanden* het beschavingsproces van Nederland. Zijn werk had dezelfde kenmerken als de verlichte geschiedschrijving uit omringende landen: het idee van vooruitgang en beschaving, de nadruk op causale verbanden en de geschiedenis van de volledige samenleving, van politieke inrichting tot culturele prestaties. Hoewel volgens hedendaagse historici ook andere Nederlandse achttiende-eeuwse geschiedwerken ‘verlichte’ aspecten bevatten, wordt Stijl algemeen erkend als de enige verlichte geschiedschrijver die achttiende-eeuws Nederland heeft gehad.

In dit boek heb ik laten zien, en dat is mijn derde conclusie, dat ons beeld verandert als we voorbij Stijl kijken. Het concept van het verlichte verhaal is in het werk van O’Brien en Pocock expliciet verbonden aan het genre van de geschiedschrijving. Edelstein heeft echter betoogd dat het verlichte verhaal verder reikte in achttiende-eeuws Europa: het was voor allerlei schrijvers en denkers een essentieel middel om de tijd waarin zij leefden te duiden. De geschiedenis van Europese vooruitgang verbond verleden, heden en toekomst in een overkoepelend narratief kader. Het plot van het verlichte verhaal bleef in grote lijnen gelijk. De geschiedenis van Europese samenlevingen ontwikkelde zich van een deels verlichte klassieke oudheid, via een duistere, maar in staatkundig opzicht belangrijke fase in de middeleeuwen, naar de geleidelijke beschaving van de vijftiende eeuw, tot uiteindelijk het moderne, commerciële en verlichte Europa. Elke schrijver of denker die onderschreef in een verlichte eeuw te leven, kon gebruikmaken van het verlichte verhaal als betekenisgevend kader – ook buiten het genre van de geschiedschrijving.

Zodra we voorbij Stijl en zijn verlichte geschiedschrijving kijken, zien we dat ook elders in de Nederlandse Republiek het verlichte verhaal werd verteld. In verschillende Nederlandse bronnen keerden enerzijds voortdurend dezelfde onderwerpen terug. De uitvinding van de boekdrukkunst, het belang van de renaissance, de onverwachte positieve gevolgen van de kruistochten, de groei van de zeevaart en wereldwijde handel, de bloei van de kunsten en wetenschappen: alle topoi van het verlichte verhaal werden door tijdgenoten behandeld. De opzet van mijn onderzoek in vier bronsoorten en vier hoofdstukken geeft anderzijds inzicht in zowel de overeenkomsten als de verschillen tussen deze bronsoorten en verlichte verhalen. Het verlichte verhaal keerde terug in dit brede scala aan Nederlandse bronnen, maar er bestonden wel degelijk inhoudelijke verschillen tussen de bronsoorten. Deze verschillen laten zien dat de inhoud van het verlichte verhaal mede werd bepaald door de vorm en het doel van de tekst.

De spectator-schrijvers beklagden zich primair over het probleem van nationaal verval. In korte tijdschriftnummers van gemiddeld acht bladzijden schreven zij zorgwekkende analyses over dat verval, maar putten tegelijkertijd moed uit de

voortgang in de zedenkunde om dat verval te bestrijden. De leden van Teylers Tweede Genootschap waren zich bewust van de recente ontwikkelingen in de geschiedenis van de geschiedschrijving. Zij stimuleerden de verlichte methode in hun prijsvragen over geschiedenis door bewust om een wijsgerig perspectief op het verleden te vragen. De prijsverhandelingen van de bekroonde auteurs behandelden meestal het beschavingsproces van Nederland en Europa. De Nederlandse recensenten functioneerden als poortwachters voor de buitenlandse geschiedschrijving. Zij herkenden vooral in het werk van Hume, Robertson en Gibbon de belangrijkste facetten van een gedeelde Europese geschiedenis en achtten die geschiedenis van belang voor alle Nederlandse burgers. Martinet en Stuart schreven hun eigen varianten van de geschiedenis van Europese voortgang. In hun verlichte verhalen werd de geschiedenis van Europese voortgang en de beschaving van de samenleving gecombineerd met een blijvend respect voor de Bijbelse autoriteit.

Met behulp van het concept van het verlichte verhaal zien we de Nederlandse Verlichting in een nieuw licht. We kunnen concluderen dat Nederlandse schrijvers in de achttiende eeuw het besef hadden dat ze in een verlichte eeuw leefden en dat zij vervolgens historische verhalen schreven om dit proces van Europese voortgang te duiden. Door mijn onderzoek verandert ons beeld van de Verlichting in Nederland op twee punten. Ten eerste verschuift het accent van het idee van verval naar het idee van voortgang. Uiteindelijk was Verlichting een proces van beschaving, van voortgang, dat zich voltrok op Europees en nationaal niveau. Ook achttiende-eeuwse Nederlandse schrijvers omschreven Verlichting als een beschavingsproces dat het werelddeel Europa had samengebracht door politieke verdragen, handel en een gedeelde cultuur. Vandaar dat de spectator-schrijvers en genootschapsleden – als de Nederlandse representanten van vergelijkbare fenomenen uit de buurlanden – ondanks het probleem van verval zonder schroom konden verkondigen dat zij in een beschaafde en verlichte eeuw leefden. Dat vormt een correctie op het bestaande historiografische beeld van de Nederlandse Verlichting dat het nationale Verlichtingsdenken haast uitsluitend koppelt aan het probleem van verval. Voor Nederlandse schrijvers en denkers bestonden er volwaardige en meer positieve verhalen over achttiende-eeuws Nederland en Europa.

Ook op een tweede punt verandert het concept van het verlichte verhaal de karakterisering van Nederland in de achttiende eeuw, namelijk door de nadruk te leggen op het Europese perspectief boven het nationale perspectief. Daarmee wil ik niet zeggen dat de aanzienlijke historiografie over het groeiende natiebesef, de nationale identiteit en het nationaal karakter in achttiende-eeuws Nederland incorrect is. Een veelheid aan studies heeft het groeiende belang van een nationale taal, nationale musea, nationaal onderwijs en een nationale eenheidsstaat aangetoond. Ook de spectatoren, genootschapsleden, geschiedschrijvers en recensenten schreven bewust in het Nederlands of vertaalden buitenlandse teksten in de volkstaal. Het

verlichte verhaal, de geschiedenis van de beschaving van de samenleving, was echter nauw verbonden met Europa. Nederland werd gezien als een onderdeel van een bredere Europese Verlichting en de Nederlandse samenleving doorliep uiteindelijk, met kleine verschillen, dezelfde trappen van beschaving als de andere Europese landen. Buiten het geschiedwerk van Stijl circuleerden dus allerlei verlichte verhalen in achttiende-eeuws Nederland, waarmee auteurs betekenis gaven aan de tijd waarin zij leefden, het verleden dat eraan vooraf ging en aan de toekomst die nog moest komen.

Dankwoord

In mijn eerste jaar aan de opleiding Geschiedenis verzorgde Wyger Velema een gastcollege over begripsgeschiedenis en ik herinner me nog goed hoe geïntrigeerd ik was dat het concept 'vrijheid' in de middeleeuwen een andere betekenis had dan in de Verlichting. Daarna schoof ik zo vaak ik kon aan bij zijn werkcolleges en we discussieerden uitgebreid over de geschiedenis van de geschiedschrijving. Het is voor mij een waar privilege dat hij mijn academische loopbaan van eerstejaarsstudent tot doctor heeft begeleid. Na al die jaren ben ik nog steeds onder de indruk van zijn eruditie en aanstekelijke enthousiasme.

Als promovendus trof ik het met mijn collega's op de afdeling Geschiedenis bij de Universiteit van Amsterdam. Veel dank gaat uit naar mijn kamergenoten van 4.62: Leonard van 't Hul, Erik Jacobs, Merel Klein, Merel Leeman, Bram Mellink, Ivo Nieuwenhuis, Joris Oddens, Mart Rutjes en André Vitoria. Zij zetten (te) sterke koffie en deelden vrijelijk hun kennis over promoveren, onderwijs en het leven. Buiten de kamer bedank ik graag Rosanne Baars, Lisa Kattenberg, Karlijn Olijslager, Clé Lesger en Boudien de Vries voor hun adviezen en steun. Ook kreeg ik nuttig commentaar, bemoedigende woorden of afleidende grappen van: Frans Camphuijsen, Maartje van Gelder, Rosa Groen, Emily Hemelrijk, Eric Jorink, Daniel Knecht, Willemijn Koning, Elza Kortenoever, Samuël Kruizinga, Tybalt Lambrecht, Matthijs Lok, Jolanda Lutz, Wijnand Mijnhardt, Djoeke van Netten, Jeppe Nevers, Charlotte Peltzer, Jan Rotmans, Natalie Scholz, Bert Theunissen, Femke van Zanten, Ingrid de Zwarte en Jan Julia Zurné.

Dit boek, de handelseditie van mijn proefschrift, zou niet mogelijk zijn geweest zonder de ondersteuning van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Zij financierde zowel mijn onderzoek met de beurs 'Promoties in de Geesteswetenschappen' als de publicatie ervan met het fonds 'Open Access Boeken'. Dank ook aan Anja van Leusden van Amsterdam University Press die me vakkundig door het proces van proefschrift tot handelseditie leidde.

Bijzondere dank gaat uit naar mijn familie. Mijn zus Laurence is een onuitputtelijke bron van levenswijsheid, relativiseringsvermogen en harde grappen. Mijn ouders Richard en Martine bezorgden mij en mijn zus een jeugd die ik iedereen zou toewensen, vol boeken, liefde en vrolijkheid. Mijn familie is inmiddels uitgebreid met Sabine, Linda en Philippe. Ik dank hen voor hun steun en interesse. Leonard, je intelligentie en liefde is grenzeloos en ik geniet van elke dag die ik met je doorbreng.

Bronnen

Archiefstukken: *Teylers Stichting Archief (TSA)*

Notulen Directeuren:

Jaren 1778-1800, inv.nr. 5

Jaren 1801-1816, inv.nr. 6

Jaren 1816-1828, inv.nr. 7

Notulen Teylers Tweede Genootschap:

Jaren 1778-1836, inv. nr. 1382

Programma's Teylers Tweede Genootschap:

Jaren 1800-1839, inv.nr. 1398

Jaren 1779-1799, inv.nr. 1397

Prijsvragen over geschiedenis Teylers Tweede Genootschap:

1780 (pyrronisme): inv.nr. 1406-1407

1785 (Herodotus): geen archiefstukken [de inventaris noemt inv.nr. 1422 voor correspondentie met De Rhoer, maar deze map bevat alleen brieven van Jeronimo de Bosch]

1790 (kerkgeschiedenis): inv.nr. 1429

1795 (Griekse republieken): inv.nr. 1435-1440

1800 (Verlichting): inv.nr. 1468-1470

1807 (levenswijze voorvaderen): inv.nr. 1528

1810 (China): inv.nr. 1537-1542

1819 (ontdekkingsreizen): inv.nr. 1549-1550

Andere prijsvragen Teylers Tweede Genootschap:

1782 (penningkunde): inv.nr. 1413-1415

1783 (natuurkunde): inv.nr. 1416-1417

1786 (schilderkunst): inv.nr. 1423

1787 (penningkunde): inv.nr. 1443-1459

1804 (dichtkunst): inv.nr. 1508-1510

1806 (schilderkunst): inv.nr. 1511-1525

Prijsvragen Teylers Godgeleerd Genootschap:

1782: inv.nr. 925-928

1784: inv.nr. 945-957

Kasbewijzen Teylers Stichting

1790-1791: inv. nr. 622

1792-1793: inv. nr. 624

Gedrukte werken

Algemeene Bibliotheek (Amsterdam 1777-1786).

Algemeen Magazyn van Wetenschap, Kunst en Smaak (Amsterdam 1787).

Bataafsch Musaeum (1771).

Bondt, Nicolaus, Cornelis van Engelen, Abraham Arendt van der Meersch en Petrus Loosjes, *De Denker* (1763-1774).

Bosch, Bernardus, Martinus Nieuwenhuysen en Petronella Moens, *De Menschenvriend* (1788-1797).

De Nederlandsche Spectator (1749-1760).

Brouwer, Jan, 'Verhandeling aangaande het kenmerkende der achttiende eeuw ten aanzien van verlichting en zedelykheid in vergelyking der naastvoorgaande' in: *Verhandelingen, uitgegeven door Teylers Tweede Genootschap. Veertiende stuk* (Haarlem 1805).

Burman, Pieter, *Redenvoering, tegen den beschavende geleerdheid* (Leiden 1720).

De Recensent, of bydragen tot de letterkundige geschiedenis van onzen tyd (1787-1793).

Effen, Justus van, *De Hollandsche Spectator* (1731-1735).

Feith, Rhijnvis, *De Vriend van 't Vaderland* (1786).

Fernand, C.J., *Catalogue de trois riches et superbes collection de livres: 23 Novembre 1812*.

Gibbon, Edward, *Geschiedenis van het Verval en den Ondergang des Romeinschen Rijks*. Twee delen (Amsterdam 1810-1811). Vertaald door Nicolaas Messchaert.

Hume, David, *Historie van Engeland*. Acht delen (Amsterdam 1769-1774). De laatste twee delen zijn uitgegeven onder de titel *Historie van Groot Brittanie*. Vertaald door Nicolaas Smithof, met uitzondering van de laatste twee delen.

Iperen, Josua van, 'Verhandeling over de historie-kennis' in: *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap der Kunsten en Wetenschappen. Tweede deel* (1780) 1-61.

Iperen, Josua van, 'Verhandeling over de Prophetische historie' in: *Verhandelingen van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Tweede deel* (1784) 361-412.

Kampen, Nicolaas Godfried van, 'Prys-verhandeling over de deugd en het geluk der oude, meest beschaafde, natiën; vergeleken met die der volken van den tegenwoordigen tyd' in: *Verhandelingen, raakende den natuurlyken en geopenbaarden godsdienst, uitgegeven door Teyler's godgeleerd genootschap. XXIV deel*. (Haarlem 1810) 3-438.

Kampen, Nicolaas Godfried van, 'Vertoog over de vraag, of en in hoe verre de oude geschiedschrijvers door de nieuwere zijn geëvenaard' *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1812) 529-545.

Loosjes Pz., A., 'Cornelia. De moeder der Gracchen in acht bespiegelingen' in: Idem, *Romeinsche antieken van vrijheids- en vaderlandsliefde* (Haarlem 1798).

Lublink de Jonge, Joannes e.a., *De Rhapsodist*. Zes delen (Amsterdam 1771-1783).

Maendelykse uittreksels, of Boekzael der geleerde werelt (1715-1811).

Manen, Jacob van, 'Verhandeling over de levenswijze en gewoonten der Nederlanderen' in: *Verhandelingen, uitgegeven door Teyler's Tweede Genootschap. Negentiende stuk* (Haarlem 1814) 101-240.

Martinet, J.F., *Historie der Waereld*. Negen delen. (Amsterdam 1781-1788).

Meiners, Christophe, *Historische Vergleichung der Sitten, und Verfassungen, der Gesetze, und Gewerbe, des Handels, und der Religion, der Wissenschaften, und Lehranstalten des Mittelalters mit denen unsers Jahrhunderts, in Rücksicht auf die Vortheile und Nachtheile der Aufklärung, Bande III* (Hannover 1794).

Mieris, Frans van [Zographos], *Verhandeling over het saamenstellen der historien, of het beschryven der geschiedenissen, inzonderheid die van Holland* (Leiden 1757).

Moens, Petronella, *De Vriendin van 't Vaderland* (1798-1799).

Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk (1797).

Petsch, Johannes, *De Opmerker* (1772-1778).

- Rhoer, Cornelis Willem de, 'Geschiedkundige verhandeling over de rechte bepaaling der geloofwaardigheid van Herodotus, als geschiedschryver' in: *Verhandelingen, uitgegeeven door Teyler's Tweede Genootschap. Zevende stuk* (Haarlem, 1789) 163-377.
- Robertson, William, *The Situation of the World at the Time of Christ's Appearance* (1755).
- Robertson, William, *Historie der Regeering van Keizer Karel den Vyftden*. Zes delen (Rotterdam 1772-1774). Vertaald door onbekende auteur.
- Robertson, William, *Geschiedenis van America*. Vier delen (Amsterdam 1778). Vertaald door Petrus Adriaanszoon Loosjes.
- Robertson, William, *Geschiedenis van Schotland*. Drie delen (Amsterdam 1779). Vertaald door Petrus Adriaanszoon Loosjes.
- Robertson, William, *Redenvoering over de Gesteldheid der Waereld ten Tyde van de Verschyning van Christus* (Amsterdam 1781). Vertaald door **** Braam.
- Robertson, William, *Geschiedkundig Onderzoek wegens de Kennis, die de Ouden hadden van Indie* (Amsterdam en Haarlem 1793). Vertaald door Petrus Adriaanszoon Loosjes.
- Septeren, Joannes van, *Bondelken van fraaije Mengel-Stoffen. Behelsende: Een versameling van Uytspanningen, waarin, op een verstaanbaare wyse, allerley Historische, Staatkundige, Wiskonstige, Geestelyke, Wereldtlyke en andere wetenswaardige Stoffen, verhandelt worden* (1722).
- Spiegel, L.P. van de, 'Gedagten over de Verligting' in: G.W. Vreede ed., *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel en zijne tijdgenooten: (1737-1800). Deel IV* (Middelburg 1877) 483-527.
- Stijl, Simon, *De Opkomst en Bloei van de Republiek der Vereenigde Nederlanden; voorafgegaan door eene Verhandeling over de Opkomst en den Ondergang van Oude en Hedendaagsche Republieken* (Amsterdam en Harlingen 1774).
- Streso, J.A., 'Verhandeling over de levenswijze en de gewoonten onzer voorvaderen' in: *Verhandelingen, uitgegeeven door Teyler's Tweede Genootschap. Negentiende stuk* (Haarlem 1814) 1-98.
- Stuart, Martinus, *De Mensch, zoo als hij voorkomt op den bekenden Aardbol, beschreven door Martinus Stuart, afgebeeld door Jaques Kuiper*. Zes delen. (Amsterdam 1802-1807).
- Suikers, Geerlof en Isaak Verburg, *Algemene kerkelyke en wereldtlyke Geschiedenissen des bekenden Aardkloots*. Vijf delen. (Amsterdam 1721-1728).
- Vaderlandsche Letteroefeningen* (1761-1837).
- Vaderlandsche Bibliotheek van Wetenschap, Kunst en Smaak* (1789).
- Voltaire, *Historie van Karel den XII. Koning van Zweden*. Twee delen. (Amsterdam 1733). Vertaald door Johannes Haverkamp.
- Voltaire, *De Eeuw van Lodewyk den XIV*. Twee delen. (Amsterdam 1754).
- Winkelman, Isaac, 'Oratie' in: *Verhandelingen, uitgegeeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen. Tweede deel* (Middelburg 1771) I-XIV.

Literatuur

- Abbattista, Guido, 'The English *Universal History*: publishing, authorship and historiography in a European project (1736-1790)' *Storia della Storiografia* 39 (2001) 103-108.
- Altena, Peter, 'Het Journal Littéraire en de Poëtenoorlog in de Nederlandse literatuur' *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 18 (1986) 267-285.
- Báár, Monika, *Historians and nationalism: East-Central Europe in the nineteenth century* (Oxford 2010).
- Barnett, S.J., *The Enlightenment and religion: the myths of modernity* (Manchester en New York 2003).
- Bell, David A., *The cult of nation in France. Inventing nationalism, 1680-1800* (Cambridge 2001).
- Berg, P.A.J. van den, 'Vaderlandsliefde, vrijheid en mensenrechten aan het eind van de achttiende eeuw: Jacob van Manen Adrz. (1752-1822) en de Staatsregeling van 1798' working paper Universiteit Groningen (2005) 1-15.
- Berg, Willem van den, '7 september 1765: Frans van Lelyveld complimenteert de 17-jarige Rijklof Michaël van Goens met diens Vrijmoedige bedenkingen' in: M.A. Schenkveld-van der Dussen e.a. eds., *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (Groningen 1993) 340-345.
- Bergvelt, Ellinoor en Debora Meijers eds., *Teyler's Foundation in Haarlem and Its 'Book and Art Room' of 1779. A Key Moment in the History of a Learned Institution* (Leiden en Boston 2021).
- Berry, Christopher J., *The idea of luxury. A conceptual and historical investigation* (Cambridge 1994).
- Bierens de Haan, J.A., *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1952*. Herdrukt met supplement 1952-1970 (Haarlem 1970).
- Blaas, P.B.M., 'Romantiek en historisch besef. Haar betekenis voor de geschiedbeoefening' in: Idem, *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees historisch bewustzijn* (Den Haag en Rotterdam 1988) 49-59.
- Blaas, Pieter, *Geschiedenis en nostalgie: de historiografie van een kleine natie met een groot verleden. Verspreide historiografische opstellen* (Hilversum 2000).
- Blaas, P.B.M., 'Het romantische verhaal. Over de vormgeving van het vaderland' in: Jo Tollebeek, Tom Verschaffel en Leo H.M. Wessels eds., *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden, 1500-2000* (Hilversum 2002) 143-157.
- Blaas, Piet, *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees historisch bewustzijn* (Den Haag 1988).
- Boer, Pim den ed., *Beschaving: een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001).
- Bosma, Jelle, *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800* (Nieuwkoop 1997).
- Bourgault, Sophie en Robert Sparling eds., *Companion to Enlightenment historiography* (Leiden en Boston 2013).
- Broos, A.J.M., *Lijst van boek- en plaatswerken uitgegeven door of in samenwerking met Johannes Allart* (Amsterdam 1979).
- Bruijn, J.G. de, 'De prijsvragen van Teylers Genootschappen in de 18e eeuw' *Documentatieblad Werkgroep Achttiende eeuw* (1971) 20-27.
- Bruijn, J.G. de, *Inventaris van de prijsvragen. Uitgeschreven door de Hollandsche maatschappij der wetenschappen, 1753-1917* (Haarlem 1977).
- Brumfitt, J.H., *Voltaire, historian* (Londen 1958).
- Buijnsters, P.J., *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw. Veertien verkenningen* (Utrecht 1984).
- Buijnsters, P.J., *Spectatoriale geschriften* (Utrecht 1991).
- Buijnsters, Piet, 'De Bataafse hut. Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)' *Theoretische Geschiedenis* 21 (1994) 56-59.

- Buisman, Jan Wim, *Tussen vroomheid en Verlichting: een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)* (Zwolle 1992).
- Buisman, Jan Wim ed., *Verlichting in Nederland 1650-1850: vrede tussen rede en religie?* (Nijmegen 2013).
- Bunge, Wiep van, *From Bayle to the Batavian Revolution. Essays on philosophy in the eighteenth-century Dutch Republic* (Leiden en Boston 2019).
- Burke, Peter, 'Tradition and experience: the idea of decline from Bruni to Gibbon' in: G.W. Bowersock, J. Clive en S.R. Graubard eds., *Edward Gibbon and the decline and fall of the Roman Empire* (Cambridge 1977) 87-102.
- Burke, Peter, 'European views of world history from Giovo to Voltaire' *History of European Ideas* 6 (1985) 237-251.
- Burke, Peter, 'Ranke the reactionary' in: George G. Iggers en James M. Powell eds., *Leopold von Ranke and the shaping of the historical discipline* (Syracuse 1990) 36-44.
- Burke, Peter, *The fabrication of Louis XIV* (New Haven en Yale 1992).
- Burke, Peter, 'Cultures of translation in early modern Europe' in: Peter Burke en R. Po-Chia Hsia eds., *Cultural translation in early modern Europe* (Cambridge 2007) 7-38.
- Burke, Peter, 'Translating histories' in: Peter Burke en R. Po-Chia Hsia eds., *Cultural translation in early modern Europe* (Cambridge 2007) 125-141.
- Burke, Peter en R. Po-Chia Hsia eds., 'Introduction', in: idem, *Cultural translation in early modern Europe* (Cambridge 2007) 1-4.
- Burrow, John, *A history of histories. Epics, chronicles, romances and inquiries from Herodotus and Thucydides to the twentieth century* (Londen 2007).
- Carhart, Michael C., *The science of culture in Enlightenment Germany* (Cambridge en Londen 2007).
- Carhart, Michael C., 'Polynesia and polygenism: the scientific use of travel literature in the early 19th century' *History of the Human Sciences* 22 (2009) 58-86.
- Carhart, Michael C. en John Robertson, 'The Enlightenments of J. G. A. Pocock' *Storia della Storiografia* 39 (2001) 123-151.
- Christensen, Thomas, *The work of music theory. Selected essays* (Londen en New York 2014).
- Clark, Frederic, *Dividing time: the making of historical periodization in early modern Europe*, ongepubliceerde dissertatie Princeton University (2014). doi:<http://arks.princeton.edu/ark:/88435/dsp01st74cs68k>
- Clark, Frederic, 'Universal history and the origin narrative of European modernity: the Leiden lectures of Jacob Perizonius (1651-1715) on *Historia Universalis*' *Erudition and the Republic of Letters* 2 (2017) 359-395.
- Coomans, Janna, 'Genesis en geschiedenis. Fysicotheologie en de historisering van de natuur, 1778-1790' *Skript Historisch Tijdschrift* 33 (2011) 29-41.
- Daalder, Jan, 'Slim businessplan Robertson werpt vruchten af – Het werk van de Schotse historicus William Robertson in een achttiende-eeuwse Leidse boekhandel' *Skript Historisch Tijdschrift* 38 (2016) 163-167.
- Dagen, Jean, *L'histoire de l'esprit humain dans la pensée française: de Fontenelle a Condorcet* (Parijs 1977).
- Darnton, Robert, *The forbidden best-sellers of pre-revolutionary France* (New York en Londen 1995).
- Darnton, Robert, 'In search of the Enlightenment: recent attempts to create a social history of ideas', *Journal of Modern History* 43 (1971) 113-132.
- D'Auria, Matthew en Jan Vermeiren eds., 'Narrating Europe: conceptions of European history and identity in historiography and intellectual thought', themanummer *History* 103 (2018) 385-519.
- Deinsen, Lieke van, *Litteraire erflaters: canoniseren in tijden van culturele crisis, 1700-1750* (Hilversum 2017).
- Deursen, A.Th. van, *Jacobus de Roer, 1722-1813: een historicus op de drempel van een nieuwe tijd* (Groningen 1970).
- Deursen, A. Th. van, 'Wijsgerige geschiedschrijving in Nederland' in: J.A.L. Lancée ed., *Mythe en werkelijkheid. Drie eeuwen vaderlandse geschiedbeoefening (1600-1900)* (Utrecht 1979) 103-120.
- Dirda, Michael, 'Book review of Hugh Trevor-Roper's "History and the Enlightenment"' *Washington Post* (24 juni 2010) C03.
- Dixhoorn, Arjan van, Henk Nellen, Francien Petiet eds., *Een hoger streven. Bouwstenen voor een geschiedenis van het Zeeuws Genootschap, 1769-2019* (Vlissingen 2019).

- Dussen, J. van der en K. Wilson eds., *The history of the idea of Europe* (Londen 1995).
- Eidelstein, Dan, *The Enlightenment. A genealogy* (Chicago en Londen 2010).
- Eijnatten, Joris van, 'Protestante schrijvers over beschaving en cultuur' in: P. den Boer ed., *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001) 255-285.
- Eijnatten, Joris van, 'Van opruier tot icoon. Het Nederlandse Voltairebeeld in de achttiende en negentiende eeuw' in: J.P. van der Sterre ed., *Voltaire en de Republiek. Teksten van Voltaire over Holland en Hollanders* (Amsterdam en Antwerpen 2006) 455-464.
- Eijnatten, Joris van en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005; herziene tweede druk 2006).
- Ensel, Remco, "De mensch zoo als hij voorkomt op den bekenden aardbol": Martinus Stuart (1765-1826) als zedekundige & verlicht etnograaf, masterscriptie (Amsterdam 1992).
- Ensel, Remco, 'Tussen woestheid en beschaving. Martinus Stuart als zedekundige en verlicht etnoloog' *Antropologische Verkenningen* 13 (1994) 34-52.
- Ensel, Remco, 'Schedellezen. Een Verlicht beschavingsdebat over de belichaamde natuur van de mens' *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 24 (1997) 438-463.
- Force, Pierre, 'Voltaire and the necessity of modern history' *Modern Intellectual History* 6 (2009) 457-484.
- France, Peter, *Politeness and its discontents. Problems in French classical culture* (Cambridge 1992).
- Franke, Viktoria, *Een gedeelde wereld? Duitse theologie en filosofie in het verlichte debat in Nederlandse recensietijdschriften, 1774-1837* (Amsterdam en Utrecht 2009).
- Franke, Viktoria, 'De grenzen van Europa – een Europa zonder grenzen. Ruimteconstructies in het Nederlandstalige verlichtingstijdschrift' *Tijdschrift voor Tijdschriftstudies* 30 (2011) 124-135.
- Frijhoff, Willem, 'Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de revolutietijd' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989) 592-609.
- Frijhoff, Willem, 'Het zelfbeeld van de Nederlander in de achttiende eeuw: een inleiding' *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 24 (1992) 5-28.
- Frow, John, "Reproducibles, Rubrics, and Everything You Need": Genre Theory Today' *PLMA* 122 (2007) 1626-1634.
- Geerlings, Jordy, 'Hoe verlicht waren de genootschappen? De achttiende-eeuwse sociabiliteit in recent historisch onderzoek' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127 (2014) 189-209.
- George, Alex S., *William Dampier in New Holland: Australia's first natural historian* (z.p. 1999).
- Goinga, H. van, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800* (Amsterdam 1999).
- Golf-French, Morgan, *Contemplating the revolution: ethics, culture, and history in German political thought, 1789-181*, ongepubliceerde dissertatie University College London (2019) passim. URL: <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10091049/> (geraadpleegd op 19 mei 2022)
- Goodman, Dena, *The republic of letters. A cultural history of the French Enlightenment* (Ithaca en New York 1996).
- Grafton, Anthony T., 'Joseph Scaliger and historical chronology: the rise and fall of a discipline' *History and Theory* 14 (1975) 156-185.
- Grafton, Anthony T., *New worlds, ancient texts. The power of tradition and the shock of discovery* (Cambridge en Londen 1992).
- Grafton, Anthony T., 'Dating history: the Renaissance & the Reformation of chronology' *Daedalus* 132 (2003) 74-85.
- Grafton, Anthony, *What was history? The art of history in early modern Europe* (Cambridge 2007).
- Grafton, Anthony, *Worlds made by words: scholarship and community in the modern West* (Cambridge en Londen 2009).
- Griggs, Tamara, 'Universal history from the Counter-Reformation to Enlightenment' *Modern Intellectual History* 4 (2007) 219-247.
- Groot, Hans, *Van Batavia naar Weltevreden: Het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 1778-1867* (Leiden 2009).

- Haakonssen, Knud en Michael J. Seidler, 'Natural law: law, rights and duties' in: Richard Whatmore en Brian Young eds., *A companion to intellectual history* (Malden 2016) 377-401.
- Haar, C. van der, 'G.W. van Oosten de Bruyn, stadshistoriëschrijver van Haarlem', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 67 (1954) 209-223.
- Haas, Anna de, 'Vrijheid, geloof en liefde. Nederlandse treurspeldichters en Voltaire' *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 25 (2002) 153-164.
- Haas, Anna de, 'Een onvergelykelyk vernuft met manco's. Voltaires toneel in de Nederlanden' in: J.P. van der Sterre ed., *Voltaire en de Republiek. Teksten van Voltaire over Holland en Hollanders* (Amsterdam en Antwerpen 2006) 476-482.
- Haas, Frieda de, en Bert Paasman, *J.F. Martinet en de achttiende eeuw. In ijver en onverzadelijken lust om te leeren* (Zutphen 1987).
- Haddock, B.A., *An introduction to historical thought* (London 1980).
- Hagen, Edwina, 'Een meer of min doodlyken haat'. *Antipapisme en cultureel natiebesef in Nederland rond 1800* (Nijmegen 2008).
- Hagen, Edwina, *Moens, Petronella* in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (2014). URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/PetronellaMoens> (geraadpleegd op 19 maart 2019).
- Haitsma Mulier, Eco, "'Hoofsche papegaaien" of "redelyke schepsels". Geschiedschrijvers en politiek in de Republiek in de eerste helft van de achttiende eeuw' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 102 (1987) 450-475.
- Haitsma Mulier, Eco, 'Between humanism and Enlightenment. The Dutch writing of history' in: M.C. Jacob en W.W. Mijnhardt eds., *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, Enlightenment and revolution* (Ithaca en New York 1992) 170-187.
- Haitsma Mulier, Eco, 'De Bataafse mythe in de patriottentijd: *De aloude staat en geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden* van E.M. Engelberts' *Theoretische Geschiedenis* 19 (1992) 16-34.
- Haitsma Mulier, Eco, 'De achttiende eeuw als eeuw van het historisch besef' *De Achttiende Eeuw* 26 (1994) 147-152.
- Haitsma Mulier, Eco, 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 344-367.
- Haitsma Mulier, E.O.G., 'De humanistische vorm. Over de stileren van de politiek' in: Jo Tollebeek, Tom Verschaffel en Leo H.M. Wessels eds., *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden, 1500-2000* (Hilversum 2002) 27-44.
- Haitsma Mulier, Eco, 'Erflaters: levensbeschrijvingen van voorbeeldige Nederlanders' in: Frans Grijzenhout ed., *Erfgoed: de geschiedenis van een begrip* (Amsterdam 2007) 133-150.
- Haitsma Mulier, Eco en G.A.C. van der Lem, *Repertorium der geschiedschrijvers 1500-1800* (Den Haag 1990).
- Hartog, Jan, *De spectatoriale geschriften van 1741-1800. Bijdrage tot de kennis van het huiselijk, maatschappelijk en kerkelijk leven onder ons volk, in de tweede helft der 18e eeuw* (Utrecht 1872; 1890).
- Hartog, François, *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps* (z.p. 2003).
- Hazard, Paul, *La crise de la conscience européenne: 1680-1715* (Parijs 1935).
- Herman, Arthur, *The idea of decline in Western history* (New York 1997).
- Hicks, Philip, *Neoclassical history and English culture. From Clarendon to Hume* (Basingstoke enz. 1996).
- Hietbrink, Alwin, 'De deugden van een vrije republiek: opvattingen over beschaafdheid in de achttiende-eeuwse republiek' in: P. den Boer ed., *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001) 197-211.
- Himbergen, E.J. van, 'De Directeuren van Teylers Stichting en de leden van de twee genootschappen 1778-1978' in: *Teyler' 1778-1978. Studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest* (Haarlem en Antwerpen 1978) 56-57.
- Hoorn, Marijn van, 'De prijsvragen en verhandelingen van Teylers Tweede Genootschap (I)' *Teylers Magazijn* 24 (Haarlem 1989) 7-11.

- Hoorn, Marijn van, 'De prijsvragen en verhandelingen van Teylers Tweede Genootschap 1779-1866 (II): natuurwetenschappen' *Teylers Magazijn* 26 (Haarlem 1990) 9-13.
- Hoorn, Marijn van, 'De prijsvragen en verhandelingen van Teylers Tweede Genootschap 1779-1866 (III): historiekunde' *Teylers Magazijn* 33 (Haarlem 1991) 13-17.
- Hughes-Warrington, Marnie ed., *Palgrave advances in world histories* (New York 2005).
- Huigen, Siegfried, *De weg naar Monomotapa: Nederlandstalige representaties van geografische, historische en sociale werkelijkheden in Zuid-Afrika* (Amsterdam 1996).
- Hunt, Lynn, Margaret C. Jacob en Wijnand Mijnhardt, *The book that changed Europe. Picart & Bernard's Religious ceremonies of the world* (Cambridge en Londen 2010).
- Israel, Jonathan, *Enlightenment contested. Philosophy, modernity, and the emancipation of man 1670-1752* (Oxford 2006).
- Jensen, Lotte, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt': *vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 2001).
- Jensen, Lotte, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw* (Amersfoort en Nijmegen 2008).
- Jensen, Lotte, 'Onderzoeker (1768-1772)' in: *Encyclopedie van Nederlandstalige tijdschriften voor 1815*. Hoofredactie André Hanou en Rietje van Vliet. URL: <https://www.ent1815.nl/o/onderzoeker-1768-1772/> (geraadpleegd op 19 maart 2019).
- Johannes, Gert-Jan, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830* (Den Haag 1995).
- Jongenelen, T., 'Een optimistische dinosaurus. Johannes Petsch als spectatorschrijver' *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland* 2 (1991) 49-69.
- Joose, L.J., 'Josua van Iperen' in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme. Deel 5* (2001) 276-278.
- Jorink, Eric, *Het 'Boeck der Natuere'. Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods schepping, 1575-1715* (Leiden 2006).
- Jorink, Eric en Ad Maas eds., *Newton and the Netherlands. How Isaac Newton was fashioned in the Dutch Republic* (Amsterdam 2012).
- Kapitza, Peter K., *Ein bürgerlichen Krieg in der gelehrten Welt. Zur Geschichte der Querelle des Anciens et des Modernes in Deutschland* (München 1981).
- Kelley, Donald R., *Faces of history. Historical inquiry from Herodotus to Herder* (New Haven en Londen 1998).
- Kent Wright, Johnson, 'Historical thought in the era of the Enlightenment' in: Lloyd Kramer en Sarah Maza eds., *A companion to Western historical thought* (Oxford 2006) 123-142.
- Klashorst, G.O. van de, 'De Nederlandsche Spectator, De Philanthrope en De Philosoph. Drie spectatoriale geschriften tussen 1749 en 1769 over geloof, mens en samenleving', masterscriptie (Utrecht 1982).
- Klein, Lawrence, 'Liberty, manners, and politeness in early eighteenth-century England' *The Historical Journal* 32 (1989) 583-605.
- Klein, Lawrence, *Shaftesbury and the culture of politeness. Moral discourse and cultural politics in early eighteenth-century England* (Cambridge 1994).
- Klein, Lawrence, 'Politeness and the interpretation of the British eighteenth century' *The Historical Journal* 45 (2002) 869-898.
- Klein, S.R.E., *Patriots republikanisme: politieke cultuur in Nederland 1766-1787* (Amsterdam 1995).
- Klempt, Adelbart, *Die Säkularisierung der universalhistorischen Auffassung: zum Wandel des Geschichtsdenkens im 16. und 17. Jahrhundert* (Göttingen 1960).
- Kley, Edwin J. van, 'Europe's "discovery" of China and the writing of world history' *The American Historical Review* 76 (1971) 358-385.
- Kloek, J.J., "'Vielen de juffrouwen van 'erzelven? Of: is receptiegeschiedenis mogelijk?'" in: R.T. Segers ed., *Receptie-esthetika. Grondslagen, theorie en toepassing* (Amsterdam 1980) 87-107.
- Kloek, J.J., 'Reconsidering the reading revolution: The thesis of the "reading revolution" and a Dutch bookseller's clientele around 1800' *Poetics* 26 (1999) 289-307.

- Kloek, J.J. en W.W. Mijnhardt, *1800: blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).
- Kontler, László, 'William Robertson's history of manners in German, 1770-1795' *Journal of the History of Ideas* 58 (1997) 125-144.
- Kontler, László, 'Translation and comparison: early-modern and current perspectives' *Contributions to the History of Concepts* 3 (2007) 71-102.
- Kontler, László, 'Mankind and its histories: William Robertson, Georg Forster, and a late eighteenth-century German debate' *Intellectual History Review* 23 (2013) 411-429.
- Kontler, László, *Translations, histories, Enlightenments. William Robertson in Germany, 1760-1795* (New York 2014).
- Koolhaas-Grosfeld, Eveline, *De ontdekking van de Nederlander in boeken en prenten rond 1800* (Zutphen 2010).
- Koolhaas-Grosfeld, Eveline, 'Wereldburgerschap in Nederland. Een verkenning' *De Negentiende Eeuw* 35 (2011) 1-9.
- Koselleck, Reinhart, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main 1979).
- Koselleck, Reinhart, 'Historia Magistra Vitae. Über die Auflösung des Topos im Horizont neuzeitlich bewegter Geschichte' in: Idem, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten.* (Frankfurt/Main 1989) 38-66.
- Koselleck, Reinhart, *Zeitschichten. Studien zur Historik* (Frankfurt 2000).
- Kossmann, E.H., 'The Dutch Republic in the eighteenth century' in: M.C. Jacob en W.W. Mijnhardt eds., *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, Enlightenment and revolution* (Ithaca en New York 1992) 19-31.
- Kuijpers, Erika, Judith Pollmann, Johannes Müller e.a. eds., *Memory before modernity. Practices of memory in early modern Europe* (Leiden en Boston 2013).
- Leeb, I. Leonard, *The ideological origins of the Batavian revolution. History and politics in the Dutch Republic, 1747-1800* (Den Haag 1973).
- Leemans, Inger en Gert-Jan Johannes (met medewerking van Joos Kloek), *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1700-1800: de Republiek* (Amsterdam 2013).
- Levine, Joseph M., *Humanism and history. Origins of modern English historiography* (Ithaca en Londen 1987).
- Levine, Joseph M., *The battle of the books. History and literature in the Augustan Age* (Ithaca en Londen 1991).
- Levitin, Dmitri, 'From sacred history to the history of religion: paganism, Judaism, and Christianity in European historiography from Reformation to "Enlightenment"' *The Historical Journal* 55 (2012) 1117-1160.
- Levitin, Dmitri, *Ancient wisdom in the age of the new science: histories of philosophy in England, c. 1640-1700* (Cambridge 2015).
- Lilti, Antoine en Céline Spector, 'Introduction: L'Europe des Lumières, généalogie d'un concept' in: Antoine Lilti en Céline Spector eds., *Penser l'Europe au XVIIIe siècle: commerce, civilisation, empire* (Oxford 2014) 1-9.
- Lilti, Antoine en Céline Spector eds., *Penser l'Europe au XVIIIe siècle: commerce, civilisation, empire* (Oxford 2014).
- Lilti, Antoine, 'La civilisation est-elle européenne? Ecrire l'histoire de l'Europe au XVIIIe siècle' in: Antoine Lilti en Céline Spector eds., *Penser l'Europe au XVIIIe siècle: commerce, civilisation, empire* (Oxford 2014) 139-166.
- Livingstone, David N., *Adam's ancestors: race, religion, and the politics of human origins* (Baltimore 2008).
- Lloyd, David, 'Francois le Vaillant and the myth of the noble savage: a Frenchman in eighteenth-century Southern Africa' *Scrutiny* 2 (2004) 53-62.
- Lok, Matthijs, 'A revolutionary narrative of European history: Bonneville's *History of modern Europe* (1789-1792)' *History* 103 (2018) 343-450.
- Los, Willeke, *Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als cultuurkritiek in Nederland in de 18e eeuw* (Hilversum 2005).
- Luiten van Zanden, Jan en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000).

- Mandelbrote, Scott, "The doors shall fly open": chronology and biblical interpretation in England, c.1630–c.1730' in: Kevin Killeen, Helen Smith en Rachel Willie eds., *The Oxford handbook of the Bible in early modern England, c. 1530-1700* (Oxford 2015) 176-195.
- Martens, Wolfgang, *Die Botschaft der Tugend. Die Aufklärung im Spiegel der Deutschen moralischen Wochenschriften* (Stuttgart 1968).
- Mathijssen, Marita, *Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2013).
- Matytsin, Anton M., *The specter of skepticism in the age of Enlightenment* (Baltimore 2016).
- McDaniel, Iain, *Adam Ferguson in the Scottish Enlightenment: the Roman past and Europe's future* (Cambridge en Londen 2013).
- Meek, Ronald, *Social science and the ignoble savage* (Cambridge 1976).
- Meer, G. van der, 'De prijsvragen en Verhandelingen van Teylers Tweede Genootschap 1779-1866 (IV): numismatiek' *Teylers Magazijn* 34 (1992) 9-15.
- Meijers, Debora J., 'Teyler's foundation and the two societies: emergence and development up to c. 1800' in: Ellinoor Bergvelt en Debora Meijers eds., *Teyler's Foundation in Haarlem and Its 'Book and Art Room' of 1779. A Key Moment in the History of a Learned Institution* (Leiden en Boston 2021) 19-45.
- Merians, Linda E., *Envisioning the worst: representations of "Hottentots" in early modern England* (Newark en Londen 2001).
- Mijnhardt, Wijnand, 'De Nederlandse Verlichting' in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas eds., *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987) 53-81.
- Mijnhardt, Wijnand, *Tot heil van 't menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1987).
- Mijnhardt, Wijnand, 'Genootschappen en de Verlichting: een repliek' *De Achttiende Eeuw* 26 (1994) 101-114.
- Miltenburg, A.P.J., *Naar de gesteldheid dier tyden. Middeleeuwen en mediëvistiek in Nederland in de negentiende eeuw. Vier studies.* (Hilversum 1991).
- Momigliano, Arnaldo, 'Ancient history and the antiquarian' *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 13 (1950) 285-315.
- Momigliano, Arnaldo, 'Gibbon's contribution to historical method' *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 2 (1954) 450-463.
- Momigliano, Arnaldo, *The classical foundations of modern historiography* (Berkely, Los Angeles en Londen 1990).
- Mori, Gianluca, 'Hume, Bolingbroke, and Voltaire: Dialogues concerning Natural Religion, Part XII' *Etica & Politica* 20 (2018) 319-340.
- Nellen, Henk en Piet Steenbakkers, 'Biblical philology in the long seventeenth century' in: Dirk van Miert e.a. eds., *Scriptural authority and biblical criticism in the Dutch Golden Age. God's Word questioned* (Oxford 2017) 16-57.
- Niekerk, Carl, 'Buffon, Blumenbach, Herder, Lichtenberg, and the origins of modern anthropology' in: Nicolaas Rupke en Gerhard Lauer eds., *Johann Friedrich Blumenbach. Race and natural history, 1750-1850* (Abingdon en New York 2019) 27-52.
- Nijenhuis, I., 'De weelde als deugd?' *De Achttiende Eeuw* 24 (1992) 45-56.
- Norman, Larry F., *The shock of the ancient. Literature and history in early modern France* (Chicago en Londen 2011).
- O'Brien, Karen, *Narratives of Enlightenment. Cosmopolitan history from Voltaire to Gibbon* (Cambridge 1997).
- Oddens, Joris, *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland 1796-1798* (Nijmegen 2012).
- Ohji, Kenta, 'La fin de l'Ancien Régime en Europe selon l'Histoire des deux Indes' in: Antoine Lilti en Céline Spector eds., *Penser l'Europe au XVIIIe siècle: commerce, civilisation, empire* (Oxford 2014) 117-136.
- Okel, Hugo Sebastiaan, *Der Bürger, die Tugend und die Republik. Bürgerliche Leitkultur in den Niederlanden im 18. Jahrhundert im Spiegel der Moralischen Wochenschriften*, ongepubliceerde dissertatie Universiteit Trier (2004).

- Özgenel, Lale, 'A tale of two cities: in search for ancient Pompeii and Herculaneum' *Metu Journal of the Faculty of Architecture* 25 (2008) 1-25.
- Paasman, Bert, *J.F. Martinet. Een Zutphens filosoof in de achttiende eeuw* (Zutphen 1971).
- Paasman, Bert, 'Verloren in een zee van wonderen. Over J.F. Martinet' in: Kees Fens ed., *Verlichte geesten. Een portretgalerij voor Piet Buijnsters* (Amsterdam 1996) 97-105.
- Pailin, David A., 'Should Herbert of Cherbury be regarded as a "deist"?' *The Journal of Theological Studies* 51 (2000) 113-149.
- Pećar, Andreas en Damien Tricoire, *Falsche Freunde. War die Aufklärung wirklich die Geburtsstunde der Moderne?* (Frankfurt en New York 2015).
- Phillipson, Nicholas, 'The Scottish Enlightenment' in: Roy Porter en Mikulaus Teich eds., *The Enlightenment in national context* (Cambridge 1981) 19-40.
- Phillipson, Nicholas, 'Providence and progress: an introduction to the historical thought of William Robertson' in: Stewart J. Brown ed., *William Robertson and the expansion of empire* (Cambridge enz. 1997) 55-73.
- Pierse, Siofra, 'Voltaire: polemical possibilities of history' in: Sophie Bourgault en Robert Sparling eds., *Companion to Enlightenment historiography* (Leiden en Boston 2013) 153-187.
- Pocock, J.G.A., *Barbarism and religion, volume 1. The Enlightenments of Edward Gibbon, 1737-1764* (Cambridge 1999).
- Pocock, J.G.A., *Barbarism and religion, volume 2. Narratives of civil government* (Cambridge 1999).
- Pocock, J.G.A., *Barbarism and religion, volume 3. The first decline and fall* (Cambridge 2003).
- Pocock, J.G.A., *Barbarism and religion, volume 4. Barbarians, savages and empires* (Cambridge 2005).
- Pollmann, Judith, *Het oorlogsverleden van de Gouden Eeuw* (Leiden 2008).
- Popkin, Richard H., 'Scepticism and optimism in the late 18th century' in: Hans-Ulrich Hoche, Lothar Kreimendahl en Werner Strube eds., *Aufklärung und Skepsis: Studien zur Philosophie und Geistesgeschichte des 17. und 18. Jahrhunderts* (Stuttgart 1995) 173-184.
- Porte, Eleá de la, 'Verlicht verleden. Historisch denken in de Nederlandse spectatoriale geschriften', masterscriptie (Amsterdam 2012).
- Porte, Eleá de la, 'History beyond the nation. World histories in the Dutch Enlightenment', *De Achttiende Eeuw* 46 (2014) 50-78.
- Pothuizen, Kimberly, 'Tussen woestheid en weelde. Het beschavingsideaal van De Rhapsodist (1771-1783)', masterscriptie (Amsterdam 2011).
- Prins, Willem, 'Hume, genoemd. Een inventarisatie van Nederlandstalige reacties op David Hume, 1739-1800', masterscriptie (Amsterdam 2011).
- Rappaport, Rhoda, *When geologist were historians 1665-1750* (z.p. 1997).
- Regteren Altena, C.O. van, 'Het mineralogisch en palaeontologische kabinet' in: 'Teyler' 1778-1978. *Studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest* (Haarlem en Antwerpen 1978) 25-27.
- Ridley, Ronald T., *Gibbon's complement: Louis de Beaufort* (Venetië 1986).
- Robertson, John, *The case for the Enlightenment: Scotland and Naples, 1680-1760* (Cambridge 2005).
- Robertson, John, 'Appendix: a guide to later scholarship' in: Hugh Trevor-Roper [John Robertson ed.], *History and the Enlightenment* (New Haven 2010) 266-274.
- Robertson, John, 'Sacred history and political thought: Neapolitan responses to the problem of sociability after Hobbes' *The Historical Journal* 56 (2013) 1-29.
- Robertson, John, *The Enlightenment. A very short introduction* (Oxford 2015).
- Rock, Jan, *Papieren monumenten. Filologie en nationalisme in de Lage Landen, 1591-1863* (Nijmegen 2012).
- Roelevink, J., *Gedichteerd verleden: het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de Universiteit te Utrecht, 1735-1839* (Amsterdam 1986).
- Roelevink, Joke, "'Bewezen met authenticque stukken". Juridisch-oudheidkundige drijfveren tot het uitgeven van teksten op het terrein van de vaderlandse geschiedenis in de achttiende eeuw' in: K.

- Kooijmans e.a., eds., *Bron en publikatie. Voordrachten en opstellen over de ontsluiting van geschiedkundige bronnen, uitgegeven bij het 75-jarig bestaan van het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis* ('s-Gravenhage 1985) 78-99.
- Ronnen, Christine J. von, *Inventaris van de archieven van Teylers Stichting te Haarlem 1606-1945* (1977) (Rijksarchief Utrecht 1978).
- Roosenboom, H. Th., 'Geerlof Suikers (1669-1717). Advocaat en historicus' in: J. van Oudheusden e.a. ed., *Brabantse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders. Deel 4* (Amsterdam en Meppel 1996) 113-115.
- Rotmans, Jan, 'Circles of desire and the corruption of virtue: the historical thought of Cornelis Zillesen (1736-1828)' *De Achttiende Eeuw* (2014) 79-105.
- Rossi, Paolo, *The dark abyss of time. The history of the earth and the history of nation from Hooke to Vico* (Chicago en Londen 1984).
- Rudwick, Martin J.S., *Bursting the limits of time: the reconstruction of geohistory in the age of revolution* (Chicago 2005).
- Rutjes, Mart, *Door gelijkheid gegrepen. Democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801* (Nijmegen 2012).
- Rutjes, M., "Niet geheel applicabel op deze tijd'. De klassieke oudheid in het politieke discours van de Bataafse republiek, 1795-1801' in: A.J.P. Raat, W.R.E. Velema en C. Baar-de Weerd eds., *De oudheid in de achttiende eeuw* (Utrecht 2012) 75-86.
- Salber Phillips, Mark, *Society and sentiment. Genres of historical writing in Britain, 1740-1820* (Princeton 2000).
- Sandys-Wunsch, John, *What have they done to the Bible? A history of modern biblical interpretation* (Collegeville 2005).
- Sas, N.C.F. van, 'Nationaliteit in de schaduw van de Gouden Eeuw' in: F. Grijzenhout en H. Th. van Veen eds., *De Gouden Eeuw in perspectief: het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd* (Nijmegen en Heerlen 1992) 83-106.
- Sas, N.C.F. van, 'De burger als eunuch' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 117 (2002) 495-506.
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland: van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).
- Schiffmann, Zachary, *The birth of the past* (Baltimore 2011).
- Schilling, Marlies, 'De "Querelle des Anciens et des Modernes" in het *Journal Littéraire* (1713-1716)' *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 18 (1986) 227-247.
- Schmidt, James ed., *What is Enlightenment? Eighteenth-century answers and twentieth-century questions* (Berkeley en Los Angeles 1996).
- Schoenaers, Dirk, Theo Hermans, Inger Leemans e.a., *Vertalen in de Nederlanden. Een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2021).
- Schöffer, Ivo, 'The Batavian myth during the sixteenth and seventeenth centuries' in: J.S. Bromley en E.H. Kossman eds., *Britain and the Netherlands, volume V. Some political mythologies. Papers delivered to the fifth Anglo-Dutch historical conference* (Den Haag 1975) 78-101.
- Schryver, Reginald de, *Historiografie. Vijfentwintig eeuwen geschiedschrijving van West-Europa* (Assen en Maastricht 1990).
- Sebastiani, Silvia, 'Enlightenment America and the hierarchy of races. Disputes over the writing of history in the *Encyclopaedia Britannica* (1768-1788)' *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 67 (2012) 217-251.
- Shaw, Damian, 'A fraudulent truth? Christian Damberger's vision of Africa (1801)' *English Studies in Africa* 60 (2017) 1-11.
- Sheehan, Jonathan, 'Enlightenment, religion, and the enigma of secularization: a review essay' *The American Historical Review* 108 (2003) 1061-1080.
- Sheehan, Jonathan, *The Enlightenment Bible: translation, scholarship, culture* (Princeton 2005).
- Siegenbeek, M., 'Levensbericht van Johannes Albertus Streso' *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1842) 35-39.

- Sliggers, Bert, *De verzamelwoede van Martinus van Marum (1750-1837): herkomst en functie van het Paleontologisch en Mineralogisch Kabinet van Teylers Museum*, ongepubliceerde dissertatie Universiteit Leiden (2017).
- Smitskamp, H., 'Perizonius en de crisis der geschiedwetenschap in de 17de eeuw (het historisch Pyrrhonisme)' *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 68 (1953) 47-68.
- Smitskamp, H., 'Simon Stijl als verlicht geschiedschrijver' in: J.A.L. Lancée ed., *Mythe en werkelijkheid. Drie eeuwen vaderlandse geschiedbeoefening (1600-1900)* (Utrecht 1979) 86-102.
- Smitten, Jeffrey, 'William Robertson: the minister as historian' in: Sophie Bourgault en Robert Sparling eds., *Companion to Enlightenment historiography* (Leiden en Boston 2013) 101-131.
- Snel, Jan Dirk, 'Geloof en rede, godsdienst en wetenschap horen bij elkaar: de Nederlandse Verlichting' *Historisch Nieuwsblad* 14 (2005) 8-15.
- Spadafora, David, *The idea of progress in eighteenth-century Britain* (New Haven en Londen 1990).
- Spector, Céline, 'Civilisation et empire: la dialectique négative de l'Europe au siècle des Lumières' in: Antoine Lilti en Céline Spector eds., *Penser l'Europe au XVIIIe siècle: commerce, civilisation, empire* (Oxford 2014) 93-116.
- Stapelbroek, Koen, 'Dutch decline as a European phenomenon' *History of European Ideas* 36 (2010) 139-152.
- Strous, Willem H., 'Jacob van Manen Adriaanszn (Utrecht 1752 – Rhenen 1822): patriot en schrijver, opvoedkundige en bestuurder' *Oud Rhenen* 17 (1998) 5-11.
- Sturkenboom, Dorothée, *Spectators van hartstocht: sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum 1998).
- Stuurman, Siep, 'Tijd en ruimte in de Verlichting' in: Maria Grever en Harry Jansen eds., *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001) 79-96.
- Stuurman, Siep, *De uitvinding van de mensheid. Korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil* (Amsterdam 2005).
- Stuurman, Siep, 'Cosmopolitan egalitarianism in the Enlightenment: Anquetil Duperron on India and America' *Journal of the History of Ideas* 68 (2007) 255-278.
- Tollebeek, Jo, Tom Verschaffel en Leo H.M. Wessels eds., *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden, 1500-2000* (Hilversum 2002).
- Trevor-Roper, Hugh, 'The historical philosophy of the Enlightenment' in: Idem [John Robertson ed.], *History and the Enlightenment* (New Haven 2010) 1-16.
- Trimpe Burger-Mekking, G.G., 'Prijsvragen en conceptprijsvragen van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen uitgeschreven in het tijdvak 1769-1860' *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (2002) 69-256.
- Vartija, Devin, *The colour of equality: racial classification and natural equality in Enlightenment encyclopaedias*, ongepubliceerde dissertatie Universiteit Utrecht (2018).
- Velema, W.R.E., 'Homo mercator in Holland. Elie Luzac en het achttiende-eeuwse debat over de koophandel' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 100 (1985) 427-444.
- Velema, W.R.E., "'De eerste republiek van Europa". Iets over de politieke identiteit van de zeven verenigde provinciën in de achttiende eeuw' *De Achttiende Eeuw* 24 (1992) 29-44.
- Velema, W.R.E., *Enlightenment and conservatism in the Dutch Republic: the political thought of Elie Luzac (1721-1796)* (Assen enz. 1993).
- Velema, Wyger, 'Verlichtingen in Nederland. Het voorbeeld van de politieke theorie' *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland* 5 (1994), 45-53.
- Velema, Wyger, 'Beschaafde Republikeinen: burgers in de achttiende eeuw' in: R.A.M. Aerts en H. te Velde eds., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 80-99.
- Velema, W.R.E., *Republicans. Essays on eighteenth-century Dutch political thought* (Leiden en Boston 2007).
- Velema, W.R.E., *Omstreden oudheid. De Nederlandse achttiende eeuw en de klassieke politiek* (Amsterdam 2010).

- Velema, Wyger, 'Republikeinse democratie. De politieke wereld van de Bataafse Revolutie, 1795-1798' in: Frans Grijzenhout, Niek van Sas en Wyger Velema eds., *Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800* (Nijmegen 2013) 27-63.
- Velema, Wyger R.E., 'Introduction: the Enlightenment and the past. Old controversies and new perspectives' *De Achttiende Eeuw* 46 (2014) 7-26.
- Velema, Wyger en Arthur Weststeijn eds., *Ancient models in the early modern republican imagination* (Leiden en Boston 2017).
- Veltman-van den Bos, Ans J., 'Menschenvriend (1788-1797)' in: *Encyclopedie van Nederlandstalige tijdschriften voor 1815*. Hoofdredactie André Hanou en Rietje van Vliet. URL: <https://www.ent1815.nl/m/menschenvriend-1788-1797/> (geraadpleegd op 19 maart 2019).
- Veltman-van den Bos, Ans J., *Petronella Moens (1762-1843), De Vriendin van 't Vaderland* (Nijmegen 2000).
- Vermij, Rienk, 'Genootschappen en de Verlichting. Enkele overwegingen' *De Achttiende Eeuw* 25 (1993) 3-23.
- Verschaffel, Tom, 'De dissertatie. Onderzoek in een verlicht decor' in: Jo Tollebeek, Tom Verschaffel en Leo H.M. Wessels eds., *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden, 1500-2000* (Hilversum 2002) 123-142.
- Visser, R.P.W., 'De Nederlandse geleerde genootschappen in de achttiende eeuw' *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* (1970) 7-18.
- Visser, Rob, 'De prijsvragen van de Hollandsche Maatschappij 1840-1880. Koersverandering en neergang' in: Remieg Aerts e.a. eds., *Geleerden en leken. De wereld van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1840-1880* (Haarlem en Rotterdam 2002) 47-57.
- Vries, Marleen de, *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800* (Nijmegen 2001).
- Vuyk, Simon, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als deftige vaderlanders (1800-1860)* (Amsterdam 1998).
- Vuyk, Simon, *Verlichte verzen en kolommen: remonstranten in de letterkunde en tijdschriften der Verlichting (1720-1820)* (Amsterdam 2000).
- Vuyk, Simon, 'Heeft de Bijbel toch gelijk? Johannes Pareau in debat met Jan Konijnenburg (1807-1814)' in: Jan Wim Buisman ed., *Verlichting in Nederland 1650-1850: vrede tussen rede en religie?* (Nijmegen 2013) 85-98.
- Vyverberg, Henry, *Historical pessimism in the French Enlightenment* (Cambridge 1958).
- Vyverberg, Henry, *Human nature, cultural diversity and the French Enlightenment* (Oxford 1989).
- Wall, Ernestine van der, 'Religie en verlichting. Harmonie of conflict? Inleiding op het themanummer' *De Achttiende Eeuw* 32 (2000) 5-15.
- Wall, Ernestine van der, *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk* (Hilversum 2000).
- Wall, Ernestine van der en Leo Wessels eds., *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007).
- Weber, Lina, 'Die Niederlande und die Schottische Aufklärung. Die Übersetzung von David Humes *Political Discourses* für die Republik' masterscriptie (Heidelberg 2011).
- Wessels, Leo, *Bron, waarheid en de verandering der tijden: Jan Wagenaar (1709-1773), een historiografische studie* (Den Haag 1997).
- White, H.A.B., 'The Promise of Herculaneum' *Greece & Rome* 21 (1952) 112-116.
- Withers, Charles W.J., *Placing the Enlightenment: thinking geographically about the Age of Reason* (Chicago en Londen 2007).
- Widmer, Paul, *Die unbequeme Realität. Studien zur Niedergangsthematik in der Antike* (Stuttgart 1983).
- Wiskerke, E.M., *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur tussen 1780 en 1813* (Hilversum 1995).
- Wissing, Pieter van, *Stooschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800* (Nijmegen 2008).
- Womersley, David, *Gibbon and the 'Watchmen of the Holy City': the historian and his reputation, 1776-1815* (Oxford 2002).
- Woud, Auke van der, *De Bataafse hut. Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)* (Amsterdam 1990; 1998).

- Zande, Johan van der, 'De cultuur van de geschiedenis van Gatterer tot Adelung' in: Eco Haitzma Mulier, Loe Maas en Jaap Vogel eds., *Het beeld in de spiegel: historiografische verkenningen. Liber amicorum voor Piet Blaas* (Hilversum 2000) 275-292.
- Zande, Johan van der, 'De universele geschiedenis. Een onbehaaglijke omgang met de wereld' in: Jo Tollebeek, Tom Verschaffel en Leonard H.M. Wessels eds., *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000* (Hilversum 2002) 105-122.

Illustratieverantwoording

Het Utrechts Archief: 2, 7

Rijksmuseum, Amsterdam: 1, 3, 4, 5, 8, 10, 11, 15, 16

RKD (Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis): 6

Teylers Museum: 9

Noord-Hollands Archief: 12

Koninklijke Bibliotheek: 13

Stadsarchief Amsterdam: 14

National Portrait Gallery, London: 19

National Library of Wales: 18

National Galleries Scotland: 17

Register

Paginnummers met een -v verwijzen naar een relevante voetnoot op de betreffende pagina

A

- Aa, Cornelis van der 240
Addison, Joseph 38, 50, 57, 231
Alembert, Jean le Rond d' 116, 163
Algemeene Bibliotheek 215-216, 228, 230, 241, 246
Algemeen Magazyn van Wetenschap, Kunst en Smaak 246v
Allart, Johannes 182, 197, 248, 250, 251v
Anonieme auteur 118-124, 129-134, 136, 262
    'Verhandeling historisch pyrronisme' 99, 118, 122, 129, 133v, 151
Augustus 27, 55, 65, 92, 95v, 179

B

- Barbayrac, Jean 53
    Historical and Critical Account of the Science of Morality 53
Bataafsche Musaeum 48, 80
Het Bataviaasch Genootschap van de Kunsten en Wetenschappen 132
Bayle, Pierre 116v, 118, 123, 134
    Dictionnaire Historique et Critique 116v, 118
Beaufort, Lieven de 64
Beaufort, Louis de 63, 121
    Dissertation sur l'Incertitude des Cinq Premiers Siècles de l'Histoire Romaine 121
Beman, Hendrik 234
Beman, Jan Daniel 234
Lord Bolingbroke, Henry St. John 118, 236
Bondt, Nicolaus 48
Bosch, Bernardus 43v, 48, 80-82, 89
    Aan het Volk van Nederland over de Waare Constitutie 82
Bosch, Jacobus 234
Bosch, Jan 106
Bossuet, Jacques-Bénigne 153-154, 161
    Discours sur l'Histoire Universelle 153
Brouwer, Jan 9-10, 111, 139-140, 148, 151, 218v, 262
    'Verhandeling aangaande het kenmerkende der achttiende eeuw ten aanzien van verlichting en zedelykheid in vergelyking der naastvoorgaande' 9-10, 111, 139, 140, 218v
Brucker, Johann Jakob 133
Burgvliet, Jacob 234
Burman, Pieter 114-115, 122-124

C

- Caesar, Julius 55, 56, 92, 95v, 119, 159, 179
Catharina II 94-95
Cicero 54, 90, 118, 171, 218

- Claudius Civilis 69, 83, 91-92, 95-96, 260
Clé, Jean le 106
Clerq, Pieter le 232
Cook, James 155, 201-202, 205

D

- De Denker* 45, 48, 53-54, 57, 62-63, 77-78, 80, 93, 258, 260
De Pinto, Isaac 62
Diderot, Denis 116, 163
Dubos, Jean-Baptiste 66
    Réflexions Critiques sur la Poésie et la Peinture 26

E

- Effen, Justus van 48, 52, 54-55, 57-59, 60v, 66, 76, 79, 88-89, 92-94, 260-261
    De Hollandsche Spectator 48, 52-53, 55, 57, 60v, 76v, 79, 88, 93, 261
Eichhorn, Johann Gottfried 30
Elizabeth I 94-95
Elout, Cornelis 106
Encyclopédie 116, 163
Engelberts, E.M. 37, 85
    De Aloude Staat en Geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden 85
Engelen, Cornelis van 48, 53-54, 129
Enschedé, Johannes 106, 112, 138
Esprit des Journaux 109
Erasmus, Desiderius 52-53, 260

F

- Feith, Rhijnvis 48, 59, 63-64, 80
    De Vriend van 't Vaderland 48, 57, 59, 63-64, 80
Ferguson, Adam 16, 23-24, 28, 30, 64, 117, 199
    Essay on the History of Civil Society 28
Forster, Georg 204-205
Francius, Petrus 114-115
Fréret, Nicolas 116, 118, 132
    Réflexions sur l'Etude des Anciennes Histoires 116

G

- Gatterer, Johann Christoph 154, 163, 165, 184
    Vom historischen Plan 154, 165
Gazette Littéraire 109
Geschiedenis van Oud Griekenland 240-241, 246v
Giannone, Pietro 23-24, 166
    Istoria Civile del Regno di Napoli 24

- Gibbon, Edward 11, 13, 15, 18, 21, 23-24, 31, 39, 41, 63, 117-118, 122-123v, 131, 134, 213-220, 222-230, 232v, 241, 246-252, 263-264, 266, 268
Essai sur l'Etude de la Littérature 117, 248
Geschiedenis van het Verval en den Ondergang des Romeinschen Rijks 219, 248v, 250v
The History of the Decline and Fall of the Roman Empire 15, 18, 23, 64, 123, 213, 217, 228v, 230, 246-248
Grondwettige Herstelling 85
 Groot, Hugo de 53, 69, 93-94, 120
- H
- Haarlemsche Courant* 109
 Hasselaar, Kenau 94, 95v
 Haverkamp, Johannes 232
 Herodotus 109, 112-113, 124-130, 138, 151
 Hollandsche Maatschappij der Wetenschappers 101-102, 104-106
 Holsteyn, Pieter 239-240
 Holtrop, Willem 240, 245, 246v
 Home, Henry [Lord Kames] 28
 Hornius, Georgius 155, 162-163, 175
 Hume, David 11, 14, 21-24, 30-31, 39, 41, 61-62, 117-118, 123, 131, 133-134, 136, 192, 213-229, 232v, 234-239, 240-241, 245-246, 248, 251-253, 263-264, 266, 268
A Treatise of Human Nature 235
Historie van Engeland 217, 220-221, 223, 229v, 234-236, 238-239
Historie van Groot Brittannie 229v, 238v
History of England 229, 234, 252, 264
Of Luxury 61-62
Of Miracles 235
Philosophical Essays 215
Political Discourses 235, 236v
Wysgeerige en Staatkundige Verhandelingen 235
- I
- Iperen, Josua van 132-136, 262
 'Verhandeling over de historie-kennis' 132
 'Verhandeling over de Prophetische historie' 132v
- J
- Jongh, I. de 219, 226
- K
- Kampen, Nicolaas Godfried van 148-150
 'Prys-verhandeling over de deugd en het geluk der oude, meest beschaafde, natiën; vergeleken met die der volken van den tegenwoordigen tyd' 149
 'Vertoog over de vraag, of en in hoe verre de oude geschiedschrijvers door de nieuwere zijn geëvenaard' 149v
- Karel de Grote 18, 56, 141, 143-144, 176
 Keessel, D.G. van der 80, 93, 259
 Kuipers, Jacques 199, 201-202
- L
- Le Clerc, Jean 114
 Leland, John 235
A View of the Principal Deistical Writers that have Appeared in England during the Last and Present Century 235
Levensbeschryving van Beroemde en Geleerde Mannen 91
Levensbeschryving van eenige Voornaame meest Nederlandsche Mannen en Vrouwen 91
 Locke, John 88, 246
 Lodewijk XIV 28, 49, 117, 154
 Loosjes, Adriaan Pieterszoon 95, 240, 243
 Loosjes, Cornelis 215
 Loosjes, Petrus Adriaanszoon 48, 112v, 215, 240-241, 243-244, 245v
 'Cornelia. De moeder der Gracchen in acht bespiegelingen' 95
 Losel, Andres 234
 Losel, Philippus 234
 Lublink de Jonge, Joannes 62v
De Rhapsodist 62
 Luzac, Elie 16v, 36, 262
- M
- Maendelykse uittreksels, of Boekzael der geleerde werelt* 215-216, 223-224, 230, 232, 234, 236-237, 238v, 239, 240v, 241, 244-245, 253
 Mandeville, Bernard 61-62
Fable of the Bees 61
 Manen, Jacob van 141-146, 148-151, 255, 260, 262
 'Verhandeling over de levenswijze en de gewoonten onzer voorvaderen' 141, 143-146, 255
 Marmontel, Jean-François 118
 Martinet, Johannes Florentius 10v, 41, 95v, 153, 155-158, 168, 176, 181-197, 200-201, 203-204, 207, 209-212, 258, 265-266, 268
Historie der Waereld 153, 155, 157, 168, 181-182, 184, 186, 187v, 190v, 191, 195-196
Katechismus der Natuur 181-182, 190-191
 Marum, Martinus van 106, 108, 111-112, 137, 140
 Meersch, Abraham Arendt van der 48
 Meiners, Christophe 30, 64, 111, 118, 139, 165, 199
Historische Vergleichung der Sitten, und Verfassungen, der Gesetze, und Gewerbe, des Handels, und der Religion, der Wissenschaften, und Lehranstalten des Mittelalters mit denen unsers Jahrhunderts, in Rücksicht auf die Vortheile und Nachtheile der Aufklärung, Bande III 111, 139
De Menschenvriend 43, 45, 48, 52-54, 56-57, 59, 63-66, 79-80, 82-83, 84v, 87-95, 258, 260-261
 Messchaert, Nicolaas 248, 250-251

- Mieris, Frans van [Zographos] 120-121, 223v
Verhandeling over het saamenstellen der historien, of het beschryven der geschiedenissen, inzonderheid die van Holland 111, 139, 223v
- Moens, Petronella 43-45, 48, 80, 82, 84-85, 90
De Vriendin van 't Vaderland 48, 80, 82, 84
- Montesquieu 15, 28, 30, 62-64, 134
Considérations sur les Causes de la Grandeur des Romains et de leur Décadence 63
- Mosheim, Johann Lorenz 118, 123, 131, 133, 136
- Muntinghe, Herman 36
- N
- De Nederlandsche Spectator* 48, 54, 57, 60, 76-77, 78v, 80
- Newton, Isaac 9, 56, 214, 246, 255
- Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk geluk* 246v
- Nieuwenhuysen, Martinus 43v, 48, 80, 90
- P
- Paddenburg, A. van 240
- Pap de Szathmar, Sigismund 109
- Perizonius, Jacobus 114-115, 118, 120, 129
Oratio de Fide Historiarum contra Pyrrhonismum Historicum 118
- Petsch, Johannes 49, 55-56, 255
De Opmerker 45, 49, 55, 255
- Peter de Grote 94-95, 117, 234
- Plutarchus 14, 90, 125
- Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen 102, 145
- Q
- Quintilianus 127
- Quintus Curtius Rufus 114
- R
- Ramsay, David 21-22
- Raynal, Guillaume Thomas 113
De Recensent, of bydragen tot de letterkundige geschiedenis van onzen tyd 215-216, 226, 227v, 246
- Rhoer, Cornelis Willem de 36, 111, 112v, 114-115, 124-130, 132, 136, 151, 262
 'Geschiedkundige verhandeling over de rechte bepaaing der geloofwaardigheid van Herodotus, als geschiedschryver' 112v, 124, 128-129, 130v, 151
- Rhoer, Jacobus de 36
- Robertson, William 11, 16, 18-19, 21-24, 29-30, 39, 41, 118, 123, 131, 133, 136, 154, 164-165, 188-189, 192, 200, 205, 211, 213-229, 239-248, 251-253, 263-264, 266, 268
A View of the Progress of Society in Europe from the Subversion of the Roman Empire to the Beginning of the Sixteenth Century 29, 164
- Geschiedenis van America* 219, 224-226, 228-229v, 239-241, 243-244, 245v, 246
- Geschiedenis van Schotland* 218, 220, 223-226, 229v, 240-241, 245v
- Geschiedkundig Onderzoek wegens de Kennis, die de Ouden hadden van Indie* 229v, 240v, 241, 245v
- Historical Disquisition Concerning the Knowledge the Ancients had of India* 229v, 240, 244
- Historie der Regeering van Keizer Karel den Vyfden* 221-222, 229v, 240, 243-244, 245v
- History of America* 154, 165, 200, 229v,
- History of Scotland* 123, 229v, 239-240, 252, 264
- Redenvoering over de Gesteldheid der Waereld ten tyde van de Verschyning van Christus* 241v, 246v
- The History of the Reign of Emperor Charles V* 18, 164, 188, 226v, 229v, 239, 264
- The Situation of the World at the Time of Christ's Appearance* 189, 229, 240
- Ruys, J. 248v
- S
- Sallustius 61, 218
- Sartorius, Georg 109
- Saxius, Chr. 114, 116
- Schiller, Friedrich 219, 226
Geschiedenis van de Dertigjarige Oorlog 219
- Schlözer, August Ludwig 31, 154, 163, 165, 184
Vorstellung seiner Universal-Historie 154, 165
- Septeren, Joannes van 48, 54-55
Bondelken van fraaije Mengel-Stoffen. Behelsende: Een versameling van Uytspanningen, waarin, op een verstaanbaare wyse, allerley Historische, Staatkundige, Wiskunstige, Geestelyke, Wereldtlyke en andere wetenswaardige Stoffen, verhandelt worden 48, 54
- Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, de derde graaf van 49-50
- Smith, Adam 22-24, 28, 154, 164
- Smithof, Nicolaas 234, 238
- The Spectator* 38, 50, 158
- Spiegel, L.P. van de 9-12, 136, 262
 'Gedagten over de Verligting' 9-12, 136, 262
- Steele, Richard 38, 50, 57
- Stijl, Simon 35-37, 91, 246, 267, 269
De Opkomst en Bloei van de Republiek der Vereenigde Nederlanden; voorafgegaan door eene Verhandeling over de Opkomst en den Ondergang van Oude en Hedendaagsche Republieken 35-36, 267
- Strabo 118, 129, 130v
- Streso, J.A. 141-146, 149-151, 260, 262
 'Verhandeling over de levenswijze en gewoonten der Nederlanderen' 141-146
- Stuart, Maria 22, 95v, 123, 192, 236

- Stuart, Martinus 41, 156-158, 197-205, 207-212, 246-247, 255, 263, 265-266, 268
De Mensch, zoo als hij voorkomt op den bekenden Aardbol 197, 199-201, 202v, 203, 206v, 211, 255, 263
Jaarboeken van het Koninkrijk der Nederlanden 197
Romeinsche Geschiedenissen 197, 246-247
Tafereelen van de Staats-omwenteling in Frankrijk 197
- Suikers, Geerlof 155, 157-158, 167-173, 175-181, 184-186, 188-191, 194v, 195-197, 200-201, 207, 210-211, 265-266
Algemene kerkelyke en wereldlyke Geschiedenissen des bekenden Aardkloots 155, 167-168, 170-172, 174-176, 180v, 181, 184, 191, 210
- T
- The Tatler* 38, 46, 50, 158
Ten Betooge dat de Vrouwen behooren deel te hebben aan de Regeering van het Land 94
- Teyler van der Hulst, Pieter 105-106, 108, 112
 Teylers Eerste Genootschap [Zie: Teylers Godgeleerd Genootschap]
 Teylers Godgeleerd Genootschap 105-106, 110-111, 138-139, 148, 150-151, 243v,
 Teylers Stichting 105-106, 112v
 Teylers Tweede Genootschap 9, 40-41, 99, 101-112, 113v, 118, 124, 129, 136-139, 142v, 146v, 147-148, 150-151, 226, 243v, 258, 261-262, 268
 Teyssedre l'Ange, Jossue 111
 Tieboel, Jacob 240, 243
 Tongerlo, Kornelis van 235
 Turgot, Anne Robert Jacques 16, 154, 164
 Tydeman, Meinard 62
- U
- Universal History* 134, 162-163, 165, 168
- V
- Vaderlandsche Bibliotheek van Wetenschap, Kunst en Smaak* 246v
Vaderlandsche Letteroefeningen 39, 213-218, 221, 223, 227, 231, 235-236, 241, 243-248, 250, 264
- Van Oosten de Bruyn, Gerrit Willem 99, 101, 103, 106-108, 110, 112-113, 117-118, 124, 131
 Verburg, Isaak 155, 157, 167-168, 170-173, 176v, 179-181, 184, 186, 210, 212, 265-266
 Villers, Charles de 31
Essai sur l'Esprit et l'Influence de la Reformation de Luther 31
 Vis, Dirk 239-240
 Voltaire 10-11, 13, 15, 20-24, 27-29, 31, 25, 39, 41, 52, 116-118, 122, 128, 131, 133, 134, 136-137, 149-150, 153-154, 163, 166, 182, 196, 214-216, 226-234, 246, 251-253, 263-264
De Eeuw van Lodewyk den XIV 229
Essai sur les Mœurs et l'Esprit des Nations 21-22, 24, 28, 117, 153, 166, 229-230
Historie van Karel den XII. Koning van Zeden 229-230, 232
L'Histoire de l'Empire de Russie sous Pierre le Grand 230, 234
Siècle de Louis XIV 21, 27, 29, 229v, 232
Verhandeling over de Verdraagzaamheit 229v, 231
- Vriends, Bernardus 106
- W
- Wagenaar, Jan 36-37, 136, 226
Vaderlandsche Historie 36, 226
 Wall, Pieter van de 114, 116
 Watson, Richard 122, 248, 250v
 Wenck, Friedrich August Wilhelm 250
 Wesseling, Pieter 114-116
 Wetstein, J. 168
 Wetstein, R. 168
 Winkelman, Isaac 101-102, 131, 261
 'Oratie' 101-102, 131
 Wytttenbach, Daniël 114-116
- Y
- Yntema, Jacob 240, 243, 248v, 250v
- Z
- Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 101-103, 113v, 131-132
 Zillesen, Cornelis 36

Al vroeg in de achttiende eeuw omschreven Europese denkers het tijdvak waarin zij leefden als verlicht. Het besef onderdeel te zijn van een ontwikkelde, beschaafde en commerciële periode schiep een nieuwe verhouding tot het verleden. Veel geschiedschrijvers schreven een historisch verhaal van vooruitgang – van de klassieke oudheid via de barbaarse middeleeuwen naar het moderne Europese statensysteem – om deze verlichte eeuw te verklaren. Hoewel dit fungeerde als een gedeeld Europees verleden en gedeelde Europese identiteit, ontstonden er al gauw nationale varianten.

Eleá de la Porte onderzoekt de achttiende-eeuwse Nederlandse verlichte verhalen vanuit dit internationale perspectief. In de Republiek botste het verhaal van Europese vooruitgang op een gelijktijdig debat over nationaal verval en een sterke traditie van humanistische geschiedschrijving. Bovendien moesten Nederlandse schrijvers hun nationale identiteit heroverwegen. De Bataafse mythe, gedurende twee eeuwen de historische fundering van de nationale identiteit, werd steeds vaker beschouwd als ‘barbaars’. Als reactie hierop construeerden tijdgenoten het concept van een zeventiende-eeuwse Gouden Eeuw.